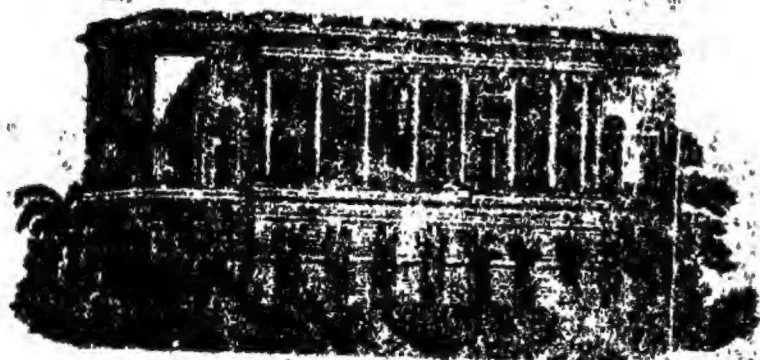

LIBRARY
BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORK

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES. No. 983.

बोधिव्यावतारपञ्जिका ।

PRAJNĀKĀRAMATTS COMMENTARY
TO THE

BODHICARYĀVATĀRA OF CĀNTIDĒVĀ

EDITED WITH INDICES
BY

LOUIS DE LA VALLÉE POULLEY

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF
BOMBAY

CALCUTTA

Vol I

1902

PRINTED AT THE

ASSOCIATED

PRESS

8112

108

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIANIC SOCIETY OF BENGAL
NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
10, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
MARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete series of these works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ 16/ each	...	Rs.	1	8
Advaitacharya Kaustubha, Fasc. 1	0	0
Agni Parash, (Text) Fasc. 4-14 @ 16/ each	4	8
Atmika Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ 16/	7	5
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 1-5 @ 16/ each	1	14
Atmika Brahman of Saadilya, (English) Fasc. 1	0	12
Atmika Brahman Prajnaparamita, (Text) Fasc. 1-5 @ 16/ each	3	4
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 1-5 @ 16/ each	1	14
Atmika Brahman Kalpalata, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 16/ each	10	0
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 4-8 @ 16/ each	7	14
Atmika Brahman Vol. I, Fasc. 1-3	0	12
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 1-4 @ 16/ each	1	5
Atmika Brahman Purana, (Text) Fasc. 1-6 @ 16/ each	2	4
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 1-5 @ 16/ each	0	6
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 1-4	6	0
Atmika Brahman, (Text) Vol. II, 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-18	1	8
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 1-2	12	14
Atmika Brahman, (Text) Fasc. 4-15 @ 16/ each	1	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-11; Vol. III, Fasc. 1-4 @ 16/ each	4	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	6	10
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	1	2
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	0	12
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	1	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	1	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	4	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	10	14
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	8	14
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	2	4
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	4	2
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	8	0
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	1	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	4	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	4	14
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	2	2
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	1	8
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	8	4
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	0	10
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	8	14
Atmika Brahman, (Text) Vol. I Fasc. 1-2	2	0

15993

601

INTRODUCTION.

(PRELIMINARY.)

The Bodhicaryāvatārapañjikā 'is preserved in two parts of the collection of the Government of Bengal, both acquired by Professor Haraprasād Chāstri. (See Notices Sanskrit MSS., Vol. XI, p. 7). The first is in the Nepalese character and contains (with several large lacunae) the whole of the text; the second, in the Maithili character, contains only the commentary on the ninth chapter.²

As concerns the text of the Bodhicaryāvatāra, I have used the edition of Minaev and his critical apparatus, together with the edition in Paris (Devanāgarī 78, Burnouf 98, called Dev. and Burn). Some help has been found in a little tract, of which fragments only are preserved, called Bodhicaryāvatāratippaṇi; this was discovered in the Durbar Library at Kathmandu by Professor Bendall and was copied for him. I refer to it as Tipp.

Much more profitable has proved the study of the Çikṣāsamuccaya in which our author, Prajñākaramati, has borrowed, mostly with acknowledgment, nearly the whole of his illustrations from earlier literature. The able editor of this work has helped us in identifying and comparing the two texts.

The translations of the Bodhicaryāvatāra and of the Pañjikā in French and English have been used, from the 16th page of this edition onwards, for ascertaining or elucidating the Sanskrit text; the Tibetan text of the same passages, together with a translation, will be given in a final appendix.

Paris, July 1902.

LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN.

chari

"abhi

form

The tenth chapter of the Avatāra, the authenticity of which is rather

doubtful, there is, so far as I know, no commentary by Prajñākaramati.

Edited by myself in Latin character, some years ago, in my *Bouddhisme, des origines à nos jours*, I. (London, Luzac.)

प्रज्ञाकरमतिकृता बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

ओं नमो बुद्धाय^१ ॥

सुगतान् ससुतान् सधर्मकायान्
प्रणिपत्यादरतो ऽखिलांश्च वन्द्यान् ।
सुगतात्मजसंवरावतारं
कथयिष्यामि यथागमं समासात् ॥^२ ॥

.....^३ अखि]^{२^a}लांश्च वन्द्यामिति^४
कल्याणमिषप्रभृतीनां^५ ॥ - सुगतात्मजसंवरावतारमित्यभिधेय-
कथनं । कथयिष्यामीति प्रयोजनाभिधानं । संबन्धप्रतिपादनपदं

^१ Sic Minsev, Burn, Dev.; L² has: namaḥ sargabuddhabodhisattvebhyah
M.: namo ratratrayāya, the ṭippanī: namaḥ tārāya.

^२ The first four stanzas of our text are quoted by the author Qānti-
deva in the exordium to his work the *Qikṣāsamuccaya* (edited by C. BENDALL
in the *Bibliotheca Buddhica*), with some variants. Here instead of: "yathā-
gamaṁ samāśāt," the Qikṣā. has: "samuccitārthavākyaṁ." The special
character of the two works, which have the same "prayojana" and the same
"abhidheya" (bodhisattvasaṁvara), is clearly illustrated by their introductive
formulas.

^३ The first folio of our MS. is lost. The second one, in some parts illegible,
is broken down: wants the right part (four or five akṣaras).

The ṭippanī begins as follows: Iḥāyam ācāryaṇtīdevaḥ parān bodhi-
sattvasaṁ[vare'va]tārāyitum ātmānaṁ ca tatra athirīkartuṁ bodhicāryā-
vatāraṁ kartukāma ādan sadācāraparipālanārthaṁ sngatān ityādy āha.

^४ Supply in the lost part of the Comm.: prapñatiḥ, namaṣkṛtiḥ.

तु न विद्यते । सामर्थ्यादेव तु स प्रतिपत्तयः ॥ यथागमनिर्नि-
स्सातक्यपरिहारपदं । समासा[दिति पुनरु^१]क्तापरिहारवच-
रति समुदायार्थः^२ ॥

अवयवार्थस्त्वच्यते । सुगतमित्यत्र गतशब्देन सर्ववृत्त्यग्नौ-
५ भगवतां व्यवच्छेदमुपदर्शयति । तेषां संसारान्तर्गतत्वात्
भगवतां तु संसारविनिर्गतत्वात् । सुशब्दस्तु प्रशस्ताद्यर्थस्त्व^३च
वृत्तिविशिष्टं सुग[- - -] । तेनायमर्थः । प्रशस्तं यथा भवति
एवं मध्यमप्रतिपदा^४ क्लेशाद्यावरणप्रहाणं गताः सुगताः । अने
प्रहाणसंपत्तिरुक्ता ॥ यदि वा प्रशस्तं सर्वधर्मनिःस्वभावता
१० तत्त्वं गता अधिगताः सुगताः । अनेनाधिगमसंपदुपदर्शिता
च[- - - -ती]र्थिकशास्त्रभ्यो भगवतां विशेषश्चोपदर्शितो भवति
तेषामात्मादिभावाभिनिवेश[वशात्] प्रशस्त[गमना]^५भावात्
आत्मादीनां च प्रमाणबाधितत्वात् । संसाराप्रतिपत्तत्वाच्च अप्र-
शस्तं गमनं ॥ अपुनरावृत्त्या वा गताः । पुनर्जन्मनो रागादीना[
१५ - - - -]कार - - -^६हंकारबौजस्याविद्यायाः सर्वथा प्रहाणा

^१ Punaruktatā, cf. *infra* p. 6, l. 5.

^२ Tipp.: atra ṣloke ratnatrayasya vandyānām upādhyāyaprabhṛtinām c
prapāṭiḥ abhidheyam । tatsamābandhaḥ । prayojanam । asvāntṛyam । apaṇa
uktyam iti ṣaḍ arthāḥ pratipāditāḥ ॥ tatra sugatātmajasaṃvaro' bhidheyam
asya ca granthenāmunā' bhidhā[nam । abhidhā]nābhidheyabhāvalakṣaṇa
samābandhaḥ sāmāthyagamyah । asya cābhidheyasya buddhatvaṃ par
niṣṭhitam prayojanam gamyam ।) This method of exposition (abhidhey-
etc.), is well known by the Nyāyabinduṭīkā, the Madhyamakavṛtti, the
Vedāntasāra, the Tarkasamgraha, p. 70; cf., *infra*, p. 4, l. 14.

^३ MS. : °artha traya.

^४ MS. has : madhyamāpra.

^५ Three syllables added in margin. The last seems to be : vya.

^६ Perhaps : °kāraquddhyā.

सुगताः । अनेन स्त्रोतश्रापञ्च[सहस्र]ागामिवोधिसत्त्वेभ्यो ऽपि
भगवतां विशेषो दर्शितः । तेषां प्रशस्तगमनेऽपि सर्वथा-
प्रहाणात्^१ पुनरावृत्तिसंभवात् ॥ निःशेषं वा - - - - -
- स]^[2b]र्ववासनाया अपि कायवागबुद्धिवैगुण्यलक्षणायाः स्था-
मधिगतमार्गोक्तवपाटवस्य^३ वा सर्वथा प्रहाणात् सुगताः । एता- 5
वता संपूर्णगामित्वं^४ भगवतां प्रतिपादितं । अनेनाप्यनागाभि-
श्रावकप्रत्येकबुद्धेभ्यो भगवतामसाधारणगुणत्वमावेदितं । तेष[
- - -] कायवागबुद्धिवैगुण्यस्य स्थाधिगतमार्गोक्तवपाटवस्य च
संभवात् । एवं च बुद्धत्वमशेषगुणसरमसाधारणमपरयोगिभिः]
सुगतशब्देन स्थापितं ॥

10

तानेवंभूतान् सुगतानादरतः परमप्रसादेन प्रणिपत्येति
नमस्कृत्य सुगतात्मजसंवरावतारं कथयि[ष्यामीति] संबन्धः ॥

किंभूतान् ससुतानिति । सुताश्च सुनीनामिह लब्धप्रसु-
दितादिभूमयो^५ बोधिसत्त्वा एव गृह्यन्ते । तेषामेवाचाधिकृत-
त्वात् तैः सह । अनेन विशेषणेनार्थसंघस्य नमस्कारोऽन्तर्भावितः ॥ 15

अपरं विशेषणमाह । सधर्मकायानिति । सर्वाप[- - - -]
क्तो भगवतां स्थाभाविको धर्मकायः^६ । स एव चाधिगमस्तभावो
धर्मः । समूहार्थो वा कायशब्दः । जनकायो वलकाय इति यथा ।
तेन प्रवचनस्यापि ग्रहणं । तेन सह । अनेनापि धर्मस्य नमस्कारो
ऽन्तर्भावितः । इति रत्नत्रयनमस्कारोऽयमित्यु [- - - -] ॥ 20

^१ MS. : Sarvadhārhatva. Ex conj. : sarvadhātva^१ ^२ Apātava, in Less. only.
^३ New word. ^४ The first of the ten Bhūmis (Dh. 8. lxiv).
^५ On the Dharmakāya, see Kux, Over den aanhef vener buddh. Inscr. uit
Battambang (Versl. d. K. Ak. v. Wet., Afd. Letter. 4 R, D. iii, Amsterdam,
1899).

ननु बुद्धाद्धर्मो धर्मतत्त्वार्थसंघ इति क्रमः । तत्किमिति
 बुद्धानन्तरमायंसंघः । तदनु धर्म इति व्यतिक्रमनिर्देशः ॥
 सत्यमिह लोकवद्भानुरोधाद् व्यतिक्रमनिर्देशो वेदितव्यः ।
 योजनान् सुगतान् सधर्मकायान् ससुतान् प्रणिपत्येत्यनुक्रमेणै-
 5 [व न कश्चिदत्र]^[3a] दोषः ॥ अथ वा बोधिसत्त्वानामप्यधिगत-
 धर्मत्वादनुकूलेण धर्मकायो विद्यत एव । तेषामपि सह
 धर्मकायेन नमस्क[रणं]¹ प्रतिपादनीयं । तेऽपि हि समधिगत-
 धर्मतया सुगतत्वनियताः सुगतप्रायाः । इति धर्मात्पूर्वं
 निर्देशः । इति न किं चिदयुक्तं ।

10 किमे[तानेव] । नेत्याह । अखिलांस्य वन्द्यामिति । अपरा-
 नपि समस्तान् वन्दनीयान् । आचार्योपाध्यायप्रभृतीनपि² ।
 आदरतः प्रणिपत्येति ।

इति पूर्वार्धेन सुगतादीनां नमःकृतिमभिधाय । अपरार्ध-
 नाभिधेयादीनि प्रतिपादयन्नाह । सुगतात्मजेत्यादि ॥ आत्मजो
 15 जाताः । आत्मजाः । सुगतानामात्मजा जिनपुत्रा बोधिसत्त्वा
 इत्यर्थः ॥ तेषां संवरावतारं³ । संवरणं संव्रियते वानेनेति
 संवरः । बोधिचिन्तयद्दणपूर्वकं बोधिसत्त्वगिच्छासमादानं । तच्च
 सचावसरं वक्ष्यामः⁴ ॥ तस्यावतरणमवतौर्धते तस्मिन् वा ऽने-
 नेत्यवतारो मार्गः । येन बोधिसत्त्वपदप्राप्तौ सुगतत्वमवाप्स्यते ।
 20 तं कथयिष्यामि प्रतिपादयिष्यामि । अनेन ग्रन्थेनेत्यर्थः ।

¹ MS., quite illegible, has : namaskritāyā prati°.

² Acārya, upādhyāya, cf. CHAVANNES, *Religieux éminents*, ii, 1, 140.

³ MS.: Samvata, samvatarāṇam.

⁴ Cf. *infra*, iii, 22.

एवमनेन प्रतिपाद्यमानत्वात्संवरावतारोऽभिधेयमस्य । अयमभि-
धानं संवरावतारस्य ॥ इत्यभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धो-
ऽप्यर्थात्कथितः । तत्कथनं चाभिधानप्रयोजनं । परमार्थतत्त्वभि-
धेयस्यैव व्युत्पत्तिरेव तत्प्रयोजनं । अभिधेयस्य पुनः 'श्रुतमव्या-
दिप्रज्ञोत्पादनक्रमेण सर्वावरणविगमाद् बुद्धत्वमेव प्रयोजनमिति ५
प्रयोजननिष्ठा । इदं च सुगतात्मजसंवरावतारशब्द एवान्तर्भा-
वितं । तदनन्तरमेवोक्तेः । यदनुशंसक^[3] यनेन च सूचयिष्यति ।

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा

जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घां । इति^१ ॥

इति संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रतिपादि- 10
तानि ॥ अन्यथाऽनभिधेयादिशङ्कया प्रेक्षावतामपि प्रवृत्तिर्न
स्यात्^३ ॥

ननु तया स्नातक्येण कथितं कथनं गृहीष्यन्तीत्याह ।
यथागममिति । आगमानतिक्रमेण । यथैव प्रवचने भगवद्भिः
प्रतिपादितः । तथा मयापि तदर्थानतिवृत्त्या प्रतिपादयितव्यः । 15
अनेनागमात्स्नातक्यं परिहृतं भवति । उत्सूत्रमिदं न भवती-
त्यर्थः^४ । 'प्रवचनार्थावगाहनमपि चावकतयानेनात्मनो^५ दर्शितं ॥
इदमपि प्रवृत्त्यङ्गमेव ।

^१ Cf. M. Vynt. 25, and *infra*, v, 25.

^२ *Infra*, i, 10.

^३ Cf. *Nyāyabinduṭīkā*, 3, 27. In the *Abhidharmakośa* five sorts of *prajñā* are enumerated ; among them the "vimulā prajñā."

^४ New in Buddhist works ? — P.W : *utsūtra* = was nicht im Sūtra steht (*Mahābh.* (K.), 12, 27.

^५ New compound.

^६ *Avakratā*, new word.

ननु यदि यथागमं कथयितव्यस्तर्हि गम एव तदभिलाषिणः प्रवर्तिष्यन्ते । तत्किमनेनेत्याह । समासादिति संशेषात् । यदि नाम आगमेऽपि कथितः । तथापि तत्रातिविस्तरेण नानासूत्रान्तेषु प्रतिपादनात् । अहं तु पिण्डोक्तस्य संशेषेण
 ५ कथयिष्यामीति विशेषः ॥ अनेन पुनरुक्तमिदं भवतीति परिहृतं । अयमपि चाप्रवृत्त्यङ्गतापरिहारः । तस्मात्प्रवृत्त्यङ्गत्वाद् अभिधेयादिकथनमसंगतं न भवति ॥

तर्हि प्रणामकरणमपार्थक्यं ॥ तदपि श्रेयोलाभाद्यर्थमभिधीयमानं कथमपार्थक्यं । अयमप्याभिप्रायः । सुगतादिप्रणाम-
 10 समुद्भूतपुण्यसंभारसमाक्रान्तचित्तसंतानस्य^१ प्रतनुतरपुराकृतपापवृत्तेरुपशान्तविघ्नस्वारम्भार्थपरिसमाप्तिरुपजायते । समस्तसाधुजगत्समार्गानुगमनमपि चानेनात्मनः प्रकाशितं भवेत् । इष्टदेवतादिनमस्तु^२ तिश्रवणादास्तिकत्वसंभावनया^३ श्रोतृणामात्मगन्धे च गौरवमापादितं स्यात् ॥ अत्र च सुगतशब्दे-
 15 नोक्ता कितभगवद्गुणमाहात्म्यश्रवणात्तदभिलाषिणस्तदुपाज्जनप्रवणमानसाः सुगतात्मजसंवरावतारपरिज्ञानाय यत्नवन्तोऽस्मिन् प्रवर्तन्ते । इदमभिमतं देवतादिप्रणामफलं ॥ एतेनेदमपि । येन यदभिमतमभिप्रेतं कर्तुं स तदेव करोतु नान्यत् । अन्यकरणेऽप्रस्तुताभिधानमतिप्रसङ्गस्य स्यात् । तदयमपि संवराव-
 20 तारकथने कृताभिप्रायः किमप्रस्तुतमिष्टदेवतादिप्रणामं

^१ This expression (cittasamtāna) is well known from the Sarvadarçana-saṃgraha, etc., and the Chap. ix of this book. ^२ Astikatra, new word.

करोति । प्रागुक्तदोषद्वयप्रसङ्गादिति यदुच्यते तदपि निराकृतं
भवति । प्रकृत एव तदुपयोगस्य वर्णितत्वात् । नाप्रस्तुताभिधानं ।
अतः प्रकृतोपयोगि तदुक्तं नान्यदित्यतिप्रसङ्गो नास्तीति सर्वं
सुखं ॥

नन्वागमानतिरिक्तं संक्षेपेणाभिधीयमानमपि कथमर्थ- 5
विशेषाद्यभावाद् विशेषेण प्रवृत्त्यङ्गतया कस्य चिदुपादेयं स्यात् ।
तस्मादागमादधिकमपि किं चिदत्र वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

न हि किं चिदपूर्वमत्र वाच्यं
न च संग्रह्यनकौशलं ममास्ति ।

अत एव न मे परार्थचिन्ता

10

स्वमनो वासयितुं कृतं ममेदं ॥ २ ॥

नेवं किं चिदपूर्वमपरमागमादतिरिक्तमस्मिन् वक्तव्यमस्ति
मम । यस्मादर्थे वा हि शब्दः ॥ तर्हि तदधिकप्रमेयानभिधाने-
ऽपि पदार्थरचनाविशेषो भविष्यति । तस्मादपि विशेषेण
प्रवृत्तिः स्यादिति ॥ अत्राह । न चेति । नापि । 'संग्रह्यनमर्थ- 15
पदविन्यासविशेषः । तत्र कौशलं नैपुण्यं ममास्ति । अवधारणे
वा चकारः ॥ यद्येवं कथमस्य परार्थोपयोगित्वमिति । आह ।
अत एवेति । परप्रसञ्चितमेवाभ्युपगच्छति ॥ १० ॥ यस्मादपूर्वं वक्तुं
मम शक्तिर्नास्ति । नापि संग्रह्यनकौशलमस्ति । न च परार्थ-
चिन्तापि । परार्थोपयुक्तमिदं भवति ॥ विकल्पो ऽपि मे नास्ति । 20

1 Minar and Text-MSS.: bhāvyatam;—Q. k. s. has: ... parārthayatnah
svamano bhāvyatam mamedam iṣṭam. 2 Saṃgranthana, new meaning, cf.
Vāgbhaṭībhāṣā I, 12. 3 Read: bhavātīti.

तच्च शक्तिवैशुष्यात् ॥ किमर्थं करणाय यत्न इति चेत् ।
 आह । स्वमग्न इति । आत्मचित्तं सुगतात्मजसंवरावताराभ्यास-
 रसेनाधिकाधिकं वासयितुं कृतं प्रणीतं मया प्रकरणमिदं ।
 संवरावतारकथनं वा । अतीतकालनिर्देशोऽन्तःसत्त्वनिष्पन्नं
 5 मनसि निधायेति ॥

ननु नात्मार्यं ग्रन्थप्रणयनं दृष्टं । न च स्वयंकृतेनैवात्मनि
 विशेषाधानं । तावतः संस्कारविशेषस्य प्रागेवात्मनि विद्यमान-
 तादिति ॥ अत्राह ।

मम तावदनेन याति वृद्धिं
 10 कुशलं भावयितुं प्रसादवेगः ।
 अथ 'मत्समधातुरेव पश्येद्
 अपरो ऽप्येनमतो ऽपि सार्थको ऽयं ॥ ३ ॥

अनेन ग्रन्थेन तदर्थेन वा । कुशलं शुभमनस्कारं भाव-
 यितुमाराधयितुं । वृद्धिं याति प्रसादवेगः । उत्तरोत्तर-
 15 वर्धमानस्य प्रपञ्चचित्तसन्तानस्य प्रवाहवाहितया प्रवृत्तिः ॥ अनेन
 स्मार्थकारित्वमनुभवसिद्धमस्य निदर्शयति ॥ परार्थकारित्वमपि
 लेघतः संभवति । इति दर्शयामाह । अथ मत्समेत्यादि ।
 अथेति प्रकारान्तरोपन्यासे । स्मार्थकारित्वमस्य तावदनुभव-
 सिद्धं । यदि पुनर्मम समानप्रकृतिरेव कश्चिदन्यः पश्येदौचेत ।
 20 एनं ग्रन्थमर्थं वा । अतो ऽपि परार्थोपयुक्तत्वादपि स्मार्थकः
 सप्रयोजनो ऽयं । परार्थोपयोगस्यापि कथं चित्संभवात् ॥

अनेन लोकादयेन ^१निरभिमानतामात्मनो दर्शयति ॥
इदानीं संवरावतारकथां ग्राहयितुमुपोद्घातं रचयन्नाह ।

'क्षणसंपदियं सुदुर्लभा
प्रतिलब्धा पुरुषार्थसाधनी ।
यदि नात्र विचिन्त्यते हितं
पुनरप्येष समागमः कुतः ॥ ४ ॥

५

अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य ^२क्षणस्य संपत्तिः समयता । इयं
सुदुर्लभा । सुष्ठु दुःखेन लभ्यते इ ^[५^a]ति कथं चित्प्राप्या ।
महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मयौवार्पणोपमा ^३ ।

प्रतिलब्धा प्राप्ता सा च पुरुषार्थसाधनी । पुरुषस्यार्थोऽभ्यु- 10
दयनिःश्रेयसलक्षणः । तस्य साधनी । निष्पादनी तदङ्गत्वात्तत्र
समर्थेति यावत् ॥ यदि चैवंभूतायामप्यस्यां न हितं विचि-
न्यते । स्वपरसुखहेतुः । स्वर्गापवर्गसाधनं नोपादौयते । तदा
पुनरपि भूयोऽपि । एष तथागतोत्पादः अद्वा ऽक्षणविमुक्तो
मनुष्यभाव इत्ययं समागमः समावेशो मिलनमिति यावत् । 15

^१ Nirabbimānatā, new word.

^२ Cf. *Saddh. puṇḍ* (S. B. of the E. xxi), p. 424, 2.

^३ Cf. IX, 163; M Vynt. 120; Ākṣāṇ. 2, 1; Dh. S. xxxiv; Mhv. I, 405. Cf. *infra*, p. 10, n. 5.

^४ Cf. *infra* IV, 20; BURN. *Lulus*, p. 431 (°grivāpraveṣavat); KERN, *Saddh. puṇḍ* (p. 423): "as the entering of the tortoise's neck into the hole of the yoke formed by the great ocean" and note thereof; "I am as unable to elucidate this comparison as Burnouf was....."—"It is as unlikely to happen as if a tortoise should put its neck into a hole opening every yuga in the world's ocean."

कुतः । कथं । न कथं चिद्विद्यति सुदुर्लभत्वात् । अक्षणाव-
ज्ञायां धर्मप्रविचयस्य^१ कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ॥

यथोक्तमार्यगण्डव्यूहसूत्रे^२ । आर्यजयोन्मायतनविमोचे । दुर्लभा-
ऽष्टाक्षणविनिवृत्तिः । दुर्लभो मनुष्यभावप्रतिपत्तिः । दुर्लभा-
५ क्षणसंपदिशुद्धिः । दुर्लभो बुद्धोत्पादो । दुर्लभाऽविकलेन्द्रियता ।
दुर्लभो बुद्धधर्मश्रवणो । दुर्लभं मत्पुरुषमवधानं । दुर्लभानि
भूतकल्याणमिषाणि । दुर्लभो भूतमयानुशासनपुसंहारः^३ । दुर्लभं
सम्यग्जीवितं मनुष्यलोक इति^४ ॥ इदमेवाभिसंधायोक्तं ।

मनुष्यं दुर्लभं लोके बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।
१० ततोऽपि अद्भुतप्रज्ञाप्रतिपत्तिः सुदुर्लभा ॥
बोधौ चित्तं दृढं सर्वसत्त्वानामनुकल्पया ।
सर्वदुःखप्रशान्त्यर्थं दुर्लभानां परंपरा ॥ इति ।

अक्षणाः पुनरिमे ।

नरकप्रेततिर्यक्षो स्नेहा दीर्घायुषोऽमराः ।
१५ निष्ठादृग्बुद्धकान्तारौ^५ मृकताष्टाविहाक्षणाः ॥ इति ।
तस्मादिदानीमेवोद्योगः कर्तव्य इति ॥ संप्रतं बोधिचित्त-
पक्षणाव तत्राभिज्ञावमुत्पा^[५१]दयितुमनुशंसामवतारयन्नाह ।

^१ New as technical term.

^२ Quoted from *Ūṭṭhāṇa*, 2, ५, where occur some variants: "kṣaṇanivṛttih, manusyaṣprati" (=classio mānuṣya"; cf. I. 9), "dharmācraṇa (right).

^३ *Anuṣāṇā*, cf. notes of BENDALL, (*Ūṭṭhāṇa*, 2, ५, 30, v. 122, 15); M. Vynt 16, ५, and *infra* V, 30, 74.

^४ Our MS. agrees with MS. Hodgson 2 (R. Asiatic S.) fol. 62^a; *Ūṭṭhāṇa* has: jivitarāḥ durlabhaḥ saddharmaḥ tadānukūlaḥ pratyatno mānuṣya^२.

^५ *Buddhakāntāra* = *tathāgatānām anutpāda*.—According to the *Saṃgītiśāstra* there are nine classes of beings "akṣaṇā asṇmayā brahmacariyāśāśya" (see *Burnouf, Lotus*, p. 835).

रात्रौ यथा मेघघनान्धकारे
विद्युत्क्षयं दर्शयति प्रकाशं ।
बुद्धानुभावेन तथा कदाचित्
लोकस्य पुण्येषु मतिः क्षयं स्यात् ॥ ५ ॥

निशायां यथा जलदागमसमये मेघैर्बहुले तमसि सति ५
शौदामनी चण्डवमात्रमासोकयति किं चिदनुजातं प्रकाश-
यति । सैवोपमात्रापि । इत्याह । बुद्धानुभावेनेत्यादि । बुद्धा
एव हि भगवन्तो हितमुखोपसंहाराय सदा भव्याभयतया^१
सर्वसत्त्वसंतानमवलोकयन्तस्तिष्ठन्ति । यदा यत्र येनोपायेन तस्मै
यं भयं^२ पश्यन्ति तदा तत्र तेनोपायेन तस्मै तमधितिष्ठन्ति । 10
अभयावधायामुपेक्ष्य विहरन्ति । इति तथागताधिष्ठानेन । कथं^३
चिदुर्लभोत्पत्तिकत्वात् । लोकस्य जगस्य पुण्येषु हितमुखहेतुषु
कुशलेषु कर्मसु बुद्धिर्मुहूर्तमेकं भवेत् । तत्र तस्या अस्तिरत्नात् ।
अनादिसंसारे लोकेनाकुशलपक्षैवाभ्यस्तत्वात् ॥ यदि नामैवं
ततः किमित्याह ।

16

तस्माच्छुभं दुर्बलमेव नित्यं
बलं तु पापस्य महत्सुघोरं ।
तज्जीयतेऽन्येन शुभेन केन
संबोधिवित्तं यदि नाम न स्यात् ॥ ६ ॥

^१ Bhavya-abhavyatā, new word, cf. Gīṣā. 121, 4; 125, 4, 209, n. 7.

^२ Ms. yadbhavyam. ^३ Better reading than the "Kudācit" of the Text-Mss.

यत एवं तस्माच्छुभं पुण्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकलमेव विद्यु-
 दुन्मेषप्रायत्वात् । अतिरुशं । नित्यं सर्वकालं ॥ कस्य तर्ह्यति-
 शयवद्वलमस्तीत्याह । बलं त्विति । सामर्थ्यं पुनरशुभस्य महत् ।
 मेषघनान्धकारसदृशत्वात्तस्य । सुघोरमतिभयंकरं नरकादि-
 5 दुःखदायकत्वात् । सुदुर्जयत्वाच्च ॥ भवतु नाम महत्सामर्थ्यमस्य ।
 तथापि तदपरेण बलवता पुण्येन जेष्यते । तथा च न
 का चित्त्वतिरिति । आह । तदित्यादि । तत्तादृशं महासामर्थ्यं
 जीयते । अभिभूयते । अन्येन इतरेण पुण्येन केन । न केना-
 पीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरेवमुच्यते । संबोधीत्यादि । सम्यक्संबोधी
 10 बुद्धत्वे यच्चित्तं सर्वसत्त्वसमुद्भरणभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमध्यागच्छे
 मनसिकारः । तद्यदि नाम न भवेत् । महासामर्थ्यं हि तद-
 परेण महौघसा पराजीयते । सूर्येणैव निशान्धकारः । न
 [6^a] संबोधिचित्तात्प्रतिपक्षो महौघानपरः संभवति । तस्मा-
 त्प्रतिघाताय संबोधिचित्तमेवोपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ।
 15 इतोऽपि संबोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

कल्पानल्पान् प्रविचिन्तयद्भि-

र्हृष्टं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रवृद्ध-

मुत्सावयत्यप्रमिताञ्जनौघान् ॥ ७ ॥

तिरन्तरकल्पाः कल्पः^१ । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह
महाकल्पस्यैव ग्रहणं । कल्पान् बहून् ।^२ प्रथमासंस्थेयान्तर्गतान् ॥
प्रविशन्त्यह्निस्मात्पर्येण परिभावयद्भिर्दृष्टं । अधिगतं । सुनीचैः ।
बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिमत्त्वावस्थायां । हितं सर्वार्थमाधनयोग्यं तद्बीज-
भूतत्वात् । एतदेव संबोधिचित्तमेव ॥

5

कथं पुनरिदमेव हितमित्याह । यत इत्यादि । यस्मात्सुखं
प्रवृद्धं प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणं । अप्रमितानप्रमेयान् । जनौघान्
सत्त्वममूहान् । उत्प्लावयति । उत्तारयति । संसारदुःखमहार्णवात् ॥
तस्मादिदमेव हितं ॥

अथ वा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणं । प्रवृद्धं वृद्धिं 10
गतं । अर्थासंबोधिचित्तादेव । उत्प्लावयत्यतिशयेन संतर्पयति ।
सौकर्यादधिकतरं यद्भवति तदुत्प्लावनमुच्यते^३ । यथा दध्ना
वयमुत्प्लाविता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

यदि वा । यतः संबोधिचित्तात्सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयं ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह । सुखेनैवेति । अक्षुण्णेण । न शिरोमुच्च- 15
मादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिचित्तसंवरादेव बोधि-
सत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभारात्प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तौः सुख-
मधिगच्छन् मत्त्वानेवाधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यद्वक्ष्यति ।

एवं सुखात्सुखं गच्छन्^[G^h] को विषीदेत्सचेतनः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदमपहं ॥ इति ॥^४

20

^१ Cf. SP. HARDY, *Manual*, 7; CHILDERS, s. voc. kappo, yoga; *infra* ad II, 8.

^२ Ex conj. : parama... (??).

^३ I do not know from which koṣa this half śloka is quoted.—Utplāvana, new word; W.K.F. has: utplava, utplavana.

^४ Cf. *infra* VII, 80.

- यत एवं तस्माच्छुभं पुण्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकलमेव विद्यु-
 दुग्नेषप्रायत्वात् । अतिदृशं । नित्यं सर्वकालं ॥ कस्य तर्ह्यति-
 शयवद्वलमस्तीत्याह । वलं त्विति । सामर्थ्यं पुनरशुभस्य महत् ।
 मेघघनान्धकारसदृशत्वात्तस्य । सुघोरमतिभयंकरं नरकादि-
 ५ दुःखदायकत्वात् । सुदुर्जयत्वाच्च ॥ भवतु नाम महत्सामर्थ्यमस्य ।
 तथापि तदपरेण बलवता पुण्येन जेष्यते । तथा च न
 का चित्त्वतिरिति । आह । तदित्यादि । तत्तादृशं महत्सामर्थ्यं
 जीयते । अभिभूयते । अन्येन इतरेण पुण्येन केन । न केना-
 पीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरेवमुच्यते । संबोधौत्यादि । सम्यक्संबोधौ
 10 बुद्धौ यच्चित्तं सर्वसत्त्वसमुद्धारणाभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमध्यागयेन
 मनसिकारः । तद्यदि नाम न भवेत् । महत्सामर्थ्यं हि तद-
 परेण महौघसा पराजीयते । सूर्येणैव निशान्धकारः । न च
 [५^a] संबोधिचित्तात्प्रतिपक्षो महौघानपरः संभवति । तस्मा-
 त्प्रतिघाताय संबोधिचित्तमेवोपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ॥
 15 इतोऽपि संबोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

कल्पानल्पान् प्रविचिन्तयद्भि-

र्हृष्टं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रवृद्ध-

मुत्सावयत्यप्रमिताञ्जनौघान् ॥ ७ ॥

तिरन्तरकल्पाः कल्पः^१ । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह
महाकल्पस्यैव ग्रहणं । कल्पान् ब्रह्मन् । 'प्रथमासंख्येयान्तर्गतान् ॥
प्रविचिन्तयद्भिन्नात्पर्येण परिभावयद्भिर्दृष्टं । अधिगतं । सुनीचैः ।
बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिसत्त्वावस्थायां । हितं सर्वार्थसाधनयोग्यं तद्बीज-
भूतत्वात् । एतदेव संबोधिचित्तमेव ॥

5

कथं पुनरिदमेव हितमित्याह । यत इत्यादि । यस्मात्सुखं
प्रवृद्धं प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणं । अप्रमितानप्रमेयान् । जनौघान्
सत्त्वममूहान् । उत्प्लावयति । उत्तारयति । संभारदः स्वमहार्णवात् ॥
तस्मादिदमेव हितं ॥

अथ वा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणं । प्रवृद्धं वृद्धिं^{१०}
गतं । अर्थासंबोधिचित्तादेव । उत्प्लावयत्यतिशयेन संतर्पयति ।
सौकर्यादधिकतरं यद्भवति तदुत्प्लावनमुच्यते^२ । यथा दध्ना
वयमुत्प्लाविता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

अदि वा । यतः संबोधिचित्तात्सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयं ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह । सुखेनैवेति । अक्षप्त्रेण । न गिरोरुच्च-^{१५}
नादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिविज्ञानसंवरादेव बोधि-
सत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभारात्प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तौः सुख-
मधिगच्छन् सत्त्वानेवाधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यद्वक्ष्यति ।

एवं सुखात्सुखं गच्छन्^[६^b] को विषीदेत्सचेतनः ।

बोधिविज्ञानरथं प्राप्य सर्वखेदप्रमापहं ॥ इति ॥^४

20

^१ Cf. SP. HARDY, *Manual*, 7; CHILDERS, s. von kappo, yuga; *infra* ad II, 8.

^२ Ex conj. : parama...??).

^३ I do not know from which kośa this half śloka is quoted.—Utplāvana, new word; W.K.F. has: utplava, utplavana.

^४ Cf. *infra* VII, 80.

ननु भगवतामपि मैत्रीवलादिजातकेषु^१ महदुष्करं श्रूयते ।
 तत्कथं सुखेनैव सुखं प्रवृद्धमिति ॥ नैव दोषः । यत उत्पाद्यमेव
 ५ परहितसुखाधायकं दुःखं स्वपरयोः ह्यपात्मभिः । सुखमेव
 तादृशं दुःखं परदुःखदुःखिनां धीमतामिति प्रतिपादयिष्यते^२ ॥
 अस्मादपि स्वपरहितहेतुत्वाद्बोधिचित्तं न परित्याज्यमेवेति
 दर्शयिष्याम ॥

भवदुःखशतानि तर्तुकामै-
 १० रपि सत्त्वव्यसनानि हर्तुकामैः ।
 बहुसौख्यशतानि भोक्तुकामै-
 न विमोक्ष्यं हि सदैव बोधिचित्तं ॥ ८ ॥

संसारदुःखशतानि । नरकादिगतिदुःखानामष्टावेदितानां^३
 शतानि । अपर्यन्तममूहांस्तर्तुकामैः परित्यक्तुमिच्छद्भिः आवक-
 १५ प्रत्येकबुद्धगोत्रैः^४ ॥ न केवलमात्मौयानि लोकानां जात्यादि-
 दुःखान्यपि हर्तुकामैरपनेतुकामैर्बोधिसत्त्वगोत्रैः^५ ॥ न केवलं
 स्वपरदुःखानि हर्तुकामैः । अपि च । बहूनि सुखान्येव

^१ *Jātakamālā*, VIII, "not met with in the *Chariyāpitaka* nor in the five (first) volumes of the *Pāli Jātaka*" (Spreyer, *Sacred Books of the Buddhists*, I, 71). The story of Maitribala is parallel to the stories of the king of the Qibis and of Manicūḍa.

^२ Cf. *infra* VII, 22 and foll —Traces of rhythm.

^३ Cf. *Mhv.* I, 373.

^४ Cf. *M. Vyut.* 61, CHILDERS s. voc. *gotrabhū*. The expressions: *Grāvaka-gotra*, *pratyoka*^०, *bodhisattva*^१, although identical in meaning with the technical terms of the *M. Vyut.*, are new ; cf. *Śikṣās.* 8, २ and *infra*, 23, १२.

सौख्यानि । तेषां श्रतानि । देवमनुष्योपपत्तिस्थानानि^१ । अनु-
भवितुकामैः संसारसुखाभिलाषुकैरपि ॥ सदैव सर्वकालं न
विमोक्षमपरित्याज्यं बोधिचित्तं । स्त्रीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वा
संबोधिकाङ्क्षिणमेव विशेषणानि ॥

४

अस्मादपि गुणविशेषाद्बोधिचित्तं याच्यमित्याह ।

भवचारकबन्धनो वराकः

सुगतानां सुत उच्यते क्षणेन ।

स नरामरलोकवन्दनीयो

भवति स्मोदित एव बोधिचित्ते ॥ ८ ॥

10

संसार एव बन्धनागारं । तत्र बन्धनं बन्धो रागादय एव
यथेति विग्रहः । तादृशो वराकस्तपस्वी^२ स्मोदित एव बोधि-
चित्ते । प्रथमतः बोधिचित्तमंतरयहणसमये । सुगतानां सुत
उच्यते । बुद्धपुत्र इत्यभिधीयते । क्षणेन । तत्क्षणमेव ॥

न केवलमेवेत्याह । स नरामरेत्यादि । सह नरामरैर्मनुष्य- 15
दैवैर्वर्तते ये । असुरादयो^३ स्त्रोलाः । तेषामपि वन्दनीयो
नमस्करणीयः स्तवनीयश्च भवति स्म । सम्यग्देवातीतकालाभि-
द्योत[न]ाद्बोधिचित्तोदयसमय^४ एव भूतः ॥

अस्मादपि गुणानुशंसदर्शनाद्बोधिचित्तग्रहणे यत्नः करणीय
इत्याह ।

20

^१ Upapatti-rebirth ; cf. *Childers*, s. voc.

^२ Cf. *infra* ad VI, 51.

^३ MS. abhidantā — Cf. *infra* ad I. 21.

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा
जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घां ।
रसजातमतौव वेधनीयं
सुदृढं गृह्यत बोधिचित्तसंज्ञं ॥ १० ॥

- 5 अमेध्यप्रतिमामिमां मनुष्यादिकलेवरस्वभावां तद्भातुकां
तत्स्वभावां तेन संवर्धितामित्यर्थः । तां गृहीत्वाऽदाय । जिन
एव रत्नं दुर्लभप्रतिलम्भादिगुणयोगात् । तस्य प्रतिमां करोति
निष्पादयति बोधिचित्तं । तथागतद्विग्रहं निर्वर्तयतीत्यर्थः ।
किंभूतां । अनर्घां । न विद्यतेऽर्घो मूल्यं यस्याः । सर्ववैधातु-
10 कातिशायिगुणत्वाद्गुणपर्यन्तापरिज्ञानाच्च । तथोक्तां तां ॥

अत एव रसजातं । रसप्रकारं । अत्युच्चवेधकारित्वादतौव
वेधनीयं । कर्तर्यनीयः करणे वा^१ । तत्तादृशं । बोधिचित्तं
संज्ञा अस्य रसजातस्य । बोधिचित्तापरव्यपदेशं । सुदृढं गृह्यत
यथा गृहीतं न पुनश्छलति । गृहीतेति प्राप्ते गृह्यतेति यथा-
15 गमपाठ्यत्^२ ॥ तस्माज्जिनरत्नमात्मानं कर्तुं कामैर्बोधिचिन्महा-
रसः सुदृढं गृहीतव्यः ॥

उक्तं चार्धमैवेयविमोचे^३ । तद्यथा कुलपुत्रास्ति शटक-
प्रभासं नाम रसजातं । तस्यैकं पलं लोहपलसहस्रं सुवर्णीकरोति ।

1 Cf. Pāṇ. 3, 4, 68, and Vārtā. on 3, 1, 96. — *Speyer, Sanskrit Syntax* § 857
(*sambhagmaniyo maṇiḥ* : the jewel that causes the reunion).

2 The form "grīṇati" is epio. — "The authority of the tradition warrants the irregular form."

3 This fragment is quoted in *Śikṣā*. 177, 16-178, 1 (Cf. *infra* ad V, 99).
Read with the *Śikṣā*. : *samkleṣayitam* (p. 17, l. 6); but with our MS. :
tadrasapalam (l. 1), *suvarṇān* (l. 4), *ṇakyaṭe* (l. 5).

न च तद्रूपसं शक्यते तेन लोहपलसहस्रेण पर्यादातुं लोही-
कर्तुं वा । एवमेवैकः सर्वज्ञताचित्तोत्पादरसधातुः कुशल[मूल]-
परिणामनाशानसंगृहीतः सर्वकर्मक्लेशावरणलोहानि पर्यादाय
सर्वधर्मान् सर्वज्ञतासुवर्णान् करोति । न च सर्वज्ञताचित्तोत्पाद-
रसधातुः शक्यते सर्वकर्मक्लेशा[7]वरणलोहादिभिः पर्यादातुं 5
तत्कर्तुं वेति ॥

भवगतिषु विभूतिकामैरपि नात्र संशयो विपर्यासो वा
कर्तव्यः । इत्युपदर्शयन्नाह ।

सुपरीक्षितमप्रमेयधौभि-

र्बहुमूल्यं जगदेकसार्थवाहैः ।

10

गतिपत्तनविप्रवासशीलाः

सुदृढं गल्लत बोधिचित्तरत्नं ॥ ११ ॥

गतय एव पत्तनानि । पण्यद्रव्यक्रयविक्रयनगराणीह पत्त-
नानि । तदनुभाशुभकर्मपण्यद्रव्यक्रयविक्रयस्थानानि गतिपत्त-
नानि । तेषु विप्रवासो विप्रवसनमेव शीलं स्वभावो येषां ते 15
तथोक्ताः । तेषां संबोधनं । हे गतिपत्तनविप्रवासशीलाः सुदृढं
गल्लत बोधिचित्तरत्नं ॥ बोधिचित्तमेव रत्नं । रत्नमिव । यथा
चिन्तामणिमहारत्नं सर्वदारिद्र्यदुर्गतिप्रशमनहेतुः । तथेदमपि
बोधिचित्तरत्नं ॥ अयमभिप्रायः । वणिज एव सुखसंपत्ति-
लाभार्थिनो यूयं । अत इदमेव महारत्नं मत्तादरेण गृह्यत । 20
कुतः । वक्तव्यमिति । हेतुपदमेतत् । यस्मादनर्भमिदं । सर्वा-

तिग्राहि शौकिकलोकोत्तरसंपत्तिनिदानभूतत्वात् । तस्मादि-
दमेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥

कथमिदं ज्ञायत इति चेदाह । सुपरीक्षितमिति । सुष्ठु
निरूपितं सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः ॥ कैरित्याह । अप्रमेय-
5 धीभिः । अप्रमेया प्रमातुमशक्या धीर्बुद्धिर्येषां तेर्महाप्राज्ञैर्बुद्ध-
बोधिसत्त्वैः । एतावता परीक्षायां स्खलितमपि नास्ति । इति
सुपरीक्षितमुच्यते ॥ पुनरपि किंभूतैः । जगदेकसार्यवाहैः ।
सार्यं वाहयन्तीत्यण्^१ । जगतामेक एव सार्यवाहाः करुणावश-
वर्तिनो बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वाश्च । तैः । यथा खलु वणिजां
10 हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्हितैषिणो ज्ञानवन्तश्च सार्यवाहा नेता-
[8^a]रो भवन्तीति न तत्र विसंवादसंभावना । तथाचापीत्य-
भिप्रायः । तस्मादिदमेव बोधिचित्तरत्नमगर्धं सुदृढं ग्राह्यमिति ।

एतच्च तत्रैवोक्तं^२ । तद्यथा कुलपुत्र यावच्चन्द्रसूर्यौ मण्डल-
प्रभयावभासेते । अचान्तरे ये के चिद्भूतधान्यरत्नजातरूपरजत-
15 पुष्पधूपगन्धमाद्यविलोपनवस्त्रपरिभोगाः । ते सर्वे वशिराज-
महामणिरत्नस्य मूल्यं न चमन्ते । एवमेव यावन्निम्बयध्वसु
सर्वज्ञज्ञानं धर्मधातुविषयमवभासयति । अचान्तरे यानि कानि
चित्सर्वदेवमनुष्यसर्वसत्त्वसर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धकुशलमूलानि शास्त्र-
वानास्त्रवाणि सर्वाणि तानि बोधिचित्तोत्पादवशिराजमहामणि-
20 रत्नस्य मूल्यं न चमन्ते । इति ॥

^१ See Pāṇ. 3, 2, 1.

^२ Maitreyaviṃśakya, one of the rare quotations in our text hitherto not found in the Śikṣās.

इदमपरमसाधारणमतिशयवत्कल्पतरोरिव माहात्म्यमस्यो-
पदर्शयन्नाह ।

कदलीय फलं विहाय याति
क्षयमन्यत्कुशलं हि सर्वमेव ।
सततं फलति क्षयं न याति
प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः ॥ १२ ॥

४

कदली यथा फलमेकवारं दत्त्वा न पुनः फलति । तथा
बोधिचित्तादन्यदपि कुशलं सर्वमेव । किं चिदेव । विपाके^१
परिपके न पुनः फलदानमर्थं भवति । तावतैवास्य परिचयात् ।
विपाकस्य चाव्याकृततया पुनः फलानुबन्धाभावात् ॥ बोधिचित्त- 10
स्य पुनरयं विशेष इत्याह । सततमित्यादि । सर्वकालं फलति ।
देवमनुष्योपपत्तिषु सुखसंपत्तिप्रदानात् क्षयं न याति तदन्यकु-
शलवत् स्थिरसुभावत्वात् । प्रतिक्षणमेकप्रकारैः शुभमेव प्रवाहे-
रापूर्णमाणत्वाच्च प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः । अविच्छिन्नसुख-
संपत्तिफलप्रसवनात् । उत्तरोत्तरमपरापरगुणविशेषजननाच्च । 15
बोधिचित्तं वृक्ष इव । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः^२ ।
यस्मादेवं तस्मादनुपरतमतिशयवत्सर्वसुखसं^३पदः प्राप्तुकामैः
प्रेषावह्निरिदमेव पाद्यं ।

१ MS. has : " na kim cid eva vipāke na ; na erased .

२ Pāṇ. २, १, ५६

कथितं चैतदार्थाच्चयमतिनिर्देशे^१ । तद्यथापि नाम भदन्त
 शारदतौपुत्र महाममुद्रपतितस्योदकविन्दोर्नास्थन्तरा परिचयः
 पर्यादानं । यावन्न कल्पपर्यन्त इति । एवमेव बोधिपरिणा-
 मितस्य कुशल[मूल]स्य नास्थन्तरा परिचयः पर्यादानं । यावन्न
 5 बोधिमण्डनिषदनं । इति ॥

न केवलं सर्वशुभसंचयकारणं । अकुशलपचचयहेतुरपि
 बोधिवित्तमिति सार्धस्रोक्तेन दर्शयन्नाह ।

कृत्वापि पापानि सुदारुणानि
 यदाश्रयादुत्तरति क्षणेन ।
 10 श्रूराश्रयेणैव महाभयानि
 नाश्रीयते तत्कथमशस्यैः^२ ॥ १३ ॥

बोधिवित्तग्रहणात्पूर्वं कृत्वापि पापानि । अकुशलकर्माणि ।
 नरकादिषु दुःखदुःखदायकत्वात् सुदारुणानि । अतिभयंकरा-
 णि^३ । महान्ति वा । यस्य बोधिवित्तस्याश्रयादाश्रयणात् ।
 15 तदुत्पादमरणवर्धनसेवनक्षयणात् । उत्तरति निस्तरति तस्या-
 मर्षाभिभवेनातिक्रामतीत्यर्थः । क्षणेन । एकस्मिन्नेव क्षणे महतः
 पुण्यराशेः समुपार्जनात् । तदुत्पादनमात्रेण ॥ कथमिवोत्तरति ।
 श्रूराश्रयेणैव महाभयानि । बलवत्पुरुषाश्रयेण यथा महापराधं
 कृत्वापि कश्चिदुत्तरति । तदपराधफलान्निर्भयो भवति । तथा

^१ The same text is quoted Çikṣā. 168, 7, with some variants.

^२ On this topic, see Çikṣā. Chap. VIII, pāṇodhana.

प्रकृतेऽपि ॥ तदेवंभूतं बोधिविज्ञानं कथं किमिति नाश्रीयते ।
न सेव्यते । अज्ञसत्त्वैः प्रज्ञाविकल्परूढजनैरित्यर्थः । आश्रयणीय-
मेव तद्वेदिति भावः ।

इदमपि तत्रैवोक्तं^१ । तद्यथा कुलपुत्रं शूरसंनिश्रितः पुरुषः
सर्वशत्रुभ्यो न विभेति । एवमेव बोधिविज्ञानोत्पादशूरसंनिश्रितो^२ ५
बोधिसत्त्वः सर्वदुश्चरितशत्रुभ्यो न विभेतीति ।

अपरमपि बोधिविज्ञानात्पापप्रलयदृष्टान्तमाह ।

युगान्तकालानलवग्महान्ति पापानि यन्निर्दहति क्षणेन ।

युगान्तकाले प्रलयसमये^३ । अनलो वज्रिः सप्तसूर्योदय- 10
समुद्भूतः^४ । यथा सर्वं कामधातुं सप्रथमध्यानं^५ निर्दहति । निःशेषं
दहति यथा भस्मापि नावशिष्यते ॥ तद्वत्पापानि । किंभूतानि ।
महान्ति । सुमेरुप्रस्थानि । महारौरवादिदुःखविपाकानि ।
यद्बोधिविज्ञानं निर्हरति । तद्विपाकोपधातानिर्मूलयति । क्षणेन ।
न क्षिरेण । नाश्रीयते तत्कथमज्ञसत्त्वैरिति संबन्धः कार्यः । 15

एतदपि तत्रैवोक्तं^६ । कल्पोद्वाहाग्निभूतं सर्वदुष्कृतनिर्दहन-
तया । पातालभूतं सर्वाकुशलधर्मपर्यादान[करण]तयेति ॥

१ Hitherto not found in the *Śikṣā*.

२ Cf. SP. HANPT, *Manual*, p. 30.

३ New use of the prefix "Sa" if the reading be correct. Buddhist sanskrit: saha prathamadhyānāt; classic: sahapūrvāhnam (Pāṇ. 6, 3, 81, Comm.; W. K. F., s. voc., 3c.)

४ This fragment occurs in *Śikṣā*, 177, 16, quoted from the *Āryamaṅgala-
vimokṣa*.

ननु कृतकर्माविप्रश्नाद्यवादी भगवान् । तत्कचमिदमभि-
 धीयते ॥ सत्यमुच्यते । बोधिचित्तप्रसूते प्रतिपक्षमाकाशधातु-
 व्यापके महति पुण्यौघेऽन्तर्भूततया सवर्णपक्षोपमन्यायेनाप्रज्ञाच-
 मानतात् । वक्ष्यता प्रतिपक्षेणाभिभूतत्वाच्च । फलदानाद्यमर्थं
 5 दग्धमेव तदित्यदोषः ॥ यदि वा । निरुपायाभिसंधिना तदुक्तं ।
 नाशुक्तं बोध्यते कर्मेति । इदं तु सर्वपापनिर्मुक्तने महानुपायः ।
 तथा हि यदा बोधिचित्तः सर्वसत्त्वानाकाशधातुव्यापिनः सर्व-
 दुःखात्समुद्भूत्य सर्वसुखसंपन्नान् करिष्यामीत्यध्याययेन विधि-
 नायति । पूर्वकृतं च पापं विदूषणासमुदाचारादिभिः¹ उपयति ।
 10 तदा बोधिचित्तवशादेव तत्संताने पापस्य कः सद्भावो येन
 बोधस्त्वावकाशः स्यादिति सर्वं निराकुलं ॥ एतावता यदुक्तं
 तज्जीयतेऽन्येन शुभेन केन । इति² ।
 तदपि विस्मृष्टौक्तं ॥ अन्ये पुनरनियतविपाकापेक्षया सर्व-
 मेतदुच्यते । नियतविपाकस्य तु कर्मणः केन चित्प्रतिवेद्नु-
 15 मशक्यता [9^b] दित्याहुः ॥

इत्यमपि बोधिचित्तमुपादेशमित्याह ।

यस्यानुशंसानमितानुवाच

मैत्रेयनाथः सुधनाय धीमान् ॥ १४ ॥

यस्य बोधिचित्तस्य । चतुर्ग्रन्थान्³ साभाविकान् सुधान-

¹ Cf. *Gīṭas.* pp. 160-171, and *infra* V. 98.

² See *supra* p. 11, 16.

³ Cf. *infra* VII. 81, but ad V 41. : *ānuṣṭubh*; the correct reading is *ānuṣṭubh* (cf. *xxv*, *Saddh. puṇḍ.* 386, n. 1; *Pāli* : *ānuṣṭubh*.) cf. *anuṣṭubh*, p. 10, 17, *anuṣṭubh*, 15, 19.

मितानप्रमाणान् । मैत्रेयनाथः । भगवानजितः^१ । किंभूतो
धीमान्^२ बोधिसत्त्व उवाच । उक्तवान् । सुधनाय सुधननाथे
बोधिसत्त्वाय । तथा चा[र्यगण्डव्यूह]सूत्रे^३ वर्णितं । बोधिविज्ञं
हि सुसप्तपुत्र बीजभूतं सर्वबुद्धधर्माणां । ज्ञेयभूतं सर्वजगच्छुद्ध-
धर्मविरोधतया । धरणिभूतं सर्वलोकप्रतिग्रहणतया । धाव- ५
त्पिण्डभूतं सर्वबोधिसत्त्व[र]चरणतया ॥ पेयाक्षं ॥ वैश्रवणभूतं
सर्वदारिद्र्यसंहर्दनतया । चिन्तामणि[राज]भूतं सर्वार्थसंसाधन-
तया । भद्रचटभूतं सर्वाभिप्रायपरिपूरणतया । शक्तिभूतं क्रोध-
शत्रुविजयाद्येत्यादिविस्तारः ॥

नाश्रीयते तत्कथमज्ञसत्त्वेरित्यत्रापि योजनीयं ॥

10

इदानीं बोधिविज्ञस्य प्रभेदं दर्शयन्नाह ।

तद्बोधिविज्ञं द्विविधं विज्ञातव्यं समासतः ।

बोधिप्रणिधिचित्तं च बोधिप्रस्थानमेव च^४ ॥ १५

तत्समनन्तरप्रदर्शितानुग्रहं बोधिविज्ञं द्विविधं । द्विप्रकारं ।
विज्ञातव्यं । वेदितव्यं ॥^५ गोचरभूत्यादिगतानेकप्रकारसंभवेऽपि 15
कथं द्विविधमित्याह । समासतः । अपरप्रकारसंभवेऽपि संक्षेपतः

^१ On this surname of Maitreya, see KERN, Saddh. puṇḍ, 18, n., of *Qikāśa*, 5, 30, (and 101, 18) and infra ad I. 25.

^२ Epithet of the Bodhisattvas, see Pentaglotte de HARLEZ, T'oung-pao, VII. 4.

^३ Fragment of the text quoted *Qikāśa*. 5, 30, with the same omissions.

^४ cf. *Qikāśa*. 5, 15.

^५ cf. *supra* p. 14, n. 4.

इदं द्विविधमित्युच्यते ॥ द्विविधमपि कथं । 'बोधिप्रणिधि-
 चित्तमित्येकं । बोधिप्रज्ञानमिति द्वितीयं ॥ बोधौ प्रणिधि-
 ष्टदिव चित्तं तत्र वा चित्तं । यच्चित्तं प्रणिधानादुत्पन्नं
 भवति दागादिप्रवृत्तिविकल्पं च । तत्प्रणिधिचित्तं । तद्यथा
 5 सर्वजगत्परिचाणाय बुद्धो भवेद्यमिति प्रथमतः प्रार्थनाकारा
 चेतना ॥ प्रज्ञाने चित्तं । प्रज्ञानमेव वा चित्तं चित्तस्य
 तत्त्वभावत्वात् । पूर्वकमनस्कारपुरःसरमेव यतः प्रवृत्ति [10^a]
 संवरग्रहणपूर्वकं संभारेषु प्रवर्तते । तत्प्रज्ञानचित्तमिति उक्त-
 क्रमेण द्विविधं ॥ इयानेव भेद इत्येवकारेण प्रतिपादयति ॥
 10 चकारद्वयं परस्परसमुच्चये द्वयोरपि बोधिचित्तत्वं दर्शयति ।
 तेन पूर्वकं बोधिचित्तं न भवतीति शङ्का निरस्यति ॥

शूरज्जमसूत्रे^१ शाश्वतोत्पादितस्यापि बोधिचित्तस्य बुद्धत्वहेतु-
 त्वाभिधानात् । तथार्यगण्डव्यूहे^२ चोक्तं । दुर्लभाः कुलपुत्र ते
 सत्त्वाः सत्त्वकोके^३ ये ऽनुत्तराः सम्यक्संबोधौ चित्तं प्रणिदधति ।
 15 ततोऽपि दुर्लभतमास्ते सत्त्वा येऽनुत्तराः सम्यक्संबोधिमभि-
 संप्रप्तिता इति ॥

इदानीमुक्तमेव प्रभेदमुदाहरणेन व्यक्तौकुर्वन्नाह ।

गन्तुकामस्य गन्तुश्च यथा भेदः प्रतीयते ।

तथा भेदोऽनयोर्ज्ञेयो याचासंस्थेन पण्डितैः ॥ १६

^१ Ms. bodhiottapra°.
^२ cf. ibidem, p. 8, 10-19.

^३ cf. Çikṣā. p. 8, 19.
^४ Çikṣā. has : sarva°.

यथा कश्चित्पुरुषोऽभिमतदेशप्राप्तये गन्तुकामो गमनाभि-
प्राप्तो न तु पुनर्गच्छत्येव । अन्यः पुनस्तत्प्राप्तये प्रक्षितो
गच्छत्येव । यद्यप्यथा तयोर्भेदो विशेषः प्रतीयतेऽवगम्यते ।
तदन्तथा भेदो नानात्वमनयोर्बोधिप्रणिधिप्रक्षानचेतसोर्बो-
ऽवबोद्धव्यः पण्डितैर्विचक्षणैः । कथं । याथासंख्येन । सार्वेऽप्यहं । 5
प्राक्तनं प्रणिधिचित्तस्य निदर्शनं पश्चात्तनं^१ प्रक्षानचेतस इति
संख्यार्यः ॥ तदेतत्प्रणिधिचित्तं प्रतिपत्तिविकसमपि^२ संसारे
महाफलं भगवता वर्णितमित्याह ।

बोधिप्रणिधिचित्तस्य संसारेऽपि फलं महत् ।

यदि नाम तत्प्रतिपत्तिविकलं तथापि तस्यासां तावद् 10
बुद्धत्वं संसारेऽपि देवमनुष्योपपत्तिस्त्रिभावं सुखसंपत्तिसत्त्वं
फलं महत् । अन्यस्मात् कुशलाद् दृष्टम् । सततं फलतीत्यादि-
विशेषणविशिष्टत्वात् । तथा शोकमार्थमैवेत्यविमोक्षे^३ । तथापि
नाम कुशपुत्र भिक्षम^[10^b]पि वज्ररत्नं सर्वप्रतिविशिष्टं
सुवर्णासंकारमभिभवति । वज्ररत्ननाम च न विजहाति । 15
सर्वदारिद्र्यं च^४ विनिवर्तयति । एवमेव कुशपुत्र प्रतिपत्ति-
भिक्षमपि^५ सर्वज्ञताचित्तोत्पादवज्ररत्नं सर्वभावकप्रत्येकबुद्धगुण-

1 W.K.F.: yathā° (Whitney 1813, 8; Speyer, B. Syntax, 255).—Gramm. note deest in Tib.

2 Paṇcātana, the word seems new.

3 The corresponding expression in *Qikāśa*, is *oaryāvikala* (9, 7), *ācayapra-*
tīpatti° (10) (cf. *infra* p. 27, 7).

4 Tib. has: buddhatvaheṭutvam.

5 Cf. *Qikāśa*, 9, 12.

6 *Qikāśa*. omits ca.

7 *Ibidem* *ācayapratīpatti*°.

सुवर्णसंस्कारमभिभवति । बोधिचित्तनाम च न विजहाति ।
संसारदारिद्र्य^१ च विनिवर्तयतीति ॥

तस्माद्योऽपि पारमितासु सर्वेषु सर्वं सर्वथा शिञ्चितुम-
समर्थः । तेनापि बोधिचित्तमुत्पादनीयं । एवमुपायपरिग्रहेण
५ महाफलतात् ॥

यथोक्तमार्थं[पर]राजाववाद[क]सूत्रे^२ । यस्मात्तं महाराज
वज्रकृत्यो वज्रकरणीयः । असहः सर्वेषु सर्वं सर्वथा^३ दानपार-
मितायां शिञ्चितुं । यावत्प्रज्ञापारमितायां शिञ्चितुं । तस्मान्तर्हि
त्वं महाराज । एवमेव संबोधिच्छन्दं अद्भुतं प्रार्थनां प्रणिधिं
१० च । गच्छन्नपि तिष्ठन्नपि निषन्नोऽपि शयानोऽपि जाग्रदपि
भुक्षानोऽपि पिबन्नपि सततसमितमनुस्मर । मनसिकुर ।
भावय । सर्वबुद्धबोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्थभावकपृथग्जनानामात्मनश्च
अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानि कुशलमूत्रानि पिच्छयित्वा तुल्ययित्वा-
ऽनुमोदयस्व । अथयाऽनुमोद[न]या^४ । अनुमोद्य च सर्वबुद्ध-
१५ बोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्थभावकाणां पूजाकर्मणि^५ निर्यातय ।
निर्यातय च सर्वसत्त्वसाधारणानि कुद । ततः सर्वसत्त्वानां
जातसर्वज्ञताप्रतिष्ठाभाय सर्वबुद्धधर्मपरिपूरणाय दिने दिने
चेकाक्षमनुस्मरायां सम्यक्संबोधौ परिणामय । एवं ब्रह्म तं

^१ Qikpā. and Tib. : sarvasamāra^२. ^२ Cf. Qikpā. 9, 12. cf. *infra* Chap. III.

^३ Read : sarvathā sarvadā, with Tib.—Qikpā. has : Yasmāo ca tvam...
sarvapa sarvab sarvathā sarvam sarvadā.

^४ With more developments in the Qikpā.

^५ Qikpā. has : "karmān.

महाराज प्रतिपन्नः सन् राज्यं चकारयिष्यसि^१ । राज्यं^[११०] कृत्यानि
[च] न चापयिष्यसि । बोधिसंभाराद्यं परिपूरयिष्यसि ॥
इत्यादिकमुक्त्वा^२ । स खलु पुनस्तं महाराज सम्यक्संबोधि-
चित्तकुशलमूलविपाकेन^३ । अनेककृत्वो देवेषूपपन्नोऽभूः । अनेक-
कृत्वो मनुष्येषूपपन्नोऽभूः । सर्वासु च देवमनुष्योपपत्तिव्याधिपत्यं ५
कारयिष्यसीति^४ विसारः ।

इति चर्याविकलेऽपि बोधिविज्ञे नावमन्वना कार्या ।
तस्याप्यनन्तसंसारे सुखप्रसवनात्^५ । यत्पुनः प्रतिपत्तिवारं
बोधिविज्ञं तदतितरां विपुलफलमेवेति सिद्धमित्याह ।

न त्वविच्छिन्नपुण्यत्वं यथा प्रस्थानचेतसः ॥ १७ 10

न तु । न पुनः । यथा प्रस्थानचित्तस्याविच्छिन्नपुण्यत्वं
निरन्तरशुभप्रवाहवाहितं । न तथा अस्तेति भावः ॥ इदमेवा-
विच्छिन्नपुण्यत्वं वृत्तद्वयेन प्रसाधयन्त्याह ।

यतः प्रभृत्यपर्यन्तसत्त्वधातुप्रमोक्षणे ।

समाददाति तच्चित्तमनिवर्त्येन चेतसा ॥ १८ 15

ततः प्रभृति सुप्तस्य प्रमत्तस्याप्यनेकशः ।

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभः समाः ॥ १९

^१ Ms. : pratipannah svarājyaṁ kariṣyasi । rāja°.

^२ Instead of : "ityādikam uktvāha" the Çikṣās. has "atraiva cāsyā vipāka-
uktāb."

^३ Çikṣās. has : tasya samyaksambodhicittasya kuṣalakarmaṇo vipākena.

^४ Çikṣās. has : kṛtavyāsi.

^५ Read, with Tib. : anantasukha° Cf. Çikṣās. 9, 7 where Qāntidōra has
written : ...kartavyā...anantasamsārasukhāprasavanatvāt.

यतः प्रभृति यस्मादारभ्य । न विद्यते पर्वण इषत्ताद्येत्य-
 पर्वणस्य । आकाशधातुस्यापि न सत्तधातोः । प्रमोचणे प्रमोचे
 सर्वदुःखोपशमनिमित्ते । समाददाति तच्चित्तं । सम्यक्संबोधि-
 चित्तं समादाय वर्तते । कथं । अनिवर्त्येन चेतसा । अ[प्रवृत्ति-
 5 भ्र]ष्टेन^१ मनसा ।

ततः प्रभृति तदादिं कृत्वा । सुप्तस्य मित्राकान्ताचित्तस्य
 प्रमत्तस्य विचित्रचित्तस्यापि । उभयत्रापि संबध्यते । उपसृष्ट्यं
 चेतत् । गच्छतोऽपि तिष्ठतोऽपि निवसत्यापि भुञ्जानस्यापि
 मूर्च्छाद्यवस्थायामपीत्यादि द्रष्टव्यं ॥ अनेकश इति । प्रतिक्षण-
 10 मनेकवारं ॥ अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः । निरन्तरसंततयः
 शुभवेगाः प्रवर्तन्ते । नभःसमाः । प्रतिक्षणमाकाशधातुप्रमाणाः ॥
 तस्मात्प्रतिपत्तिसारेण बोधिसत्त्वेन भवितव्यं ।

आर्यसमाधिरागे चोक्तं^२ । [11^b] तस्मात्प्रतिपत्तिसारो भवि-
 ष्यामि । इत्येवं कुमार ग्रिहितव्यं । तत्कस्य हेतोः । प्रतिपत्ति-
 15 सारस्य कुमार न दुर्लभा भवत्यनुत्तरा सम्यक्संबोधिरिति ॥
 अविच्छिन्नपुण्यतमस्य भगवतैवोक्तं । इत्युपदर्शयन्नाह ।

इदं सुबाहुपुण्यायां सोपपत्तिकमुक्तवान् ।

हीनाधिमुक्तिसत्त्वायै स्वयमेव तत्रागतः ॥ २०

^१ Three or four akṣaras illegible.—Tib.: bjug-pa-nyams-pa-med-paśams-
 kya.

^२ Quoted with variants from Chap. X, p. 32, 34 (edited by JARAT CHANDRA
 DĀS and HARIMONAN VIDYĀBHŪṢAN).

इदमेवाप्रमेयपुण्यात् सद्यमेवात्मनेव तद्यागतो बुद्धो
 भगवानुक्तवान् कथितवान् । क । सुवाङ्मण्याणां सुवाङ्मण्या-
 नाधि सूत्रे^१ । कथं वोपपत्तिकं व्युत्तिकं^२ । किमर्थं हीनाधि-
 मुक्तिसत्त्वार्थं । हीनभावकप्रत्येकबुद्ध्यानेऽधिसुक्तिः अत्रा कथ्यो
 वा येषां ते । ते सत्त्वाश्च । तेभ्य इदं । तदर्थं । तत्प्रयोजनमु- 5
 दिक्ष्येत्यर्थः ॥ तथा हि ये ऽनियतगोचरादिरतरकासेन^३ वज्र-
 तरसंभारोपार्जनभीता महायानाधित्तं व्यावर्त्य क्षुत्तरकासे-
 नाक्षतरसंभारसाधे भावकप्रत्येकबुद्ध्याने चित्तमुत्पादयन्ति ।
 तद्भावर्तनार्थं भगवानुपपत्तिमाह । तामेवोपपत्तिं वृत्तद्वयेन
 कथयन्माह ।

10

शिरःशूलानि सत्त्वानां नाशयामीति चिन्तयन् ।
 अप्रमेयेण पुण्येन युज्यते स्म^४ हिताशयः ॥ २१
 किमुताप्रमितं शूलमेकैकस्य जिहीर्षतः ।
 अप्रमेयगुणं सत्त्वमेकैकं च चिकीर्षतः ॥ २२

कतिपयजनानां मस्तकपीडां नाशयामि मन्त्रेणागदेन^५ 15
 वा । इत्येवं मनसि कुर्वन्प्रमाणेन युज्यतेनासौ कल्याणाभि-

^१ *Subāhupariprocā*, K.F. 216; *NANJIO* 23, 25 [A.D. 384-417]; 23, 67 (49, 50) [A.D. 285-316]; 531, 822.—M. Vint. 65, 66.

^२ *Bayuktika*, new word.

^३ *Aniyatagotra*, Cf. *supra* p. 14, n. 4.—Cf. *Lañkā* p. 66.

^४ Tipp. : *gryate smeti pūrvavai la* (Cf. *Pāp.* 8, 2, 122, 118; and *supra* ad I, 9).

^५ Tipp. : *mantropasādhena vā*.

प्रायो गृहीतो द्रष्टव्यः ॥ किं पुनरप्रमाणं संसारदुःखं प्रति-
 सत्त्वमप्रमाणस्य जगतो कर्तुमिच्छतः । अपि च तच्छून्यमपनीव
 सर्वसत्त्वान् सर्वगुणसमन्विनः कर्तुमिच्छतः । किमप्रमेयं पुण्यं न
 भवति । इति विभक्तिविपरिणामेन योजनीयं । अविच्छिन्नाः
 ५ पुण्यधाराः किमुत तस्य न प्रवर्तन्ते नभःसमा इति^१ ॥
 तस्माद्यथा संभारबाहुल्यसा[^{१२}]ध्यं बुद्धत्वं । तथा संभारवैपुल्ये-
 ऽपि^२ प्रतिक्षणमिति हेतुविशेषादप्येव महायाने महान् साधः ।
 अतो नास्माच्चित्तमभयस्थाने कातरतया विनिवर्तनीयमित्युप-
 दर्शितं भवति । यद्वक्ष्यति ।

१० अथयन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागरान् ।
 बोधिचित्तवत्सादेव भावकेभ्योऽपि शीघ्रगः ॥ इति ।^३
 यद्येवं सर्वसत्त्वानां हितसुखार्थमुद्युज्यते स देवादिभ्योऽप्य-
 साधारणगुणत्वात् प्रशस्य इत्युपदर्शयन्नाह ।

कस्य मातुः पितुर्वापि हितार्शसेयमौदृशी ।

१५ देवतानामृषीणां वा ब्रह्मणां वा भविष्यति ॥ २३

कस्य सत्त्वस्य । मातुर्जन्याः कस्य पितुर्वा जनकस्य
 देवतानां सोमवरुणादीनामृषीणां वा वसिष्ठगोतमादीनां
 ब्रह्मणां वा वेधनां । इयमौदृशी हितार्शसा । हितोपसंहार-
 मतिर्षादृशी समनन्तरं प्रतिपादिता बोधिसत्त्वस्य । भविष्यति ।

^१ Supra I, 19.

^२ Ms. : "vaipulyamapi.

^३ Infra VII, 29.

^४ Sic Tipp.—Minner and Text-Mss. have : devānāṃ vā ṛṣīṇāṃ vā.

इति । आस्तां तावत् भूता भवति^१ वा । भविष्यत्यपि^२ नैव
कस्य चिद्बोधिचित्तमनुरेक्षान्वस्य ॥ कुतः पुनरेतदित्याह ।

तेषामेव च सत्त्वानां स्वार्थेऽप्येष मनोरथः ।

नोत्पन्नपूर्वः स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः कुतः ॥ २४

तेषां मायादीनां । स्वार्थेऽपि । आत्मनः कृतेऽपि । एव 5
मनोरथः सर्वदुःखमपहर्तुं । अप्रमाणगुणानाधातुं । नोत्पन्नपूर्वः ।
अभूतपूर्वः । स्वप्नेऽपि । आस्तां तावज्जाग्रदवस्थार्था बुद्धिपूर्वक-
मुत्पन्नः ॥ परार्थे कदा चिदुत्पद्यत इत्याह । परार्थे संभवः
कुतः । आत्मा हि वल्लभो लोकस्य परस्मात् । तत्रैव चेन्नास्ति ।
परार्थे संभावनापि कुतः ॥ अथ वा । स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः 10
कुतः इति योज्यं ।

तदेवमसाधारणत्वं बोधिसत्त्वस्य प्रतिपाद्योपसंहरन्नाह ।

सत्त्वरत्नविशेषोऽयमपुर्वो जायते कथं ।

यत्परार्थाशयोऽन्येषां न स्वार्थेऽप्युपजायते ॥ २५

एवमित्यहुतकर्मकारितया दुर्लभोत्पादात् सत्त्वं एव रत्न- 15
विशेषः । अपूर्वः अनुपलब्धपूर्वः । अयमिति यादृशगुणोऽत्र
कथितः [12^b] । जायते कथं । कथमित्यहुते ॥ कस्मात्पुनरेव-
मुच्यते । आह । यत्परार्थेति । यत्तु महात्मनः परार्थाशयोऽन्येषां
सत्त्वानामुत्पन्नमेव न स्वार्थेऽप्युपजायत इत्यस्मात् ॥

^१ Ms. has: bhavanti, bhaviṣyanti.

^२ Minacov and Text-Mss.: kutaḥ.

अथ चान्येऽपि बोधिचिन्तोत्पादकस्य गुणा वक्तव्याः ।
 यद्यार्थगच्छय्यहे^१ भगवतार्थमैवेयेण सुधनमभिसृत्योद्भाविताः ।
 ते चातिविस्तरेण शास्त्रज्ञता शिक्षासमुच्चये दर्शितासु तत्रैवा-
 वधारयितव्याः ॥

- 5 पुनरपि बोधिचिन्तानुग्रंसादारेण बोधिचिन्ताप्रमेयपुष्प-
 माह ।

जगदानन्दबीजस्य जगद्दुःखौषधस्य च ।
 चित्तरत्नस्य यत्पुष्पं तत्कथं हि प्रमीयतां ॥ २६

- सर्वसत्त्वानां सर्वप्रामोद्यकारणस्य देवादिसर्वसंपत्तिनिदान-
 10 भूतत्वात् । चित्तरत्नस्य बोधिचित्तस्य यत्पुष्पं तत्कथं हि प्रमी-
 यतां । केन प्रकारेण नाम संख्येयतां । अतिविपुलतया प्रमातु-
 मशक्यत्वात् ॥ एतदुक्तमार्यवीरदत्तपरिपृच्छायां^२ ।

बोधिचिन्ताद्वि यत्पुष्पं तच्च रूपि भवेद्यदि ।

आकाशधातुं संपूर्य भूयस्योत्तरि तद्ववेत् ॥ इति ।

- 15 यदि नाम सामान्येन निर्देशस्तथापि प्रज्ञानचित्तस्येति
 द्रष्टव्यं । तस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ पुनरपि तस्यैव विशेषणमाह ।
 जगद्दुःखौषधस्य चेति । सर्वप्राणप्रभृतां^३ काधिकचेतसिकसर्व-
 दुःखनिवर्तनतया सर्वथाधिहरणमहागदस्यभावत्वात् । तदने-

^१ Cf. Çikṣā. 8, 28, and supra I, 14.

^२ A Viradattapariṣṭhā (prose) is quoted in Çikṣā. 34, 16-230, 16.

^३ New word = prāṇabhṛt.

नाभ्युदयनिःशेषवहेतुत्वं^१ बोधिचित्तस्य प्रतिपादितं ॥ यतो
युक्तमेवासायंशेषपुण्यत्वमित्युक्तं भवति । कथं पुनरेतद्युक्त-
मित्याशङ्क्य प्रतिपादयन्नाह ।

हितार्थसममावेश बुद्धपूजा विशिष्यते ।

किं पुनः सर्वसत्त्वानां सर्वसौख्यार्थमुद्यमात्^२ ॥ २७ 5

सर्वजनपरिपालाय बुद्धो भवेद्यमित्यध्यास्येनाग्रसमात्
प्रार्थनात् शेषसात्प्रतिपत्तिविकल्पादोधिचि[13^a]त्तादित्यर्थः ।
यत्पुण्यं भवति तद्बुद्धपूजामतिग्रेते । इत्यागमाद्भवत्येव पुण्यस्कन्ध-
प्रसवहेतुः । इति प्रथमस्य बोधिचित्तस्य^३ माहात्म्यमुक्तं ।
एतदपि तथैवोक्तं ।

10

गङ्गावाहिकसंस्थानि बुद्धेष्वेवापि नो नरः ।

दद्यात्सद्गुरुपूर्णाणि लोकनायेभ्य एव हि ॥

यद्येकः प्राश्नन्निर्भूता चित्तं बोधाय नामयेत् ।

इदं विशिष्यते पूजा यस्यान्तोऽपि^४ न विद्यते ॥^५ इति ।

किं पुनः सर्वदुःखितजनानां सर्वदुःखमपनोय सर्वसुखसंपन्नान् 16
करिष्यामीत्युद्योगकरणादतिशयवत्पुण्यं न भवति ॥

ननु हितार्थितप्राप्तिपरिहारयोः स्वयमेव सत्त्वा विशिष्यताः ।
तत्कुर्यादमस्योपयोग इति वृत्तचित्तवेन परिहरन्नाह ।

1 Tipp. has : ndyamāt prasthānacetasah.

2 Cf. Mhv. I, 80, 4.

3 Sic Ms.

दुःखमेवाभिधावन्ति दुःखनिःसरं यागया ।
 सुखेऽप्येव संमोहात् स्वसुखं घ्नन्ति प्रचुवत् ॥ २८
 यस्तेषां सुखरक्षायां पीडितानामनेकशः ।
 तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात्सर्वाः पीडांश्छिनत्ति च ॥ २९
 5 नाशयत्यपि संमोहं साधुस्तेन समः कुतः ।

कुतो वा तादृशं मित्रं पुण्यं वा तादृशं कुतः ॥ ३०

दुःखाग्निः सरणाभिप्रायाः प्राणातिपातादिभिरक्षुब्धैः कर्मभिः
 पुधादिदुःखप्रतीकारमिच्छन्तः । दुःखमेव नरकादिप्रपातवेदना-
 खभावं । अभिधावन्ति तदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । दुःखमेव प्रवि-
 10 शन्तीत्यर्थः । प्रसभा इव दीपग्निश्चामिति ॥ अत एव सुखे-
 ऽप्येव सुखाभिप्रायेणैव स्वसुखं घ्नन्ति प्रचुवत् । आत्मसुख-
 चाताय कथमात्मनैव प्रचवो भवन्ति । इति चेत् । संमोहा-
 दिपर्यासवशात् क्षिताक्षितप्राप्तिपरिहारयोः परिज्ञानाभावात् ॥

अतो यः पुण्यात्माऽकारणवत्सलः । तेषां विपर्ययानां
 15 सुखरक्षायां सुखाभिलाषुकाणां सर्वशोऽस्त्यसुखानां पीडितानां
 दुःखितानां । अनेकश इति । अनेकेर्दुःखप्रतीकैर्बद्धा बाधितानां ।
 तृप्तिमाप्तावनं सर्वसुखैः कुर्यात् [19^b] कायिकचेतसिकैः । यदि
 वा । अनेकशोऽनेकप्रकारं तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात् । इति
 योजनीयं ॥ न सुखतृप्तिमात्रं जनयति । किं तर्हि सर्वाः पीडाः
 20 समस्ता दुःखा वेदनाश्छिनत्ति च प्रमथति च ॥

न केवलं दुःखप्रशान्तिं सुखतृप्तिं च करोति । नाशयत्यपि
 संमोहं । अपरिज्ञानमपि निवर्तयति ।

अपयमिदमेव यन्मा भवमत एत एत गतं मासादं ।
इति हेतोपादिचमार्गप्रकाशनात् ॥ यद्येवं परमवर्णनविवर्तनपरतन्त्रो
हितसुखविधानतत्परश्च सर्वभूतानां । साधुत्वेन समः कुतः ।
तेन महात्मना तुभ्यः साधुः कुतः । नेव कुतश्चिद्विद्यते ।
अकारणपरमवत्सलसत्त्वभावत्वात् । कुतो वा तादृशं मित्रं । ८
चित्सुखोपसंहारप्रवणमानसं परमविश्वासस्थानं तादृशं तत्समं ।
सुहृत्कुतो नैव संभवति । पुण्यं वा तादृशं कुतः । एवं विहरतो
बोधिसत्त्वस्य सत्पुण्यमुपजायते तदपि न केन चित्पुण्येन समानं ॥

कृते यः प्रतिकुर्वीत सोऽपि तावत्प्रशस्यते ।

अव्यापारितसाधुस्तु बोधिसत्त्वः किमुच्यतां ॥ ३१ 10

पूर्वं भयसंकटव्यसनेषूपकृतमनेन । इत्युपकृते सति प्रत्युपकारं
करोति यः । सोऽपि तावत्प्रशस्यते । लोकेन ख्यते साधुरय-
मिति । यः पुनरव्यापारितसाधुः । अनभ्यर्थितकल्याणोपनेता
बोधिसत्त्वः किमुच्यतां । किमपरमभिधीयतां । तस्य प्रशंसा
कर्तुमशक्येत्यर्थः ॥

15

दृष्टव्यवहारमपेक्ष्यापि^१ बोधिसत्त्वस्य पुण्यमाहात्म्यमुद्भाव-
यन्नाह ।

कतिपयजनसन्नदायकः

कुशलकृदित्यभिपूज्यते जनैः ।

^१ Metre : āryā.—gā, clearly; ta, sec. manu.—Tib. : karta māsādam—agyd-
lag-par ni ma byed cig.—āsāda is new with this meaning.

^२ Tipp. has : kim ucyatām kim tasya māsātmyam ucyatām avāggocaratyāt.

^३ Confirmed by Tib.—Ms : spekṣyamapi.

अथमशनकमाचदानतः

सपरिभवं दिवसार्धयापनात् ॥ ३२

- 5 प[ि]रमितसत्त्वानामाहारपाणमाचदानसमादानमादिशन्¹
 पुण्यकर्मायमिति पूज्यते [14^a] सत्क्रियते जनेः सत्कर्मरतैर्लोके ।
 तदपि दानं चणं न सकलमहः । तद्धै वा । अपि तु सुहृत्-
 मेकं । अशनकमाचदानत इति । कुत्सितमशनमशनकं² । अप्र-
 पोतं भोजनं । तद्विषये वसं तन्मात्रं³ । तथाविधस्य चरितं⁴ ।
 10 तस्मात् दानतः त्यागतः । कथं सपरिभवं । क्रियाविशेषमेतत् ।
 सतिरस्कारं नमस्कार[र]पुरःसरं दृढासत्त्वानां प्रविशतः
 खट्वपेटादिना प्रहृत्येति यावत् । पुनः किंभूतात् । दिव-
 सार्धयापनात् । प्रहरदधोपसम्भवात् । मयाञ्जे भुक्त्वा सायं
 पुनराहाराभेषणात्⁵ ॥
- 15 बोधिसत्त्वस्य पुनरेतद्विपरीतं दानं । इति प्रतिपादयन्माह ।

किमु निरवधिसत्त्वसंस्थया

निरवधिकाश्चमनुप्रयच्छतः ।

गगनजनपरिक्षयाश्चयं

सकलमनोरथसंप्रपूरणं ॥ ३३

¹ Ms. : *mātrāṇa samāśādanatodīṣan; na is erased. — samāśāna = nityakarmaṇ (Hem.); Cf. SENART, *Mhv.* III, 131, 13.

² This word is new.

³ Tipp. has: mātreaṇa vastrādīdīnavyavacchedaḥ.

⁴ Old reading: tathāvidham.

⁵ Tipp. has: tena ca prakarṣeṇa divasārdham yāpyate / madhyāhne.....
 karape cāyam lyaṭ. (Pāp. 3, 3, 117).

न विद्यतेऽवधिरिवत्ता । इत्यङ्गः त्रतसदृशस्यकोटिसंख्येभ्यो
दास्यामि ततः परं नेति । न सत्त्वानां गणनया ददाति । किं
तु निरवधिसत्त्वसंख्यया ॥ नापि नियतकाशं । अपि तु निर- 5
वधिकाशं । कस्यग्रतसदृशस्यकोटिग्रतं यावद्दास्यामि ततः परं
नेति यावधिकं न ददाति ॥ गगनेति । गगनमिव जनाः ।
गगनजनाः । यथाकाशमपर्यन्तं तथा जगोऽपीत्यर्थः । यदि वा
गगनं च जनास्तु ते गगनजनाः । तेषां परिचयः पर्यवदानं ।
यावदाकाशधातुर्यावच्च सत्त्वा न परिनिर्हताः तावदवधिकं । 10
यदच्यति ।

याकाशश्च स्थितिर्यावथावच्च जगतः स्थितिः । इति ।
तावन्मम स्थितिर्भूयात् ।

तस्मादच्यं । न विद्यते चयः पर्यन्तोऽप्येति क्त्वा । अय-
मभिप्रायः । न[14°]मनजनपरिचयावधि यद्दानं तदस्युतोऽच्य- 15
नेव । तेषां परिचयाभावात् ॥ नापि प्रतिनियतं वस्तु । अपि
तु सकलमनोरथसंप्रपूरणं । यद्यस्याभिमतं तत्सर्वमनवद्यमुभि-
प्रायाह्लादनकरं परमप्रेमगौरवसत्कारप्रियवचनपुरःसरं प्रमुदित-
मनसानुप्रवक्ष्यतो बोधिसत्त्वश्च किं पुनः पूजा न युज्यते ।
तस्य सुतरी युज्यत इति बोध्यं । 20

यदुक्तं नारायणपरिपृच्छायां । न तदस्यपादातयं यस्मिन्
वस्तुनि नास्य त्यागचित्तमुत्पद्येत । न त्यागबुद्धिः क्रमेत ।

1 Cf. *infra* X, 55. 2 Cf. *Qikāśa*, 21, 1-2 6-12; and *infra* ad III, 21.

3 *Qikāśa*, has: "padyate.

थावत् । अथं ममात्मभावः सर्वसत्त्वेभ्यः उत्सृष्टः परित्यक्तः ।
 प्रागेव बाह्यानि वस्तूनि । यस्त यस्त यस्तस्य येन येन यद्यत्कायै
 भविष्यति तस्यै तस्यै तत्तद्दास्यामि । सर्वविद्यमानं हस्तं हस्ता-
 र्यिकेभ्यो दास्यामि । थावत् । धिरः शिरोर्यिकेभ्यः परित्य-
 5 क्ष्यामि । कः पुनर्वादो बाह्येषु वस्तुषु । यदुत धनधान्यजातरूप-
 रजतरत्नाभरणहयरथ^१ गजवाहनयामनगरनिगमजनपदराज्यराज-
 राजधानीपत्तनदासोदासकर्मकरपौद्रेयपुत्रदुहितृपरिवारेष्विति
 विस्तारः ॥

एवं च गुणरत्नसमुच्चयस्थाने परहितसुखविधानैकपरम-
 10 मशास्त्रे बोधिसत्त्वे स्वात्महितकामैः संचितं रक्षितं
 प्रयत्नतः^२ । इत्युपदर्शयन्नाह ।

इति सत्त्वपतौ जिनस्य पुत्रे
 कलुषं स्वे हृदये करोति यश्च ।
 कलुषोदयसंस्थया स कल्पान्
 15 नरकेषावसतीति नाय आह ॥ ३४

इत्येवमुक्तक्रमेण सत्त्वपतौ सर्वदा सुखदानपतौ जिनस्य पुत्रे
 सुगतस्य सुते । बोधिसत्त्व इत्यर्थः । कलुषं पापचित्तं स्वे हृदये
 स्वात्मचित्तसंताने करोत्युत्पादयति दुरात्मा यः स नरकेषा-
 वसति । इति नायो बुद्धो भगवान्नाह ब्रूते ॥ उपान्यधात्स्व

^१ Ibidem : "rathahaya".

^२ Tipp: has: evaṃbhūte bodhisattvo parārthahitkarane prasādaḥprasādan

^३ sukhaduḥkhaṇhetū itī yatnataḥ svikartavyasparihartavyāḥ itī darśayati.

इति कर्मले प्राप्तेऽधिकरण[15] विवक्षा^१ ॥ किञ्चावत् कस्यो-
दयसंख्या कस्यान् । तावतः चर्चास्तस्ये^२ कस्यचित्तमुत्पा-
द्यते । तावतः कस्यान् कस्यचित्तस्यसंख्याकरकेषु तिष्ठति ।
इति भावः ।

यदुक्तं प्रज्ञानविनिश्चयप्रातिहार्यसूत्रे^३ । यावन्ति मञ्जुषी- 5
बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वस्य[गित्ते] प्रतिचक्षितान्युत्पादयति ।
अवमन्यनाचित्तानि [वा] । तावतः कस्यांस्तेन^४ संज्ञाहः संज्ञ-
द्वयः । वस्तु मया^५ महानरकेष्विति ॥

ननु तथागतस्य दुष्टचित्तेन दधिरमुत्पादयतो नाबोचौ
चित्तोत्पादनस्यसंख्याया कस्यानवस्थितिद्वक्ता । न तथागतात्कश्चि- 10
दधिकतरः संभवति चैकोक्ये । तत्कथमिदमतिदुर्घटं नीयते ॥
सत्यं । न खलु यथाभूतमक्षिप्ये वस्तुतत्त्ववस्था । सर्वस्य
प्रवचनस्य नयनीतार्थतया व्यवस्थापनात् । न हि कश्चित्तथागते
सदेवकोऽपि लोको दुष्टचित्तमुत्पादयितुं शक्नोते । अनस्यकस्य-
संख्यायाभ्यासेन सर्वसत्त्वेषु नैवचित्तस्य सात्मीभावात् । तासु 15
काये श्रद्धं क्रमतीति नैवचित्तस्यानुग्रहकयनात् । न च
कर्मश्रुतिरिह^६ वस्तुतो दर्शिता । कर्मावरणस्य बुद्धानां प्रहीण-
त्वात् । तस्मादेनेयजनाभिसंधिना तदुपदर्शितं । न परमार्थतः ॥

बोधिसत्त्वापकारे तु बुद्धत्वमेव समूहोपचातमुपहतं भवेत् ।

^१ Flg. 1, 4, 48.—This clause does not in Tib. ^२ Ma. kṣaṇaḥ / tat°.

^३ Cf. Gikṣā., 85, 13.

^४ Gikṣā. omits : "tena"; but see Tib.

^५ Ma. has : °tavyam tathā ; old reading and Tib. : °tavyam mayā.

^६ Tib. : las-kyi rnam-par smin-pa (=°āvaraṇa)—Cf. Karmaṣṭoti, in Div. As.

तथा च सदेवकस्य लोकक्षार्यं उपहतो भवेत्^१ । यथागम-
 मिदमुक्तं । परमार्थमिह भगवानेव जानाति^२ । इदमुक्तं च
बुद्धावसाधानावतारमुद्रासूत्रे^३ । यः कश्चिन्नक्षुभोः कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा गङ्गानदीवायुकावमान्^४ स्त्रियान् [वि]निपात-
 ५ पेद्देद्वा^५ । यस्यान्यः कुलपुत्रो वा कुलदुहि[१५^b]ता वा महा-
 यानाधिसुत्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य व्यापादक्षिप्तकोधचित्त-
 मुत्पाद्याक्रोशयेत्^६ परिभावयेत् । अथं ततोऽसंख्येयतरं पापं
 प्रविशति । तत्कस्माद्धेतोः । बोधिसत्त्वनिर्जाता^७ हि बुद्धा
 भगवन्तो । बुद्धनिर्जातासु स्त्रियाः सर्वसुखोपधानानि च सर्वदेव-
 १० निकायाश्च । बोधिसत्त्वमसत्तत्त्व सर्वबुद्धा असत्तत्ता भवन्ति ।
 बोधिसत्त्वं सत्तत्त्व सर्वबुद्धाः सत्तत्ता भवन्तीत्यादि ॥

यस्य पुनस्तत्र प्रसक्तं चित्तमुत्पद्यते । तस्य कियत्पुण्यफल-
 मुपजायते । इत्याह ।

अथ यस्य मनः प्रसादमेति
 १५ प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलं ।
 महता हि वशेन पापकर्म
 जिनपुत्रेषु शुभं त्वयत्नतः^८ ॥ ३५

^१ Cf. *infra* IV, ६.

^२ Cf. *infra* ad I, ३०, and V, ६.

The theory seems not very consistent—Cf. VI, १०६.

^३ Cf. *Qikāśa* : ३६, ८-११.

^४ *Qikāśa*. has : °vālikā°.

^५ *Ibidem* : daheta vā.

^६ *Ibidem* : ntpādyā k°.

^७ *Ibidem* : niryātā.—Tib. has : hkhruñs-pa, and *infra* : hbyunba.

^८ Minaev has wrongly : “cūbhatvañ yatnataḥ.—All Mss. except L, have
 ...balena pāpakam (unmetrical).

यस्य पुनः पुण्यात्मनो मनः प्रसादमुपपद्यति बोधिवत्त्वे ।
प्रसवेत्तच्छ ततोऽधिकं फलं । तस्य प्रवचचित्तस्य प्रसवेदुपजायेत ।
ततोऽधिकं (फलं)^१ तस्मात्पूर्वकपापप्रसादजनितं पुण्यकर्मफलं
विपाकविशेषात्^२ । प्रसवेदुत्पद्येत ॥ यदि वा । तत्समधिकं-
विपाकप्रसादायकं कर्मैव फलमुच्यते । अधिकतरफलजनकं ५
कर्मोपजायत इति यावत् ।

उक्तं च नियतानियतावतारमुद्रासूत्रे^३ । यथेकाक्षुमीर्दमस्तु
दिषु सर्वलोकधातुषु सर्वसत्त्वा उत्पादिताश्च भवेयुः परिकल्प-
मुपादाय । अथ कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तेषां
सर्वसत्त्वानां मैत्रचित्तस्थान्यक्षीणि जनयेत् परिकल्पमुपादाय । 10
योऽन्यो वा^४ मञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा महापा-
नाधिमुक्तं बोधिवत्त्वं प्रवचचित्तः पश्येत् । अथ ततो ऽसंख्येयतरं
पुण्यं प्रसवतीति ॥ तस्मादधिष्ठाहति पुण्यत्वेने शुभचित्तमेव
करणीयमात्मज्ञेः^५ ।

अपि च । इतोऽपि शुभचित्तमेव कर्तुमुचितं । 15
य^[16^a] स्थाप्यता यत्नेन परमसत्त्वेषु पापकं । पापमेव पापकं ।
कुम्भितत्वाद्वा । दुःकृतं कर्म । बोधिवत्त्वेषु क्रियते । तेषां
यकसकायवाङ्मनःप्रचारस्य प्रसादजनकत्वात् । बोधिविज्ञानप्रभा-
वाच्च न बोधिवत्त्वेषु कस्य चिदप्यकारचित्तमुत्पद्यते ।

^१ Doest in Tib.

^२ New reading: viçoṣaṛh.—Tib.: puṇy-
avipākaphalaviçoṣa.

^३ Cf. Qikṣā. 87, 10, 12. (7, 1).

^४ Qikṣā. : yo vānyo...

^५ Ātmaśū. Cf. Korn (Jacobi) I, 522.—Tib.: mkhas-pa. ^६ Ma.: pracāraṇyāpli.

एतदुक्तमर्थमनुश्रीविमोचे । तद्यथा कुक्षपुत्र चिन्तामणि-
रत्नराजमुकुटावबद्धानां महानागराणां नास्ति परोपक्रमभयं ।
एवमेव बोधिचित्तमहाकक्ष्याचिन्तामणिरत्नराजमुकुटावबद्धानां
बोधिचित्तानां नास्ति दुर्गत्यपायपरोपक्रमभयमिति^१ ॥

५ अतः किमर्थमनर्थोपाज्जनं कटुकफलं तेषु प्रयत्नतः प्रार-
भ्यते ॥ अत एव शुभं त्वयत्नतः । संप्रवृत्तादिभिः सर्वसत्त्व-
चित्तसुखकर्मकारित्वात् परिशुद्धकर्मकारितया । कचिदपि
स्वच्छिताभावाच्च । अप्रयत्नत एव प्रीतिप्रसादप्रामोद्यमुपजायते
तेषु । अतः कुशलं पुनरयत्नत एव प्रसूयते ॥

१० सांप्रतमुत्पादितबोधिचित्तेत्यतिशयवतात्मना^२ मनःप्रसाद-
माविष्कुर्वन् शास्त्रकारसाधनमथवाह ।

तेषां शरीराणि नमस्करोमि
यथोदितं तद्वरचित्तरत्नं ।
यथापकारोऽपि सुखानुबन्धी
१५ सुखाकरास्तां शरणं प्रयामि ॥ ३६

तेषां पुद्गलकुक्षराणां शरीराणि आत्मभावान् नमस्करोमि
प्रक्षिपत्य वन्दे । यच्च येषु^३ संतानेषु उदितमुत्पन्नं तदुक्तानुग्रहं
वरचित्तरत्नं । चित्तमेव रत्नं चिन्तामणिसदृशं । वरं मेढं सर्व-
दारिशुद्ध्यापहारित्वात् । तच्च तद्वरचित्तरत्नं चेति विग्रहः ।
२० तदिति भिन्नं वा । इयं चाधिकगुणाधारण्य^४ सत्कृतिः ॥

^१ Hitherto not found in the Çikṣās. ^२ Tib. : bdag-nyid-gyis çin-tu yah

^३ Ex conj. : yesām.—Tib. : de-rname-Kyi. ^४ Ex conj.—Ms. : iyañ cādhiyagūṇa^२.

अपरमपि तद्विशेषणमाह । यथापकारोऽपीति । येषु परम-
कल्याणदृष्टेषु बोधिसत्त्वेषु । अपकारोऽपि पराभवोऽपि^[16^b]
कृतः । तत्कर्तुः सुखानुबन्धौ परंपरया सुखमावहतीति ॥
अयमभिप्रायः । तथापकारः^१ कर्तुमशक्यः । संभवे वा कथं
चित्तदपकारमेव निमित्तं कृत्वा प्रवृत्तानां दुष्टाभिप्रायाणां ५
पुनः केन चिन्निमित्तेन तत्प्रसादसमुत्पादनात् । तथापकारो
निर्वाणे^२ सुखमनुवध्नाति । तद्यथा मैत्रेयसज्जातके^३ पञ्चका
नधिकृत्योक्तं । बोधिसत्त्वप्रणिधानादा अपकारोऽपि सुखानु-
बन्धौत्युच्यते । यद्वक्ष्यति ।

अभाष्यास्त्विति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः । 10

तत्प्रकाशकास्तथान्ये वा सर्वे शुर्वोधिभागिनः ॥ इति^४ ।

अथ वा । यथापकारोऽपि येषामपकारोऽपि महाकरुणा-
ध्याययान्त्रियपुञ्जेषु कृत इव दुःखहेतुरपि सुखमेव जनयति ।
यथा चान्तिपरिच्छेदे कथयिष्यामः^५ ॥ एवं सर्वथा सर्वसुख-
हेतुत्वात् सुखार्थिनां रत्नाकर इव रत्नार्थिनामाश्रयणीया 15
बोधिसत्त्वा इत्युपदर्शयति । सुखाकराणां शरणं प्रयामि ।
सुखसाकराः । सर्वसुखैकप्रभवत्वात् । तानुक्रमेणापकारेऽपि
सुखहेतुन् । शरणं प्रयामि । ते मम चाप्यं भवन्त्विति भावः ॥

॥ प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिसत्त्वावतारपञ्चिकायां बोधि-
चित्तानुग्रहाविवरणं प्रथमः परिच्छेदः^६ ॥ 20

^१ Ms. : tatrāpekāraṇ....

^२ Cf. Jātakamālā, 51, 19.

^३ Cf. VI, 106, 107.

^४ According to Tib. : nirvāṇa°.

^५ Infra III, 16.

^६ Tipp. has : bodhicittānuṣaṅgasaṁparicchedo amṛtib.

प्रज्ञाकरमतिकृता बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां
द्वितीयः परिच्छेदः ।

सांप्रतमेवं चणसंपत्समागमं दुर्लभमधिगम्य विदितबोधि-
चित्तानुग्रहः । बोधिचित्तपदव्याख्यं बुद्धबोधिसत्त्वानामुद्योक्त्य
वन्दनपूजनशरणगमनपापदेशनापुष्ट्यानुमोदनबुद्धाद्येवमप्य-^[176]
नाबोधिपरिणामना¹ च कुर्वन्नाह ।

5 तच्चित्तरत्नप्रदणाय सम्यक्
पूजां करोम्येष तथागतानां ।
सद्धर्मरत्नस्य च निर्मलस्य
बुद्धात्मजानां च गुणोद्दधीनां ॥ १

तस्य समनन्तरप्रतिपादितानुग्रहस्य चित्तरत्नस्य पदव्याख्य
10 लोकाराद्य । तदुत्पादयितुमित्यर्थः । तथागतानां बुद्धानां भग-
वतां पूजां करोमि । एषोऽहमिति बोधिचित्तपादकोऽयमा-
त्मानं निदर्शयति । अयं बुद्धरत्नस्य निर्देष्टः ॥ सद्धर्मरत्नस्य
चेति । आगमाधिगमस्य चणस्य । निर्मलस्येति । चिकित्सायतया

¹ Cf. *Chikitsa*, 12, 13, where occur the same readings: "anumodana, "adhye-
sapa; but *yācana*, "paripāmana—The text is of course incorrect; on these
topics, of a capital importance in the Bodhisattva-ship, see, Ed. CHAVANES,
Revue des Religions, XXXVI, 1, (from Chinese sources), *Dharmasamgraha*,
XIV (The Bodhic. is quoted by the Comm.), and my "*Études et Matériaux*,"
pp. 106, 236.

चिकोटिश्शुद्धस्य प्रकृतिप्रभाकरस्य च । सर्वदा सर्वमन्त्रानाम-
 स्थानत्वात् । क्रोगानामागन्तुकत्वात् । समस्तमन्त्रापररूपपटुत्वाच्च ।
 अथ च धर्मरत्नस्य निर्देशः ॥ तदात्मजानां च । बुद्धसुतानां ।
 गुणोद्भूतानां गुणरत्नसमुद्राणां । आर्षावलोचितेश्वरमन्त्रुषोष-
 प्रभृतीनां । अथ तु संघरत्नस्य निर्देशः ॥ इत्यादौ रत्नत्रयपूजा- ४
 विधिः । पूजां करोमीति सर्वत्र संबन्धनोपपन्नः ॥ सम्यगिति ।
 पूजाया एव विशेषणं । सम्यगविपरीतं यथा भवति । तीव्र-
 चित्तप्रसादेन वा । पश्यत्य वा विशेषणं । सम्यगपश्यत्य ।
 अतिशयप्रसन्नचित्तेन न परानुरोधादिना । यथा गृहीतं न
 पुनर्धन्यति । इति ॥ पूजामेव कथयन्नाह । 10

यावन्ति पुष्पाणि फलानि चैव
 भैषज्यजातानि च यानि सन्ति ।
 रत्नानि यावन्ति च सद्भिस्तु लोके
 जलानि च स्वच्छमनोरमाणि ॥ २

वापरिमाणमेवामिति । यावन्ति निरवशेषानि पुष्पाणि 15
 फलानि चैव । आकाशधातुप्रवरावधीनि सर्वांश्चपीमान्यपरि-
 पश्यति । आदाय बुद्ध्या मुनिपुंगवैर्भो निर्यातयाम्येष सपुत्रकैश्च
 इति सर्वत्र पूर्वेषु धोक्त्रणोपपन्नः¹ । भैषज्यजातानि औष^[17b]धप्र-
 काराः । स्वच्छमनोरमाणीति रत्नानामपि विशेषणं ।

महोधरा रत्नमयास्तवान्ये
 वनप्रदेशाश्च विवेकरम्याः ।
 लताः सुपुष्पाभरणोज्ज्वलाश्च
 द्रुमाश्च ये सत्फलनम्रशाखाः ॥ ३

६ देवादिलोकेषु च गन्धधूपाः
 कल्पद्रुमा रत्नमयाश्च वृक्षाः ।
 सरांसि चाम्भोरुहभूषणानि
 हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि ॥ ४

महोधराः पर्वताः । रत्नमया रत्नस्वभावाः । विवेकरम्या
 10 इति विवेकोपरम्या मनोहरा विवेकानुकूला इति यावत् ।
 सुपुष्पाभरणोज्ज्वलाश्चेति शोभनपुष्पाद्येवाभरणानि^१ मण्डनानि ।
 तेज्ज्वला अतिभ्राजिष्वावः । सत्फलनम्रशाखा इति । सन्ति च
 शोभनानि वर्णगन्धरससंपन्नानि । तानि फलानि चेति । तैर्नवा
 अवगता भूमिस्तथा इव शाखा येषां ते कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः ।
 15 चाम्भोरुहभूषणानि । चाम्भोरुहाणि पद्मान्येव भूषणानि येषां
 तानि तथा । हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि । हंसानां स्वनै इतैर-
 त्यन्तमनोहराणि रमणीयानि । तानि तथा ।

अरुहजातानि च शस्यजाता-
 न्यन्धानि वा पूज्यविभूषणानि ।

आकाशधातुप्रसरावधीनि सर्वाण्यपीमान्यपरिग्रहाणि ॥ ५

अक्षयान्येव हसविशेषमनरेषैव जातानि प्रादुर्भूतानि ।
ग्रसजातानि त्रीदिविधेषाः । अन्यानि वा पूज्यविभूषणानि ।
पूज्यानामाराधनां विभूषणानि शोभाकराणि । अन्यान्यपराणि । 5
आकाशधातुप्रसरावधीनि । आकाशधातोः प्रसरोऽवकाशः ।
विस्तारो वा । तावदवधीनि तत्पर्यन्तानि । सर्वाण्यपीमानि ।
उक्तान्युक्तसङ्ख्यानि । अपरिग्रहाणि । अममानि । न केन
चित्सौक्ष्ण्यतानीत्यर्थः ।

आदाय बुद्ध्या मुनिपुंगवेभ्यो
निर्यातयाम्येष सपुत्रकेभ्यः ।
मृच्छन्तु तन्मे वरदक्षिणीया
महाकृपा मामनुकम्पमानाः ॥ ६

10

आदाय बुद्ध्या मृच्छीता मनोविज्ञानेन¹ । मुनिपुंगवेभ्यो
मुनिवृषभेभ्यो निर्यातयामि प्रयच्छामि । सपुत्रकेभ्यः सवोधि- 15
सत्त्वगणेभ्यः । मृच्छन्तु तन्मे स्वीकुर्वन्तु तदेतत्सर्वं मम पूजोपहार-
वस्तु । वरदक्षिणीया अनुत्तरदक्षिणापाचाणि बुद्धवोधिसत्त्वाः ।
महाकृपाः सर्वस^[18]त्तहितसुखविधानैकमनसः । मां दोन-
दुःखितसत्त्वमनुकम्पमानाः करुणायमानाः । ममानुग्रहायेति

¹ Tib. has only : yid-kyis.

भावत् ॥ आदितत् । किं पुनरेवं मनोमयपूजामात्रं विधीयते ।
 यावता तत्तदस्य मनोहरं वाचादेव कक्षाजोपनीयत
 इत्याशङ्क्याह ।

अपुण्यवानस्मि महादरिद्रः
 पूजार्थमन्यन्मम नास्ति किं चित् ।
 अतो ममार्थाय परार्थचिन्ता

मृच्छन्तु नाया इदमात्मशक्त्या ॥ ७

अज्ञतपुण्योऽस्मि । अत एव महादरिद्रः । पुण्ये सर्वोपकर-
 ण्यपत्तिर्भवति । तदभावात् पूजार्थमन्यदुपकरणं मम नास्ति
 10 किं चित् । अतो ममार्थाय मम पुण्यकामतया भगवन्तस्य
 परार्थचिन्ताः परहितसुखाभिजाविशो महाकारुणिकत्वात् ।
 अतो मृच्छन्तु नाया इदमुक्तं पूजोपकरणं मया निर्यातितं ।
 आत्मशक्तेति क्षयामर्शेन ।

अयं पुनरात्मभावो ममावन्तोऽस्मि । तं निर्यातयामीत्याह ।

15 ददामि आत्मानमहं जिनेभ्यः
 सर्वेषु सर्वं च तदात्मजेभ्यः ।
 परिग्रहं मे कुरुताग्रसत्त्वाः
 युष्मासु दासत्वमुपैमि भक्त्या ॥ ८

आत्मानं च प्रवक्ष्यामि जिनेभ्यः । सर्वेषु सर्वं च सर्वप्रका-
 20 रेण । आत्मलोकारं परित्यज्य । तदात्मजेभ्योऽपि ॥ मां प्रति-

मृशोत नरसुषभाः । पुष्पासु दास्यत्वं दास्यभावं लोकोमि । न
जीविकादिषोभात् । अपि तु भक्ता परमगौरवेण । मृदा-
विषेण चेतयेत्यर्थः ।

ननु कः पुनरप्यगुणोऽस्तीत्याह ।

परिग्रहेणास्मि भवत्कृतेन

४

निर्भीर्भवे सत्त्वहितं करोमि ।

पूर्वं च पापं समतिक्रमामि

नान्यच्च पापं प्रकरोमि मूयः ॥ ६

भवत्कृतेन पुनर्दोषेण महदामयेण विगतभयः संसारे
लोकानां हितमर्थं संपादयामि । महदामयेऽपि नाकुग्रस्त- 10
कर्मावृत्तस्य स्तुतिकरणेऽपि सामर्थ्यमस्तीत्याह । पूर्वं चेत्यादि ।
पूर्वमपरिज्ञानात्कृतमकुग्रस्तकर्म समतिक्रमामि । विदूषणाद्य-
सुदाचारादिभिर्निर्हरामि^१ । समतिक्रामतीत्युक्ते समतिक्रमा-
मीत्युक्तं 'ग्राह्यव्यवहारेष्वनादरात् । अर्थप्रतिषरण्या^[18°]
भा[तु]प्रधानत्वाच्च^२ । अपरं च पापं न पुनः करोमि । आद्यत्या 15
पुनरकरणसंवरं विदधे ।

इति सर्वमात्मनिर्घातनाप्रभृतिपूजोपहारं निघात्य पुन-
र्विशेषेषु पूजां^३ विधातुमाह ।

^१ Cf. Çikṣā. 160, 3 and foll.

^२ Çābda = çābdika = lexicographer, grammarian.

^३ After "dhā" an illegible syllable written in margin. Doest gramm., expl. in Tib. The expression arthapratiasarapatā occurs in Lalit. Vist. p. 86, 7. cf. KEAN, (JACOBI) I, 528.

^४ Cf. Saṃyambhāṣp., Bibl. Ind., pp. 74 and foll.

रत्नोज्ज्वलस्तम्भमनोरमेषु
मुक्तामयोद्भासिवितानकेषु ।
स्वच्छोज्ज्वलस्फाटिककुट्टिमेषु
सुगन्धिषु स्नानगृहेषु तेषु ॥ १०

रत्नैरिन्द्रनीलादिभिस्सज्जिताः प्रभाकरा ये स्तम्भाः तैर्मनो-
५ हराः कमनीयाः । तेषु स्नानगृहेषु स्नानं करोमीति धोष्यं ।
पुनः किंभूतेषु । मुक्तामया^१ मौक्तिकरचनाखचिता उद्भासिन
उद्भाकरा विताना एव वितानकाः येषु । ते तथा । तेषु ।
स्फटाः सुनिर्मलाः । उज्ज्वला दौर्लभ्यमन्तः । स्फाटिकस्थेमे
स्फाटिकाः । कुट्टिमाः भूमिरचनाविशेषा येषु तेषु सुगन्धिषु ।
१० कल्याणुरचन्दनादिधूपितवासितेषु । स्नानाय गृहाः । तेषु ।

मनोज्ञगन्धोदकपुष्पपूर्णैः
कुम्भैर्महारत्नमयैरनेकैः ।
स्नानं करोम्येष तथागतानां
तदात्मजानां च सगीतवाद्यं ॥ ११

१५ उदकं च पुष्पाणि च मनोज्ञगन्धानि च तानि । तैः पूर्णाः
कुम्भा घटास्तैः । महारत्नमयैः । महान्ति वेदूर्याणि च रत्नानि
च तानि तत्सम्भावेः । अनेकैः शतसहस्रकोटिभिः । सगीतवाद्यं
यद् मनोहरगीतनृत्तसुरजादिवाद्यैः ।

प्रधूपितैर्धोतमलैरतुल्यै-
र्वस्त्रैश्च तेषां तनुमुन्मृषामि^२ ।

१ MB. muktāmapyā.

२ M. alone has the correct reading : unmrjāmi.—unmrjāmi ?

ततः सुरक्तानि सुधूपितानि
ददामि तेभ्यो वरचीवराणि ॥ १२

प्रधूपितैरगुहप्रभृतिधूपैः । धौतमलेः प्रक्षालितकल्पवे-
र्निर्ममैरित्यर्थः । अतुष्टैरप्रतिसमैः । वस्त्रैर्दुःकुलैः । तेषां तथा-
नतानां तदात्मजानां च । तनुं ग्रहीरं । उन्मृषामि संमार्ज- 5
यामि ॥ ततस्तस्मादुन्मर्षणान्तरं । सुरक्तानि शोभनरागैः
सुष्ठु वा रक्तानि । शोभनधूपेन धूपितानि । ददामि तेभ्यो
जिनेभ्यः । वरचीवराणि । अनुत्तराष्टाद्वादनानि^१ ।

दिव्यैर्मृदुस्पर्शविचित्रशोभै-
र्वस्त्रैरलंकारवरैश्च तैस्तैः ।

10

समन्तभद्राजितमञ्जुघोष-
लोकेश्वरादीनपि मण्डयामि ॥ १३

दिव्यैर्दिव्यभवेर्देवार्हैः । मृदूनि च सुकुमारस्पर्शानि
च^[19*] स्पर्शानि च सूक्ष्माणि । विचित्रा नानावर्णकता शोभा
येषां तैर्वस्त्रैः । अलंकारवरैश्च । विभूषणप्रधानैः । तैरित्येति । 15
सुकुटकटककेयूरहारगूपुरादिभिः । समन्तभद्राजितमञ्जुघोषलो-
केश्वरादीनपि बोधिसत्त्वान् मण्डयामि । अलंकारोक्तिः ।

सर्वचिसाहस्रविसारिगन्धै-
र्गन्धोत्तमैस्ताननुलेपयामि ।

सूततसूत्रमृष्टसुधौतहेम-

प्रभोज्ज्वलान् सर्वमुनीन्द्रकायान् ॥ १४

सहस्रं चतुर्दीपिकानां तथा चन्द्रसूर्यमेरूणां प्रत्येकं काम-
 देवनां ब्रह्मलोकानां च साहस्रसूक्तिको मतः^१ । स एव
 ५ सहस्रगुणिते दिसाहस्रः^२ । तत्सहस्रं त्रिसाहस्रः^३ । अतकोटिः
 चतुर्दीपिकानामित्यर्थः । एवं सर्वासु दिषु लोकधातुरनक्तो-
 ऽपर्यन्तम् । सर्वत्रिसाहस्राणि विसर्तुं ग्रीवं येषां ते तथा ।
 तथाविधा गन्धाः परिमला येषां ते तथा । तैर्गन्धोत्तमैर्यक्ष-
 कर्दमहरिचन्द्रनादिभिः । तान्मुनीन्द्रकायाननुलेपयामि । समा-
 १० लभे । किंभूतान् । सूतप्रं पुटपाकादिना परिशोधितान्तर्मसं
 सूत्रमृष्टं रोषाणादिमणिसंमार्जितं^४ । सुधौतं चाराचलवणादि-
 प्रक्षालितवर्हिर्मसं । तथाभूतं च तद्धेमं चेति । तस्य प्रभा द्युति-
 रित्यर्थः । तद्वज्ज्वलान् द्युतिमतः । एतच्च यथाशोकप्रसिद्धितः
 कथितं । न तु तथागतकायशोभायां लौकिकं किं विदुष-
 १५ मानमस्ति ।

सांप्रतं मास्यपूजासुपचिपति ।

मान्दारवेन्दीवरमस्रिकाद्यैः

सर्वैः सुगन्धैः कुसुमैर्मनोगैः ।

^१ A regular pāda—Ms. has : sāhasraçōṭikāmataḥ.—Tib. : ston spyi-phud-du-
 hōd-la. The reading oṣṭika (ḍ=oh=t), is confirmed by oṣṭa=klein, gering
 (W.K.F.), in *M. Vyut* and *Div.* (opposed to mahāsāhasra...)—Tib. phud=
 oṣṭa—See CHILDERS, s. voc. culla, oṣṭa.

^२ Tib. adds : bar-ma cf. m. Vyut. 153, 2.

^३ Ms. : tatsahasram tri°—Of. SENART, *Mhv.* , 488; S. LEFMANN, *Lalita-*
vistara, p. 208; CHILDERS, s. voc. Sahasā. * = roṣaṣa°.

अभ्यर्चयाम्यर्च्यतमान्मुनीन्द्रान्

सन्निभं संस्थानमनोरमाभिः ॥ १५

मान्दारवं देवेषु पुण्यविशेषः । इन्द्रीवरसुत्पलं । मल्लिका-
वार्षिकी । एतत्प्रसुखैः सर्वैः शोभनगन्धैः पुण्यैर्मनोहारिभिः
पूज्यतमान् मुनीन्द्रान् पूजयामि । सन्निभं मासाभिश्च अन्य- ४
रचनाविशेषकमनीयाभिः ॥

धूपपूजामाह ।

स्फीतस्फुरन्नन्धमनोरमैश्च

तान् धूपमेघैरुपधूपयामि ।

स्फीता मांसलाः । स्फुरन्नाश्च दिगन्तव्या^[19b]पिनः । 10
बज्रसगन्धोद्गारिणो वा । तादृशा गन्धा येषां धूपमेघानां ते
तथा तैः । धूपा मेघा इवाम्बरतलावलम्बिविम्बाः । उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति समासः¹ । धूपानां वा मेघासौमेधवदुद्गच्छ-
द्भिरित्यर्थः । तानिति मुनीन्द्रानुपधूपयामि ॥ नैवेद्यपूजामाह ।

भोज्यैश्च खाद्यैर्विविधैश्च पेयै-

15

स्तेभ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥ १६

भोज्यं यन्मुखमापूर्य भुज्यते । खाद्यं यत् कवच[ग्रः]² देह्य
वृतपूरादि । पेयं यत्पीयत एव पानकादि । एभिर्विविधैर्नामा-
प्रकारोपसंस्कृतेः । तेभ्यो मुनीन्द्रेभ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥

¹ Pāp. 2, 1, 56.

² Doubtful: Ms. kavabhacchedya.—Tib.: kham-du boad-naa.

दीपपूजामाह ।

रत्नप्रदीपांश्च निवेदयामि
सुवर्णपद्मेषु निविष्टपङ्कजैः ।
गन्धोपलिप्तेषु च कुट्टिमेषु

५ किरामि पुष्पप्रकरणं^१ मनोश्चान् ॥ १७

रत्नमयाः प्रदीपाः । तान् । निविष्टा पङ्क्तिर्मांसा येषां ते
तथा । केति सुवर्णपद्मेषु । चापेक्षतेऽपि गमकत्वात्समायः^२ ।
गन्धोपलिप्तेषु । चन्दनकुङ्कुमादिगन्धैश्चर्चितेषु ।

प्रलम्बमुक्तामणिहारशोभान्
१० आभास्वरान्दिग्मुखमण्डनांस्तान् ।
विमानमेघान् स्तुतिगीतरम्यान्
मैत्रीमयेभ्योऽपि निवेदयामि ॥ १८

प्रलम्बमुक्तामणिहारैः शोभा येषां तान् विमानमेघान्
विमानसमूहानालोककारिणः सर्वदिक्शोभाकरान् ।

१५ सुवर्णदण्डैः कमनीयरूपैः
संसक्तमुक्तानि समुच्छितानि ।
प्रधारयाम्येष महामुनीनां
रत्नातपचाण्यतिशोभनानि ॥ १९

१ Sio L², M ; Min. has : °prakā°.

२ Deest in Tib.

कनकमयदण्डैः कान्तिमत्संस्थानैः । सुक्ताञ्चयितानि रत्न-
मयानि च्छायाणि । समुच्छ्रितानीति उद्घुष्टितानि ।

इदानीं पूजोपहारमुपसंहरन्नाह ।

अतः परं प्रतिष्ठन्तां पूजामेघा मनोरमाः ।

तूर्यसंगीतिमेघाश्च सर्वसत्त्वप्रहर्षणाः ॥ २० 5

इतः प्रभृति । एते पूजामेघा^१ मया निर्यातिताः । अन्ये वा
देवादिभिरुपनीताः कल्पं वा कल्पावशेषं वा प्रतिष्ठन्तां ।
प्रकर्षवृत्तिस्थिता भवन्तु । तूर्यसंगीतिमेघाश्च । तूर्याणि सुरजा-
दिवाद्यानि । संगीतयः समेत्य गीतयः समुदायगीतानीत्यर्थः ।
अथ वा संगीतकानि नृत्तगीतवादितानि समुदितान्युच्यन्ते । 10
तेषां मेघाः । अनेकसमुदायाः । ते च सर्वसत्त्व^[20^a]प्रहर्षणाः ।
सर्वसत्त्वानां प्रमोदकारिणः । न पुनरशक्यश्रवणाः । प्रतिष्ठन्ता-
मिति संबन्धः ॥

सामान्येनाभिसंक्षिप्य सङ्कर्मादिषु पूजामाह ।

सर्वसङ्कर्मरत्नेषु चैत्येषु प्रतिमासु च । 15

पुष्परत्नादिवर्षाश्च प्रवर्तन्तां निरन्तरं ॥ २१

द्वादशाङ्गप्रवचनात्मकेषु सर्वसङ्कर्मरत्नेषु । रत्नमिव रत्नं वस्तु-
तत्त्वालोककारित्वात् । परमनिवृत्तिहेतुत्वाच्च । स्तूपेषु भगवत्स-
त्येषु । प्रतिमासु चेति । बुद्धबोधिसत्त्वविग्रहप्रतिहतिषु । पुष्प-
वृष्टयो रत्नवृष्टयश्च । आदिशब्दाश्चन्दनचूर्णवस्त्रादिवर्षाः । निर- 20
न्तरमिति । आसंसारमनवच्छिन्नं ।

¹ अनुत्तरपूजामतिदिग्गमाह ।

मञ्जुघोषप्रभृतयः पूजयन्ति यथा जिमान् ।

तथा तथागतान्नाथान् सपुत्रान्पूजयाम्यहं ॥ २२

मञ्जुघोषसमन्तभद्राजितशोकनाथप्रमुखा² दग्धभूमौशरा बो-
5 धिसत्त्वाः । यथा वेनाध्यागयेन³ तथागतान् पूजयन्ति । तथा
तेनाधिमोक्षेणाहमपि तथागतान् सह पुत्रैर्बोधिसत्त्वगणैः
पूजयामि ॥

स्तुतिपूजामाह ।

स्वराज्जसागरैः स्तोत्रैः स्तौमि चाहं गुणोदधीन् ।

10 स्तुतिसंगीतिमेघाश्च संभवन्त्वेधनन्यथा ॥ २३

स्वराः सप्त गान्धारादयः । तेषामङ्गानि प्रभेदाः कामोदा-
दयः । तेषां सागरवदतिवाञ्छात् सागराः । तैः स्तोत्रैः ।
स्तुतय एव संगीतयः । स्तुतीनां वा संगीतयः समुदायाः ।
तासां मेघाः संभवन्तु । उपतिष्ठन्तां । एषु बुद्धबोधिसत्त्वेषु ।
15 अविपरीता यथा मयोपकल्पितास्तथैवेत्यर्थः ॥

बुद्धधर्मसंवरणेषु प्रणामपूजामाह ।

सर्वश्रेष्ठाणुसंस्थैश्च प्रणामैः प्रणमाम्यहं⁴ ।

सर्वत्र्यध्वगतान् बुद्धान् सहधर्मगणोत्तमान् ॥ २४

1 Cf. Dharmasamgraha, XIV.

2 Cf. *supra*, p. 51, 12; lokeçvara—See Dh. S., XII.

3 adhyāṣaya; Cf. SENART, Mhv. I, 486.

4 Here begins the classical formula of vandana, cf. Dh. S., XIV (sapta vidhānuttarapūjā).

धावन्ति दशसु दिशु बुद्धयेनाणि^१ । तेषु धावन्तोऽप्यवः ।
तत्संख्यैः प्रणामैः । सर्वत्र्यध्वगतानिति । अतीतप्रत्युत्पन्नानागतान्
तथागतान् । किंभूतान् । सहधर्मगणोत्तमान् । गणानामुत्तमो
ऽपभूतो बोधिसत्त्वगणः । धर्मस्य गणोत्तम[20^b]स्य ताभ्यां सह ॥

तथागतस्वरूपेषु प्रणाममाह ।

४

सर्वचैत्यानि वन्देऽहं बोधिसत्त्वाश्रयांस्तथा ।

नमःकरोम्युपाध्यायानभिवन्द्यान्यतींस्तथा ॥ २५

ऊर्ध्वतिर्यग्धस्तासु^२ दिशासु विदिशासु च । सशरीरा-
शरीरेषु स्वरूपेषु प्रणमाम्यहमित्यर्थः । बोधिसत्त्वाश्रयानपीति^३ ।
जातकावदानजन्मादिस्थानानि ॥ अभिवन्द्यानिति वृद्धान् वन्द- 10
नार्हान् ॥ तदनेन पूजावन्दनाविधिरुक्तः ।

अयं च पूजाविधिस्त्रिसमयराजे^४ कथितः । यथोक्तं । सप्तज-
रत्नपर्वताः । जलज रत्नपर्वताः । सप्तजजलजानि रत्नानि
दशदिगवस्थितानि । अममान्यपरिग्रहाणि देयानौत्युक्तं । अनया
च दिशा सर्वभैषज्यानि सर्वरसायनानि सर्वसंस्कारानि । अन- 15
वद्यानि अक्षयानि^५ । सर्वकाञ्चनमण्डलानि । विवृत्तेषु वा
श्लोकधातुषु परमरसस्पर्शसंपन्ना भूपर्यटका अमृतसता । अह-
होम्नाः ग्रासयः । सर्वोत्तरकुसदीपेषु च परिशुद्धेषु च लोक-

१ The MS. L has the gloss: yatra tathāgataḥ sthitaḥ.

२ More correctly: adhaṣṭana.

३ Api (Tib.: dan) varia lectio.

४ = Ūkṣāḥ. 290, 11.—Prof. BENDALL says: probably the same as the Trisamaya-vyūha (A.M.G. 309).

५ MS. kṣaṇḍala.

धातुषु ये रमणीयतराः परिभोगाः ॥ यथार्थरत्नमेवे^१ चाह ।
 स घानीमानि सूचान्तेषूदाराणि पूजोपस्थानानि दृश्योति
 तान्याग्रयतस्तौत्रेणाद्याग्रयेन बुद्धबोधिसत्त्वेभ्यः परिणामयति ।
 ४ तथा स विविधानि पूजोपस्था[ना]न्बहुविचिन्तयति । इति ॥

सांप्रतं रत्नचयशरणगमनपूर्वकं पापदेष्टव्यमाह^२ ।

बुद्धं गच्छामि शरणं यावदा बोधिमण्डतः ।

धर्मं गच्छामि शरणं बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ २६

चाणार्थे शरणार्थे । गमनं तदाज्ञापरिपाकनं । यो हि यं
 १० शरणं गच्छति स तदाज्ञां नातिक्रामतीति भावः । बोधि-
 मण्डत इति । मण्डशब्दोऽयं सारवचनं हतमण्ड इति यथा^३ ।
 तथा च सति बोधिप्रधानं यावत् । यावत्सम्बुद्धसंबोधिं नाधि-
 गच्छामि । इत्यर्थः ।

विज्ञापयामि संबुद्धान् सर्वदिक्षु व्यवस्थितान् ।

१५ महाकारुणिकांश्चापि बोधिसत्त्वान् कृताञ्जलिः^४ ॥ २७

विज्ञापयामीत्यनेन बुद्धबोधिसत्त्वानामपगतमात्मानं ध्या-
 [२१*]त्वा । अथाग्रयेनेतद्वक्तव्यं इत्युपदर्शितं । कृताञ्जलिरिति
 कायविज्ञप्तिरुक्ता । अञ्जलिः । करद्वयेन संयुटं कृतेत्यर्थः ।

^१ See *Ūikāśa*, *ibidem*.

^२ The whole of this paragraph (down to II, 81) has been curiously adapted in *Svayambhūtpurāṇa* (Bibl. Ind.), pp. 116, 117, 9. where we have: ābodan qarapañ yāmi svayambhūm jagadiqvaram. *Of*. p. 59, n. 8.

^३ *Of*. SENART, *Légende du Buddha*, p. 200, and reference to Lal. Vist. 452, 3. (bodhivara); KEHN, *Lotus*, pp. XVII, XLI, 155; *Études et Mat.* 207, n. 3. The Tib. "(byañ-ohub) āññ-po" is the exact equivalent of sāra.

^४ *Svayambhūtp.*: mahākāruṇikāṃ oṣpi pañca tathāgatān api.

अनादिमति संसारे जन्मन्यत्रैव वा पुनः ।

यन्मया पशुना पापं कृतं कारितमेव वा ॥ २८

यच्चानुमोदितं किं चिदात्मघाताय मोदतः ।

तदत्ययं देशयामि पश्चात्तापेन तापितः ॥ २९

अनादिमतीति । पूर्वजन्मपरंपरासु । जन्मन्यत्रैवेति । ५

अस्मिन्नपि जन्मनि । न केवलं पूर्वज । पशुनेति । मोदबुद्ध-

तामात्मनो दर्शयति । त्रिविधं कर्म । कायवाङ्मनोभिस्तत्र कृतं ।

त्रिभिरपि कारितमिति ॥ वाङ्मनोभ्यामनुमोदितमित्यपि ।

आत्मघातायेति । तत्पापकर्मफलं ममात्मन्येव विपाकात् ।

तदत्ययमिति । तदापत्तिं देशयामि प्रकाशयामि उत्तानो- 10

करोमि । न प्रश्नादस्मि । पश्चात्तापेनेति । अकुशलकर्मणो

नरकादौ दुःखविपाकश्रवणात् ।

पशुना यथाप्रधानमत्ययदेशनामाह ।

रत्नचयेऽपकारो यो मातापितृषु वा मया ।

गुरुष्वन्येषु वा श्लेषात्कायवाङ्बुद्धिभिः कृतः ॥ ३० 15

रत्नचय इति । अनुत्तरगुणचेषे । मातेत्यादिना । उप-

कारिचेषे । तत्रापकारश्च विप्ररतीप्रदुःखविपाकत्वात् ।

अनेकदोषदुष्टेन मया पापेन नायकाः ।

यत्कृतं दारुणं पापं तत्सर्वं देशयाम्यहं ॥ ३१

1 kṣepāt = tib. don-moḥs-ago-nas = kleśāt.

2 Cf. V, 81.

3 Compare the method of confession, or more exactly the Vidūṣaṇa-andācāra, illustrated in the Gīṭā, from the *Bhavarūpaprabhāsaottamaśāstra*, p. 160-162. Many stanzas are identical with ours.

अनेकदोषदुष्टेनेति । रागादिकेन्द्रदूषितेन । न ह्यतन्मेषे-
त्यर्थः ॥ पापकर्मणि संवेगमाह ।

कथं च निःसराभ्यस्मात्परिचायत सत्वरं ।

केन प्रकारेण । अस्मादशुभात् । सत्वरं शीघ्रं ॥ केयं त्वरा

६ भवत इत्याह ।

मा ममाक्षीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्यति ॥ ३३^१

यावत्पापक्षयं न करोमि । तावन्मम मृत्युर्भविष्यति न^२ ।

अन्यथा दुर्गतिगमनभयात् । ननु चाक्षतपापपरिचयस्य भवतो
मृत्योः कोऽवकाश इत्याह ।

10 कृताकृतापरौक्षोऽयं मृत्युर्विश्त्रम्भघातकः ।

स्वस्थास्वस्थैरविश्वास्य आकस्मिकमहाशनिः ॥ ३४

इदं कृतमिदमकृतं तावन्तावदिति न परीक्षते मृत्युः ।

विश्रम्भो विश्वासः । तेन घातकः । नापि नीरोगोऽहं युवा

वयवत्कायो वेति विश्वसनीयं । कुतः । आकस्मिकमहाशनि-

15 रिति । अचिन्तितवज्रपातसदृशः ॥ यद्येवं पापाद्भयं किमर्थं

तर्हि तत्कृतमित्याह [22^b]

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।

सर्वमुत्सृज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमौदृशं ॥ ३५

^१ It is fairly probable that the stanza 32 of the Text-MSS. (omitted only in M of Minsev-edition, but wanting also in Tib. translation) has been interpolated; it runs as follows:

katham ca niṣsaṛāmy asmān nityodvigno'smi nāyakāḥ ।

mā bhān me mṛtyur acirād akṣiṇe pāpasaṃhāraye ॥

^२ The Tib. has : de-arid-du bdag hohi-bar ma gyur-clg qes-pa-ste । gran-
du-na . . . na bhaved iti । anyathā (bhavet) durgati . . . bhayam.

प्रिय आत्मा आत्मीयस्य । अप्रियस्तदपकारो । प्रियस्त-
द्वितसुखमप्रियस्त च, तद्विपरीतमिच्छता हतं पापमनेकधा ।
प्राणातिपातादक्षादानादिभेदेनानेकप्रकारं । ननु सर्वमेतच्च
चिरेण परित्यज्य गन्तव्यं । तत्किमिति निरर्थकं पापकमुप-
शोधत इत्याह । सर्वमित्यादि । सर्वं प्रियमप्रियं वा उत्सृज्य 5
विहाय गन्तव्यं । एतत्तु न मया सुगधेन परिभाषितं ॥ किमि-
दानीं परिशिष्टमवस्थितमित्याह ।

तत्तत्स्मरणात् याति यद्यदस्त्वनुभूयते ।

स्वप्नानुभूतवत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते ॥ ३७

यद्यदस्त्विति सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वाऽनुभूयते संवेद्यते । कथं 10
पुनरेवमित्याह । स्वप्नानुभूतवदिति यथा स्वप्नावस्थायामुपलब्धं
विनष्टं न पुनरीक्ष्यते । तच्च स्मरणमात्रमेवावशिष्यते । तथा-
न्यदपि सर्वं 'प्रियादिषंगतमस्मिरमस्मिन्नेव जन्मनीत्युपदर्शय-
न्त्याह ।

इद्वैव तिष्ठतस्तावन्नता नैके प्रियाप्रियाः ।

15

तन्निमित्तं तु यत्पापं तत्स्थितं घोरमग्रतः ॥ ३८

तिष्ठत आसीनस्यैव मम पश्चतः । गता अनित्यतया
यचिताः ॥ यद्येवं तर्हि तदर्थं हतं पापमपि तैः सह यास्यती-

1 The stanza 36 of the Text-MSS. omitted by the Vṛttikāra, but not by the Tib. translator, runs as follows:

apriyā na bhaviṣyanti priyo me na bhaviṣyati ।

aham ca na bhaviṣyāmi sarvaṁ ca na bhaviṣyati ॥

2 Tib. : mdza-ba-la-sogs-pa dan hgrog-pa.

त्याह । तन्निमित्तमित्यादि । तेषां प्रियादीनां निमित्तं तदर्थं
यत्कृतं पापं तत्पुनरप्यत एव क्षितं मे । तन्मया सह चात्मनो-
त्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्यन्नपि कथं ^१मूर्च्छितोऽप्येत्याह ।

एवमागन्तुकोऽस्मीति न मया प्रत्यवेक्षितं ।

५ मोहानुनयविदेवैः क्षतं पापमनेकधा ॥ ३९

नाहं कस्य चित्परितः^१ । न मे कश्चित् । इत्येवं [न] मया
प्रत्यवेक्षितं विचारितं । तेन कारणेन । अनुनय आसङ्गः ।
आत्मन्यात्मनो ह । विदेवः प्रतिघः । तत्प्रतिकूलमाचरति ॥
चिरतरमतिदीर्घायुषो भवतः का मरणाशङ्का । तत्किमेवं
१० विभेषि इत्याह ।

राशिंदिवमविश्राममायुषो वर्धते व्ययः ।

आयस्य चागमो नास्ति न मरिष्यामि किं न्वहं ॥ ४०

अहर्निशं । आयुषो वर्धते व्ययः । आयुःसंस्काराः बीजन्ते ।
अविश्राममिति । अयमपि न व्ययविच्छिन्निरस्ति । आगमन-
१५ मागमः । अनुप्रवेगः । स च आयस्य उपचयस्य क्षेयतोऽपि न
संविद्यते । तदहमेवं किं तु न मरिष्यामि । अपि तु चिरमपि
क्षित्वा जीवितं मरणपर्यवसानमिति^३ ॥ स्वादेतत् । यन्निमित्तं

^१ Ex conj.—The MS. has: mykhito, but Tib.: balna.

^२ Na...paritah = auf keine Weise.

^३ See Dhammapada, 148, Udānavarga, I, 36, and references apud Max Müller, transl. p. 42.

कृतं पापं तेऽपि ते[न] मरकादिषु त[२२] त्वत्कृतुः सारुभव-
काद्ये संविभाविनो भविष्यन्ति । तत्किमिति कातरभावमव-
स्यन्त इत्यत्राह । आस्तां तावत्परलोके ।

इह शय्यागतेनापि बन्धुमध्येऽपि तिष्ठता ।

मयैवैकेन सोढव्या मर्मच्छेदादिवेदना ॥ ४१

५

इह अस्मिन्नेव भवे मरणान्तिकादिदुःखबाधायां सज्जन-
परिजनमध्यगतेनापि । मर्मच्छेदादिवेदनेति । पिपासागात्र-
संतापादिदुःखं मयैवैकेन सोढव्यं । न तत्रास्पीद्यानपि भागो-
ऽन्यस्य संभवति ॥ किं पुनर्मरकादावित्याह ।

यमदूतैर्मर्त्यहीतस्य कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् ।

10

पुण्यमेकं तदा चायं मया तच्च न सेवितं ॥ ४२

काकदूतैर्मर्त्यहीतस्याधिष्ठितस्य । गणपात्रेण बद्धस्य । सुहृ-
राकोशमागच्छ^१ । अटवीकान्तारगहनकच्छकविषमशिक्षाशकसे-
र्वितुष्यमाणचरस्य । अश्वहायस्य । कर्मासुभवभूमिं नोचमा-
गस्य । कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् । इति तत्र न के चित्सहस्य- 15
स्वाप्यं संभवन्ति । पुण्यमेकैकं तदा चायं स्यात् । मया तच्च न
सेवितं । तच्च पुण्यं चाणभूतं मया नोपार्जितं ॥ पुनरपि
पापासंबन्धमाह ।

^१ According to the Tib. : de yah...de dah lhan-cig-tu skal-ba len'per
gyur-te.

^२ M. Vynt. 281, 57.

अनित्यजीवितासङ्गादिदं भयमजानता ।

प्रमत्तेन मया नाथा बहु पापमुपार्जितं^१ ॥ ४३

अस्मायिनि जीविते । आसङ्गादायसात् । इदमागामि
नरकादिदुःखभयमजानता । अपश्यता । प्रमत्तेनेति । धौवन-
४ रूपधनाधिपत्यादिमदमत्तेन ॥ किं पुनरेवं संवेगवज्जलो
भवानित्याह ।

अज्ञच्छेदार्थमप्यथ नूयमानो विशुष्यति ।

पिपासितो दीनदृष्टिरन्यदेवेक्षते जगत् ॥ ४४

अत्यल्पमिदं करचरणादिच्छेदजं दुःखं नरकदुःखात् ।
१० तथापि तथेयमवस्था भवति । विशुष्यति । सर्वात्मना शोषमु-
पयाति । पिपासितस्तृष्णार्तः । दीनदृष्टिरिति क्षणदृष्टिः ।
अन्यदेवेति विपरीतं^२ ॥ नरकदुःखस्यातिशयमाह ।

किं पुनर्भैरवाकारैर्यमदूतैरधिष्ठितः ।

महाबासज्वरग्रस्तः पुरीषोत्सर्गवेष्टितः ॥ ४५

१५ कातरैर्दृष्टिपातैश्च पाणाम्बुधौ चतुर्दिशं ।

भैरवाकारैरिति भयंकररूपैः । अधिष्ठित आत्मसात्कृतः ।

म[२२^b] हासज्वरस्येन ग्रस्तो मृहीतः । पुरीषमुच्चारः ।

^१ The MS. M of the Min. edition and Dev. 85 have: bahu duḥkham.—
But Tib. edig-pa.

^२ Tib.: gran-dn-ni bslog-par-ro. Cf. Viparitam idam sarvaṁ pratibhā-
ti sma, Mibh. 6. 8233, 3. 1736, 2126. (P.W. s. voc: sma).

तस्योत्सर्गो विनिर्भमः । तेन वेष्टितो विस्मितः ॥ कातरैरिति
दीनेः । चतुर्दिशं चाणान्वेषी । कथमित्याह ।

की मे महाभयादस्मात्साधुस्त्राणं भविष्यति ॥ ४६

साधुरकारणवत्सलः । चाणं परिचाता ।

चाणशून्या दिशो दृष्ट्वा पुनः संमोहमागतः । ६

तदाहं किं करिष्यामि तस्मिन् स्थाने महाभये ॥ ४७

एवमपि यदा कुचं चिदपि चाणं न पश्यति । तदा
चाणभावात् पुनः संमोहमागतः । तदा तस्मिन् काले किं
करिष्यामि । सर्वक्रियास्तसमर्थः सन् तस्मिन् स्थाने प्रतापना-
दिनरकभूमौ ॥ तस्मादिदानीमेव प्रतीकारानुष्ठानं युक्तमि 10
त्याह ।

अथैव शरणं यामि जगन्नाथान् महाबलान् ।

जगद्रक्षार्थमुद्युक्तान् सर्वचासहरान् जिनान् ॥ ४८

जगतां नाथान् सर्वाश्चासनिर्दृतिस्त्राणभूतान् नाथकान् ।
महाबलानिति सर्वचाप्रतिहतसामर्थ्यान् । जगद्रक्षार्थमुद्युक्तानिति 15
सर्वसत्त्वपरिचाण[ार्थ]मुद्युक्तान् ॥ एवमपि चाणानामित्य भयो-
पशमो न स्यात् । तदा किं शरणगमनेनेत्यत्राह । सर्वचास-
हरानिति । सर्वव्यसनापहर्तृन् ॥ धर्मसंघशरणगमनमाह ।

¹ Minsoev has: kariṣyati, but the MSS. M and L² of his edition: bhavi-
syati.

² Cf. Mhv. I 9, 9 15, 7, 12.

³ Bio. Ms. secunda manu, with nā in margin.—Tib.: de-la brten-nas
yañ = tam (tān) āgrityāpi....Fairly probable.

तैश्चाप्यधिगतं धर्मं संसारभयनाशनं ।

शरणं यामि भावेन बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ ४९

तैर्बुद्धैर्भगवद्भिः । अधिगतं^१ साक्षात्कृतं । धर्मं निर्वाण-
मित्यर्थः^२ । संसारभयनाशनं सर्वक्लेशप्रतिपक्षत्वात् । भावेनेति
५ परमप्रसादेन न मायाशाब्देन^३ विचिकित्स्या वा । बोधिसत्त्व-
गणमिति संबन्धः^४ । तथेति भावेन ॥ इदानीं यथाप्रधानं बोधि-
सत्त्वेषु आत्मनिर्घातनं^५ कुर्वन्नाह ।

समन्तभद्रायात्मानं ददामि भयविह्वलः ।

पुनश्च मञ्जुघोषाय ददाम्यात्मानमात्मना ॥ ५०

१० समन्तभद्राय बोधिसत्त्वाय । आत्मानं ददामि निर्घात-
यामि । भयविह्वलो नरकादिभयव्याकुलः । पुनश्च मञ्जुघोषाय
मञ्जुनाथाय । आत्मनेति न परमरेणया । स्वयमेव प्रसन्नचित्त
इत्यर्थः ।

तं [२३^०] आर्वावलोकितं नाथं कृपाव्याकुलचारिणं ।

१५ विरौम्यार्तरवं भीतः स मां रक्षतु पापिनं ॥ ५१

आर्वावलोकितेश्वरं । कृपया व्याकुलं चरितं ग्रीष्मस्येति
कृपाव्याकुलचारिणं इति तस्यैव विशेषणं । विरौमि । आरवं
करोमि । आर्तरवमिति क्रियाविशेषणं । दुःखदीनकातरस्वरं ।
भीतः चक्षुः पापकर्मफलात् । स भगवानवलोकितः । मां

२० रक्षतु पापिनं कृतपापं मां आयता ।

^१ MS. adhikṛtam ; Min. and Text-MSB. : adhigatam.

^२ A well-known identification.

^३ MS. gādhyena.

^४ Cf. Mhv. II. 293.

^५ Alias °niryātanī.

आर्यमाकाशगर्भं च क्षितिगर्भं च भावतः ।

सर्वान् महाकृपांश्चापि चाणान्वेषी विरौम्यहं ॥ ५२

आर्यमाकाशगर्भं च बोधिसत्त्वं । क्षितिगर्भं च बोधिसत्त्वं
विरौम्येति परेषु संबन्धः । सर्वान् महाकृपांश्चापि । येऽपि न
नामपहणेनोदाहृतास्तानपि परमकारुणिकान् परदुःखदुःखिनः । ४

यं हृद्भैव^१ च संचस्ताः पलायन्ते चतुर्दिशं ।

यमदूतादयो दुष्टास्तं नमस्यामि वज्रिणं ॥ ५३

यस्य दर्शनमात्रेण यमदूतादयः । आदिग्रन्थादन्वेऽपि
वचराचसादयो दुष्टा भीताः सन्तः पलायन्ते दूरमपगच्छन्ति ।
तं नमस्यामि नमस्करोमि । वज्रिणमिति । वज्रमस्यासीति 10
वज्रपाणिं बोधिसत्त्वं^२ ॥ तदनेन शरणगमनादिना पापव्यर्थ-
माश्रयवत्सुपदर्शितं^३ ॥ यदुक्तं चतुर्धर्मकसूत्रे^४ । तत्राश्रयवत्सं-
बुद्धधर्मसंबन्धशरणगमनमनुसृष्टबोधिचित्तता च । स वत्सवत्संनि-
ग्रहेण^५ न शक्यते पापेनाभिभवितुं । इति ॥

पुनरन्वयात्तद्वत्^६ निराकर्तुमाह ।

15

अतीत्य युष्मद्वचनं सांप्रतं भयदर्शनात् ।

शरणं यामि वो भीतो भयं नाशयत द्रुतं ॥ ५४

^१ Min. has: dṛṣṭvaivam.

^२ Cf. *infra* Chap. X, 11.

^३ The Āgrayabala is the fourth dharma by which the bodhisattva can overcome the accumulated sins. (cf. *Śikṣā*, 160, 5).

^४ = *Śikṣā*, p. 160, 9; see *infra* V, 98.

^५ *Śikṣā* has: anbalavat^२. but Tib.: de stobs dan ldan-pa-la brten-nas.

^६ Tib.: yañ grau du dogs-pa.

अतिक्रम्य युष्मदाद्यां । चांप्रतमिदानीं । भयदर्शनात् ।
 तदतिक्रमे^१ यस्मादग्निष्टफलासंभवदर्शनात् । वो युष्मान् शरणं
 यामि भीतः । अग्निष्टफलादुत्पन्नः । तस्मात्पुनरन्यथात्वग्रहा न
 कर्तव्या । अतो भयं नाश्रयत । पूर्वकृतपापाङ्गयमपनयत । द्रुतं
 ५ ग्रीष्मं । ममेत्यध्याहार्यं ॥ नन्वे^[23^b]वमपि कः प्रत्येव्यति तद-
 चनादित्याशङ्क्य पुनरुच्यते दृढतामाह ।

इत्वरव्याधिभीतोऽपि वैद्यवाक्यं न लङ्घयेत् ।

किमु व्याधिगतैर्ग्रस्तश्चतुर्भिश्चतुरक्षरैः ॥ ५५

इत्वारो गत्वारो नश्चरोऽचिरस्याधीत्यर्थः । लघुर्वा । स चासौ
 10 व्याधिश्चेति । तस्माद्भयेन । वैद्यवाक्यं न लङ्घयेत् । वैद्योपदेशं
 नातिक्रमेत् । मायं व्याधिर्मम दृद्धिसुपगच्छेत् ॥ किमु किं
 पुनः । व्याधिगतैर्ग्रस्तो लङ्घयेत् । चतुर्भिश्चतुरक्षरैरिति ।
 चतुरधिकैश्चतुर्भिः ग्रतैरित्यर्थः^२ । ग्रतमकाशमृत्यूनां । एकं
 काशमरणमित्येकोत्तरं ग्रतं मृत्यूनां । ते च प्रत्येकं वातपित्त-
 15 स्त्रेयकृतास्तत्संनिपातकृताश्चेति चतुरक्षराणि चत्वारि शतानि
 भवन्ति । इति कारणभेदात्कार्यभेदः । कार्यभेदाच्च कारणभेद-
 व्यवस्था ॥ ननु तथापि किमत्र भयकारणं यस्मात्सीत्याह^३

एकेनापि यतः सर्वे जम्बुद्वीपगता नराः ।

20 नश्यन्ति येषां भैषज्यं सर्वदिक्षु न लभ्यते ॥ ५६

^१ Old reading: kramya.

^२ Cf. JÄSCHKE, Tib. Diet., p. 802, s. voc. nad.

^३ Tib.: de-lta-na yah gah zig med pa de-la oii-phyir hjigs-par byed
 *os-na | de cig-gis kyan gos-bya-ba—Ms. has: yan nāsti pratityāha.

इमेनापि व्याधिना कुपितेन । 'यस्मात्सर्वे जम्बुदीपगता जराः ।
 प्राणिनो नश्यन्ति क्षियन्ते ॥ अन्यच्च । येषां व्याधीनां भैषज्य-
 मौषधं चिकित्सार्थं न चिदपि न प्राप्यते ॥ अत्र काशिराज-
 पद्मजातकमुपनेयं^१ । तद्यथानुश्रूयते । बोधिसत्त्वा चरन्त्यमेव
 भगवानतीतेऽध्वनिः पद्मो नाम काशिराजो बभूव । तस्मिन् ६
 समये सर्वे जम्बुदीपका मनुष्या महता रोगेण विकलौभृता
 क्षियन्ते च । तैरिदमाशोचितं । अथमेवास्माकं स्वामी राजा
 परमकारुणिकः प्रतीकारं विधास्यतीत्यसौवात्मदुःखं निवेद-
 यामः ॥ ते चैवमवधार्य मिश्रित्वा । भो महाराज भवति
 स्वामिनि परमहितैषिणि संविद्यमानेऽपीयमवस्थास्माकमिति १०
 तस्मिन् राजनि दुःखमाविष्कृतवन्तः । स च राजा करुणाय-
 रवश्चक्षुः[२४*]वां दुःखमसहमानः शीघ्रममीषां रोगपी-
 डामपनयतेति वैशानाश्रापयामास । तेऽपि तथेति प्रतिश्रुत्य
 चिकित्साशास्त्राणि व्यवसोक्त्य 'सद्योरोहितमस्यमांसादन्यद्वैष-
 ज्यमसहमानास्तथैव राघवः प्रत्युक्तवन्त इति विस्तरः ॥ इदमेव १५
 जातकं भवोपलक्षणं दर्शितं ॥

तत्र सर्वश्रवैद्यस्य सर्वशल्यापहारिणः ।

वाक्यमुल्लङ्घयामीति धिग्मामत्यन्तमोदितं ॥ ५७

^१ Tipp. has : yata itiyesu vyādhiṣu | yeṣāṃ ca vyādhiṇāṃ.

^२ Quotation, for once, not borrowed from the *Ūṭṭas.*, but of, the *Avadāna* *cataka*, Nr. 81. where the king is called "Padmaka."—See Prof. SPYER 'Akad. van Wetenschappen at Amsterdam, Veral. en Meded. Afd. Lett. IV. B. III, 870 foll.

^३ *Cyprinus rohitā*. Tib. has : ro-hi-ta.—*sadyomāṃsa* : *bphral-gyi* ca.—*Feer*, p. 116, 2 : "ils se mirent à déconper les chairs (de ce poisson) encore vivant."

काथिकमानसिकानेकशब्दोद्धारिणः । आत्मानं जुगुप्सते ।
धिग्मामत्यन्तमोक्षितमिति । एवं जानन्नपि यदि तयागताज्ञाया
वैमुख्यमासेवे । तदा मम मोक्षस्य पर्यन्तो नास्ति । कुत्सनीयो-
ऽस्मीत्यर्थः ॥ किं पुनरेवमित्याह ।

5 अत्यप्रमत्तस्तिष्ठामि प्रपातेष्वितरेष्वपि ।
किमु योजनसाहस्रे प्रपाते दीर्घकालिके ॥ ५८

पर्वतादिप्रपातेषु । अल्पतरेषु । यथास्तिभङ्गमात्रं मरण-
मात्रं वा दुःखं स्यात् । किमु योजनसाहस्र इति । योजन-
सहस्रपरिमाणमस्येत्यण्^१ । अनेकयोजनसहस्रपरिमाणे । अवी-
10 ष्यादिकप्रपात इत्यर्थः । दीर्घकालिक इति यथान्तरकल्पा-
दिभिरायुषः क्षयः ॥

सद्यो मरणमदृष्टैव किमकाण्डे कातरतया सुखाधिका
जहासीत्याशङ्कामपनुदन्नाह ।

अद्यैव मरणं नैति न युक्ता मे सुखासिका ।
15 अवश्यमेति सा वेला न भविष्याम्यहं यदा ॥ ५९

अवश्यमिति निश्चितमेतत् ॥ तथापि भयमयुक्तमित्याह ।

अभयं केन मे दत्तं निःसरिष्यामि वा कथं ।
अवश्यं न भविष्यामि कस्मान्मे सुस्थितं मनः ॥ ६०

अभयं मा भैरिति केन सत्पुरुषेण मम हतं येन
निर्भयो विहरिष्यामीति भावः ॥ यदि वा निःसरणोपायोऽपि^१
यदि भवेत् तथापि भयमयुक्तं । तदपि नास्ति । निःसरिष्यामि
वा कथं ततो दुःखात् ॥ अवश्यं न भविष्यामीति । सर्वजो-
वितं मरणपर्यवसानमित्युक्तं भगवता^२ ॥

६

इत्यमपि न युक्ता मे सुखाधिका इत्याह । [24^b]

पूर्वानुभूतनष्टेभ्यः किं मे सारमवस्थितं ।

येषु मेऽभिनिविष्टेन गुरुणां लङ्घितं वचः ॥ ६१

अभिनिविष्टेनेति आसक्तेन । गुरुणामिति बुद्धबोधिसत्त्व-
कक्षाणमिच्छाणां ॥ तस्मादिदमवनिर्गमं मम मनसि कर्तुमुचि- 10
तमित्याह ।

जीवलोकमिमं त्यक्त्वा बन्धून् परिचितांस्तथा ।

एकाकी कापि यास्यामि किं मे सर्वैः प्रियाप्रियैः ॥ ६२

जीवलोकं सत्त्वलोकं । इमं मनुष्यादिष्वभागतारुच्यं^३ ।

एकाकीत्यवसायः । कापीत्यनिश्चितज्ञानं ॥

15

द्वयमेव तु मे चिन्ता युक्ता राशिर्दिवं सदा ।

अशुभान्नित्यं दुःखं निःसरेयं ततः कथं ॥ ६३

^१ *Api*, not translated in Tib.

^२ *Cf.* p. 62, n. 8.

^३ *Sabbhāgati*, cf. SENART, *Mhv.* I, 595.—Tib.: *mi-la-sogs-pa rigs mthan-*
pai mthsan-fid yin-to.—*mi-rigs-menschengeschlecht*.

अशुभादिति अशुभकामकर्मणः । तत इत्यशुभात् ॥ चाग्रतं
कृतकर्मफलसंबन्धनिसंघो^१ महताभिनिवेशेन पुनरत्ययदेशना-
मारभत इत्याह ।

‘मया बाखेन मूढेन यत्किं चित्पापमाचितं ।
५ प्रकृत्या यच्च सावद्यं प्रज्ञप्त्यावद्यमेव च ॥ ६४
तत्सर्वं देशयाम्येष नाथानामग्रतः स्थितः’ ।
कृताञ्जलिर्दुःखभीतः प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ ६५
अत्ययमत्ययत्वेन प्रतिगृह्णन्तु नायकाः ।

बाखेनेति अजानता । मूढेनेति मोहान्धेन । यत्किं चिदिति
१० कायेन वाचा मनसा वा । प्रकृतिसावद्यं प्राणतिपातादिदशा-
कुशलसंभवं । प्रज्ञप्तिसावद्यं यद्भवता गृहीतसंवराणामेव
प्रज्ञप्तमकाशभोजनादिरूपं ॥ देशयामीति वाम्बिज्ञप्तिमुत्पाप-
यति । कृताञ्जलिरिति कायविज्ञप्तिः । प्रणिपत्य [पुनः]
पुनरिति अतिशयवचित्तसंवेगमुपदर्शयति ॥ ‘अति यतत्यनेन
१५ नरकादिस्वित्यत्ययः । अशुभं कर्म । तमत्ययत्वेन दोषत्वेन प्रति-
गृह्णन्तु जानन्तु पश्यन्तु विदन्तु व्यक्तीकृतं मया’ । अनावरण-

१ “Having got a firm persuasion of the dependence of the fruit on the
Karmān formerly done”; Cf. 22, 1.

२ Comp. *Svayambhūp.* 117, 7 and *Gīṭās.* pp. 161 and foll.

३ *Svayambhūp.*: *Svayambhūvo* ‘grataḥ sthiteḥ [cambhuva a°].

४ *Yatati khede, Dhātup.* Tib. *qin-tu ltuñ-bar-byed-pas ltuñ bao.*—
(ati patati).

५ Cf. *Gīṭās.* 162, 16 (*Atyayaṁ pratigraṇantu...*) 163, 12 (*na ōchādayāmi
tat pāpam...*).

चित्तेन । न प्रच्छादनात् ममासीति भावः ॥ पुनः संचि-
तशङ्कामपाकर्तुं पुनरकरणसंवरं कुर्वन्नाह । न भद्रकमित्यादि ।

‘न भद्रकमिदं नाथा न कर्तव्यं पुनर्मया ॥ ईई

यदार्थकानां विद्यप्रग्रस्तं न भवति तदभद्रकं गर्हितं
अनर्थं कर्मेत्युच्यते । तद्यद्यप्रभृति जानता पश्यता बुद्धिपूर्वकं 5
संचिन्त्य पुनर्मया न कर्तव्यं । आद्यत्यां पुनरकरणसंवरमापन्न
इत्यर्थः । एतच्च चिच्छान्धप्रवर्तनप्रस्तावे व्यक्तीकरिष्यते ॥

॥ इति प्रज्ञाकर[25^a] मतिविरचितायां बोधिचर्यावतार-
पञ्चिकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

1 Commonly : pracchādanam.

2 Min. has : abhadrakam ; but MSS. L³ M. and Tipp. : na bhadrakam.
—Suyashāp. : na bhadrakam idam nātha na...

3 See *infra* V, 98, 99.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
बोधिचर्यपरिग्रहः तृतीयः परिच्छेदः ।

अधुना पापदेयानामन्तरं¹ पुण्यानुमोदनामाह ।

अपायदुःखविश्रामं सर्वसत्त्वैः कृतं शुभं ।

अनुमोदे प्रमोदेन² सुखं तिष्ठन्तु दुःखिताः ॥ १

नरकादिगतौ दुःखमनुभवन्तो हि परिश्रान्ताः सुकृतवि-
5 पाकमधिगम्य प्रतिशब्धसुखा विश्राम्यन्ति कियत्काशं । अनुमोदे
प्रसादेनेति । संप्रहर्षयामि प्रसन्नचित्तः ॥ अनुमोदनापि त्रिविधा
मनसा कायेन वाचा च । तत्र प्रसन्नचित्तः संप्रहर्षयति मनसा ।
कायेन रोमहर्षाभ्युपातगात्रकम्पादिकमनुभवन् । अनुमोदते
वाचा च संप्रहृष्टचेतनसत्त्वाविधानेन वाचमुच्चारयन् । साधुकृतं

1 The third anuttarapūjā, according to Dh. saṃgraha XIV. See pp. 44, n. 1. 56, 1. The stanzas 1-3, 4, 5, are quoted in *Śvayambhūp.* pp. 117, 19-118, 6; 118, 10; 118, 12. With variants: ad 4: caturdikṣu sthitān buddhān... dharmapradīpān,...ad 5: jinān grīṣambhunāthaṃ ca yācayāmi... Follows the exact specification of each "formule" (punyānumodanā,...) as in the Bodhic. - Mss.—All these canonical verses (cf. *Bouddh. Et. et Mat.* p 106 and foll.) are parts of the method of repentance (or confession) as attested by Chinese authorities; see CHAVANNES, quoted in loco and the Tib.: Sdig-pa-thams-oad bṣags-par gter-ohos (SCHLAGINTWERT, *Buddh. in Tib.*; the clauses translated p. 127, 2-5=our st. 1 and 4; the last one has been misunderstood).

2 So all the MSS. of the text. According to the Commentary: "prasā-
dana," a reading probably influenced by the gloss "prasannacittaḥ" (cf. *infra* 79, 11).

सुदुर्लभं मद्रकज्ञमिति ॥ सुखं तिष्ठन्नु दुःखिता इति ।

अथैतैस्तत्कर्म कृतं तदपि तेषां सन्दर्भमिति भावः ।

बौद्धिकं कर्मानुमोदं बोधोत्तरमनुमोदमानः प्राह ।

संसारदुःखनिर्मोक्षमनुमोदे शरीरिणां ।

बोधिसत्त्वत्वबुद्धत्वमनुमोदे च तायिनां ॥ २

दुःखनिर्मोक्षमिति । आवकबोधिः प्रत्येक[बुद्ध]बोधिर्वा^१ ।
चित्तं वा तदर्थमुत्पादितं तथोच्यते^२ । तदा बोधिचयगतमपि
तद्भाहः । शरीरिणामिति । प्राणिनां ॥ बोधिसत्त्वत्वबुद्धत्व-
मिति । बोधिसत्त्वत्वं भगवतां हेत्ववस्थां । बुद्धत्वं पञ्चावस्था-
मिति । तायिनामिति^३ । स्थाधिगतमार्गदेशकानां । यदुक्तं 10
तायः स्रष्टुष्टमार्गाङ्गिरिति^४ । तदिद्यते येषामिति । अथ वा ।
तायः संतानार्थः^५ । आसंसारमप्रतिष्ठितनिर्वाणतथावस्थायिनां ॥
[बोधिसत्त्वानां] पुण्यानुमोदनां कुर्वन्नाह ।

चित्तोत्पादसमुद्रांश्च सर्वसत्त्वसुखावहान् ।

सर्वसत्त्वहिताधानाननुमोदे च शासिनां ॥ ३

15

^१ Tib. : skyob-pa-rnams-kyi byañ-chub dan rgyal-sras-sa-la.

^२ Tib. : rañ-saṅs-rgyas-kyi.

^३ Tib. : de-la de skad cebyao.

^४ From a second hand; old reading: "tathā."—Tib. : dei-thso.—The Tipp. has: nirmoṣṇo bodhīdvaye ... (then a lacuna)—cf. *Jaṭṭa* IV 65-ñāḍgrāhaḥ. Tib. :—gnas-pa de añ bzuñ-no.

^५ On "tāyin," see *Lotus*, in fol. 16^a; *Nāmasaṅgīti*, 144, in *Quintana*, s. voc. tādi; *KERN, Saddh. puṇḍ.*, 25; *SENART, Mhv.* II, 548.

^६ I do not know from what source this gloss is quoted.—"Sva" doest. in Tib. :—cf. p. 8, 4.

^७ See the classical definition: *sambhānapālanayoḥ*.

^८ Tib. omits "qāśānām."

चित्तोत्पादाः प्रतिषेधभाविनोऽपर्यन्तागाधतया वसुद्रा एव
 वसुद्राः । तान् किंभूतान् सर्वसत्त्वसुखावधान् । सर्वसत्त्वानां
 सुखमावहन्तीति । तद्रूपैकनिष्प[25^b]स्यभावानित्यर्थः । सर्व-
 सत्त्वहिताधानानिति हितविधायकान् । ग्राहिणामिति ।
 5 ग्रासनं ग्रासः बुद्धलोपायाभ्यासस्तदर्थत्वादुपचारात्¹ । तद्विद्यते
 येषामिति ग्राहिणो बोधिसत्त्वाः । तदुक्तं ।

उपायाभ्यास एवायं तदर्थाभ्यासनं मतमिति² ।

अथ वा । ग्राहितुं शीघ्रं येषामिति ग्राहिणः । बोधि-
 सत्त्वा हि दानादिभिः संपन्नवस्तुभिः सत्त्वान् संगृह्य सत्त्वार्गे-
 10 ऽवतारयन्ति ।

एतावतागुमोदना³ कथिता ॥ अध्येवणा⁴ कथयन्नाह ।

सर्वासु दिक्षु संबुद्धान् प्रार्थयामि कृताञ्जलिः ।

धर्मप्रदोपं कुर्वन्तु मोहादुःखप्रपातिनां ॥ ४

धर्मप्रदोपं कुर्वन्त्विति । अज्ञानतमोदतानां सत्त्वानां मार्गा-
 15 मार्गविशेषपरिज्ञानविकल्पाणां धर्मदेशनात्मकमाश्लोकं कुर्वन्तु ।

एतावता अध्येवणा कथिता ॥ 'याचनासुपदर्शयन्नाह ।

निर्वातुकामांश्च जिमान् याचयामि कृताञ्जलिः ।

'कल्पाननन्तास्तिष्ठन्तु मा भूदन्धमिदं जगत् ॥ ५

कृतकृत्यतया परिनिर्वाणं गन्तुमनसः । अपर्यन्तकल्पान्

¹ From unknown sources.—cf. *Madh vytti* initio. ² Tib. : rjes-su yi-rañ-ba.

³ Tib. : bakul-ba.

⁴ Tib. : geol-ba.

⁵ L³ M. : kalpān analpāṃs...; Tib. : graha-med,—cf. *supra* I, 7.

क्षितये चाचक्षामि । मा भूदन्धमिति । पूर्ववन्मार्गाज्ञाननिवे-
तनं मा भूत् । अनेनापि चाचना प्रोक्ता ॥ चाचनानन्तरमिदानीं
परिणामनामाह ।

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादितं शुभं ।

तेन स्या सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिरुक्त ॥ ६ 5

एवमुक्तकर्मणः सर्वमिदं पूजापापदेशनापुण्यानुमोदनादि
कृत्वा विधाय यन्मयासादितं प्राप्तं शुभं सुकृतं । तेन शुभेन
स्या भवेयं सर्वसत्त्वानां समस्तप्राणभृतां सर्वदुःखप्रशान्तिरुक्तदिति
निःशेषव्यसनप्रशमनसमर्थो भवेयं ॥ इति सामान्येन परिचमय्य
पुनर्विशेषेणाह ।

10

ज्ञानानामस्मि भैषज्यं भवेयं वैद्य एव च ।

तदुपस्थायकश्चैव यावद्रोगापुनर्भवः ॥ ७

तेनेति सर्वत्र यथायोगं संबन्धनीयं । ज्ञानानामिति
आधिपतीयितानां । भैषज्यमित्यौषधं । वैद्यश्चिकित्सकः । तदु-
पस्थापकः तस्य ज्ञान[स्य] परिचारकः । [26*] रोगापुनर्भव 15
इति यावद्वाधिनियुक्तिः स्यात् ।

1 Tib. : yōṅs-su baṅo-ba.

2 Sic Min. ; M. has : rogāḥ punarbhavā ; L² rogo punarbhavāḥ.—Tib. : nad-
soṣ gyur-gyi bar-da ni.

3 Tib. : nad-gyog.

4 There is no trace of a lacuna in the MS.—Tib. nad-pa dei rim-gro byed-
pa.—See Jäschke, s. voc.

5 Corrected in margin : nivṛttir na syāt. A preferable reading suggesting
the conjecture : yāvad rogāpunarbhavāḥ (Of. *infra* 85, 9);—but not con-
firmed here by Tib.

शुत्पिपासाव्यथा इन्द्रायामन्तरकल्पपर्यणैः ।

दुर्भिक्षान्तरकल्पेषु भवेयं पानभोजनं ॥ ८

शुद्धशुद्धा । पिपासा दृष्ट्या । तथोक्त्या । ताभ्यां वा
व्यथा । तां इत्यां निवर्तयं । अक्षपानप्रवर्षणैः प्रवन्धाहारपान-
5 संपादनैः । दुर्भिक्षान्तरकल्पेऽपि ।

कल्पस्य ग्रन्थरोगाभ्यां दुर्भिक्षेण च निर्गमः ।

[इति] । तत्र दशवर्षायुषि प्रजायामन्तरकल्पपर्यन्ते दुर्भिक्षेण
संवर्तः प्रादुर्भवति वर्षान् सप्त मासान् सप्त दिवसानपि
यस्यैव । यदुक्तं ।

कल्पस्य ग्रन्थरोगाभ्यां दुर्भिक्षेण विनिर्गमः^१ ।

10 दिवसान् सप्त मासान् वर्षान्^२ च याक्रमं ॥ इति ।

तत्रापानाभावादन्योन्यमांसास्त्रिभण्डमेवाहारः । तदपि
केचिद्विद्वद्भिराज्ञायां आहारवैकल्याच्च विद्यते । तत्र भवेयं पान-
भोजनं ।

हरिद्राणां च सत्त्वानां निधिः स्वामहमद्ययः ।

15 जानोपकरणाकारैरुपतिष्ठेयमग्रतः ॥ ९

^१ MS. durbhikṣaḥ ca. There are three saṁvartas (tejo°, apo°, vāyo°);
“previous to the destruction by water, cruelty prevails ... men are out by ...
weapons; to that by fire, licentiousness; men are out off by disease; and
previous to that by wind, ignorance; men are out off by famine” (SP. HARDY,
Manual, 23, and M. Vyat. 258, 64-70).

^२ Thus Tippa—Tib : mu-ge dag-gis theas phyin-byed.

^३ Tippa has : varāpi ca.—Better reading, op. M. Vyat. 258; 60.

5

15

* Tib: cin-tu grub-pa dan bde-ba thob-par...

• The *Ūkṣā*, has: *paripimayati*.

इदानीमात्मभावादिपरित्यागं कुर्वन्नाह ।

आत्मभावास्तथा भोगान् सर्वत्र्यध्वगतं शुभं ।

निरपेक्षस्थजाम्येष सर्वसत्त्वार्थसिद्धये^१ ॥ १०

आत्मभावानिति सर्वगतिच्युत्युपपत्तिषु सर्वकायान्^२ ।

- ५ निरपेक्षः सर्वप्रकारेण निरासङ्ग इत्यर्थः । त्वजामि उत्सृजामि
इदानीत्यर्थः । भोगानिति उपभोग्यवस्तुनि । 'इयगजरथ-
प्रासादाद्यामयसक्चन्दनवस्त्राभरणकन्यादीनि । सर्वत्र्यध्वगतं
शुभमिति सर्ववैधातुकसंगृहीतं पुण्यानेत्यस्त्वभावं^३ । यदि वा
दानशौचादिप्रसूतं भावनामयं च । त्र्यध्वगतमतीतानागतप्रत्यु-
१० त्यक्तं । स्यादेतत् । अनागतस्यासत्त्वभावस्य कोऽयमुत्सर्गो नाम ।
सत्यं । किं तु तत्संभवकाले तत्तामसङ्गनिवारणार्थमेवमुच्यते ।

^१ Bhogapunyotsarga, cf. Çikṣā. 17, 3, and *infra ad* IV, 49.

^२ Ātmabhāva-lus; cf. p. 42, 16. The word "āme" has in French the same meaning (body, life) Bossuet, *Sermons* III p. 449, 7 (Garnier). "Ne voyez vous pas qu'ils jettent leurs biens et qu'ils sont prêts de donner leurs âmes?"—A different meaning *Bodhic.* IX, 18 (261, 4) see *ibid.* p. 108, n 4; M. MÜLLER *ad Vadjacchedikā*, 18.

^३ *prāsādiḍyāḥṛaya^०; confirmed by Tib.: Khañ-bzaha-la sog-pai gnas dah.—Op. Çikṣā. 27, 12.

^४ The "ānējya" is curiously enough looked upon as analogous to the "ṣubha." On this word, whose spelling considerably differs in various MSS., see SENART, *Mhv* I, 399; CHILDERS s. voc. ānejja, ānāḥja (Addenda, saṅkhāro); BENDALL, Çikṣā. 223, n. 1, 237, 1., who refers to H. WARREN, *Buddhism*, 179-180. M. KERN writes to me the following lines: "Je ne veux pas cacher mon opinion que l'étymologie de ce mot en sanscrit bouddhique est tout-à-fait autre que celle des scholiastes palis; ānejja et ānāḥja n'ont rien de commun, sauf le son, avec iñj-iñg. Ce sont des taddhitas formés du vieux mot védique (et par là méconnu) anedya, sanscrit: anindya. Il est clair que ānāḥjehi vihārehi immédiatement après divyehi v^० (*Mhv* I, 34, 11) donnerait un contre sens si le mot était dérivé de iñj. Vous avez bien vu qu'il est à peu près synonyme de ṣubha."

इदानीमेव तत्परित्यागात् । आश्रयकः निरुद्धिर्धर्मात् ।
 एतदेवाहः । विरमेव इति । तदिपान्तरः कार्येऽप्येषः ।
 किमर्थमेवमुच्यते इत्याह । सर्वसत्कार्यसिद्धय इति । सर्व-
 सत्कार्या वैधातुकवर्तिनामभुदयनिःशेषसत्कार्यनिष्पत्तये ।
 अतीतानागतशुभोत्सर्गस्वार्थचयमतिदूरेऽभिहितः । अदुक्तं ।
 कुग्रस्तानां च चित्तवैतदिकानामनुवृत्तिः । अतुल्य [27*] च
 बोधिपरिणामना । इदमतीतकौशल्यं । या अनागतानां कुग्रस्त-
 मूलानां निश्चिन्निवेधिरासुखीकर्ममन्नाहारः । ये मे उत्पत्त्यन्ते
 कुग्रस्ताश्चित्तोत्पादास्ताननुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणाम-
 विद्यामि । इदमनागतकौशल्यमिति विस्तरः ॥ ॥ सर्वत्यागाधि- 10
 मुक्तिं परिपूर्णं^१ परित्यागचित्तवेगात्तेन^२ कायप्रयोगेणोत्सृष्टसर्व-
 परिग्रहः । [सर्व]परिग्रहमूलाद्भवदुःखादिसुक्तो सुक्त इत्युच्यत
 इति विस्तरः ॥

ननु आत्मार्थमपि किं चिद्वर्चितुमुचितमिति मात्सर्यं
 निराकुर्वन्नाह ।

15

सर्वत्यागश्च निर्वाणं निर्वाणार्थं च मे मनः ।

त्यक्तव्यं चेन्नया सर्वं वरं सत्त्वेषु दीयतां ॥ ११

¹ This passage is quoted in *Qikāśa*. 33, 13-34, 1, and again 282.

² "Karaṇa", from a second hand;—The *Qikāśa* has: yo 'nāgatānām
 nidhyaptibodher. See notes of BENDALL on *nidhyapti* and *āmukhī-kr*, pp. 19,
 20, 33, 15 190, 13; *Samādhirāja*, 13, 21 and *infra ad V*, 21 "nidhyaptāśīta."
 Tib.: gañ ma-oñs-pai dge-bai-rtsa-ba ñes-par-soms-qiñ byañ-chub-la mñon-du
 phyogs-pai las sems-pa ste.

³ Paripūrye is written in margin; read with *Qikāśa*. : paripūrye tyāga^०.

⁴ *Qikāśa* has: vegāpannena, but Tib.: ...qugs-kyis las-kyi spyod-pa des...

सर्वेषां चात्मवात्मभावादीनां निर्वाणं मोक्षः । तदर्हि च जे
मनः । तदर्हि च मम चित्तं । त्यक्तव्यं चेदिति । निर्वाणसमये
अदि सर्वमात्मभावादि अवयवं परित्यज्य चातव्यं मया तदा वरं
वत्तेषु दीयतां । किमनेन मात्सर्वदेहेतुना विद्वतेनेति^१ भावः ॥

५ तस्मादिदमिद्वानुरूपमित्याह ।

यथासुखीकृतश्चात्मा मयायं सर्वदेहिनां ।

अथाकामंगमकारितायां नियुक्तो मयायमात्मा कायः ।
सर्वदेहिनां सर्ववत्त्वानां कृते ॥ एतदेव दर्शयन्नाह ।

घ्नन्तु निन्दन्तु वा नित्यमाकिरन्तु च पांसुभिः ॥ १२

१० क्रीडन्तु मम कायेन ब्रसन्तु त्रिस्तसन्तु ऋ^२ ।

दत्तस्तोभ्यो मया कायश्चिन्तया किं ममानया ॥ १३

कारयन्तु च कर्माणि यानि तेषां सुखावहं ।

दृष्टादिभिस्तुल्यन्तु वा । अवर्णवादेर्गुणान्तु । आकिरन्तु
च पांसुभिः भूषिभिरवकिरन्तु ॥ दत्तस्तोभ्यो मया काय इति
१५ सर्वः सर्वेषु मया तेषां परित्यक्तः^३ । किं मम समविषम-
चिन्तया ॥ कारयन्तु कर्माणीति । अगवत्त्वानि । एतदेवाह ।

अनर्थः कस्य चिन्मा भूम्भामालम्ब्य कदा चन ॥ १४

अनिष्टं कस्य चित्तादिना मा भूत् । मामाश्रित्य कदा
चन । इह परच वा ।

^१ Tib.: rgyu hdi'bsuh-la ol-sig.

^२ Tib.: de-lta-bas na hdi-dag-la hdi hthsam-pe yin-no.

^३ Minaev has: yathā sukha^४.

^४ Ms. has: sarvaṁ ... parityaktam.

येषां क्रुद्धाप्रसन्ना^१ वा सामासख्य मतिर्भवेत् ।

तेषां स एव हेतुः स्यान्नित्यं सर्वार्थसिद्धये^२ ॥ १५ ॥

येषां क्रुद्धा येषामप्रसन्ना वा मतिश्चित्तं भवेत् । तेषां क्रुद्धाप्रसन्नमतौणां । य एव हेतुः स्यात् । क्रुद्धाऽप्रसन्ना मतिरेव । पुंस्त्वं तु तच्छब्दस्य हेतुसमानाधि[27^a]करसतया । ४ सर्वार्थसिद्धय इति । आत्मपराभुदयनिःशेषनिष्पत्तये ।

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।

उत्प्रासकास्तथान्येऽपि^३ सर्वे स्युर्वोधिभागिनः ॥ १६ ॥

अभ्याख्यास्यन्तीति मिथ्यारोपितदोषेण दूषयिष्यन्ति । चान्येऽपि ये कायिकं मानसिकं वाऽपकारं करिष्यन्ति । उत्प्रासका 10 इति उपहासकाः विडम्बकारिणो वा । तथान्येऽपीति । उदासीनाः प्रसन्नाश्च । सर्वे भवेयुर्वुद्धत्वसाभिगः ।

अनायानामहं नायः सार्थवाहश्च यायिनां ।

पारेषूनां च नौभूतः सेतुः संक्रम एव च ॥ १७ ॥

अनायानामिति खानाख्यान्येविषां । सार्थवाहश्च यायिना- 15

1 Minaev has: yeṣāṁ kruddhā pra°.—On this important topic of the doctrine, see Chap. VI, 47 and foll.

2 Minaev has: sa eva teṣāṁ hetuḥ ... sarveṣṭasiddhaye;—but L¹: teṣāṁ sa eva ...; M. L²: sarvārtha°.

3 Minaev and Text-Mss. anye vā. This śloka is quoted *supra* ad I, 85, with the same reading: anye vā; but the tipp. has: tathānye'pi udāsina-prasannāḥ.

मिति शार्पसुखो भाग्यप्रधानो पादेषु नामिति गच्छदीनां
पारिमर्शं गन्तुकामानां ।

दीपार्थिनामहं दीपः शय्या शय्यार्थिनामहं ।

दासार्थिनामहं दासो भवेयं सर्वदेहिनां ॥ १८

४ दीपार्थिनामिति अन्धकारावच्छिन्नाणां । शय्यार्थिनामिति
शयनाभिलाषिणां । दासार्थिनामिति उपस्थानार्थं ये भृत्य-
कर्मकरादीनिच्छन्ति ।

चिन्तामणिर्भद्रघटः सिद्धविद्या महीषधिः ।

भवेयं कल्पवृक्षश्च कामधेनुश्च देहिनां ॥ १९

10 चिन्तामणिरिति चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । भद्रघट
इति यद्यद्वस्तुभिरुचितमभिसंधावास्मिन् वस्तुं प्रक्षिपेत् तत्सर्वं
संपद्यते । सिद्धविद्येति सिद्धमन्त्रः । यद्यत्कर्म तदा क्रियते
तत्सर्वं सिध्यति । महीषधिरिति यदेकैव सर्वोपद्रवपौडाप्रशमन-
हेतुः । कल्पवृक्षेति कल्पितार्थसंपादनो वृक्षविशेषः । काम-
15 धेनुर्हेति या वाञ्छितदोहं दृश्यते ।

पृथिव्यादीनि भूतानि निःशेषाकाशवासिनां ।

सत्त्वानामप्रमेयाणां यथा भोगान्धनेकधा ॥ २०

1 Not P.W.; but CHILDERS: pārimo, and Mhu. I. 574.

2 Same ideas *Qikids*. 33, 7. 30, 7.

3 Op. *Qikids*. 165, and n. 2.

4 M. Khan professes a reading: bhogya; bhoga being rather doubtful as an adjective.

एवमाकाशनिष्ठस्य सम्बन्धतोस्तत्त्वम् ।

भवेयमुपजीव्योऽहं यावत्सर्वं न निर्वृताः ॥ २१ ॥

इच्छादीनीति । इच्छायां प्रसुधरा । आदिग्रन्थस्यैवोक्तो
वायुरिति चत्वारि महाभूतानि । तानि यथा प्रवृत्ताग्रवत्स-
म्यमूलाद्याधारतया । तथा यागादगादनादिहेतुतया । एव- ५
मन्वचापि धोक्तं । अन्तर्लोकप्रधातुयापिनामसंख्यानां चत्वारि
परिभोगमुपजान्ति । एवमेवाहमपि सर्वसत्त्वानामने[28]कप्रका-
रेणोपभोग्यो भवेयं । यावत्सर्वं न निर्वृता इति यावत्सर्वं न
संसारदुःखविनिर्मुक्ताः ॥

तस्मादेवमात्मभावादीनामुत्सर्गः कार्यः बोधविना ॥ एतच्च 10
ज्ञानमतिविस्तरेण शिक्षासमुच्चये प्रदर्शितं । तद्यथा । तत्रैव
बोधिवत्प्रतिमोचे कथितं । पुनरपरं शारिपुत्र बोधिवत्तः
सर्वधर्मेषु परकीयसंज्ञासुत्याहयति । न कं विज्ञावमुपादत्ते ।
तत्कस्य हेतोः । उपादानं हि भयमिति ॥ ॥ इदमुक्त्वा तत्रैव
पुनरिदमुक्तं । तथा चित्तशूराः खलु पुनः शारिपुत्र बोधिवत्तः 15
भवन्ति । यावत्सर्वस्यपरित्यागी भवति । पादपरित्यागी नासा-
परित्यागी शीर्षपरित्यागी अङ्गप्रत्यङ्गपरित्यागी । यावत्सर्वस्य-
परित्यागीति ॥

एवं नारायणपरिवृष्टावामयमिहितं । न तद्वत्पादातयं

1 Cp. *Gaganagañjāsūtra* quoted *Ūkṣā*, p. 270, 18.

2 Tipp. has : *tathā dhārayānāvāgāhaṇitātāpāpanodādi prakāraṇa*.

3 See *Ūkṣā*, 18, 19, 20, 18.

4 See *Ūkṣā*, 21, 18, 19 and *supra* I, 23.

According to Prof. BENDALL, "ativ" refers to that fearfully long passage beginning at *Ūkṣā*, 22, 5-33, 10.—*tadyathā = exempli gratia*."

- यस्मिन् वस्तुनि नास्ति त्यागचित्तमुत्पद्येत । न त्यागबुद्धिः
 क्रमेतेति यावत् । अपि तु वस्तु पुनः वस्तुपुन बोधिसत्त्वेन
 [महासत्त्वेनैवं] चित्तमुत्पादयितव्यं । अयं ममात्मभावः^१ सर्व-
 सत्त्वेभ्य वस्तुष्टः परित्यक्तः । प्रागेव बाह्यानि वस्तुनीति विस्तारः ।
 ५ तद्याऽर्थावयवमतिमुत्पेऽपि देयितं^२ । अयं मया कायः
 सर्वसत्त्वानां किंकरणीयेषु उपयितव्यः । तद्यथेमानि चत्वारि
 महाभूतानि पृथिवीधातुरन्धातुस्तेजोधातुर्वायुधातुश्च नानासुखैः
 नानापर्यायैः नानारम्यैः नानोपकरणैः नानापरिभोगैः सत्त्वाना-
 मुपभोगं गच्छन्ति । एवमेवाहमिमं चतुर्महाभूतसमुद्भूतं कायं
 १० नानासुखैः नानापर्यायैः नानारम्यैः नानोपकरणैः^[28^b] नाना-
 परिभोगैर्विस्तरेण सर्वसत्त्वानामुपभोगं करिष्यामीति विस्तारः ॥
 तच्चित्तरत्नेत्याचारभ्य^३ सर्वमिदं पूर्वकं बोधिचित्तसंवर-
 ग्रहणाय प्रयोगो वेदितव्यः । तदेवं पूजादि विधायात्म-
 भावादिदानमुत्सृज्य प्रतिपन्नबोधिचित्तानुग्रहः अष्टसंपदं परम-
 १५ दुर्लभमवेत्य^४ अङ्गामूषं दृढमुपस्थाप्य सत्त्वानवाधानपराधशान्
 कदवापमानः असुखनिरपेक्षः परदुःखदुःखी तत्समुद्भूतवाग्न-
 यामिप्राप्तो बुद्धत्वमेव तदुपायं समुत्पन्नं सत्त्वं वदुर्गताहः ।

^१ Ms. has : mayātmabhāvaḥ .

^२ Āikṣā. 21, 32 with readings : ayam eva mayā...tadyathāpi nāmemāni
 bāhyāni catvāri...satvānān nānopabhogaṁ gacchanti, evam evāham imān
 kāyam...sarvasatvānām upabhogaṁ kariṣyāmi.

^३ supra II, 1.

^४ See Āikṣā. 5, 12. Tipp. has : kṣapasaṁpado durlabhatān bodhicittot-
 pādasya mahānuṣaṁsatām avagamya tao oittetyādinā pūjām ātmabhāvididē-
 naḥ ca vidhāya prayogaṁsaṁpanno yathā grhītam ityādinā bodhicittān ut-
 pādayati.

यदात्मनः परेषां च भवं दुःखं च न मिश्रं ।

तदात्मनः को विज्ञेयो यत्तं रक्षामि नेतरं ॥ इति^१ ।

तेनात्मनः सत्त्वधातोश्च

दुःखान्तं कर्तुंकामेन सुखान्तं गन्तुमिच्छतां ।

अहामृषं दृढीकृत्य बोधौ कार्या मतिर्दृढा ॥ इति^१ । ५

सम्यक्संबोधिचित्तमुत्पादयितुमुपक्रमते ।

यथा गृहीतं सुगतैर्बोधिचित्तं पुरातनैः ।

ते बोधिसत्त्वशिष्यायामानुपूर्व्या^२ यथा स्थिताः ॥ २२

येनाग्रयेन सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रहाणार्थं । यदि वा यथा
गृहीतं तदेवं भगवन्तो जानन्ति ॥ बोधिचित्तमिति बोधि- 10
बुद्धत्वं सर्वावरणप्रहाणात्^३ सर्वधर्मनिःसम्भावताधिगमः । एतच्च
सम्यक्चर्यं^४ प्रज्ञापरिच्छेदे वक्ष्यामः । तच्च चित्तमध्याग्रयेन
तन्मात्रेण मनसिकारः । बुद्धो भवेद्यं सर्वसत्त्वचित्तसुखसंपाद-
नाद्येत्यर्थः^५ ॥

^१ This stanza occurs *infra* VIII, 96; read: *yadā mama ...*, with the printed text and *Qikṣā. 2, 10*.

^२ This passage (since 87, 1) occurs in *Qikṣā. 2, 10-14*. Cf. *ibidem* 5, 13.

^३ Minacov has: *anupūrvyā*.

^४ Ms. has: *grhītamita eva...*; and in margin, after *mi*, the syllable *ti*.
Tib.: *yañ na ji-ltar bsuh-be de fid boom-ldan-hdas-kyis mkhyen-pao*.

^५ "By the abandoning of the two āvaraṇas (*kleṣa*°, *jñeya*°)."

^६ Tib.: *spros-pa dañ boas-par = saprapaṣcam = vīstareṇa*.

^७ The *ṭipp. has*: *bodhicittaṃ parārthāya samyaksambodhikāmatā*.

इति पूर्वर्धेन बोधिसत्त्वोत्पादं प्रतिपाद्य त्रिषासंवरपदसं
 प्रतिपादयन्नाह । ते बोधिसत्त्वोत्पदि । बोधिसत्त्वमिच्छा बहुत्या-
 दितबोधिसत्त्वेन बोधिसत्त्वेन कदा करणीयं । तथेत्यर्थः ।
 आनुपूर्व्येति । अनु^[29^a] + + + + + + + + + +

¹ Here a lacuna of ten leaves in our Ms. See in the Appendixes the Tibetan translation of the missing fragment (III. 22^a—IV. 46).

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
बोधिचित्ताप्रमादश्चतुर्थः परिच्छेदः ।

[40^a] नाथ । न तु क्लेशग्रन्थोः । न तस्येतरग्रन्थवत्समाचारो¹
दृश्यते । कुतः पुनरेवमिच्छया सभ्यत इत्याह ।

कासौ यायान्मन्मनःस्थो निरस्तः
स्थित्वा यस्मिन्मदधार्थं यतेत ।
नोद्योगो मे केवलं मन्दबुद्धेः
क्लेशाः प्रज्ञादृष्टिसाध्या वराकाः ॥ ४६²

5

मम चित्ताभिर्वाधितः । असौ क्लेशरिपुः कुच गत्वावस्थानं
कुर्यात् । यथावस्थितिं कृत्वा मम वधाय यत्नमारभेत । नैव
तत्त्वज्ञानमुत्पश्यामि । निर्मूर्खितस्य पुनस्त्यागायोगादिति भावः ।
अहमेव तु केवलमनुत्साही । अपटुबुद्धिप्रचारत्वात् । क्लेशाः 10
पुनरिमे निर्मूर्खत्वात्परमार्थतत्त्वदर्शनमात्रप्रहेयास्तपस्विनः³ ।
एतदेव प्रसाधयन्नाह ।

न क्लेशा विषयेषु नेन्द्रियगणे नाप्यन्तराखे स्थिताः
नातोऽन्यथ कुह स्थिताः पुनरिमे 'मयून्ति कृत्स्नं जगत् ।

1 Ms. : samādhāro ; Tib. spyod.pa.

2 Metre Ūṣṭinī.

3 =tib. don-moṅs = kleṣa, vyaṣana, etc. ; infra (p. 90, 15) varāka = brdaṇṇ-
pa = alika.

4 Minaev has : punar ime, but M. : amī ; Op. infra 90, 13.

मनोव्यादिविवच्यदर्शनेऽपि केषां चित्संयुतेन्द्रियाणां क्षेत्रा-
 तुत्पत्तेः प्ररमायुग्मे विचारेऽपि तथादर्शनात् । न विषयेषु ।
 नापि चक्षुरादौन्द्रियगणे पूर्ववत् । भ्रमश्चित्ताद्यवस्थायामिन्द्रिय-
 सङ्गावेऽप्यनुपपत्त्येः । नापि विषयेन्द्रिययोरन्तराखे मध्ये तिष्ठति ।
 5 इष्टानामनुपपत्त्येरेव¹ । न चैतेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने कचिदवस्थिता
 निश्चिताः² । अतो निर्मूलतया तत्त्वशून्या आगस्तुका एव ।
³अभूतपरिकल्पमात्रप्रसूतत्वात् ॥ तथाभूता अपि जगदग्रेषं
 मय्यन्ति ॥ तथा च किमत्र समुचितमस्याह ।

मायैवेयमतो विमुच्य हृदय चासं भजस्वोद्यमं
 10 प्रज्ञार्थं किमकाण्ड एव नरकेष्वात्मानमाबाधसे⁴ ॥ ४७

यथा हि माया इच्छाकारतया तदाकारशून्यापि मन्त्रौ-
 षधप्रभावादिदंप्रत्ययतया⁵ मन्त्रेण⁶ तत्त्वरहितापि प्रतिभासते ।
 तथाऽमौ अपि क्षेत्रा विपर्यायनिमित्ता अद्योनिग्रो मनधिकार-
 सङ्गता इदंप्रतीत्यतामाचतो⁷ निस्तत्त्वा एव प्रकाशन्ते । अतो
 15 विमर्शौहि हृदय चासं क्षेत्रेभ्यः । के नामामी वराकाः⁸
 प्ररमार्चतो विचार्यमाणाः⁹ । अतो भजस्वोद्यमं । उत्साहं कुर्वन् ।

¹ Op. Nyāyabindu 104, 10.

² Tib. : nes-pa med do.

³ But Tib. : yab-dag-pa yin-pai.

⁴ Metre Qārdūlavikrīḍita.

⁵ Idappratyayatā, this word occurs frequently, for instance in the *Mādhyama-kāvṛti* (p. 3, 11, 50, 7 of the *Buddhist Text S.* edition), and in Chap. IX of this book. Cf. *Études et Matériaux*, p. 395.; CHILDERS, s. voc. idappaccayā.

⁶ Not translated in Tib. and improbable. Ex conj. : ° pratyayatāmātreṇa (de rkyen hdi taam gyls). (Op. *Sarvadarśanas.* 21, 1, *Bhāmāṭi*, (1891) 354, 7).

⁷ Tib. : rkyen-hdi-dag-taam-gyls.

⁸ = brdsun-pa = alika.

⁹ The "paramārthato vicārāsahatvam" of every thing is one of the essen-
 tial tenets of the Mādhyamika philosophy. Op. Chap. IX., *Bhāmāṭi* 383, 17,
 etc.

प्रज्ञार्थं तत्त्वप्रविचयाधिगमाय । किमकाण्ड एव निष्प्रयोजक^[40^b]
नमेव नरकेषु संघातादिषु क्षेत्रव्यगतात्मानमावाधये^१ ।
पीडयन्ति ॥

इदानीं प्राक्तनमर्थमशेषमुपसंहरन्नाह ।

एवं विनिश्चित्य करोमि यत्नं
यद्योक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः ।
वैद्योपदेशाच्चलतः कुतोऽस्ति
भैषज्यसाध्यस्य निरामयत्वं ॥ ४८

5

एवं समनन्तरसकलपरिच्छेदप्रतिपादितमर्थं विनिश्चित्य
बुद्धौकृत्य । अनन्तरमायासंभावतां^२ वा । करोमि यत्नं । 10
किमर्थं । यद्योक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः । यद्योक्तशिक्षा बोधिसत्त्वस्य
तेषु तेषु सूत्रान्तेषु याः करणौचित्या प्रतिपादिताः । इहैव
वा शास्त्रे संक्षेपेण तत्र तद्योपदर्शितास्तासां शिक्षणार्थं ।

‘उक्तानि च भगवता सूत्रान्तेषु बोधिसत्त्वशिक्षापदानि ।
यद्योक्तमार्थरत्नमेवे । कथं च कुत्राप्युच बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्व- 15
शिक्षासंवरसंवृतो भवति । इह बोधिसत्त्व एवं विचारयति । न
प्रातिमोक्षसंवरमाचक्षे^३ मवा प्रव्यमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि-

1 Abstract in 'tā (vaṇṇa^०) is new.

2 Op. II, 55, V, 109.

3 Tib.: anantarapratipāditam māya

* 91, 14—93, 2 = *Qikids.*, 17, 1-19.

4 M. Kuan has given the true etymology and meaning of the important and difficult word prāmukha, *Mahāvastu*, p. 74, l. 5.

संबोद्धुं । किं तर्हि यानीमानि तयागतेन तेषु तेषु सूत्राण्येषु
बोधिसत्त्वसमुदाचारा बोधिसत्त्वशिक्षापदानि प्रज्ञप्तानि तेषु^१
मया शिक्षितमिति विस्तरः ॥ तस्मादस्मदिधेन मन्त्रबुद्धिना
दुर्विज्ञेयो विस्तरोक्तत्वाद् बोधिसत्त्वस्य संवरः । ततः किं युक्तं ।

५ मर्मस्थानान्यतो विद्याद्येनानापत्तिको भवेत् ।

कतमानि च तानि मर्मस्थानानि^२ । यदुत ।

आत्मभावस्य भोगानां अध्वरुत्तेः शुभस्य च ।

उत्सर्गः सर्वसत्त्वेभ्यस्तद्रूपाशुद्धिवर्धनं ॥ इत्युक्तं^३ ।

एव बोधिसत्त्वसंवरसंप्रदो यच्च बोधिसत्त्वानामभ्यासविज्ञानेऽप्या-

१० यत्तद्यो व्यवस्थायते ॥

यथोक्तं बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षसूत्रे^४ । यो बोधिसत्त्वेन मार्गः
परिमृश्येतः सर्वसत्त्वानां हृते^५ दुःखचयगामी । स चेद्बोधिसत्त्वस्य
तं मार्गं परिमृष्ट्वावस्थितस्य^[४१^a] अपि कल्पकोटेरत्ययेन एकं^६
सुखचित्तमुत्पद्येत । अन्तश्चो निषद्याचित्तमपि^७ । तच्च बोधि-

^१ *teṣu*, twice in *Qikṣāṣ*.

^२ The *Qikṣāṣ*. adds: *yāni hi sūtrānteṣu mahāyānābhiratānām arthāyoktāni*.

^३ "Itiyuktam" is wanting in the *Qikṣāṣ*.—On these metrical quotations (Cp. *infra* p. V, 1, 54, 80), which seems collectively to form the skeleton, the *mūlasūtra*, of the *Qikṣāṣamuccaya*, see Prof. BENDALL's Introduction.—See V, 108.

^४ *sūtra* wanting in *Qikṣāṣ*.

^५ *Qikṣāṣ*.: *kṛtena*.—*Qikṣāṣ*.-Ms. has *duḥkhakṣa...gāmi* (O.B.). Tib., in both works: *sad-par-hgyur-bai lam*.

^६ Tib.: *hōng-pa tsam-gyi bde-ba hdod-pai sems cig*.

^७ Ms. has: *niṣadyā*^o; the Ms. of the *Qikṣāṣ*.: *niṣadyā*.—*Niṣadyā* is given from Lexx. only in F.W.; but see ARN and M. Vyut. 261, n. *Mhv.* II, 398, n. 409 (O.B.).—Tib. (see n. 6) = *niṣadyā-mātrasukhecohloittam ekam*.

वत्सेन एवं चित्तमुत्पादयितव्यं । सर्वसत्त्वानामात्यधिकं परिमृश्य
एतदपि मे बद्ध^१ यन्निवोदामीति ।

अत एवाह । वैद्योपदेशादिति । यथा वैद्योपदेशम-
कुर्वाणस्य । भैषज्यं साध्यं करणीयं यस्य भैषज्येन वा साध्यस्य
रोगिणः कुतोऽसि निरामयत्वं गौरोगता । तथा सर्वज्ञमहा- 5
वैद्योपदिष्टप्रियाप्रतिपत्तिमकुर्वतः कुतो निरामयत्वं । कर्म-
क्षेत्रोपजनितजात्यादिदुःखमहाभयादिमुक्तिः ।

^२तदेवं समानसंवरस्य सामान्यमापत्तिस्तद्वत्सुच्यते । येनापत्ति-
संबन्धेन युक्तं वस्तु स्वयमप्युपेक्ष्य परिहरेत् । न चापत्तिप्रति-
रूपकेष्वनापत्ति[प्रति]रूपकेषु च संसृज्येत् । बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानां 10
वर्तमानानागतसर्वदुःखदौर्मनस्योपशमाय वर्तमानानागतसर्वदुःख-
दौर्मनस्योत्पादाय च निःश्रावतः कायवाक्पुनःपराक्रमैः प्रयत्नं
न करोति^३ । तत्प्रत्यक्षसामर्थीं नान्वेषते । तदन्तरायप्रतीकाराय
न घटते । अस्पदुःखदौर्मनस्यं बद्धदुःखदौर्मनस्यप्रतीकारभूतं
नोत्पादयति । महार्यसिद्धार्थं वा ऽस्पृहाणि [न] करोति^४ । 15
स्वयमप्युपेक्षते । चापत्तिको भवति । संश्लेषतोऽनापत्तिः स्वयत्त-

^१ *Qikpās.* (printed text) me varjayan niśidāmi; but Mr. BENDALL informs me that the Ms. which is broken here probably had the same reading as ours; also that his Tib. Version reads: bdag bdi ltaṅ ḥdug-pa ni sems-can thams cad-la gnod skyur-ro, thus giving no equivalent for bahu—See *infra* the Additions—Tib.: ḥdug-pa gaṅ yin pa de yaṅ m[āṅ po] yin-no.

^२ From *Qikpās.* 15, 1-2—Ms.: samādāturā saṁvarasya.

^३ Confirmed by Tib.—*Qikpās.* has: prayatnān karoti / yadi tu [ta]tpratya-ya°.

^४ Cp. *Dhp.* v. 166.

विषयेषु कार्येषु । तत्र निष्कृतया शिष्यप्रज्ञाभावात्^१ ।
 प्रकृतिषावस्यतया^२ वान्यदुक्त एव । यत्र तु^३ स्रग्भगीचरेऽपि^४
 'योगसामर्थ्यादापत्तिः स्थापनं चिन्तं । सामान्यपापदेशमार्गभा-
 वात्ततो मुक्तिः ॥' एतत्समासतो बोधिसत्त्वशिष्याग्ररीरं । विहार-
 ५ तत्त्वप्रमेय^[४१^b] कल्प[१]पर्यवसाननिर्देशं^५ ।

अथ वा संशेषतो दे बोधिसत्त्वस्यापत्तौ । यथाशक्त्वा^६ युक्ता-
 युक्तमसमौच्यारभते । न निवर्तते । उपेक्षते वा । सापत्तिको
 भवति । निरूप्य यथार्थमतिकामत्यन्तश्रद्धासदासेनापि चोदितः
 सापत्तिको भवति^७ । यः पुनरेतदभाषार्थं व्युत्पादमिच्छति^८
 १० तेन^९ शिष्यासमुच्चये तावद्वर्थासुखमात्रशिष्यार्थमभियोगः कर-
 णीयः ।^{१०} शिष्यारम्भास्यैव महाकृतात् ॥ यथोपवर्णितं प्रतीति-
 विनिश्चयप्रतिशार्थसूत्रे ॥

इति बोधिसत्त्वशिष्या समासतो यथोपदेशतः कथितेति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिसत्वावतारपञ्चिकायां

चतुर्थः परिच्छेदः^{११} ॥

^१ *Qikāśa*: qikāśa°.

^२ *Ibid.*: tvanyad.

^३ *Ibid.*: Yatra ova°.

^४ *Ibid.*: tyāga°. Tib. brtson-pa-ni qūga-kyis.

^५ *Op.* *infra* V, 97.

^६ *Qikāśa*: Yathāśakti.

^७ Ends the quotation, *Qikāśa*. 16, n.

^८ From *Qikāśa*. 16, i.e. where the correction: *vyūtpāditam*, suggested by the non-occurrence of the form *vyūtpādd*. (Tib. bye-brag-tu rtogs-pa).

^९ *Ibid.*: tenātra.

^{१०} *Ibid.*: *Qikāśa*°.

^{११} *Sic.* Tib.—*Man.* of the Text: bodhicittāpramādo nāma caturthaḥ...-Tipp.: caturtho amṛtib.

**प्रश्नाकरमतिक्रतायां बोधिसत्त्वावतारपञ्चिकायां
संप्रजग्यरक्षणं पञ्चमः परिच्छेदः ।**

एवमात्मभावादीनामुत्सर्ग^१ रक्षां च प्रतिपाद्य पुनर्विस्तरेण
रक्षाशोधनवर्धनानि प्रतिपादयितुमुपक्रमते । उत्पादितबोधि-
चित्तेन हि बोधिसत्त्वेनोत्सृष्टस्यापि चात्मभावस्य रक्षाशोधन-
वर्धनानि कार्त्तव्यानि^२ । यस्मात् ।

^३परिभोगाय सत्त्वानामात्मभावादि दीयते ।

5

अरक्षिते कुतो भोगः किं दत्तं यन्न भुज्यते ॥

तस्मात् सत्त्वोपभोगार्थमात्मभावादि पातयेत्^४ ।

कल्याणमिचानुत्सर्गात्^५ सूत्राणां च सदेवणात्^६ ॥

तच्चात्मभावादिपरिपातनादि शिचारक्षणादेव स्यात् । अन्यथा

^७नरकादिविनिपातगमनात् तन्न स्यात् । अत इदमभिधीयते । 10

शिक्षां रक्षितुकामेन चित्तं रक्ष्यं प्रयत्नतः ।

न शिक्षा रक्षितुं शक्या अस्मिन् चित्तमरक्षता ॥ १

शिक्ष्यते उपादीयते मृद्दीतसंवरेणेति । विहितेषु करणीयता ।

प्रतिबिद्ध्यकरणं शिक्षा ॥ तां रक्षितुं परिपातयितुं । कामेन ।

^१ Ātmabhāva = Tib : lus-po.

^२ Op. *supra* ad IV, 48 (Gikāś. 17, 18, and Chap. VI (Ātmabhāvarakṣā)
VII (Bhogapūnyarakṣā).—pūṇyavṛddhi, *infra* V, 101, 102.

^३ = Gikāś. 84, 11.

^४ *Ibidem*, 84, 11; Op. V, 108.

^५ *Ibidem*, 41, 10. Op. *Supra*, p. 92, n. 3, ^६ Tib : some-can-dmagsal-ha,

इच्छता बोधिवर्णेन । आत्मचित्तं रक्षितव्यं [42^a] । प्रथमतः
इति कथयिष्यमाणात् ॥ अथ शिष्टारक्षणाधिकारे किमिति
चित्तं रक्ष्यत इत्याह । न शिष्टेति । अन्यथा शिष्टेव रक्षितु-
मशक्यं चक्षुमनायत्तं चित्तमरक्षता । चित्तस्य चक्षुतायां
5 शिष्टायाः स्वर्यायोगात् ॥

इतोऽपि चित्तमेव रक्षणीयमित्याह ।

अदान्ता मत्तमातङ्गा न कुर्वन्तीह तां व्यथां ।
करोति यामवौच्यादौ मुक्तश्चित्तमतङ्गजः¹ ॥ २

अपरिकर्मिता मत्तवरवारणा न जनयन्ति तां पीडामिह-
10 खोने । परखोने ऽवौच्यादौ यां करोति सख्यन्धचारितयावस्थितं ।
चित्तमेव मतङ्गज एव² । तथागताश्चाकुशेन कथं चिद्
वशीक्रियमाणत्वात् ॥

तस्माद्यत्नीकरणे गुणमाह ।

वक्ष्येचित्तमातङ्गः स्मृतिरज्ज्वा समन्ततः ।
15 भयमस्तंगतं सर्वं दृष्ट्वा कल्याणमागतं ॥ ३

अदि बद्धः कथं चिद्भवेत् । स्मृतिर्वक्ष्यमाणसत्त्वता³ । सेव
रज्जुर्वन्धोपाधत्वात् । समन्ततः सर्वथासत्पक्षे प्रचारनिरोधात्
तदा भयमस्तंगतं प्रत्यक्षमितं सर्वमशेषं । सर्वं कल्याणं

¹ See *Ūlkaśa*. 118, 15, and *infra* V, 40.

² Ms. *matanga-jamova*.

³ Cp. *infra* ad V, 23; *Ūlkaśa*, Chap. VI.

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	12	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-8 and Index; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	...	12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	12	0
Ma'ajir-i-'Ālamgiri, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	6	0
Mukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. I	...	0	6
Nigāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	1	6
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Tabaqāt-i-Nāṣiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Ditto Index	...	1	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-din Barnī (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	2	0
Wis o Bāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	6	6
Tusuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (6), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
4. N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
 - Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 8 0
 - A sketch of the Turki language spoken in Eastern Turkistan, by D. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
 - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
 - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
 - Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharrahin ... 2 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 8 8
8. Iniyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 22 0
9. Jawāmi-l-'Ilm fir-riyāsi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
10. Khizānatu-l-'Ilm ... 4 0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 3 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
13. Sharaya-ool-Isām ... 4 0
14. Tibetan Dictionary, by Osomarde Kōrōs ... 10 0
15. Ditto Grammar ... 8 0
16. Kaymirāqabdkunja, Parts I & II @ 1/8/ ... 8 0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. B. Wilson ... 1 0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāmir by M. A. Stein Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-20 @ 1/ each ... 20

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 1

N.B.—All Charges, Money Orders, &c., must be made payable to the "Trustees of the Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. B. P.

20-6-1901

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1031.

बोधिवर्यावतारपञ्चिका ।
PRAJÑAKARAMATTA'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF CĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHEENT.
FASCICULES II.

CALCUTTA,
PRINTED AT THE HARTLEY MISSION PRESS,
AND BOUND AT THE
ASIATIC SOCIETY, 10, FANE STREET.

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT-RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Ra.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	2
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	8
Aṣṭa Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Aṣṭavaiśyāka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	10	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-3	1	2
Brhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Brhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryāvatara of Candidevi, Fasc. 1-2	0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	6	0
Ātapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-6	2	4
Ātasaṃhasrikā Projñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	19	14
Ātasaṃhasrikā-prajñā-pāramitā Part I Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Ālokavartika, (English) Fasc. 1-3	2	4
*Grānta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	5	4
Ditto Cāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	5	10
Ārī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1	0	
Gadadhara Paddhati Kīlasāra Vol I. Fasc. 1-4	1	
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	1	
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4	
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	6	
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-8 @ /12/ each	4	
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	4	
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	1	
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-3 @ /6/ each	5	
Nītyācarapaddhati Fasc. 1-6 (Text) @ /6/	2	
Nyāyabinduṭīkā, (Text)	0	10
Nyāya Kūṣmāṇjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	2	6
Padumawatī, Fasc. 1-4 @ 2/	8	0

अभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं । आगतं संप्राप्तं । देवसेद् वृष्टो
निष्पन्नाः शालय इति यथा^१ ॥

ननु बहवश्च मृगव्यालादयोऽप्युपद्रवकारिणः सन्ति । तेभ्यः
कथं चित्तस्य वशौकरणाद्भयं न भविष्यतीत्याह ।

व्याघ्राः सिंहा गजा ऋक्षाः सर्पाः सर्वे च शत्रवः । ५
सर्वे नरकपालाश्च डाकिन्यो राक्षसास्तथा ॥ ४
सर्वे बद्धा भवन्त्येते चित्तस्यैकस्य बन्धनात् ।
चित्तस्यैकस्य दमनात् सर्वे दान्ता भवन्ति च ॥ ५

सुबोधं ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

यस्माद्भयानि सर्वाणि दुःखान्यप्रमितानि च । १०
चित्तादेव भवन्तीति कथितं तत्त्ववादिना ॥ ६

सर्वे^२ [हे]^३ कर्माक्षेपवशादनिष्टदायका भवन्ति । कर्म च
चित्तमेव चेतना कर्मेति वचनात्^४ । वाक्कायकर्मणोरपि चित्त-
मेव समुत्पापकं । तदन्तरेण तयोरनुत्पत्तेः । चेतयित्वा कर्मेति
वचनात्^५ । तस्मात्सर्वमिह कर्मनिर्मितमेव । तच्च चित्ताज्ञान्यत्^६ । १५
तदाह ।

^१ Quoted *ad* III, 22.

^२ Quoted *infra ad* IX, 73, p. 305, 19 of the printed text ; *Madh. vṛtti* XVII, 2 : cetanā cetayitvā ca karmoktaṁ paramarṣiṇā. See the first words of the *Ādhisattavivaraṇa*—GOBERLY quoted by CHILDERS s. voc. citta. (*Dh. sm* § 5, 5).

^३ Sic : but Tib : do yañ soma las gzan na med-pai phyin-ro. = tac ca cittāḍ manyatvāt.

कर्मजं लोकवैशिष्ट्यं चेतना तत्कृतं च तत्^१ ।

चेतना मानसं कर्म तज्जे वा^[42^b] स्थायकर्मणी ॥ इति ।

न चानपकारचित्तस्य के चिदपकारिणो नाम^२ । यस्मान् ।

निरुत्तपापचित्तस्य नास्ति लोके भयं दिवः ।

५ सुखहानिर्न तस्यास्ति यस्य चित्तं वग्ने स्थितं ॥

अत इदमुक्तं ।

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहं । इति^३ ॥

तत्त्ववादी भगवान् वस्तुतत्त्वकथनग्रीलत्वात् । तेनेदं तत्त्वं
कथितं प्रकाशितं । सर्वं चित्तप्रसूतमिति । अतः सर्वत्र चित्तमेव

१० प्रधानं ॥

इत्यमेवैतन्नान्यथा । इति प्रसाधयन्नाह ।

शस्त्राणि केन नरके घटितानि प्रयत्नतः ।

तप्तायःकुट्टिमं केन कुतो जाताश्च ताः स्त्रियः ॥ ७

नरकपाषाणां कुन्तामिमुसलादीनि । अक्षिपन्नवनसमुद्भूतानि
१५ वा । केन कृतानि । न तत्र कश्चित्कर्तास्ति ईश्वरादिः ।

तत्कट्टंलस्थान्यत्र निषिद्धत्वात् । इहापि निषेत्स्यमानत्वात्^४ ॥

तप्तलोहमयी च भूमिः केन घटिता । तासु स्त्रियः कुतः

कारणसामयौतो जाता याः पारदारिकैः शस्त्रालीवचसाधस्ता-

^१ Tib : de ni sems-pa dan des byas.—This Stanza is quoted IX, 73 (p. 305, 18).

^२ Cp. *supra* ad I, 34, 36.

^३ Quoted Chap. IX, (312, 6) and notes in loco (cp. *Dhammapada*, 25).

^४ Cp. Chap. IX, 119-128. ●

दुपरि च दृश्यन्ते । स च शास्त्रास्त्रिं । अतो नान्यत्कारणमत्र
चित्तादुपकल्पनीयं । यदुक्तं ।

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं

चित्तमेव रचयत्यतिचित्रं ।

कर्मजं हि जगदुक्तमग्रेषं

5

कर्म चित्तमवधूय च नास्ति ॥ ¹ इति ॥

तस्माच्चित्तमेवात्र कारणं नान्यदित्यत आह ।

पापचित्तसमुद्भूतं तत्तत्सर्वं जगौ मुनिः ।

तस्मान्न कश्चिन्नैलोके चित्तादन्यो भयानकः ॥ ८

पापकर्मापस्तृतं चित्तमेव तेषां कारणं भगवान् कथितवान् । 10

नापरं किं चित् ॥ यत एवं तस्मान्न विजगति पापचित्तादपरः

कश्चिद्भयहेतुरस्ति । तस्माच्चित्तमेव वशीकर्तव्यं ॥ यदुक्तं

मार्यरत्नमेघे² । चित्तपूर्वगमाः सर्वधर्माः । चित्ते परिज्ञाते

सर्वधर्माः परिज्ञाता भवन्ति ॥ अपि च

चित्तेन नीयते³ श्लोकः [43*] चित्तं चित्तं न पश्यति⁴ । 15

चित्तेन चीयते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ॥

चित्तं भ्रमतेऽस्मादवत् । चित्तं विभ्रमते तरङ्गवत्⁵ । चित्तं

दहते द्वाग्निवत् । चित्तं रोहयते⁶ महाम्बुवदिति च । एवं

¹ Quoted ad IX. 73 (p. 305, 30) and *Pañcakrama*, 40, 1. 39.

² Quoted *Qikāś*. 131, 12. Cp. *Dhammapada* 1.

³ Ms: citte vaciṃyate; but Tib. confirms the reading of the *Qikāś*.—Cp. *Lañkā*. 52, 15: oittena oiyate karma manasā ca vidhiyate.

⁴ Cp. IX, 17.

⁵ Mss. turāṅga; but Tib: rlab.

⁶ *Qikāś*.: harate (Tib: bakyed).

व्युपपरीक्षमाचक्षिणे सूपस्थितस्मृतिर्विहरति । न च चित्तस्य
वशं गच्छति । अपि तु चित्तमेवास्य वशं गच्छति । चित्तेनास्य
वशीभूतेन सर्वे धर्मा वशीभवन्तीति ॥

स्थादेतत् । दानपारमितादिषु कथमिव चित्तं प्रधानं^१ । सा
५ हि सर्वसत्त्वानां दारिद्र्यापनयनलक्षणेत्याह ।

अदरिद्रं जगत्कृत्वा दानपारमिता यदि ।
जगदरिद्रमद्यापि सा कथं पूर्वतायिनां ॥ ९

दारिद्र्यं हि नाम सास्त्रवसुखभोगबुभुक्षया चित्तकार्पण्यं
उपकरणवैकल्यं वा । तदपनीय जगतो यदि दानपारमिता-
१० परिपूरिर्भवतीत्युच्यते^२ । तदा सा कथं । न कथं चिदपि ।
पूर्वतायिनां पूर्वमभिसंबुद्धानां भगवतां युज्यते । कुतः ।
जगदरिद्रमद्यापि । नाद्यापि यावज्जगदारिद्र्यमुपशाम्यति ॥
यद्येवं नेष्यते । कथं तर्हि सा भवतीत्याह ।

फलेन सह सर्वस्वत्यागचित्ताज्जनेऽखिले^३ ।
१५ दानपारमिता प्रोक्ता तस्मात्सा चित्तमेव तु ॥ १०
सर्वसं बाह्याध्यात्मिकं सर्वं वस्तु दानं^४ दानफलं च सर्व-

^१ Op. *supra* ९८, १०.

^२ Paripūri, Cf. M. Vynt. 244, ११; SENART, *Mhv.* I. 373.

^३ So. L². M. and Tib. : *sams-kyis*; Dev. 85, B. 90 : °*svatyāgacittam*.; Min. : *sarvasvam*.—It is worth remark that the "punya" produced by the "punya-dāna" is only to be desired, for the welfare of beings. (*Qikṣān.* 147, 17). the doctrine of Manu IV, 82.

^४ So Tib. and Ms.

सत्तेभ्यः परित्यजतोऽभावेन प्रकर्षगमनाद्^१ यदापगतमात्सर्य-
मसं निरासङ्गतया चित्तमुत्पद्यते । तदा दानपारमिता
निष्पन्नेत्युच्यते । तस्मात् सा चित्तमेव नान्या दानपारमिता ॥
श्रीलपारमिता तु सुतरां चित्तमेवेत्यत आह ।

मत्स्यादयः क्व नीयन्तां मारयेयं यतो न तान् । 5
लब्धे विरतिचित्ते तु श्रीलपारमिता मता ॥ ११

प्राणातिपातादिसर्वावद्यविरतिचित्तमेव हि श्रीलं । न पुन-
स्तदाश्रयभूतवाङ्मयविषयनिवृत्तिस्त्रिभावं । यदि पुनर्वधादि-
विषयवस्त्वभावेन तदधाद्यभावाच्छ्रीलं स्यात् । तदा ते मत्स्या-
दयः^२ [43^b] क्व नीयन्तां यत्र तेषां दर्शनं न स्यात् । अन्यथा 10
तदधाद्युपक्रमे श्रीलं न स्यात् । न चैवं । तस्मात्तेषु विद्यमाने-
ष्वपि लब्धे विरतिचित्ते निवृत्तिमनश्चिकारे^३ श्रीलपारमिता
मता संमता तत्त्वभावविदां । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ चान्ति-
पारमितापि न चित्ताद्विज्ञेय्याह ।

क्रियतो मारयिष्यामि दुर्जनान् गगनोपमान् । 15
मारिते क्रोधचित्ते तु मारिताः सर्वशक्यवः ॥ १२

परापकारादिसंभवेऽपि चित्तस्याकोपनता चान्तिः । अन्यथा

^१ On this expression and the connected one: prakarṣaparyanta°, see Nyāyabinduṭīkā, 14, 22; and Chap. ix of this book.

^२ Tib. adds: gzan-gyi bdog-pa dan bud-med dan ohañ-la-sogs-pa: parasvam ca striyaṣ ca madyādi ca.

^३ Tib.: sems ldog-par yid-la byed-pa.

यदि सर्वश्रवणां तद्विनिपातनेन^१ वैरनिर्घातनं कृतवतः चेन-
 चिद्वैराभावादुपशान्तवैरस्य न कश्चिदपकारी स्यात् । इति
 मर्षणं चान्तिः^२ । तदैतदशक्यानुष्ठानं । श्रवणो हि गगनसम-
 त्वादपर्यन्तः^३ । तेषां मारणमशक्यं । तस्मात् क्रोधादिनिवृत्ति-
 ५ चित्तमेव तेषामुपायेन मारणमिव । तत्कृतापकारस्यागणनात्^४ ।
 जन्मान्तरवैरासंभवाच्च^५ । मारितप्रायास्ते ॥ अत्राशक्यताया-
 मथुपायेन प्रवृत्तौ दृष्टान्तोपदर्शनेन शक्यतामाह ।

भूमिं छादयितुं सर्वां कुतश्चर्म भविष्यति ।

उपानश्चर्ममात्रेण छन्ना भवति मेदिनी ॥ १३

१० कण्टकाद्युपघातरक्षणार्थं पृथ्वीं छादयितुमुचिता । न चैत-
 न्शक्यं । तावत्तश्चर्मणोऽभावात् । भावेऽपि छादनस्याशक्यत्वात् ।
 उपायेन पुनः शक्यं । उपानश्चर्मणा केवलेन सर्वा भूमि-
 न्छादिता भवति ॥ दृष्टान्तोक्तमर्थं प्रकृते योजयन्माह ।

वाच्या भावा मया तद्वच्छक्या वारयितुं न हि ।

१५ स्वचित्तं वारयिष्यामि किं ममान्यैर्निवारितैः ॥ १४

श्रवणप्रवृत्तयो भावा मया वारयितुमशक्याः । तद्वत्
 मेदिनीचर्मच्छादनवत् । अपकारक्रियायाः । अतः स्वचित्तमेव
 शक्यं वारयिष्यामि । अन्यवारणस्यापार्यकत्वात् । स्वचित्त-

१ Hitherto only : " das sur Fehlgeburt bringen." (W.K.F.).

२ Ms. tad-stad; Tib.: dei thee de...

३ See supra I, 88.

४ Agapana is new; cp. W.K.F. s. voc. gapanā, agapayant.

५ There an application of the principle, supra p. 98 n. 2.

वारणादेव तस्मिन्नेः । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ वीर्यपारमिता तु
कुशलोत्साहस्यभावाऽतिविशष्टं चित्तमेवेत्याह^[44] ।

सहापि वाक्छरौराभ्यां मन्दवृत्तेर्न तत्फलं ।

यत्पटोरेककस्यापि चित्तस्य ब्रह्मतादिकं ॥ १५

वचनकायसहितस्यापि चित्तस्य कुशलपक्षे मन्दप्रचारस्य न ८
तादृशं फलमुपजायते । यादृशं ध्यानादिविषये पटुप्रवृत्तेरेका-
किनोऽपि चित्तस्य फलं ब्रह्मभूयादिकं । तस्मात् सा चित्तमेव ॥
ध्यानं तु चित्तैकाग्रतालक्षणं चित्तादन्यथा वक्तुमशक्यमित्याह ।

अपास्तपांसि सर्वाणि दीर्घकालकृतान्यपि ।

अन्यचित्तेन मन्देन वृथैवेत्याह सर्ववित् ॥ १६ 10

मन्ताद्यावर्तनलक्षणा वचनव्यापारा जपाः । तपांसि चेन्द्रिय-
दमनलक्षणाः कायिकाः । तान्यतिवृद्धकालमभ्यस्तान्यपि । अन्य-
सक्तचित्तेन 'मिद्धाद्युपहतचित्तेन' वा । 'समानपाटवविकलेने-
त्यर्थः । वृथैव निष्फलमेव । अत्यर्थकृत्यफलत्वात् । अभिमतार्थ-
ऽनुपयोगाद्वा । पुत्रोऽप्यपुत्र एव पुत्रकार्याकरणाद्यथा । इत्याह 15
भगवान् सर्वज्ञः । तस्माद् ध्यानपारमितापि चित्तमेव ॥ प्रज्ञा
तु निर्विवादा चित्तमेवेत्याह ।

¹ See J.B.A.S., 1895, p. 435 and *Ādikarmapradīpa*, in (*Études et Mat.*, p. 203) :

tathā cōktaṁ Vidyādharaṇiṣṭake । japaḥ tapāṁsi । anyacittena mandena sarvaṁ bhavati niṣphalam. (*Of. Gīṭās.* 142, 15).

² As observed by KERN (*Saddh. puṣṭ.* p. 119) "middha is a would-be Sanskrit form, it ought to be mṛddha from Vedic mṛdhyati."

³ So Ms.; But Tib. : bsam-gtan-la gsal : = dhyānaspāṭava^o ; or samādhi^o.

दुःखं हन्तुं सुखं प्राप्तुं ते धमन्ति सुधाम्बरे' ।

यैरेतद्धर्मसर्वस्वं चित्तं गुह्यं' न भावितं ॥ १७

पञ्चगतिसंसारजात्यादिदुःखं प्रज्ञातुं तत्प्रज्ञाणे निर्वाणसुख-
मधिगन्तुं ते यत्ना मुधा निरर्थका एव धमन्ति अम्बरे काशी-
5 पुष्पमिव^१ निष्कलं संसारे । यदनुष्ठितं क्व चिदपि न जग्नमिति
तदेवमभिधीयते पञ्चाग्निसेवाग्निरौलुञ्चनादिप्रतं । के पुनरेवं
धमन्ति । येः संसारभयभौदभिः सुखार्थिभिश्च धर्मसर्वस्वं
सर्वलौकिकलोकोत्तरधर्मनिदानभूतं चित्तं बाह्यानामगोचर-
स्वभावतया गुह्यं न भावितं तत्तच्चित्ततया^२ पुनः पुनः
10 स्मिरौष्ठं ॥

तस्मादियमतितरां चित्तमेव । यथोपवर्णितमार्थगण्डव्यूहे^३ ।
स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वबोधिसत्त्वचर्या । स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वसत्त्व-
[परि]पाकविनयः^४ ॥ पेयालं ॥ तस्य मम कुलपुत्र एवं भवति
स्वचित्तमेवो^{४४b}पसाम्भयितव्यं [सर्व]कुशलमूलैः । स्वचित्तमेव
15 परिस्थन्दयितव्यं^५ धर्ममेवैः । स्वचित्तमेव परिशोधयितव्य-
मावरणीयधर्मैः^६ । स्वचित्तमेव दृढीकर्तव्यं वीर्येणेत्यादि^७ ॥

इति चित्तस्वभावतां सर्वत्र प्रतिपाद्योपसंहरन्नाह ।

१ Sic Dev., Burn.; Minaev has : °ti adhāmbare.

२ Minaev has : cittaḡuhyāṇ.

३ *Kāsa : Moringa pterygosperma (W.K.F.); Tib. : me-tog ka-ḡibsin-du.

४ tatvacittatattva [ta] yā : the italicised syllables marked in Ms. as suspect ; the syllable [ta], supplied in margins. Tib. : de-kho-na-nyid-kyi some-kyis-tattva-tva-cittena.

५.६ = *Qikṣas.* 122, 17-18.

६ Cf. *Lal. Vist.* 217, 5.

७ *Qikṣas.* has : evābhiṣyandayitavyam ; Tib. : yōṅs-su.

८ *ibid.* āvaranīya dh°. See supra, p. 16 n. 1.

तस्मात्सुधिष्ठितं चित्तं मया कार्यं सुरक्षितं ।

चित्तरक्षाव्रतं मुक्त्वा बहुभिः किं मम व्रतैः ॥ १८

एवमुत्पादितबोधिसत्तेन शिष्टारक्षणे यत्नवता मनसि
कर्तव्यं । सुधिष्ठितं सत्यं सुरक्षितं संप्रजन्येन वक्ष्यमाणरीत्या
मया सुचित्तं कर्तव्यं तदेकाग्रमानसेन । अथैव सर्वेषामन्त- 5
र्भावात् । अतश्चित्तरक्षणमेव प्रधानं व्रतं । तदिहाद्य किमन्यैर्व्रतै-
र्बहुभिरपि मम प्रयोजनं । न किञ्चित्प्रहितस्य निष्फलतात् ।

‘एतावती चेयं बोधिसत्त्वशिष्टा यदुत चित्तपरिकर्म’
एतन्मूलत्वात्सर्वसत्त्वार्थानां ।

तद्यथा धर्मसंगीतिसूत्रे कीर्तितं¹ । मतिविक्रमबोधिसत्त्व 10
आह । योऽयं धर्मी धर्मं इत्युच्यते । नायं धर्मी देशस्थो न²
प्रदेशस्थोऽन्यत्र सुचित्ताधीनो धर्मः । तस्मान्मया सुचित्तं
साराधितं सुधिष्ठितं सुपरिजितं³ सुसमारब्धं सुनिगृहीतं
कर्तव्यं । तत्कस्य हेतोः । यच्च चित्तं तच्च गुणदोषाः⁴ । तद्बोधि-
सत्त्वो दोषेभ्यश्चित्तं निवार्य गुणेषु प्रवर्तयति । तदुच्यते । 15
चित्ताधीनो धर्मी धर्माधीना बोधिरिति⁵ ॥

¹ Quoted *infra* ad V, 58.

²⁻³ from *Qikṣās.* 121, 10-11. See *infra* V, 58.

⁴ Tib: *sams yōns su-sbyañ-ba.*

⁵⁻⁶ See *Qikṣās.* 112, 4-8.

⁷ Tib. *deṣa = yul* ; *pradeṣa = phyogs.*

⁸ This word is wanting in *Qikṣās.*

⁹ Tib. *adds* : *yatra na cittaṃ tatra na guṇadoṣāḥ.*

¹⁰ *Qikṣās.* has : ‘tatra.

एवं चित्तायत्ततां सर्वत्र निश्चित्य चित्तदृढतायामुदा-
हरणमाह ।

यथा अपलमध्यस्थो रक्षति व्रणमादरात् ।

एवं दुर्जनमध्यस्थो रक्षेच्चित्तव्रणं सदा ॥ १६

- 5 असमाहितजनमध्ये पुनरुपघातभयान्तर्गतमनसा यथा व्रणं
रक्षति कश्चिदप्रमत्तः । एवं तथा त्रिचारक्षणकामः । अका-
रणवैरिवास्तजनमध्ये संवसन् तत्परचित्तं व्रणमिव रचेत्^[45^a]
सर्वकाशं ॥ यथाप्रसिद्धित इदमुदाहरणं । न तु पुनर्मनागपि
सादृश्यमस्तीत्याह ।

- 10 व्रणदुःखलवाङ्गीतो रक्षामि व्रणमादरात् ।

संघातपर्वताघाताङ्गीतश्चित्तव्रणं न किं ॥ २०

- ईषन्मात्रं दुःखं दुःखलवो व्रणकृतः । तस्माङ्गीतो रक्षामि
व्रणं । प्रकृतानुरोधे रक्षतीति पाठो युक्तः¹ । आदरात्
तात्पर्येण । संघातनरकप्रभवाद्नेकवर्षसहस्रानुभूयमाणदुःखात्²
15 पर्वताघातात्सर्वतो व्याप्तिप्रहारात् । भीतः । चित्तव्रणं न किं
रचेदिति प्रकृतेन संबन्धः । यदि वा । अहं तु किं न
रक्षामीति परिणामेन योजनीयं । अथ वा । एवमुत्पादित-
बोधिचित्तेन मनसा चिन्तयितव्यमित्यवतार्यते । तदा रक्षा-
मीति³ ॥ कः पुनरेवं सति गुणः स्यादित्याह ।

¹ Ms.: "rodham...yuktam.; This clause is wanting in Tib.

² Cp. *Mhv.*—(See *hdon-pa*) I, 13, 11.

³ Tib.: *dai-thse baruñ-bar-bya o ses gdon cin sbyar-bar-bya o =iti pāṭho yojanīyaḥ.*

अनेन हि विहारेण विहरन् दुर्जनेष्वपि ।

प्रमदाजनमध्येऽपि यतिधीरो न खण्ड्यते ॥ २१

यस्मादेवं^[१] मनसिकारेण विहरन् वनिताजनमध्येऽपि
प्राप्तादृष्टे अयमनिवार्योऽतिशयेन कामरागेषु । तेनेदमुक्तं
यतिधीर इति । अस्मिन्मनसिकारे निध्यप्तचित्तः^१ । न ८
खण्ड्यते । शिचारक्षणमनसिकाराच्च खलति । पुनरेवं
करणीयमित्यत्रार्थे दृढमभिनिवेशं दर्शयन्नाह ।

लाभा नश्यन्तु मे कामं सत्कारः कायजीवितं ।

नश्यत्वन्यच्च कुशलं मा तु चित्तं कदाचन ॥ २२

चौवरपिण्डपातादयो नश्यन्तु विस्रयं यान्तु मम कामं 10
यथेष्टं । सत्कारो गौरवेणासनदानपादवन्दनादिपूजा । कायो
जीवितं च । सर्वमेतन्नश्यतु । अन्यदपि यत्किञ्चित्सुखसौमनस्य-
निमित्तं । तदपि नश्यतु । कुशलं पुनर्मम चित्तं मा
कस्मिंश्चिदपि काले नङ्गौदिति ॥ अत्र पुनरादरमुत्पाद^{वक}
ग्राह्यकार आह । 15

चित्तं रक्षितुकामानां मयैष क्रियतेऽञ्जलिः ।

स्मृतिं च संप्रजन्यं च सर्वयत्नेन रक्षत ॥ २३

अञ्जलिं कृत्वा प्रार्थयामि^१ । किमर्थं । स्मृतिं च संप्रजन्यं

1 This word is new ; cf. *supra ad III, 10* ; *Gikṣās. 19, २१* ; 153, २.—Tib. *rid-la byed-pa hdi-la nes-par sems-pao.*—(nes-pa=niçoita.)

२ Sic L^a. M. ; Minaev has : mā tao cittaṃ—Tib. : sems ni nams-kyah..... :

३ Minaev has : sarvaṃ yatnena.—sāmprajanya—Tib. *ces-bzin*.

4 This pregnant meaning of the word *añjali* is to be noted, cf. *supra III, 4*.

च । न केवसां स्रतिं । नापि केवसां^[45b] संप्रजन्यमिति
परस्वरापेक्षया चकारद्वयं ।¹ तच्च स्रतिरार्थरत्नसूत्रसूत्रेऽभि-
चिता । यथा स्रत्या सर्वक्लेशानां प्रादुर्भावो न भवति । यथा
स्रत्या सर्वमारकर्मणामवतारं न ददाति । यथा स्रत्या उत्पये
5 कुमार्गे वा न पतति² । यथा स्रत्या दौवारिकभूतया³ सर्व-
षामकुशसानां चित्तचैतसिकानां धर्माणामवकाशं न ददाति ।
इयमुच्यते सम्यक्स्रतिरिति⁴ ॥

संक्षेपतः पुनरियं स्रतिरुच्यते । विहितप्रतिषिद्धयोर्ध्या-
योगं स्मरणं स्रतिः⁵ । यच्चाह । स्रतिरात्मन्नासंप्रमोष इति⁶ ॥
10 संप्रजन्यं तु प्रज्ञापरमितायामुक्तं । चरंस्वरामीति प्रजा-
नाति । स्थितः स्थितोऽस्मीति प्रजानाति ।⁷ निषण्णो निषण्णो-
ऽस्मीति प्रजानाति । शयानः शयितोऽस्मीति प्रजानाति ।
यथा यथाऽस्य⁸ कायः स्थितो भवति तथा तथैव⁹ प्रजानाति ॥
येवाहं ॥ सोऽतिक्रामन् वा [प्रतिक्रामन् वा] संप्रजानचारी¹⁰

1.1 = *Qikṣā*: 120, 1-10.

2 *Sic Ms.*; from a second-hand na nayati.

3 *Op. infra* V, 88 (BENDALL).

4 I have not found this quasi-metrical definition (See *infra ad* V. 54, in fine) of the *Smṛti* in the *Qikṣā*.—from which *Prajñākeramati* derived all his materials.

5 *Op. for the meaning, Qikṣā*. 128, 15; and *infra* V, 29.—*Yao cāha*—*Tib.*: *gan-gi phyiṅ.... ges btan-pa yin-no* = (*yaśmāt**iti deçitam*).

6 See *ibid.*, 120, 11-12. ⁷ Here the *Qikṣā*. has: *çayānaḥ çayita iti prajānāti*.

8 *ibid.*: ...*yathā cānya*.

9 *ibid.*: *tathalva*.—*enam* (or *eva*) is wanting in *Tib.*

10 *So Ms.*; the *Qikṣā*. has °*jānacāri*, °*jānancāri*; Prof. BENDALL reads: *jānaniṅ carī*, and writes to me: °*jānacāri* is out of the question; °*jānyacāri* might do; I prefer my reading which allows for the utter ignorance of *śādh* on the part of scribes.

भवति । आलोकिते विज्ञोक्तिते संमिश्रिते^१ प्रसारिते
संघाटीपटपाचचीवरधारणे अग्निते पीते खादिते निद्राकाम-
[प्रति]विमोदने आगते गते स्थिते निषण्णे सुप्ते जागरिते
भाषिते तूष्णीभावे प्रतिसंलयने संप्रजानचारौ भवतीति^२ ॥

इदमेव वक्ष्यति ।

४

एतदेव समासेन संप्रजन्यस्य लक्षणं ।

यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेष्टा सुज्जमुज्जः ॥ इति^३ ॥

कः पुनरनयोर्थ्यतिरेके दोषः । येनैते यत्नेन रक्षणीये
कथिते इत्याह ।

व्याध्याकुलो नरो^४ यद्वन्न क्षमः सर्वकर्मसु ।

10

तथाभ्यां व्याकुलं^५ चित्तं न क्षमं सर्वकर्मसु ॥ २४

रोगोपहतसामर्थ्या यथा पुरुषः सर्वकर्मसु गमनभोजना-
दिष्वकर्मण्यो^[४६] भवति । तथा स्रुतिसंप्रजन्याभ्यां विकलं
चित्तं सर्वकर्मसु ध्यानाध्ययनादिलक्षणेषु ॥ अनयोः समुदाया-
भावे दोषमुक्त्वा प्रत्येकमभावे कथयितुमाह ।

15

असंप्रजन्यचित्तस्य श्रुतचिन्तितभावितं

सच्छिद्रकुम्भजलवन्न स्मृताववतिष्ठते ॥ २५

^१ See SENART, *Mhv.*, I, 418, and *Divyāv.* 478, 8 (BENDALL).

^२ Ends the quotation from *Qikpās*.

^३ See *infra* V, 108, and *Qikpās*. 118. 15—BURNOUR, *Lotus*, 842.

^४ Tib. : 'ākulā narāḥ (mi-dag).

^५ Tib. : nad-kyis dkrugs-pai... | be-bzin rmoḥ-pas sems [dkru]gs-pa !..... ॥

न विद्यते संप्रजन्यं यस्मिंस्तदसंप्रजन्यं । तच्चित्तं यस्य तस्य ।
 श्रुतचिन्ताभावंनामयप्रज्ञापरिनिष्ठितं^१ वस्तु न स्मरणमधिवसति ।
 तन्मूलं च सर्वं कल्याणं । किमिव । यथा सच्छिद्रकुम्भे मुख-
 प्रक्षिप्तमुदकमधस्ताद्गच्छति नावतिष्ठते ॥ इदमपरं तद्व्यतिरेके

५ दूषणमाह ।

अनेके श्रुतवन्तोऽपि श्राद्धा यत्नपरा अपि ।

असंप्रजन्यदोषेण भवन्त्यापत्तिकशमलाः ॥ २६

बहवोऽपि बहुश्रुताः । तथा श्रद्धावन्तो यत्नपराः शिष्टाया-
 मादरकारिणः । असंप्रजन्यदोषेणापत्तिकलुषिता भवन्ति । काय-
 १० चित्तप्रचाराप्रत्यवेक्षणात् ॥ अपरमपि तदभावे दूषणमाह ।

असंप्रजन्यचौरेण स्मृतिमोषानुसारिणा^२ ।

उपचित्यापि पुण्यानि मुषिता यान्ति दुर्गतिं ॥ २७

असंप्रजन्यमेव संप्रजन्याभावः क्लेशस्रभावचौरः कुशल-
 धनापहरणात् । तेन स्मृतिमोषानुसारिणा । रक्षपालभृताया
 १५ स्मृतेः प्रमोषमभावमनुसृत्य । मुषिता विलुप्तकुशलधनाः सन्तः ।
 उपचित्यापि पुण्यानि कुशलधनानां संचयं कृत्वापि । दुर्गति-
 परायणा भवन्ति ॥ कुतः पुनरेवमित्युक्तमेवार्थं स्पष्टयन्माह ।

क्लेशतस्करसंघोऽयमवतारगवेषकः ।

प्राप्यावतारं मुष्णाति हन्ति सन्नतिजैवितं ॥ २८

^१ See *supra*, p. 5, n. 1.

^२ Cp. *M. Vyut.* 9, 8, 9.

तस्करासौराः । तेषां संघातः । अवतारगवेषकः पिशाच-
वदवतारमार्गप्रेक्षी छिद्रान्वेषणतत्पर इत्यर्थः । प्राप्यावतारं
प्रवेशमार्गमासाद्य सुष्णाति । ततो हन्ति शोभनगतये
जीवितप्रतिलभं । कुशलपायेयाभावात् ॥

सृतिमधिकृत्याधु^[46^b]ना प्राह ।

5

तस्मात्सृतिर्मनोद्वारान्नापनेया कदाचन ।

गतापि प्रत्युपस्थाप्या संस्मृत्यापायिकीं व्यथां ॥ २६

यतः सृतेरभावे दूषणमेवं स्यात् तस्मादिदमत्र दोषं
पश्यता । सृतिरालम्भनासंप्रमोषलक्षणा¹ । मनोद्वारान्मनोऽह-
प्रवेशमार्गात्² । नापनेया नापसार्या सदावस्थापयितव्येत्यर्थः । 10
अथ कदाचित्प्रमादतस्ततोऽपगच्छेत् । तदा गतापि पुन-
र्निवर्त्योपस्थाप्या । तत्रैवारोपयितव्या । कथं । संस्मृत्य मनसि
निधाय आपायिकीं नरकादिदुर्गतिव्यथां ॥

तत्र दादशेमाः सृतयो निष्कलस्यन्दवर्जनाय³ तथागता-
ज्ञा[न]तिक्रमानुपासनविपाकगौरवसृतिप्रभृतयः शिचासमुच्चये⁴ 15
प्रदर्शिताः । तत एव विवेकेनावधार्याः ।

सापि सृतिस्तौप्रादादरात्ममुत्पद्यते । आदरोऽपि ग्रमय-

¹ Cp. *supra*, 108, 9.

² Manogṛha = cīttanagara, *Qikṣās.* 123 ; *infra* V, 33.

³ Ma. : niṣphalāsy° ; See *infra* V, 38, 54 ; *Qikṣās.* 44, 19, 116, 12, n. 4, and *M.*
Vṛtti. xvii, 4.

⁴ p. 118, 4.

माहात्म्यमवगन्व[1]तापेन¹ जायते । एतच्च यथावसरं वक्ष्यामः² ॥

तेषां चित्पुनरन्यथापि स्मृतिरुत्पद्यते । तदुपदर्शयन्नाह ।

उपाध्यायानुशासिन्या भौत्याप्यादरकारिणां ।

धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते स्मृतिः ॥ ३०

- 5 आचार्योपाध्यायसंनिधौ । तदन्यतमाराध्यसमस्तचारिसंनिधौ
वा संवसतां । तदनुशासिन्या । भौत्या तद्भयेनापि । ³आदरः
कार्येषु सर्वभावेनाभिसुख्यमवज्ञाप्रतिपक्षो धर्मः⁴ । तत्कारिणां
यज्वतां सुकृतिनां तदनुशासनी⁵ हिताहितविधिप्रतिषेध-
नियमनमनुष्ठितामकृच्छ्रेणैव स्मृतिरुत्पद्यते ॥ इत्यमपि विहरन्
10 स्मृतिमगसिकारवज्रविहारी भवतीति कारिकादयेन दर्श-
यन्नाह ।

बुद्धाश्च बोधिसत्त्वाश्च सर्वत्राव्याहृतेक्षणः ।

सर्वमेवाग्रतस्तेषां तेषामस्मि पुरः स्थितः ॥ ३१

इति ध्यात्वा तथा तिष्ठेन्नपादरभयान्वितः ।

- 15 बुद्धानुस्मृतिरप्येवं भवेत्तस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३२

¹ Op. *Qikṣā*. 119, 1-2. Tib. : *khon du chud-nas ltuh-blañs-ba-las skye*... Notwithstanding the readings of the *Qikṣā*. and of our text (*infra* stanzas *ad* V, 54), our reading is confirmed by *Qikṣā*. 119, 16, and foll. (and Tib. *in loco*) "idam cāmathamāhātmyam.....avagamya tadabhiṣeṣātāpo bhāvayitavyaḥ tena tīvrā ādaro bhavati *qikṣāni*." (Of. *infra* 42, 1-2).

² See *infra* *ad* V, 54.

³ 3.1 = *Qikṣā*. 119, 2.

⁴ Op. *Qikṣā*. 122, 15; 2, 6; 38, 2; 5; *M. Vyut.* 16, 3; *infra* V, 74, 103, where occurs the form *anuṣāsinī*.

सर्वदा बुद्धबोधिसत्त्वानां समस्तवस्तुविषयाप्रतिष्ठितज्ञान^[47*]—
 चक्षुषां सर्वमेव वस्तुजातं पुरतोऽवस्थितमेव । अहमपि तेषां
 पुरोऽवस्थित एव । सर्ववस्तुवत् । इति मनसि निधाय तथैव
 संयतात्मा तिष्ठेत् । अपादरभयान्वितः । अप्रतिरूपे कर्मणि
 अपा सज्जा । ग्रिचायामादरः । तदतिक्रमे भयं । बुद्धबोधि- 5
 सत्त्वेष्वेव वा अपादयः ॥ एवं सत्यपरोऽपि विशेषः स्यादित्याह ।
 बुद्धेत्यादि । तदेवं विहरतस्तस्य प्रतिक्षणमकामत एव बुद्धानु-
 कृतिरपि स्यात् ॥

संप्रजन्यस्योत्पत्तिस्त्वैर्यथोः स्मृतिरेव कारणमिति कथयन्माह ।

संप्रजन्यं तदायाति न च यात्यागतं पुनः । 10

स्मृतियंदा मनोद्वारे रक्षार्थमवतिष्ठते ॥ ३३

यदा स्मृतिर्मनोऽगृहद्वारि क्लेशतस्करसंघातानुप्रवेशनिवा-
 रिणी दौवारिकवदवस्थिता भवति । तदा संप्रजन्यमयत्नत एवो-
 त्पद्यते । उत्पन्नं च सत्स्मरौ भवति ॥ एवं तावदनयोरन्वय-
 यतिरेकाभ्यां गुणदोषावभिधाय अनर्थविवर्जनार्थं निष्कलस्यन्द- 15
 वर्जनमाह ।

पूर्वं तावदिदं चित्तं सदोपस्थाप्यमौढशं ।'

निरिन्द्रियेणैव मया स्यातव्यं काष्ठवत्सदा ॥ ३४

1 Cf. Dharmasamgraha, LIV.

2 See supra p. 111. n. 3.

3 But Tib.: re-sig dan-por hdi-hdrai sems | de ni skyon-boas ces byas-
 nas | (skyon-boas = jñātvā sadoṣaṃ idṛṣam).

प्रथमं तावत् इदं चित्तमित्यध्यात्मवि चिन्तयति । सर्व-
काशमीदृशमुक्तक्रमयुक्तमुपस्थापयितव्यं । ततः परं निष्कलसुन्द-
वर्जनार्थमपगतकरणं यामेवेव निष्कलरूपादिविषयपक्षसर्वविक-
ल्पोपसंहारात् । मया स्थातव्यं । किमिव । काष्ठवत् । चक्षु-
5 रादिध्यापारशून्यत्वात् ॥ इदमेव व्यनक्ति ।

निष्फला मेघविश्लेषा न कर्तव्याः कदा चन ।¹

'निध्यायन्तीव सततं कार्या दृष्टिरधोगता ॥ ३५

इवमुक्तचित्तपञ्चयुगला नासायविनिवेष्टिता युगमाचव्यव-
लीकिनी² वा कार्या दृष्टिः ॥ प्रथमारम्भिणः संतताभ्यासेन
10/ क्रोशस्य परिहारार्थमाह ।

दृष्टिविश्रामहेतोस्तु दिशः पश्येत्कदा चन ।

'आभासमात्रं दृष्ट्वा च स्वागतार्थं विलोकयेत् ॥ ३६

दृष्टिचित्तपरिखेदपरित्यागाय [47^b] । कदा चित्कर्हि
चित् । दिशो व्यवलोकयेत् । अथ कदाचित्कश्चित्तसमीपमा-
15 गच्छेत् तदा तस्य प्रतिष्ठापयामात्रं³ विदित्वा स्वागतवादेन⁴

¹ Op. Mann, IV. 177: na netracapalo...

² So. M, Dev., BURN.; Ls. °ttiva; Minnev has: °yativa. Tib.: nes-par
sems-pas rtag-tu ni | mig ni ... = sthiracittena satatam....

³ See CHILDEN S, s. voc. Yuga; M. Vyut. 163, 15.

⁴ Abhāsa, op. Qikāśa. 129, 3.—Tib.: hga-sig mig-lam suahgyur na | bltas-
nas ohs-pa legs ses brjod = Kadē oit cakṣurmārgo ābhāse °bhūte drṣṭvā svāgat-
am iti vadet.

⁵ Tib.: del ohs-pai sar tsam...(P)—del ohs-pai = tasya āgacchataḥ; sar =
śodha.

संतीक्ष्यार्थं विस्मोकयेत्^१ । अन्यथा तत्र तस्यावधानेनाकुप्रसं
प्रसवेत् ॥ मार्गेऽपि^२ तद्यादृष्टेर्गच्छत उपघातपरिहारार्थमाह ।

‘मार्गादौ भयबोधार्थं मुहुः पश्येच्चतुर्दिशं ।

दिशो विश्रम्य^३ वीक्षेत परावृत्यैव पृष्ठतः ॥ ३७

भयहेतुचौरादिप्रतिपत्त्यर्थं । चतुर्दिशमिति क्रमेण । अन्य- 5
यात्कुभावस्य रक्षा कृता न स्यात् । सर्वदिग्व्यवसोकर्मं तु क्रिय-
माणमौद्धत्योपघातपरिहारार्थं स्थित्वा कर्तव्यं^४ । पृष्ठतो व्यवसोकर्मं
परावृत्य पश्यान्मुखीभूय ॥ असमाधानस्य च रक्षणायाह ।

‘सरेदपसरेद्वापि पुरः पश्चान्निरूप्य च ।

एवं सर्वास्ववस्थासु कार्यं बुद्ध्वा समाचरेत् ॥ ३८ 10

सरेत्पुरः । अपसरेत्पश्चात् । प्रपाताद्युपघातं निरीक्ष्य च ।
एवमित्युक्तकमदिशा^५ स्वपरहितप्रयोजनमवगम्य^६ प्रतिपत्तिसारो
भवेत् ॥

इदानीं संप्रजन्यकारितां ग्रिहयितुमाह ।

कायेनैवमवस्थेयमित्याक्षिप्य क्रियां पुनः । 15

कथं कायः स्थित इति द्रष्टव्यं पुनरन्तरा ॥ ३९

^१ Cp. *infra* V, 80: *rju paqyet sadā sattvān*.

^२ Tib.: *de-ltar lta-ba-na* = *tathā dṛṣṭvā* = *tathā-dṛṣṭer*.

^३ Minaev: *diço'paçramya*; L²: *viçramya*; B. *viçrāmya*; M. *viçrābhya*.—
Tib.: *hal-sos*.—SCHIEFFNER: *hal gao-ba* = *nach Ermüdung anzuhen*.

^४ See *Qikids*. 106, 11, 118, & 198, 10.

^५ So BORN.; Minaev: *saoed...* Tib.: *hgro am yah...*

^६ Tib.: *...rim-pai suñ-gyis*.

^७ *Prayojana* = *dgos-pa* = *kārya*.

निरूप्यः सर्वयत्नेन चित्तमग्नदिपस्तथा ।

धर्मस्य स्वरहितलक्षणस्य चिन्तैव महासत्त्वो बन्धनायत्ती-
करणहेतुत्वात् । तस्मिन् बद्धोऽपि पुनः पुनर्निरूपणीय इत्याह ।

समाधानधुरं नैव क्षणमप्युत्सृजेद्यथा ॥ ४१

॥ पुनरिदं मनो [48^a] मम वर्तते । पूर्वस्मिन्नात्मने
अन्यत्र वा गतं । गतमवगम्य ततो निवर्त्य तत्रैव योजयितव्यं ।
स्मरस्वादितायामुपेक्षणीयं । इति श्रमथधुरमेकमपि चणं यथा
15 न परित्यजति तथा धारयितव्यं ।

एतावता ग्रीलं हि समाधिसंवर्तनीयमित्युक्तं भवति ॥
यथोक्तं सङ्गपदोपसूत्रे

1 See Qikpa. 51. p. 53, 18.

* *Minaev* has: *nirūpya*—cp. *Gītās.* 118, 12: *cittamattadvipasya śamathasambhve nityabuddhasmṛtiḥ.*

1 Soc. Q'tyda. 181, 1-4

चिप्रं समाधिं लभते निरङ्गणं^१

विशुद्धशैलस्य नि आनुग्रहा इति^२ ।

* अतोऽवगम्यते । ये के चित्समाधिचेतवः प्रयोगास्ते शीले अनुगता^३ इति ॥ तस्मात्समाधिर्येना स्मृतिसंप्रजन्यशैलेन भवि-
तव्यं । तथा शीलार्थिनापि समाधौ यजः कार्य इति ॥^४

5

समाधानपरित्यागावकाशमाह ।

भयोत्सवादिसंबन्धे यद्यशक्तो यथासुखं ।

दानकाले तु शीलस्य यस्मादुक्तमुपेक्षणं ॥ ४२

अग्निदाहादिभयं । तथा रत्नचयपूजादिस्तत उत्सवः^५ । सम-
धिकतरः सत्तार्थादिर्वा^६ । तत्संभवे यदि स्यात्तुमशक्तः । तदा 10
कामचार इत्यनुज्ञातं । सापत्तिको न भवतीत्यर्थः ॥ कुतः पुन-
रयमनियमो लभ्यत इत्याह । दानेत्यादि । शीलं यद्यपि
दानात्प्रकृष्टं । तथाप्यवरशिखायां शिष्यमाणस्य तदनन्तरमेवो-
त्तरशिखावस्थितस्याभ्यासपाटवाभावात् कथं चित्तावत्काशं ततो

1 Ms. lābhāta.—Niraṅgaṇa, op. BURNOUR, *Lotus* 865, REYS DAVIES, *J.R.A.S.*, 1898, p. 191 (BENDALL).

2 Ms. has: ānu°; *Qikṣās.* : °smina ānu° ṣaṁsa; Prof. BENDALL reads: °ṣile'sminpānuṣaṁsa. See KERN, *Lotus*, p. 336. ānuṣaṁsa = guṇa. (=pāli-ānisaṁsa); "not limited to Buddhist writings as we see from the inscription at Bassac in Camboja, st. 18."

3 *Qikṣās.* : ṣilāntargatā iti—but Tib. rjes-su-soṅ-pa.

4 Ends quotation from *Qikṣās.*

5 Ms. : kṛtanntsavaḥ.

6 So Ms. : possibly corrupt.—See *Qikṣās.* 167, 2.—(Tib. has here de-bas... : tato ...).

निवर्तमानस्यापि नापत्तिः ॥ दानकाशे ग्रीवोपसंहार-
 अत एवोक्तं । अद्यग्रन्त इति । एतावन्मात्रेणोदसुदाहरणं ।
 यथोक्तं^१ । तत्रैकस्यां शिक्षायां निष्पाद्यमानाध्यामग्रन्तस्येतरशिक्षा-
 नभ्यासादनापत्तिः ।

५ आर्याव्ययमतिस्त्रयेऽप्येवमवोचत्^२ । दानकाशे ग्रीवोपसंहार-
 श्लोके [48^b]ति विस्तारः । न चातः शिक्षितेन भवितव्यं^३ ।

यत्र कुग्रन्थपक्षसंचारेऽपि न चित्समाधानविधातः स्यात्त-
 त्रोपादेयमित्याह ।

यदुद्धा कर्तुमारब्धं ततोऽन्यन्न विचिन्तयेत् ।

१० तदेव तावन्निष्पाद्यं तत्र तेनान्तरात्मना ॥ ४३^४

सत्यमेव तु युक्तागमाभ्यां कक्षाणमिषवचनादा यथावत्त-
 मवधार्य यत्किं चित्कर्म कर्तुमारब्धं ध्यानाध्ययनादिकं । प्रथम-
 तस्तदेव तावन्निष्पाद्यं नेयं तन्निजेन मनसा । न पुनस्तदनि-
 ष्यक्तमेव परित्यज्य परमारम्भणीयं ॥ किं पुनरेवं आद्यदि न

१५ आदित्याह^५ ।

यत्तं हि सुकृतं सर्वमन्यथा नोभयं भवेत् ।

असंप्रजन्यलोकोऽपि दृष्टिं चैवं गमिष्यति ॥ ४४^६

१ *Qikāśa*. 11, 7, where occurs instead of *niṣpādyamānāyām* : *qikāśāyām*.—
 See *ibid.* 167, 1-2; and *infra* V. 84.

२ *Ms.* : *sūtre hy...*; but *Tib.* has : *kyah*, (= *api*) and *Qikāśa* : *api*.

Qikāśa has : *na oātra...*

३ *Op. infra*, VII. 47, 48.

४ So *Ms.*, but *Tib.* : *yady evaṃ na syāt ko doṣaḥ*.

५ *Minaev* has : *...no bhayaṃ bhavet*.

यस्मादेवमनुतिष्ठतः सर्वं सुखिहं कृतं स्यात् । तदिपर्यये
पुनर्दुःखिहमुभयं पूर्वं प्राप्तं पश्चात्स्वीकृतं च स्यात् । यत्प्रवृत्ते-
रसंभवत्वं स्यात् । प्रवेशे वृद्धिः स्यात् ॥

इत्यमपि निष्कलं वर्जयेदित्याह ।

नामाविधप्रलापेषु^१ वर्तमानेष्वनेकधा ।

5

कौतूहलेषु सर्वेषु इत्यादौत्सुवधमागतं ॥ ४५ ॥

अनेकप्रकारेऽसंबद्धाभिधानेऽपरोपाधिके^२ प्रवर्तमाने । आश्चर्य-
वस्तुषु च समस्तेषु स्वयमपि तत्किथायां दर्शनश्रवणाय वा[क्]चि-
त्तस्य^३ तारतम्यं निवारयेत् ॥

अपरमपि निष्कलवर्जनाव प्रातिमोचोद्दिष्टमाचरेत् । 10

इत्याह ।

मृग्मर्दनतृणच्छेदरेखाद्यफलमागतं ।

स्मृत्वा तायागतीं शिक्षां भीतस्तत्क्षणमुत्सृजेत् ॥ ४६ ॥

भूमिफलकादिषु मृगदण्डादिना रेखाकर्षणशेषनादि ।

निष्प्रयोजनमागतमापतितं विवर्जयेत् । भगवताच निवृत्ति- 15

1 Tib. : shar khas-blañs-pa dañ phyis dam-boas-pa.

2 On the sañbhinnapralāpa, see *Gīṭās.* 73, 15.

3 Tib. : gzan-dag-gis byas-pa-la hjug-pa : para-kṛta-pravartamāna.

4 Tib. : rañ-gis kyañ bya-ba de-la blta-ba dañ mñan-pai phyr ñag-dañ
sems suga-pa-las bzlog-par-byao ।.—ñag = vākya, etc.

5 Minaev has : tatksapād bhīta utarjet ;—but op. *infra* 120, 1.—Op. *Manu*, IV.
50, 55, 70 ; *Pātimokkha*, ed. Min., p. 12.

राज्ञप्तेति संसृत्य । तदतिक्रमविपाकप्रसभयात् । तत्त्वमिति
न तच्च काष्ठपरिसन्नं कुर्यात् ॥

संक्षेपसमुदाचारे संप्रजन्यकारितां घटेत्यादिभिः सप्तभिः
श्लोकैः शिष्टचित्तुमाह ।

5 यदा चक्षितुकामः स्याद्वक्तुकामोऽपि वा भवेत् ।
स्वचित्तं प्रत्यवेक्ष्यादौ कुर्याद्वैर्येण युक्तिमत् ॥ ४७

प्रथमत एव स्वचित्तं निरूप्य । उक्तं । असंक्षिष्टावस्थायां
कर[49*]श्लेषमुक्तं । एतदेव दर्शयति ।

अनुनीतं प्रतिहतं यदा पश्येत्स्वकं मनः ।

10 न कर्तव्यं न वक्तव्यं स्यात्तव्यं काष्ठवत्तदा ॥ ४८

रक्तं दिष्टं वा स्वचित्तं यदा पश्येत् । तदा हस्तपदादि-
चक्षणमात्रकमपि न कर्तव्यं । नापि वचनोदीरणं । अन्यथा
तदुत्थापिते कायवाम्बिज्ञप्तौ^१ अपि संक्षिष्टे^२ स्यातां । अतो
बहिरिन्द्रियव्यापारविकल्पावुपसंहृत्य^३ स्यात्तव्यं काष्ठवत्तदा ।

15 सर्वव्यापारविरहाभिर्थापाराः सर्वधर्मो हति मनसि निधाय ॥

अपरमाह ।

उद्धतं सोपहासं वा यदा मानमदान्वितं ।

सोत्प्रासातिशयं वक्रं वञ्चकं च मनो भवेत् ॥ ४९

1 So: Min. ; M. : yuktimān.—Tib. rigs-pa ldan-par bya.

2 On "vijñapti" and "avijñapti," see *Madhyamakavṛtti*, XVII, 4.

3 Ms. : saṁkṛṣṭe : Tib. : sön-moṅs-ldan.

4 Tib. has no dual form (vikalpam).

उद्धृतमिति । सद्धर्मादिभयप्रमादान् । अपि । उद्धृतं
विशेषवद्भवमित्यर्थः । सोपहासं । वाम्बिहेठमारण्यकं । तथा
युक्तं वा । मानसित्तस्योक्ततिः । मदः सद्धर्मं^१ चित्तस्याभिनिवेशः ।
ताभ्यामन्वितं तत्संप्रयुक्तं । उत्प्रासः काथिकी विहेठना^२ । तेन
सहोत्कटं । वक्तुं कुटिलं ग्रंथं वा । वक्तुं प्रतारकं मायावि वा । ६
यदि मनो भवेत् । स्थातव्यं काष्ठवत्तदेति संबन्धः ।

यदात्मोत्कर्षणाभासं^३ परपंसनमेव च ।

साधिश्वेपं ससंरम्भं स्थातव्यं काष्ठवत्तदा ॥ ५० ॥

* आत्मोत्कर्षणं । सगुणातिशयप्रकाशनं । तदाभासं तत्प्रति-
भासं तद्विकल्पनात् । परपंसनं^४ परविषयः दोषाविवर्णनं वा । १०
तद्युक्तं । अधिश्वेपः परस्य वचनतिरस्कारः । संरम्भः सदाकलि-
विवादनिमित्तचित्तप्रदोषः । उभयत्र सह तेन वर्तते इति
विषयः । एवं यदा पश्येत्स्वकं मनः स्थातव्यं काष्ठवत्तदेति
सामान्योक्तमभिसंबध्यते ।

लाभसत्कारकौत्थर्थि परिवारार्थि वा पुनः ।

१५

उपस्थानार्थि मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५१ ॥

^१ Svadharma, should the reading be right, is not the svadharma of Manu, but synonymous to svapakṣa-ātmany.

^२ Hitherto: vihetanā.

^३ Tib. : bstod lhur-len-pa = ātmasatiparāyaṇa.

^४ = der suah-ba ni.

^५ Cf. *Qūṭṭa*. १०, n. ६; and *M. Vyāsa*. १२७, ६: parapaṇka.—*Ibid.*, ātma-
kāṣa, kuṭila-āṭṭa, etc.

कीर्तिर्विश्रुतः । परिवारः । दासीदासकर्मकरादिः । उपस्थानं
पादधावनमर्दनादि । एभिर[ि]र्यं तदभिज्ञायां मम चित्तं
तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ।

परार्थरूढं^१ स्वार्थार्थि परिषत्काममेव वा ।

5 वक्तुमिच्छति मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५२

परार्थरूढं परार्थविमुखं । स्वार्थार्थि स्त्रा[49^b]र्थाभि-
निविष्टं । परिषत् । शिष्यान्नेवाशिप्रवृत्तिजनसमाजः । तदभि-
ज्ञायां । तत्परिवारार्थि ।

असहिष्णुत्वसं भीतं^२ प्रगल्भं मुखरं तथा ।

10 स्वपक्षाभिनिविष्टं च तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५३

असहिष्णु असहनशीलं । अलसं क्रियासकर्मणं कुशीद-
मित्यर्थः । भीतं कायजीवितभीदं^३ । भयहेतुभ्यो वा । प्रगल्भं
धृष्टं । मुखरं दुर्वचस्कं । युक्तायुक्तमनपेक्ष्याभिधायकं वा । स्वपक्षे
शिष्यान्नेवाशिज्ञातिषास्त्रोदितादौ अभिनिविष्टं पक्षपाताति-

15 ग्रसवत् ॥

सांप्रतं प्रतीकारनिर्देशमाह ।

एवं संक्षिप्तमाश्लोक्य निष्फलारम्भि वा मनः ।

नियत्क्रीयाद् दृढं शूरः प्रतिपक्षेण तत्सदा ॥ ५४

1 Minaev has: 'rūksyam.—Tib. uses periphrases: gzan-don yal-bar hdod-pa
dah; rah-don gfer-bar hdod-pa-dag ... and does not translate the second pāda

2 So M³ and Tib.; Minaev: vartum; L³: kartum.

3 Minaev: asahisṣṇulasambhītam.

4 Tib.: lus dah hts'o...

उपदर्शितक्रमेण संक्षिप्तं संक्षेपसंप्रयुक्तं निष्कसत्यापारं वा
ज्ञात्वा स्मृतिं सर्वप्रवृत्तिनिरोधेन प्रभावमन्दां विधाय
निम्नोच्चादभिभवेत् । दृढं यथा पुनरपि समुदाचारधर्मकं न
भवति^१ । केषादिसंयमे विजयाय हतपरिकरः शूरो बोधि-
सत्त्वः । प्रतिपक्षेण यो यस्मिन् प्रतिपक्ष उक्तः । यथा रागादा- ५
वशभादि । तेन तद्विपरीतविधानेनेत्यर्थः । सदा सर्वकाशं ।
यदा यदा संक्षिप्तं प्रतीयते ।

उप[परि]पृच्छायां गृह्येण बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तं । तेन
सुरामैरेयमद्यप्रमादस्यानात् प्रतिविरतेन भवितव्यं । अमत्तेना-
नुत्तमेन । अच[प]लेनाचक्षुसेनाभ्रान्तेनामुखरेणानुत्तमेन^२ । अनु- 10
द्वतेन । उपस्थितस्मृतिना^३ । संप्रजन्म्येनेति ॥ अथैव च प्रवृत्तिं
बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तं । स्मृतिसंप्रजन्म्यस्याविशेष इति ॥^४

तथार्थतयागतगुणसूत्रे दर्शितं^५ । न खलु पुनः कुलपुत्र
बोधिसत्त्वस्य वायक्ता वा [कुष्टा वा मूढा वा]^६ क्षिष्टा [५०*]

1 "So that it shall not be again an object for the samudācāra." There are two "samudācāra," the vidūṣanā (chap. II,) and the pratipakṣa (Qikṣā. 171, १—176, ३. 209, १—infra V, 84), methods to the "purification from sin" (pāpaśodhana).

2 = Qikṣā. 120, १-३.

3 See M. Vynt. 127, 10, 11. The lectio difficilior "unnaḍa" adopted by Prof. BENDALL is confirmed by the Pali "unnaḍa" (cf. 120, n. 2)—The Tib. (mi-rgod), so far as I know, is not decisive (= anuddhata) Prof. BENDALL kindly gives me references to Qikṣā. 105, ३. 108, 12 (unnāma) and MORRIS, J.P.T.S., 1887, p. 120, 121.

4 Qikṣā. has: upasthitasmṛtisampṛa°.

5 = Qikṣā. 128 १-३.

6 mūḍhā, from Qikṣā. ; sdañ-ba = dviṣṭā.

वा कथञ्चाकरणी^१ वा अपलोत्कर्षवचना^२ वा परपक्षमिष-
वचना^३ वा आत्मवर्णानुयवचना^४ वा परवर्षप्रतिज्ञातवचना^५
प्रतिज्ञोत्तारवचना^६ वा आभिमानिकव्याकरवचना^७ वेति^८ ॥

एवं निष्कस्यन्द्दर्जनेनानर्थादात्मभावस्य रक्षा प्रतिपा-
० दिता भवति । तस्मान्मया ग्रीकसुस्थितेनाप्रकल्पेनाग्निचिह्नेन
भवितव्यमिति^९ । एतच्च समाहितचित्तस्य सिध्यति । अत इदं
ग्रन्थमाहात्म्यमवगम्य तात्पर्येण भावयितव्यं^{१०} । अनेन तीव्र
आदरी भवति शिष्यासु । तेनापि स्मृतिरुपतिष्ठते । उप-
[क्षित]स्मृतिर्निष्कसं वर्जयति । तस्यानर्था न संभवन्ति । तस्या-

1.1 Ms. has: *kṣapa*^o and so Tib.: *skad-oig* (= *kṣapa*) *gal-bar byas pa am*. Prof. BENDALL reads: *kṣupā*, according to the Ms. of the *Qikāś*. for apparently *kṣūpa*; and Tib. in loc: *thogs-pa* (= *pratīhata*).—*Qikāś*.: °*vyākaraṇā* more correctly (cp. WHITNEY, 1150, f.)

On this word, M. KERN writes the following observation: "Je pense que la forme prākṛite primitive était *akkhapa*, qui dans le composé pāli *akkhapavedhin* est expliquée par *aviraddhavedhin* (*Jātaka*, III 323, IV 494, V 129; *Ang. Nik.*, I 284, II 171. On en a fait en sanscrit bouddhique *akṣapavedhin* [°*dha*^o, *Divyāv. Index*, G. BENDALL]. Le Pāli comme le sanscrit bouddhique ont correctement interprété le sens du mot " (touchant infailliblement la marque de tir" mais en ont ignoré l'étymologie (= *sansk. ākhana-vedhin*)—Il n'est pas impossible qu'on ait déduit, par abstraction, de *akkhapa*, un mot *Kṣapa*: le contraire de *akkhapa*."—MORRIS, T.P.I.S., 1885.

The reading of our Ms. *Kṣapa*, being confirmed by the Tib., is possibly good, being a sanskritised form of this *Kṣapa*.

^१ *Qikāś*. *pratigha*^o, confirmed by VI, 62 *pratighacitta*, etc

^२ Ms. *pratijñānt*^o.

Tib.: *kha og-tu lus-la bris-par mi byed-pai theig-gam* = *pratijñā-uttāraṇa* *Itimabhāra-aparīkṣā-vacanānvā*.

^३ From the *Dharmasaṃgīti*, cf. *Qikāś*. 119, 14.

^४ With some omissions and variants = *Qikāś*. 119, 14—120, 2.—See *supra* ed. V, 29.

^५ *Qikāś*.: *Itāpa bhāvayitavya*.—Tib.: *de ltun blaṅs-te* = *Itāpa*.

दात्मभावं रचितुकामेन स्मृतिमूखमन्विज नित्यमुपस्थितस्मृतिना
भवितव्यं^१ ॥ एतदेवाह ।

तत्तात्मभावे का रक्षा चदनर्थविवर्जनं^२ ।

केन तत्तभवते सर्वं निष्पन्नस्यन्दवर्जनात्^३ ॥

एतस्मिन्नेतदा स्मृत्य[र]^४ स्मृतिसौम्यादराद्भवेत्^५ । ८

आदरः प्रममाहात्म्यं ज्ञात्वा तात्पर्येण जायते^६ ॥ इति

प्रमथमाहात्म्यं तु यथावसरमिहेव कथयिष्यते^७ ॥ अथमपि
पिण्डार्योऽनर्थविवर्जनार्थमवधारयितव्यं^८ इति वृत्तचित्तयेनोप-
दर्शयन्नाह ।

सुनिश्चितं सुप्रसन्नं धीरं सादरगौरवं ।

10

सखज्जं सभयं शान्तं पराराधनतत्परं ॥ ५५

परस्परविरुद्धाभिर्बालेष्वाभिरखेदितं ।

क्लेशोत्पादादिदं ह्येतदेषामिति दयान्वितं ॥ ५६

^१ = *Gīṭās.* 119, 15—120, 2.

^२ *Gīṭās.* 44, 13—*ātmaraksā*, op. *Dhammapada*, 157.

^३ *Ibid.* 118, 19; cf. *supra*, p. 118, 15.

^४ *Ibid.* 118, 8.

^५ *Ibid.* 119, 1, and *supra*, p. 112, 1.

^६ *Ibid.* 119, 2, with the reading: *camatha*^o (cf. *ibid.* 1. 8: *kas tēvad ayaṁ camo nāma*, and 123, 13). The fourth pāda is unmetrical.—Tib. has: *brtan*, for which the *Lal. Vist.*, according to FOUCAUX, has: *stāpa*^o in.—*En' conj.* *jñātvātāpena jāyate*.—cf. IV, 43, V; 1.

These four lines are the 7th and the 8th Kārikās of the *Gīṭāsamuccayakārikās*. See Prof. BENDALL's Introduction to the *Gīṭās*.

^७ See *ibid.* 119, 9 and foll. and chap. IX, 1 of this book, (p. 287).

^८ Op. *Gīṭās.* 127, 8: ... *ayaṁ tu grāṇthavistaraśāyāṁ pūṇārtho bodhi-satvena manasā nityaṁ dhārayitavyaḥ* !—Then occur the stanzas *Bodhic.* V, 55, 57, with the reading *sunīṣṭam* (BENDALL, 127, n. 1).

आत्मसत्त्ववशं नित्यमनवद्येषु वस्तुषु ।

निर्माणमिव निर्माणं^१ धारयाम्येष मानसं ॥ ५७

सुनिश्चितं संदेहविपर्यासरहितं । सुप्रसन्नं सदा प्रीतिसौ-
मनस्यवज्जलं । धीरमचञ्चलं । आदरः कथित एव । गौरवं
5 आराधेषु चित्तस्य नम्रता । ताभ्यां सह वर्तते । सलज्जं पूर्ववत् ।
समर्थं स्खलित - - - लोके भीतं^२ । शान्तं संयतेन्द्रियं ।
सत्त्वाराधनयत्न[50^b]वत् ।

यदेकस्य दृष्टिजनकं तदन्यस्य विपरीतं । अन्योऽन्यविद्व-
द्भाभिः पृथग्जनेष्वाभिरुद्धेदितमविप्रतिसारि । कथं दयान्वितं ।
10 हेतुपदमेतत् । कुतः । यस्मात्क्षेत्रोत्पादाच्च ज्ञातव्यादिदमेतत्
परस्परविद्वद्भिरितं एषां वाक्यानामिति मत्वा^३ ।

आत्मसत्त्ववशं स्वरूपायत्तं सर्वकालं । किं सर्वत्र । न । अन-
वद्येषु वस्तुषु । 'उभयसावद्यग्रन्थेषु । किंवत् निर्माणमिव'^४ ।
निर्मितवत् । विगतमानं^५ मानसं धारयामि । एषोऽहमिति
15 बोधिसत्त्वो 'मनसि निवेशयेत् ।

अस्मादपि संवेगमनसिकाराक्षितस्थानर्थविवर्जनेन रक्षा
विधातव्येत्याह ।

1 Minsev: *nirmāṇam*; Tib: *sprul-pa bsin-du na med-par = nirmīṭavat...*

2 Ms.: *akhalite tyaralokya bhītam*; Tib.: *hkhrol-pa hbyun-bas bjig-rten-*
la bjigs-pa.—Ch. *supra* 118, 5.

3 Cp. *infra* VI, 25.

4 *Prakṛtyā, prajñaptiyā avadyam.*

5 See the note to *Qiksā*. 127, 12.

6 Cp. *Qiksā*. 153, 19: *Sattveṣu nirmānatā.*

7, *Ex conj.* Ms. has: *"tvena manasi.*

चिरात्प्राप्तं क्षणवरं स्मृत्वा स्मृत्वा मुहुर्मुहुः ।

धारयामीदृशं चित्तमप्रकम्प्यं सुमेरुवत् ॥ ५८

अतिचिरतरेण कालेन चञ्चलमुक्तं क्षणवरं । स्मरणेन चेतसि
कृत्वा पुनः पुनरन्तरं स्थिरीकरोमीदृशमुक्तस्य भावं । अप्रकम्प्यं
कम्पयितुमशक्यं कामादिवितर्कपवनैः पर्वतराजवत् ॥

5

एवमेताभ्यां च ग्रीहसमाधिभ्यामन्योन्यसंवर्धकाभ्यां चित्त-
कर्मपरिनिष्पत्तिः । तस्मादवस्थितमेतत् चित्तपरिकर्मेव बोधि-
सत्त्वश्चेति । तेन यदुक्तं ।

चित्तरक्षाव्रतं मुक्ता वज्रभिः किं मम व्रतैः । इति ।

तत्परिनिष्ठितं ॥

10

पुनस्तदेकान्तमवधारयितुं कायप्रत्यवेक्षामाह ।

यद्वैरामिषसंगृह्यैः कृष्यमाण इतस्ततः ।

न करोत्यन्यथा कायः कस्मादत्र प्रतिक्रियां ॥ ५९

कायस्य सर्वथा कश्चिदपि व्यापारो नास्ति । स्नात्मन्यपि
सामर्थ्याभावात् । अन्यथा चित्तरहितो मृतस्य कायः । यथा- 15
दिभिर्विप्रसृज्यमानं इतस्ततः प्रतिकारमात्मरक्षणार्थं किमिति
न करो[तौ]ति पृच्छति [51*] । सर्वसामर्थ्यविकल्पात् ॥

¹ *Qikāda*, 121, 10.

² *Ibid.* 123, 13 (tasmād vyavasthitam evam). parikarma = yōṁsu abyaṁ-
ba. — Cp. KERN, *Lotus*, p. 295.

³ *Supra* V, 18.

⁴ Cp. *Mhv.*, II 356, 9; 412, 11, etc.

अत एव चित्तपरिकर्मेव बाह्यं । तस्मिन् परिकर्मिते काय-
कायगत एव परिकर्मचिद्वेदः । तत्परतन्मात्रात्तत्वेत्युक्तं भवति ॥

एवं सर्वधानुपयोगिनि काये चापेक्षतां निरस्यमाह ।

रक्षसीमं मनः कस्मादात्मीकृत्य समुच्छ्रयं ।

5 त्वत्तत्त्वेत्युच्यमेवायं तेनापि तव को व्ययः ॥ ६०

हे मनः । अनात्मकमेवात्मनेन स्वीकृत्य मांसास्त्रिपुञ्च
कायवञ्चकं कस्मात्कारण्यात्वं रक्षसि । किमेवमिति चेत् । भवतो
यदि भिन्न एवायं कायः । तेन अस्यापचये तव किमपचयेते ॥
पूर्वमेव चिरं स्वीकृत इति चेदाह ।

10 न स्वीकरोषि हे मूढ काष्ठपुत्तलकं शुचिं ।

अमेध्यघटितं यत्नं कस्माद्रक्षसि पूतिकं ॥ ६१

हे मूढ मोहविजृम्भितमेतद्भवतः^१ । शुचिं पवित्रं । अर्घं
पाण्डुरिः । इदमेवाह । अमेध्येति । पूतिकं प्रतनधर्मकं ॥
स्वादितत् । किमन्यकिञ्चनपि दोष उच्यत इत्यत्राह ।

1 New and curious.

2 Minavv has: °tikam; L³, M., Dev., BURN.: °lakam.

3 Vijñambhita (hgyiñ-ba; Jäschke, s. voc. agyiñ = to yawn, gape..... almost exclusively used in describing the attitude of a dying lion, and so also the dying attitude of Buddha) op. Mhv. I, 495, Foucaux, Musée Guimet, XIX, p. 39.

* Qatana according to COWELL and NEIL = cutting (Divydv. 188, 23; 281, 23: ... sarvasamākāragatib qatanapetanavikīrapavidhvamsanadharmatayā parāhatya....) — But = caduo, according to Prof. KEERN; "A peu près synonyme de patana. Qat = cad = latin cado. En sanskrit il n'y a que le causatif qātayati, considéré comme le causatif de cad (= qātane)."

इमं चर्मपुटं काष्ठतुल्येन पृथक् कुरु ।
अस्त्रिपञ्चरतो मांसं प्रक्षायस्त्रेण सोचय ॥ ६२
अस्त्रीन्यपि पृथक् कृत्वा पश्य मज्जाममगतः ।
किमच सारमस्तीति स्वयमेव विचारय ॥ ६३

चर्ममयं पुटं । क्षणतिविशेषेण । पृथक् कुरु । अस्त्रिपञ्च- 5
रतो मांसं । अस्त्रिपञ्चरतोपञ्चराद्यन्तात् प्रक्षायस्त्रेण प्रक्षेप मांस-
कर्तृनेन । तदनन्तरमस्त्रीन्यपि अस्त्रेणः पृथग्विभागि कृत्वा
मज्जामं पश्य । अवसोक्तं अच्यन्तरं कायः । चतुर्महाभूतिकः^१ ।
मातापित्रश्चिकित्सकसंभूतः । दुःखमयः । कृतज्ञश्चेति विस्तरेण
प्रतिपादयिष्यतीति^२ । किमच सारमसि विश्वप्रभवं व्याचक्ष्वं वा । 10
इत्यात्मनेव विचारय ।

एवमन्विष्य यत्नेन न दृष्टं सारमच ते ।
अधुना वद कस्मात्त्वं कायमद्यापि रक्षसि ॥ ६४

एवं कश्चित्तनयेन । बाधून्मिति चेत् । अधुना वद कस्मा-
त्त्वमद्यापि सर्वगुणविक्रममपि कायं रक्षसि । एवं विद्वानपि ॥ 15
तथाप्यस्ति किं चिद्वचोपादेयमिति चेदाह [६१^b] ।

¹ = down to, see *Divyāvadāna*, s. voc. *antaṣas*.—So Tib.: *rkah-gi bar-du lha-*
bya-siñ.

² So Ms.; but Tib.: *las-kyi nah-gah yin-pa-yat kāyasyāntar asti*.

³ The regular *vrddhi* omitted.

⁴ See chap. IX, 55-60, 79-88; *Qikāḥ*, 209 and foll.

न सादितव्यमशुचिं त्वया पेयं न शोणितं ।

नान्वाशि चूषितव्यानि किं कायेन करिष्यसि ॥ ६५

अदक्षि न तदुपयुक्तमिति संक्षेपार्थः । अतः किमतुप-
योगिना कायेन करिष्यसि । अथासङ्गो न युक्त इत्यर्थः ।

८ अन्वप्रयोजनाभावादिदमेवोचितमुत्पञ्चामः । इत्याह ।

युक्तं यद्भ्रमृगालादेराहारायं तु रक्षितुं ।

‘कर्मोपकरणं त्वेतन्मनुष्याणां शरीरकं ॥ ६६

यस्मात्कर्मणि केन चित्सहकारिभावेनोपयुज्यत इति
रक्ष्यते । तथापि नात्राभिनिवेशः कार्य इत्याह ।

10 एवं ते रक्षतश्चापि मृत्युरास्त्रिद्य निर्दयः ।

कायं दास्यति यद्भेभ्यस्तदा त्वं किं करिष्यसि ॥ ६७

आक्षिपेति वस्त्राङ्गवतो^१ मृदोला निष्कृपो मृत्युस्तव कायं
यद्भेभ्यो दास्यति । तदापि न कश्चित्प्रतिकारो भविष्यति ।

इत्यभिप्रायः ॥ सादितव्यमप्येवं तथापि भक्ताच्चादनादिमात्रे-

15 चापि परिपालनीय इत्यत्राह ।

1 So Dev., Bux., — Minaev has : açucim.

2 So M. L³; Minaev has : rakṣitam.—There is no commentary on this line.

3 I prefer the reading of L³, M. ; but Minaev has : “^o karaṇatvam tan.....”
and Tib. : bkol-bar bya-ba nyid-du sad. = karmopakarapatve eva.—See P. W.
sub voc. K^o.

4 Tib. has :...sbyar-bar-bya yin-pas na mkho-bas ni chags-par-byao se-na /
de-lta mod kyi / hdi-la...=...yujyate, upayuktatvād eva āśaṅgaḥ kāryaḥ /
naivam / nātra abhiniveśaḥ.....

5 Bhavato (?), not translated in Tib.

न स्थास्वतीति भृत्याय न वस्त्रादि प्रदीयते ।

कायो यास्यति खादित्वा कस्मात्पुं कुरुषे व्ययं ॥ ६८

यदि नाम भृत्यकर्मकरणं^१ । तथापि तत्रानवस्थाविज्ञाभावे
विषयस्यो ज्ञातैव प्रवर्तते । एवं प्रकृतेऽपि तदुर्मिषि केनाभि-
प्रायेण हे मनस्सं कुरुषे व्ययमुपकरणोपचयं । तत्किं सर्वत्रैव ४
गिरवकाग्रोऽयं कर्तव्यो । नेत्याह ।

दत्त्वास्मै वेतनं तस्मात्स्वार्थं कुरु मनोऽधुना ।

न हि वैतनिकोपात्तं सर्वं तस्मै प्रदीयते ॥ ६९

वेतनं कर्ममूल्यं । तावन्मात्रं दत्त्वास्मै गलरग्ररीराय कर्मोप-
करणत्वात् । स्वप्रयोजनमनुविधेयं हे मनः । अनेनैवोपात्तं^{१०}
कस्मादस्मै न दीयत इति चेत् । न हि वस्त्राद्यत्किं चित्कर्म-
करणोपात्तं तस्मै कर्मकराय प्रदीयत इति व्याचोऽस्ति ।
तस्मादेवमुपस्तम्भमात्रं दत्त्वा ।

काये नौबुद्धिमाधाय गत्यागममनिश्रयात् ।

यथाकामंगमं कार्यं कुरु सत्कार्यसिद्धये ॥ ७०

15

काये नौबुद्धिं कृत्वा प्रवृत्तिमिदृतिहेतोः । इच्छावत्तं कार्यं

^१ Tib. : bhr̥tyādi°.

^२ Op. Pāli : nissāya, nissayo.—Tib. rten-tsam-du.—The simile of the ship is
a classic one, see *Gīkās*. 55, 2.

कुत्र संभाषीगुह्याभाव निष्पत्तये वा हे भग इति प्रज्ञाभिमि-
शंस्यते ।

इति काणप्रत्य[52*]वेचया तत्त्वभावमुपयोगं च विचार्य
परिमितकायप्रयोजन उपसंहरमाह ।

५ एवं च शीघ्रतस्वात्मा नित्यं क्षितिसुखो भवेत् ।
त्यजेद्भुक्तिसंकोचं पूर्वाभाषी अगत्सुखत् ॥ ७१

उक्तनीत्या । आद्यनीकतः । आत्मा चित्तकायसदृशः ।
सर्वदा प्रसन्नवदनो भवेत् । भूतसाटसंकोचं च प्रसादशानिकरं
त्यजेत् । पूर्वमेवासंचोदित एव परेष सागतादिवादेः संतोषार्थ-
10 ग्रीको भवेत् । सर्वसत्त्वानामकारणवान्भवत् ॥ इत्यपि शिष्या-
नर्षविस्मयनाय कार्यमाह ।

तद्वद्वपातं सहसा न पीठादीन् विनिश्चिपेत् ।

नास्काशयेत्कपाटं च स्यान्निःशब्दवचिः सदा ॥ ७२

सहसा तरितमेव निष्प्रयोजनं । हस्तदस्तादिना कपाटं च
15 नाकोठवेत् । संक्षेपतः यततं निःशब्दाभिरतिर्भवेत् ॥ क एवं
यति गुणः सादित्याह ।

यको विहासखीरस्य निःशब्दो निभृतस्वरत् ।

प्राप्नोत्यभिमतं कार्यमेवं नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ७३

1. L. M., Dev. Bunn. : "kṛtaṃ oṭṭam."

2. M. Pys. 116, n. : "apagataṭṭhākaṭṭha." Cp. Pāṇḍhimagga (B.T.S.) 17, 11.

3. Op. Manu IV, 64.

सर्वे एते निःशब्दाः चतुर्दश विवरणो विवक्षितमर्थं
लभन्ते । प्रतिमापि तथैव समाधानकथकपरिचारेण विव-
र्तयं ॥ इत्यपि त्रिचित्यमित्याह ।

'परचोदनदक्षाद्यामनभीष्टोपकारिणां ।

प्रतीच्छेच्छिरसा वाक्यं सर्वशिष्यः सदा भवेत् ॥ ७४ ५

कौस्तुभविनोदनाववादातुग्राहिनीसमर्थाणां विनयादिको-
विदा[णां] । अप्रापितहितैविषां हितविधायकं वचनं मूर्ध्ना
मृक्षीयात् । न तेषु कश्चित् दूषयितव्यं । नाप्यवमन्यनां
कार्षेति भावः । सर्वसत्त्वेषु गुणगौरवविधा समाचरितव्यमिति
सर्वं सर्वेभ्यः शिष्येत् ॥ ईशानसम्प्रदायप्रमाणम् ।

10

सुभाषितेषु सर्वेषु साधुकारमुदीरयेत् ।

मुख्यकारिणमासीक्य स्तुतिभिः संग्रहययेत् ॥ ७५

परकीयगुणवर्धनवचनेषु तत्परितोषकाच्च साधु साधु भद्र-
कमिदमिति शब्दमध्याश्रयेनोच्चारयेत् । कुग्रहकर्मकारिणमपि
दूषा । साधुकृतं धन्यो [52^b] भवान् सुकर्मकर्मकारीत्यादिभिः 15
स्तुतिवचनैः प्रोत्साहयेत् ॥ 'अपनाग्रहां निरस्तवाह ।

1 Buzw. : pario°.—This stanza is quoted with variants *Gītā* p. 304, 11.

2 On *anugāṇa*, see *supra* ad V 30, and *Samādhirāja*, 6. 4.

3 See *Gītā* 9, 7.

4 *Prakāśanā*. The form in *ā* is new.

5 New, as a synonym to *varṇanā*, praise.

6 *M. Vyat.* 127, 2—W. K. F. = *Geklatech* = *commérages* = gossip; but *Kha-*
gag = *Schmeichelei*, flatter, adulation: better meaning so far as I see. *Up.*
Gītā 268, note 4, with reference to *Bīṣṭrapāla*.

परोक्षं च गुणान्^१ ब्रूयादनुब्रूयाच्च तोषतः ।
स्ववर्णे भाष्यमाणे च भावयेत्तद्गुणघृता ॥ ७६

परगुणान् ब्रूतानपि परोक्षं ब्रूयात् समर्थं । अन्यथा
स्वपनां कश्चिन्नन्वेत । परेषु तु तत्समचमन्यस्य गुणे भाष्यमाणे
५ तदनुवादकतया^२ समर्थमपि ब्रूयात् । अन्यथा नास्त्येवमिति
मत्वा स्वचित्तं प्रदूषयेत्परः । स्वगुणे पुनः केन चिद्गुणपक्ष-
पातिना प्रसङ्गेन समर्थं परोक्षं च कौटर्क्यमाने । चित्तस्योन्नतिं
निवारयंस्तस्यैव गुणाभिधायकस्य गुणानुरागितां मनसि कुर्यात् ॥
परगुणामर्षणं वारयन्नाह ।

१० सर्वारम्भा हि तुष्ट्यर्थाः^३ सा वित्तैरपि दुर्लभा ।
भोक्ष्ये^४ तुष्टिसुखं तस्मात्परश्रमकृतैर्गुणैः ॥ ७७

सर्वेषां हीनमध्योक्तकृष्टानां सत्त्वानां । सर्वे वा । उपक्रमाः ।
दुःखपरिहारेण तुष्ट्यर्थाः । सर्वारम्भपरिश्रमेण तुष्टिरेवोत्पाद-
यितव्येत्यर्थः । सा च तुष्टिर्धनविषर्गेरपि दुर्लभा । स्यादा न
१५ वेति । इह पुनरयमसिद्धोपस्थिता कस्मात्परिहीयत इति मत्वा
भोक्ष्ये अनुभविव्यामि संतोषसुखं । अन्यथानिष्पादितैर्गुणैरप-
नामितं । न हि प्रियपुत्रगुणैरपि युक्ता । इति भावनया
परगुणश्रवणाच्चित्तकार्कश्यमपकुर्यात् ॥ अथैवोपचयमाह ।

१ So M., L³, Burn., Dev.; Minaev: guṇam; Tib. has no plural-sign.

२ The abstract in °tā is new. The meaning given in P. W. is too narrow.
See Apte: anuvāda = conformable to, in harmony with.

३ Minaev: tustiyarthā, L¹, M.: °rthāḥ.

४ So M., L³, Burn.; Minaev: bhokṣya°.

न चाप ने व्ययः कश्चित्परच च महत्सुखं ।

अप्रोतिदुःखं देवेस्तु महत्सुखं परच च ॥ ७८

नेवास्मिन्नर्थे प्रवृत्तिमतो मम । इदञ्चोक्ते वा । उपचय-
क्षेत्रोऽपि संभवति । उपचयः पुनर्विद्यत एवेति दर्शयति ।
परच च महत्सुखं परगुणाभिनन्दनात् ॥ एवमक्रियमाणे पुन- 5
रपचयो दृश्यते । उभयक्षेत्रोऽपि दुःखं परगुणावहनात् ॥
तस्मात्सर्वकल्याणप[५३] रित्यागेनेयमुचिता कर्मकारिता शिच-
णोयेत्याह ।

विश्वस्तविन्यस्तपदं विस्पष्टार्थं मनोरमं ।

श्रुतिसौख्यं कृपामूलं मृदुमन्दस्वरं वदेत् ॥ ७९ 10

सर्वावयविनिर्मुक्तत्वादिभ्यस्त^१ । आशुपूर्णा व्यवस्थितपदं ।
असंदिग्धार्थं । मनःप्रकादनकरं । श्रवणाप्यायकं^२ । कल्पारस-
नियन्दभूतं^३ न रागादिनिदानं । मृदुस्वरमकर्कशवचनं । 'मन्द-
स्वरं । यावता ध्वनिना प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिः स्यात् । न ततो
न्यूनं नातिरिक्तं उदीरयन् । 15

कञ्जु पश्येत्सदा सत्त्वांश्चक्षुषा संपिबन्निव ।

एतानेव समाश्रित्य बुद्धत्वं मे भविष्यति ॥ ८०^४

^१ Viçvasta=yid-phebs.—phebs-par smra-ba= "höflich und verbindlich sprechen." (Schmidt).

^२ Špyāyaka, not in P. W., but Kēdambari : ghrāpāpyāyaka (Kzan).

^३ Nisyaṇḍa (pāli: nissanda), cp. SENART, *Mhv.* II, 546, *Çikṣās.* 138, II, 181, 10.—Tib. has : ... roi rgyn-mthun-pa-las byun-ba.

^४ M. Fyut. 126, 19 : mandabhāṣyo bhavati.

^५ Cp. *infra*, VI, 48, 112 and foll.

अथकमसुत्रिणं परममोक्षिरकारावर्जितं चतुष्टयं प्रति एव
 श्रोतव्यं परमाज्ञादकरं अभिप्रोक्ष्य कथम् सर्वलोकात्मकम् ।
 न रत्नेन न दुष्टेन न सुधेन । परमोपकारका चेते । कुतः
 यथादेतान् सत्त्वान् समासाद्य दुर्लभत्वात् नुदुमं मे भविष्यति ।
 ५ उत्पश्यते । एवं च विहरन् । अद्यत्वेऽपि सत्त्वार्थसमर्थो भव-
 त्येव । यदुक्तं ।

सर्वत्राप्यप्यसौ मन्दमितस्त्रिगुणाभिभावयात् ।

आवर्जयेज्जनं भव्यमादेयस्यापि जायते ॥ इति^१ ।

एतदेव च बोधिसत्त्वस्य कृत्यं यदुत सत्त्वावर्जनं नाम^२ । यथा
 १० धर्मसंगीतिसूत्रे आर्यप्रियदर्शनेन बोधिसत्त्वेन परिदोषितं ।
 तथा तथा भगवन् बोधिसत्त्वेन प्रतिपत्तव्यं यत्प्रदर्शनेन सत्त्वाः
 प्रदीदयुः । तत्कस्माद्धेतोः । न भगवन् बोधिसत्त्वस्यान्यत्करणीय-
 मस्मान्न च [सत्त्वावर्जनात्] ॥ सत्त्वपरिपाक एव इत्थं भगवन्
 बोधिसत्त्वस्य धर्मसंगीतिरिति ।

१५ एवमक्रियमाणे को दोष इति चेत् ।

अनादिषं^३ तु तं लोकः परिभूय जिगाकुरं^४ ।

भस्मच्छन्नं यथा वज्रं पश्येत नरकादिषु^५ ॥ इति^६ ।

[१] From *Qikāśa*. 124, १-11, with some variants: *astvārthakṣamo bhavaty eva, praśīdakaratvāt / katham / sarvatra...* The MS of the *Qikāśa*. has in margin the following glosses: *vinā smṛtisamprajanyaām, and idānīm.*

[२] The two stanzas are the 10th and 11th of the *Qikāśamuccayakārikāśa*, see BENDALL's Introduction and *supra* note ad IV, 48.

[३] *nāma* is wanting in *Qikāśa*.

[४] *Qikāśa*: *evam punar...doṣa* (by the).

[५] *ādeya* (*gṛh-ōs*), *anādeya*; the present use of this word seems new. See SAWANT, *M.A.* I, 480, on "*ādeyavacana*."

[६] = *buddhāṅkura* (*Qikāśa*. 169, 11) = *bodhisattva*.

तस्मात्सत्काराधन[६३^b]मेव बोधिसत्त्वस्य कर्म । उपकारि-
चेष्टमवाधारणं पुण्यप्रसूतिहेतुरिति ॥ तत्रसङ्गेनान्यदपि दर्शय-
न्नाह ।

सातत्याभिनिवेशोत्थं प्रतिपक्षोत्थमेव^१ च ।

गुणोपकारिक्षेत्रे च दुःखिते च^२ महच्छुभं ॥ ८१ ५

समादानेन^३ क्रियमाणं । अभिनिवेशोत्थं तीव्रप्रसादजनितं ।
प्रतिपक्षोत्थं । क्षेत्रप्रतिपक्षान्यतादिभावनाप्रसूतं । गुणक्षेत्रं बुद्ध-
बोधिसत्त्वादि । उपकारिक्षेत्रं मातापितादि । दुःखिता मृगणा-
दयः । एतेषु स्वल्पमपि कृतमप्रमेयशुभहेतुसंप्राप्यते ॥

इदमपि बोधिसत्त्वेनाभ्यसनीयं । इत्याह ।

10

दक्ष उत्थानसंपन्नः स्वयंकारी सदा भवेत् ।

नावकाशः प्रदातव्यः कस्य चित्सर्वकर्मसु ॥ ८२^४

^१ Minaev and Text Mss. : pratipaksārtham. Our Ms. has : pratipaksartham with r erased. The gloss : "prasūtam and Tib. "bslan" are decisive.—The technical meaning of "pratipaksa" (See V, 54; *Qikāda*, 209, 5) was unknown to the copyists; and the "adversaries" are wrongly assimilated to the benefactors, etc.—Min. has : eva vā.—Tib. has : "rtag-par," as an equivalent to : sātatyā^२ (op. *Qikāda*. 51, 9).

^२ So Minaev; L^३ has : duḥkhīteṣu; but no plural-sign in Tib.—See Comm.

^३ See *Mhv.*, s. voc. : samādāna, samādāya; and *supra*, p. 86, n 1.—Tib. has, "yid-dam-du byas-pa," as an epithet to tīvraprasāda.—As there is in Nep. Ms. a mark above the Hue, I should conjecture that the correct reading is : abhiniveṣoṭtham / samādānena kriyamāṇa^४.

^४ Op. *infra*, VI, 112 and foll.

^५ Op. Chap. VII, and *M. Vynt.* 126, १-३.

इहः सर्वेषु पदुप्रसारः । उत्तमानसंपन्नः कौशेयापलवना-
दीर्घसमन्वागतः । अत एव स्वयमेव सर्वं करणीयं । न परा-
पेक्षा क्वचिदपि कर्मणि कार्या । इदमेव नावकाग्र इत्यादिना
दर्शयति ॥

5 पारमिताभ्यासेऽनर्थविवर्जनायानुपूर्वकारितामाह ।

उत्तरोत्तरतः श्रेष्ठा दानपारमितादयः ।

नेतरार्थं त्यजेच्छ्रेष्ठामन्यनाचारसेतुतः ॥ ८३^१

उपर्युपरितः । दानाच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं । श्रेष्ठात्याग्निरित्यादयः ।
अतोऽवरपारमिताहेतोस्तत्तरे न त्यजेत् । तद्विरोधेन न सेवेतेति
10 भावः ॥ किं सर्वथा नेत्याह । अन्येति । बोधिसत्त्वानां च
आचारः शिष्टासंवरसंघः स एव कुशलसंवरसंघाय सेतुबन्धो
विहितः । तस्मादन्यथा तं विहाय । स यथा न भिद्यत
इत्यर्थः ।

तस्मात्संभारमुपादित्मुना कदवापरतन्त्रेण सर्वं करणीय-
15 मुक्तमित्याह ।

एवं बुद्धा परार्थेषु भवेत्सततमुत्थितः ।

निषिद्धमप्यनुज्ञातं कृपास्त्रोरर्थदर्शिनः ॥ ८४

एवमुत्तरं श्रुत्वा सत्त्वानां चित्तसुखविधानाय नित्य-
मारब्धवोर्वा भवेत् । प्रतिबुद्धार्थं प्रवृत्तौ [54*] कथं न साध-

नित्यं इति चेत् १. न १. क विविचिदुमपि सत्त्वर्षविशेषं
प्रज्ञाचक्षुषा प्रकृतः करणोऽन्यथाऽनुज्ञातं भगवता १. सतिः सर्वं
च भगवतः प्रासनं १. तथापि न सर्वं १. अपि तु कप्राज्ञोः
कदापि प्रकर्षप्रवृत्तितया तत्परतन्त्रस्य परार्थेकरसस्य, सम्यग्बोधन-
विमुक्तस्य १. इति प्रज्ञाकरणाभ्यामुक्तपरार्थवृत्तेरुपायकुशलास्य १. ५
प्रवर्तमानस्य नापत्तिः १.

अथ सोपाधिपरिपृच्छायामापत्त्यनापत्तिविभागो वेदि-
तयः १. तयोपायकौशल्यसूत्रे ज्योतिष्कमाधवकाधिकारे १. ॥

एषा रक्षात्मभावस्य भेषज्यवसनादिभिः १.

इत्येतद्विपादयितुमाह १.

10

विनिपातगतानाद्यव्रतस्थान् संविभज्य च १.

भुञ्जीत मध्यमां माषां चिषीवरबहिरुज्जयेत् १. ८५ १

भेषज्यवसनादिभिरात्मभावो हि परिपाकगोचः परार्थो-
पयोगित्वात् १. यथोक्तं प्राक् १. तच्च द्विविधं भेषज्यं सततभेषज्यं

1 Wanting in Tib.

2 See *Mhv.* I, 433; *infra*, ad IX, 106 (339, 2). Tib. has: nes-par hbyun-ba = nihsarapa.

3 See the important definition (Ke punar upāyakuṣalāḥ), *Qikāḥs.* 165, 2-4, where the mutual connexion of Prajñā with Kṛpā is clearly elucidated.

4 See *infra* ad V, 93. On this book, see the notes of BENDALL, 164 (3) and Add. Note on 178. 2. The fragments referred to are quoted 164, 2. 168, 10.

5 Cp. *Qikāḥs.* 167, 2: jyotirmāpavakam...adhiḥkṛtya. ;—Tib. illegible: bram-
zoi khyeu.....

6 *Ibid.* 127, 2. 128, 10. 143, 1.—The 13th Kārīkī, first part.—Op. *supra* note
ad IV, 48, V, 1, V. 24.

7 Cp. *M Vyuṭ.* 126, 23-24.

8 *Supra* V, 69.

म्हान[प्रत्यय]भैषज्यं च^१ । तच्च सततभैषज्यमोदनादि । तदर्थं
 पिच्छाच्च गोचरे चरता ग्रामप्रवेशे यथोक्तग्रिष्वायां सति-
 माधाच्च चरितव्यं । ततो सन्धात्यिच्छपातात् । चतुर्थभाग-
 विभक्तात् । विनिपातगतानाद्यत्रतस्यान् संविभाजिनः कुर्यात्^२ ।
 ५ एकं प्रत्यङ्गं विनिपातितां । द्वितीयमनाद्यानां । तृतीयं सप्तङ्ग-
 चारिणा दत्त्वा चतुर्थमात्मना परिभुञ्जीत । स परिभुञ्जानो
 न रक्तः परिभुङ्क्ते । असक्तो । अमृद्भू । अनध्यवसितः । अन्यत्र
 यावदेवास्त्र कायस्य स्थितये वापनायै ॥ मध्यमां मार्गां ।
 तथा च परिभुङ्क्ते यथा नातिसंक्षिप्तितो^३ भवति । नातिगुह-
 १० कायः । तत्कस्य हेतोः । अतिसंक्षिप्तितो हि [54^b] कुशस्यप-
 चपराप्नुवो भवति । अतिगुहकावो मिद्धावष्टब्धो भवति ।
 तेन तं पिच्छपातं परिभुज्य कुशस्यपचाभिमुखेन भवितव्यं ।
 इत्यार्थरत्नमेघे ऽभिहितं^४ ।

चार्थरत्नराशावपि^५ । परिभुञ्जता चेवं मनसिकार उत्पादधि-
 १५ तयः । अन्यस्मिन् काये ऽशीतिहमिमुस्यहसादि । तान्य-
 मेमेवौवसा सुखं विहरन्तु^६ । इदानीं चैवामाभिषेध संपन्नं

1 *Qikāts.* 127, 14-15; 131, 15, 135, 2.—"pratyaya" is wanting in our Ms. See *infra* (141, 15) Tib. : na-bai geol sman-no.

2 From *Qikāts.* 127, 15—128, 2; with some variants at the beginning: pratyayāṇa (bgo-skal), ekaṁ sabrahmacāripām, dvitīyaṁ dukkhitānām, tṛtīyaṁ vinipatitānām.

3 See the note of BENDALL, 127, 2. (= Krqa, cp. CHILDERS s.v. sollekhhiyam).

4 *Qikāts.* 120, 7-9.

5 *Ibid.* : sukhaṁ phāsuh viharantu. See note of BENDALL.

करिष्यामि । बोधिप्राप्तस्य पुनर्धर्मस्य संयमं करिष्यामीति
विहारः ।

पुनर्यथैवोक्तं^१ । इयोरहं काश्चपि अद्वादेशमनुजानामि ।
कतमबोर्द्धयोः । युक्तस्य मुक्तस्य चेति^२ । 'अनया दिशा सर्वपरि-
भोगाः सत्पार्यमधिष्ठातयाः । अन्यथा ।

5

आत्मदृष्ट्योपभोगान्तु क्षिष्टापत्तिः प्रजायते^३ । इति
यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे ।

ते भोजनं खादुरसं प्रणीतं

सन्धा च शुच्यन्ति अमुक्तयोगाः ।

तेषां स आहारः वधाय भोती

10

यथ हस्तिपोतान विषा अधौतकाः^४ ॥ इति^५

विस्तरेण चैतच्छिष्यासमुच्चये द्रष्टव्यं ।

स्थानभैषज्यं तु धार्मिकं साम्राज्यकं यावज्जीविकमिति
त्रिविधं । एतच्च भिक्षुविनये प्रतिपादितं । तथैवावधार्यं^६ ।

वचनादिभिरात्मरक्षामाह । पिपीवरवहिस्रजेत् इति ॥ 15

1-1 *Qikṣās.* 188, 2—Yukta=ldan-pa.

2-2 *Qikṣās.* 187, 9-10

3 Ms. upabhogāt / takli° Op. *Qikṣās.* 143, 2—See note ad IV, 48.—The 13th Kārikā, second part.

4 The Ms. of the *Qikṣās* has: viṣā adhantakā.—The Tib pad-rtsa (padma—kanda)=bisa.—*M. Vyut.* 241.1—vadhāya=dug tu=viṣaya.

Candrapradīpa=Samādhirāja. See Ch. IX., ad fin.—R. As. S. Hodgson 4, fol. 37^b2. This Ms. also reads: bisā adhantakā. The Calcutta edit. (82. '6) prints here mere gibberish. (C. BENDALL).

5 See *Qikṣās.* p. 185 2, (*Grāvakavinaya*)—and the *Bhikṣuprakīrṣaka* quoted p. 154, 11.

सचेदामृत्य कश्चिद्बोधिसत्त्वं प्राप्तचौवरं याचेत । तेनातिव्याप्ते^१
 न कर्तव्यः । किं तु यत्तदनुज्ञातं भगवता । त्रिचौवरं यज्ज-
 कम्पः^२ । ततो ऽतिरिक्तं च यद्भवेत्तत्तद्व्यमर्चिने । अन्यथा ।
 'सत्तं च बोधिसत्त्वप्राप्तिमोचे । सचेत्पुनः कश्चिदायत्त पञ्चं वा
 ५ चौवरं वा याचेत [५५*] सचेत्तथातिरिक्तं भवेदुद्दानुज्ञाताभि-
 चौवरात् । यथा परित्यक्तं दातव्यं । सचेत्पुनस्तथा कृतं 'त्रिचौ-
 वरं भवेत् । यन्निमित्तं जगद्धार्यावासः^३ । तत्र परित्यक्तव्यं ।
 तत्कस्य हेतोः । अविबर्जनीयं हि त्रिचौवरमुक्तं तथागतेन ।
 सचेच्छारिपुत्र बोधिसत्त्वस्त्रिचौवरं परित्यज्य याचनकगुरुको^४
 १० भवेत् । 'न तेनाप्येच्छता याचेविता भवेत्' । इति ॥ अति-
 त्यागं निषेधयन् पुनरात्मरक्षामुपदर्शयन्नाह ।

सद्धर्मसेवकं कायमितरार्थे^५ न पीडयेत् ।

एवमेव हि सत्त्वानामाशामाशु प्रपूरयेत् ॥ ८६

यतां सत्पुरुषाणां बोधिसत्त्वानां धर्मः । लौकिकलोकोत्तर-
 १५ परहितसुखविधानं । तत्सेवकं कायं । अस्वार्थनिमित्तं न

१ *Ati-vāga*, new word.

२ Cp. Minayev, *Recherches*, 178, n. 2.

३ *Vikṣeps*, 144, 17-145, 2—The following *infra* ad V, 57.

४ *Ibid.* : *oivaram*.

५ *Ibid.* : *°caryavāsam*.

६ *guruṅko bhavet = gts'o-bor byed - na*.

७ Negation wanting in Tib.

८ For the actual meaning of *itara*, see Comm. and Tib. : *phran-thaogs ched du gnod mi bya* : *kinoidarṥam*, *ksudrakārṥam* (according to Bilingual Voc. Some compound of *mita* (*mitārṥhārṥam*) seems probable.

वीजयेत् । चन्वया महतोऽर्धरात्रेर्धनिः स्यात् । अत एव पूर्व-
स्निग्धं हेतुपदमेतत् । कुतः पुनरेवं । वस्त्रादनेनैव सुकुमारो-
पक्रमेण संवर्धमानः ग्रीष्ममेव सत्त्वानां हितसुखसंपादनधर्मो
भवति ॥ अत एव । तस्मात् ।

त्यजेन्न जीवितं तस्मादशुद्धे करुणाशये ।

5

तुल्याशये तु तत्त्याज्यमित्थं न परिहीयते ॥ ८७

अग्ररौरग्रिरोदनादि न कर्तव्यमिति निषिद्धं । कदा ।
अशुद्धे मित्रामितेतरसर्वव्ययनिजनसाधारणप्रवृत्तेः कृपा-
चिते । अत्यारब्धेन^१ हि वीर्येण अपरहितार्थस्य बाधा स्यात् ।
समप्रवृत्ते पुनराश्रये अपरात्मनोऽतिरिक्ते वा न निषिध्यते । 10

यदुक्तं^२ । तथा अपरबोधिपञ्चश्रुताश्चान्तरायकरौ त्यागात्यागौ
न कार्यौ । अधिकवत्त्वार्थशक्तेस्तु अग्रमेव बोधिसत्त्वस्याधिकत-
स्तु अग्रान्तरायकरौ त्यागात्यागौ न कार्याविति सिद्धं
भवति ।

इदमेव च संभाव्य बोधिसत्त्वप्राप्तिमोक्षे ऽभिहितं । यस्तु यस्तु 15
पुनः प्रारिपुत्राभिनिष्क्रान्तः^३ गृह्णावाप्तो बोधिसत्त्वो बोध-
प्रेरभियुक्तस्तेन कथं दानं दातव्यं । कतरं दानं दातव्यं । किञ्च-

^१ Ms. °janāśīdhāraṇa ; the ī being erased.—vyasanin = phoṣa-pa = poor, needy.

^२ Ms. has : krpācintā ; but no sign of interpunction.

^३ See the definition of the śikṣatya-vīrya, *Śikṣā* 51, 9.

^४ *Śikṣā*, 144, 5-17.—The following *supra* (V, 32) 142, 3.

- द्रूपं दानं दातव्यं ॥ पेयाद्यं ॥ धर्मदायकेन भवितव्यं^१ । यद्य-
 ग्राहियुचं गृही बोधिसत्त्वो गङ्गानदीवाहिकावमानि बुद्ध-
 चेवापि सप्तरत्नपरिपूर्णानि^२ तद्यागतेभ्यो ऽर्घ्यः सम्यक्संयुक्तेभ्यो
 ५ दानं दद्यात् । यद्य ग्राहियुचं प्रज्ज्यापर्चापयो बोधिसत्त्व एका
 ६ चतुष्पदिकां गायां प्रकाशयेत् । यद्यमेव ततो बद्धतरं पुच्छं
 प्रसवति । न ग्राहियुचं तद्यागतेन प्रमथितस्त्रामिषदानमनु-
 ज्ञातं ॥ पेयाद्यं ॥ यद्य^३ पुनः ग्राहियुचं पाचानतः पाचपर्चा-
 पयो चाभो भवेद्भार्मिको धर्मसत्त्वः । तेन साधारणभाविना
 भवितव्यं सार्धं सज्जचारिभिरिति^४ ।
- 10 तथैवाह । 'यद्यु खद्यु पुनः ग्राहियुचानभिनिक्कान्तमृदा-
 वायो बोधिसत्त्वः । तेन धर्मं चासेवितव्यः । तच्च तेनाभिबुद्धेन
 भवितव्यमिति ॥ अन्यथा स्नेकसत्त्वार्थसंघट्टार्थं महतः सत्त्व-
 राग्नेशस्य च सत्त्वस्य बोधिसत्त्वाग्रयपरिकर्मान्तरायाश्चहतो ऽर्घ्यं
 शानिः कृता स्यादिति^५ ॥
- 15 अनेनोपायकौशलेन विहरन् बोधिमार्गात्परिव्रज्यते ।
 चक्षुमभिप्रायः^६ । इतः पूर्वमेवानेनात्मभावः सर्वसत्त्वेभ्यः । केवल-

1 *Qikāśa*. and Tib. add: dharmadānapatinī.

2 *Ibid.* : * pratipūrpāni kṛtvā.

3 Ms.: yag ca punaḥ... *Qikāśa*. : yasya khalu punaḥ...

4 Ends the quotation *Qikāśa*. 144, 17.

5 *Ibid.* 145, 3-4.—Follows the quotation ad V, 25.

6 Cp. *Qikāśa*. 51, 11.—The whole of this theory (atityāga) is summarised in the following line: suktārambhīnā bhavyam mātṛajñāna ca sarvataḥ (143, 19 See 51, 7 and foll.) Kārikā 14 of the Qi—Contrast the doctrine of the Dhammapada (166, 224) which is rather self-centred.

मन्त्राद्यपरिभोगात्परिचयः । न मन्त्राद्यपरिभोगात् ।

नापि प्रतिज्ञातार्थमिति । यदुक्तं ।

भैरवश्चैव सुदर्शनस्य

मूलादिभोग्यस्य चयैव वीजं ।

इत्यापि संरक्ष्यमकाशभोगात्

संयुक्तभैरवतरोक्तयैव ॥ इति ॥ [56¹]

5

सत्ताग्रशरवशादप्यात्मा रक्षितश्च इत्याह ।

धर्मं निर्गौरवे स्वस्थे न शिरोवेष्टिते वदेत् ।

संयुक्तदण्डशस्त्रे च नावगुण्ठितमस्तके ॥ ८८²

देवमनुष्यपूजितो हि भगवतो धर्मः । ततो ज्ञायावन्ति 10
देवतादयो गौरवमकुर्वतो धर्मप्रकाशनात् । निविडं चैतद्भग-
वता । इति । तदाज्ञातिक्रमे सापत्तिको भवेत् ॥ न वस्त्रादि-
वद्विपरिणामः । यद्यप्येन निव्यपि संबन्धः । तद्योत्तरेणादिव्या-
पिहितशरीरे । प्रत्येकं स्वस्य इति संबन्धनीयं । ज्ञाने पुनरना-
पत्तिः ॥ यद्यप्यप्यं चैतत् । न क्षित्तिं सुप्ताच्च निव्यप्यं वा । 15
न निव्यप्येन सुप्ताच्च³ । न च[ान]यनेन निव्यप्यं⁴ । नोत्पद्य-

¹ Quoted *Ibid.* 51, 17.

² See *Pratimokṣasūtra* (ed. MIN) p. 23 and *M. Vyāk.* 263, 2. 28. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

³ To the "Bṛupā" (bṛu-pa) of our text, answers the "nirpāna" of the *M. Vyāk.* 263, 2.

⁴ Ma. na cāṅgāṅga hi^o (na cāṅgāṅga; 2, secunda mānā); Tib. : stan-mat-pa-
yah...—stan-mat, carpet, cushion—āṅga: Therefore: nirāṅga, or rather
anāṅga, but these forms are not supported, so far as I know, by *any*
literature.—Rather: anāṅga.

बाधिना मार्गबाधिने । नायनाभिने वृद्धनाभिना । नायक-
कारबुक्तायेत्यादयो ऽपि द्रष्टव्या इति^१ ।

इदमयनर्थविवर्जनाय^२ मूलापत्तिकारणमकरणीयमित्याह ।

गम्भीरोदारमन्त्रेषु न स्त्रीषु पुरुषं विना ।

- 5 गम्भीरो दुर्मेधसामगाधत्वात् । उदारश्च प्रकर्षपर्यन्तत्वात् ।
तादृशं च धर्ममन्त्रेषु असंस्कृतबुद्धिषु हीनाधिमुक्तिषु वा न
वदेदिति प्रकृतेन संबन्धः ॥ न माहयामशैकाकी रसोगतो
धर्मं वदेत् । वदन् बापत्तिको भवति । न दोषः पुरुषो यदि
स्यात् ।

- 10 हीनोत्कृष्टेषु धर्मेषु समं गौरवमाचरेत् ॥ ८६

आवकयानभाषितेषु वा महायानभाषितेषु वा धर्मेषु तुल्यं
चित्तप्रसादादिकं कुर्यात् । अन्यथा बहुर्मप्रतिषेधः स्यात्^३ ।

मोदारधर्मपात्रं च हीने धर्मे नियोजयेत् ।

न चाचारं परित्यज्य सूचमन्त्रैः प्रलोभयेत्^४ ॥ ८७

- 15 गम्भीरोदारधर्मभाजनं च सत्त्वं निमित्तैर्ज्ञात्वा न आव-
कयानादिधर्मव्यवहारयेत् । न चाचारं शिष्यासंवरकरणीयतां

^१ See M. Vynt. 263, 75, 76, 80, 82, 84—some variants occur.

^२ Ma. : yimarjanāya.

^३ Cp. MINARV, *Recherches*, pp. 22, 23.

^४ Tib. hdrid = to deceive, to cheat.

सुक्ता सूत्राणादिपाठेनैव तव श्रद्धिर्भविष्यति । इति धर्मकामं प्रभावयेत् ॥

आह चात्र^१ । पुनरपरो ऽनर्थो रत्नकूटे दृष्टः । [३६^b] अप-
रिपाचितेषु सत्तेषु विद्यासो बोधिसत्त्वसंज्ञितं^२ । अभाजनी-
भूतेषु सत्तेषूदारबुद्धधर्मप्रकाशना^३ बोधिसत्त्वसंज्ञितं । उदा-
राधिसुक्तिकेषु सत्तेषु होमयानप्रकाशना^४ बोधिसत्त्वसंज्ञित-
मिति ॥

आर्यसर्वधर्मवैपुल्यसमग्रं सुखां ऽप्यनये उक्तः । सुखं हि
मञ्जुश्रीः सङ्गमप्रतिषेपकर्मावरणं । यो हि कश्चिन्मञ्जुश्रीसत्ता-
गतभाषिते धर्मे कस्मिंश्चित् शोभनसंज्ञां करोति । कश्चिद्- 10
शोभनसंज्ञा । स सङ्गमं प्रतिषिपति । तेन सङ्गमप्रतिषेप्ता^५
तथागतो ऽभाख्यातो भवति । संघो ऽपवदितो भवति । य एवं
वदति । इदं पुनरिदमपुनरिति विस्तरः ॥

आर्याकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तिप्रस्तावे चोक्तं । पुनरपर-
मादिकर्मिको बोधिसत्त्वः 'केवांचिदेवं वक्ष्यति । किं भोः 15

^१ The author, Qāntideva, in his *Qikṣas*. 54, 11.

^२ *Qikṣas*. has here and infra : 'tvasya skh'.

^३ *Qikṣas*. has : 'sahprakāṣaṇāt, 'nā—The form in 'nā is new.—Tib. has no ablative-sign.

^४ So our Ms. ; Tib. has : 'sahgrāhe'pi sūksmo..., *Qikṣas*. 95 11-14. with the earlier reading : sahgrāhasūtre 'py anartha...

^५ *Qikṣas*. : 'dharmaṁ pratikṣipatī.

^६ *Ibid.* 61, 10-14 ; MINAREV, *Recherches*, p. 22.—Op. *infra* ed. V 100—but see *Qikṣas*. 172, 10 and foll....

^७ *Qikṣas*. : kasya oīd (better).

प्रातिमोचविनयेन श्रोत्रेण सुरक्षितेन । श्रोत्रं समनुत्तराक्षौ
 समकुसंबोधौ चित्तमुत्पादयन् । महाध्यानं पठ । कस्मै किं
 चित्कायवाङ्मनोभिः क्षेत्रप्रत्ययादकुसलं कर्म समुदानेतं तेन
 ते शृङ्गिर्भविष्यत्यविपाकं^१ । चावयथा पूर्वोक्तं । इयमादिकर्मि-
 ५ कश्च बोधिसत्त्वश्च द्वितीया मूषापत्तिरिति ॥

अत इदमपि प्रातिमोचनिषिद्धं नापरचीचमित्याह ।

दन्तकाष्ठस्य खेटस्य विसर्जनमपाहतं ।

मेढं जले स्थले भोग्ये मूषादेत्यापि गर्हितं ॥ ६१'

खेटश्च खेत्तव्यो विसर्जनमपाहतं न कुर्यात् । जले स्थले
 १० भोग्यं^२ उपभोग्ये मूषपुरीषादेरपि कुम्भितं । अथापि देवता-
 चवध्यानादपुच्छं प्रसवेत् ।

मुखपूरं न भुञ्जीत सशब्दं प्रसृताननं ।

प्रसम्बपादं नासीत न बाह्व मर्दयेत्समं ॥ ६२'

सुखं पूरितं कृत्वा महात्त्वव्यवहारात् [६७'] । सशब्दं सुख-

^१ Corrected by a second hand : bhaviṣyatityapi pāṭhaḥ.

^२ Cp. *Qikāḥ*, 125, 5, and the note referring to *BRAL, Cakra*, p. 236.—*M. Vyat.* 263, 12 and foll.; *Prātimokṣa* (ed. MIN.) p. 23, 13-14; *Maṇḍ.* IV, 46.

^३ According to Tib. bhogya, epithet of jala-sthala; sthala = than;—Cp. the "saharita pradeṣa" of *M. Vyat.* 263, 12.

^४ This compound is new; Cp. *ndarapūram*, etc.—*BENDALL*, 126, n. 5.

^५ Quoted in *Qikāḥ*, 125, 11: "This precept (*pralambapādāḥ adāṭa*) which has no parallel in the *Prātimokṣa*...illustrates a familiar posture for...laymen found in Buddhist art. (Fausson, *Tree and Serpent Worship*, p. 103)." (C.B.) One may add reference to I-tsing, p. 122, last line: "On sitting down, one's feet touch the ground."—*Foucher, Iconographie*, 67, n. 5.

सुनिष्ठादिशब्देन^१ । दूरं विहारितमुक्तं । प्रसन्नपादं भूत्वाद्यस्य-
पादं बद्धाधारोदये सति नासीत् । दावपि बाह्य समनेकस्मिन्
काशे न मर्दयेत्^२ । कसमर्दने न दोषः । सति प्रत्यये^३ ॥

नैकयान्यस्त्रिया कुर्याद्यानं शयनमासनं^४ ।

एकया अद्वितीयया अन्यस्त्रिया । गृहिप्रवृत्तितयोरिद- 5
मिह साधारणमित्यन्यपक्षं । न कुर्याद्यानादि ॥ संक्षेपेण
संकस्य दृश्यमाह ।

लोकप्रसादकं सर्वं दृष्ट्वा पृष्ट्वा च वर्जयेत् ॥ ८३^५

लोकानां यत्प्रसादजनकं न भवति तत्सर्वं दृष्ट्वा प्राप्ते व्यव-
हारे वा । पृष्ट्वा विद्वान्^६ । वर्जयेत् । अनेनेतद्भ्रितं भवति । 10
दृष्टेऽपि^७ यद्वा[धा]करमेवविधं तद्वर्जयेत् । आपत्तिर्भवतीति ।
यदुक्तं ।

रत्नमेवे जिनेनोक्तमेव संक्षेपसंवरः ।

येनाप्रसादः सत्त्वानां तत्त्वमेव परित्यजेत्^८ ॥ इति

^१ Tib: cag-cag-la-sogs...

^२ See a cognate precept, Manu, IV, 33—mardana=grā-ba, mīa-na.

^३ Accord. to Tib. the clause: "ati pratyaye" refers to the Com. of the following stanza.

^४ Tib.: byon-pa mal stan gnas dag ts.—Op. Dhammapada, 185: pāṇāṇaṁ sayanāsanam: secretas onbandi loons; and ref. in loco.

^५ Op. Qikāda. 125, 13.

^६ Vajrasūtra: 28. 12 (P. W.)

^७ Tib. gah gnod-pa byed-paī rnam-pa de-lta-bu.

^८ Qikāda. 124, 13.—The 12th Kārikā.

^९ Qikāda has: vīvarjayet.

'यथाह । कतमे च [ते] बोधिसत्त्वसमुदाचाराः । यावदिह
 बोधिसत्त्वो नाध[ः]क्षाने' विहरति । नाकाखे । नाकाखे भाषी
 भवति । नाकास्रक्षो भवति । नादेप्रक्षो भवति । यतोनिदा-
 नमक्षान्तिके सत्त्वा अप्रसादं प्रतिवेदयेयुः' । च सर्वसत्त्वानु-
 5 रक्षया आत्मनश्च बोधिसंभारपरिपूरणार्थं सम्यगौर्धपयो'
 भवति । मृदुभाषी । मन्दभाषी । असंशर्गवज्रसः । प्रविवेकाभि-
 मुखः । सुप्रवक्तुश्च इति ॥'

न बोधिसत्त्वेनावमन्यतां कं चिदपि कर्तव्येत्याह ।

नाङ्गुल्या कारयेत्किं चिदक्षिप्येन तु सादरं ।
 10 समस्तेनैव हस्तेन मार्गमप्येवमादिशेत् ॥ ६४

एकया अङ्गुल्या तर्जन्यादिकया न किं चिदुपदर्शयेत् ।
 अपि तु समस्तेन समयेष्वेव हस्तेन । दक्षिणेन । न वामेन ।
 मार्गमपि कथयेत् । आस्तां तावत् 'सगौरवमन्य[६७]^१इत्यु ॥
 लोकाप्रसादनिवारणायाह ।

15 न बाङ्गुल्येपकं कं चिच्छब्दयेदस्यसंक्षमे ।
 अष्टादि तु कर्तव्यमन्यया स्यादसंहतः ॥ ६५

1.1 Qikāts. 124, 15-19.

2 Ibid. niethāno; Tib. : gnas-dma-be-na.

3 Ms: pravidassayuh (da erased). Tib. : smra-ba.

4 Qikāts has: sampanneryāpatho..., probably correct as the g of samyag is written by a secondhand in our Ms.

5 Cp. Qikāts. 9. 7, 92. 8.

6 Tib. : agauravam, fairly probable.

न बुजसुखिष्य कं चिदाश्चेत् । अक्षप्रयोजनतारतम्ये ।
महति पुनरदोषः ॥ अष्टादिग्रन्थं तु कुर्यात् । तदकरणे
ऽसमाहितचारितायामसंहृतः स्यात् । एतावता औद्धत्यपरि-
हारो ऽपि दर्शितो भवति ॥ ^१ य हि ग्रन्थां परिकल्पयन्नेवं परि-
कल्पयेदित्युपदर्शयन्माह ।

5

नाथनिर्वाणशय्यावच्छयीतेप्सितया दिशा ।

संप्रजान्मल्लघूत्यानः प्रागवश्यं नियोगतः ॥ ८६

भगवतो महानिर्वाणशय्यामिव शय्यां परिकल्पयेत् । अभि-
मतया दिशा शिरो विधाय दक्षिणेन पार्श्वेन । पादस्योपरि
पादमाधाय । दक्षिणं बाहुमुपधानं^१ कृत्वा वामं च प्रसार्य । 10
जङ्घोपरि निवेश्य । शीवरैः सुसंहृतकायः^२ । स्मृतः । संप्रजा-
नानः । लघूत्यानसंज्ञी । आलोकसंज्ञी । शयितः । 'नाचित्तक-
मिद्वावहृत्' । न च निद्रासुखमास्वादयेत् । न च पार्श्वसुखं
अन्यथ यावदे[वै]वा महाभूतानां स्तितये आपनाये । इति ॥
लघूत्यानः शीघ्रमेवोत्तिष्ठेत् । न तु जृम्भिकां गात्रमोटनं

^१ On this §, see the *Batnamegha* quoted in *Qikāśa*, 137, c.

^२ Upadhāna = āśas = cushion. — Op. *Ādikarmaprudīpa*, *Études et Mat.* pp. 203, 230, (*dakṣiṇabāhu-parijāpana*).

^३ So Tib. — *Qikāśa* has : *cīvaraiḥ asaṁvṛtakāyāḥ*.

^४ So Ms. ; Tib. : *na middhacitta*.

^५ *Supra pāṇva* = glo-ba, here = *śīṣa* = pa.

कुर्वन्मात्रास्योपपत्तश्चिरेण । एतेभ्यः एव सर्वेभ्यः पूर्वमेव ।

इदमपरमभिसंख्यं कथयन्माह ।

आचारो बोधिसत्त्वामामप्रमेय उदाहृतः ।

चित्तशोधनमाचारं नियतं तावदाचरेत् ॥ ६७

- 5 आचारः शिष्यणीयं । अप्रमेयो ऽसंख्येयः । बोधिचित्तप्राति-
मोक्षादिषु प्रदर्शितः । तत्संपादकं प्रथमतः चित्तशोधनमेवा-
चारमाचरेत् । नियतं अवश्यं तथा ।

सामान्वापत्तिशोधनायाह ।

राशिं दिवं च चिस्कन्धं चिष्कालं च प्रवर्तयेत् ।

- 10 श्रेषापत्तिशमस्तेन बोधिचित्तजिनाश्रयात् ॥ ६८

चिष्कूलो राशेः । चिष्कूलो दिवसश्च । चिस्कन्धः^१ । चयाणां
स्कन्धानां पापदेशनापुष्ट्यानुमोदनावोधिपरिचामनानां समा-
हारः । चिस्कन्धं प्रवर्तयेत् । श्रेषा मूलाया चयाः । अ[६८] च
वा संख्यं कृता चाः प्रतिकृताः । ताभ्यो ऽभ्याः कृतिशंसमोक्षे
15 चसंप्रमाणता वा कृताः । तासां प्रथमः प्रतिकरचं तेन चिस्कन्ध-
परिवर्तनेन^२ बोधिचित्तजिनाश्रयात् च भगवतां समान्यवशात् ॥

एतेन विदूषणासमुदाचारादयो दर्शिता भवन्ति ।

^१ Ms. sta eva.—Tib. : de dag thams cad kyan...

^२ See *supra*, V, 11.

^३ The abstract (if correct) is new and irregular.

^४ See the note of BENDALL (*Gikids*. 171, 2), and *Studies et Mat.* 214.

^५ Hdon-pa = hernagen, verloren.

धर्मेः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महायत्नः कृतोपचितं पापमभि-
भवति । काममिदमभिः । अमुत । विदूष्यामसुदाचारैः । प्रति-
पक्षसुदाचारैः । ब्रह्मापत्तिवशेन । चात्राप्यवशेन च ॥ तत्र
विदूष्यामसुदाचारः । 'चतुग्रसं कर्म कृत्वा विप्रतिषारूपपाप- 6
विमर्शना पापदेयना । तद्वृत्तानं तत्सुदाचारः । तत्र प्रति-
पक्षसुदाचारः । चतुग्रसंप्रतिपक्षः सुग्रसं । तत्सुदाचारः ।
कृत्वाप्यसुग्रसं कर्म सुग्रसे कर्मसात्यर्थमभिषोगः । तत्र प्रत्या-
पत्तिवशं । संवर[वमादानादकरषसंवर]कामः । तत्राप्यवशं ।
बुद्धधर्मसंवररक्षणमनं । चतुस्रुष्टबोधिसत्त्वता च । यः पक्षवशं 1
निमज्जेत न शक्यते पापेनाभिभवितुं । शक्तिः । मैत्रेय चतुर्भि-
धर्मेः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महायत्नः कृतोपचितं पापमभि-
भवतीति ॥

'विमर्श[त]सु बोधिसत्त्वापत्तीनां सुवीक्षा कथीक्षा च देश-
नार्थीपाक्षिपरिहृत्वाचाशुक्ता' । ताः प्रिषावसुवसे ब्रह्मणाः । 15

'स्वापत्तयो बोधिसत्त्वेन पक्षचिंतयता बुद्धानां भगवता-

1 See *Gilgit*, 100, 4-11. and Additional Notes (reference to A. M. Guimet V. 197).

2 *Gilgit*: akusalam karmadhyakarati tatraiva ca vipratikarabakalo bhavati / tatra pratigabhasanadikarab krtvapy In our Ms. glosses are added in with the text.

3 Ms. stan-malveya...

4.6 *Gilgit* 100, 6.

5 *Gilgit* 100, 7. Some variants occur: ... tathapatti ... thinye ...

मन्त्रिणे रात्रिं दिवमेकाकिना^१ द्विप्रचित्तयाः । तत्रैवं द्विप्रणा ।
चक्रमेवंगामा बुद्धं शरणं गच्छामीत्यारभ्य चावस्यं शरणं
गच्छामि । नमः प्राक्यसुनये तद्यागताचार्यते सम्यक्संबुद्धाय ।
नमो वंशप्रमर्दिने^२ । इत्यारभ्य चावत् ।

४ उपैमि सर्वान् शरणं कृताच्छ्रितः^३ ॥

इति विहारसुक्ताच्च । 'इति हि [६८^b] आरियुच बोधि-
सत्त्वेनेमान् पञ्चचिंशतो बुद्धान् प्रमुखां कृत्वा सर्वं तद्यागता-
सुगतैर्मनसिकारैः पापविशुद्धिः कार्या । तथैवं पापविशुद्धय
त एवं बुद्धा भगवन्तो सुखान्मुपदर्शयन्ति^४ । पेयासं । न तत्^५
१० श्रवणं सर्वभाषकप्रत्येकबुद्धनिकायैरापत्तिकौस्तुभज्ञानं^६ विप्रो-
धितुं बद्धोधिसत्त्वलोकां बुद्धानां भगवतां नामधेयधारणपरि-
कीर्तनेन रात्रिं दिवं निष्कन्धकधर्मपक्षाप्रवर्तनेन चापत्तिकौ-
स्तुभ्याभिःसरति समाधिं च प्रतिष्ठभते^७ ॥

एतस्याकण्ठेन त्रिषासमुच्चये वेदितव्यं ।

१५ उक्तो विदूषकासमुदाचारः । प्रतिपद्यसमुदाचारप्रत्यापत्ति-
वशे अपि विस्तरेण त्रिषासमुच्चयादेव ब्रूयते ।

^१ Here *Qikāds.* has : guryyo.

^२ Ends quotation from *Qikāds.* 196, 7.

^३ *Ibid.* 170, 19.

^४ *Ibid.* 171 1-2.

^५ I prefer this reading to the : "tatra ca" of the *Qikāds.*

^६ Abridged from the *Qikāds.*

^७ "Tat" wants in the *Qikāds.*

^८ On *kashrtya*, Prof. BENDALL refers to *Qikāds.* p. 148; *Ell kashrtya*; *Mhv* 111, 175, 2.

कार्यमैवेति विमोक्षे तु बोधिवित्तोऽपि पापविशुद्धिरात्मैः ।

तद्योगमेव प्राक् ।

जिनामयात् पापविशुद्धौ सूकरिकावदानमुदाहार्यं ।

ये बुद्धं शरणं यान्ति न ते मच्छन्ति दुर्गतिं ।

प्रहाय मातुषान् कायान् दिव्यान् कायान् लभन्ति ते ॥ ६

एवं धर्मे संयं चाभिज्ञाय पाठः । अनेन चाश्रयवत्सुतं ॥

पुनरभिषेकेन दर्शयन्नाह ।

या अवस्थाः प्रपद्येत स्वयं परवशोऽपि वा ।

तास्ववस्थासु याः शिष्याः शिष्येणा एव यत्नतः ॥ ६६

सकमात्मना परावन्तो वा सत्पार्यक्रियाणां प्रवृत्तः ॥ किं १

पुनरेवमभिषेकेनाभिधीयत इत्याह ।

न हि तद्विद्यते किं चिद्यन्न शिष्यं जिनात्मजैः ।

न तदस्ति न यत्पुण्यमेवं विहरतः सतः ॥ १००

अद्यात् सर्वाकारं सर्ववस्तुतत्त्वमधिगन्तुं सर्वेषां श्रितस्य-
विधानार्थं उच्यते हि बुद्धसुतेः न तदस्ति किं चिद्यन्न शिष्य- १६

१ *Qikāḥ*. 177, 14.

२ *Supra*, ad I, 10, 14.

३ *Qikāḥ*. 177, 10-14.

४ See *Ādikarmapradīpa*, p. 187 and *Divyavadāna*, p. 195-206 (with the reading: *kāyān upāśate*).—Op. Samyutta N. I., p. 37, Samāṅgalavil. I., p. 222, Jātaka, I. B, p. 97.

५ The *Qikāḥ* has: *°kṛtya pāpakṛtya*. But our reading is confirmed by Tib. and *Divyav.*

तत्र ॥ अथवा चार्थकारः सर्वव्यापकमर्थः प्रत्यक्षः । सुखः

सं॥ ५८ ॥ भारो ऽप्येवं विचरतो ऽप्येव एव चार्थः ।

इत्यपि^१ प्रज्ञापदसंज्ञाधारणित्येवम् ।

पारंपर्येण साक्षादा सत्त्वार्थे नान्यदाचरेत् ।

५ सत्त्वानामेव चार्थाय सर्वे बोधाय नामयेत् ॥ १०१

यत्नतः स्वमाहारादिक्रियया परमेश्वराः स्मृतापरदूत-

प्रेरयन्^२ वा । साक्षात् स्वमेवामिषदानादिना वा । यत्न-

त्वात् दितस्तुष्टहेतुर्न भवति । तत्र कुर्यात् कारयेद्वा ॥ न

चैतदेव केवलं । किं चित् । सत्त्वानामेव संसारदुःखपतिताणां

१० ततो निःसरणाय । सर्वे कुप्रसूयमनुत्तराणां सम्यक्बोधो

परिणामयेत् ॥

यथायथा शोकद्वयेन पुच्छद्विद्विषद्विप्रिता भवति ॥

चतुर्लं । कस्यापि चातुर्लगादिति^३ । तदाह ।

सदा कस्यापि मित्रं च जीवितार्थे ऽपि न त्यजेत् ।

१५ बोधिसत्त्वव्रतप्ररं महायानार्थकोविदं ॥ १०२

कस्यापि मित्रं च जीवितार्थे ऽपि न त्यजेत् ।

वन्दः । तत्कायजीवितविप्रवाप्तमभ्युपगच्छेत् ऽपि न त्यजेत् ॥

^१ Tib. balab-pal grol rgya bdi yab.

^२ Tib. : bgyud-nas pho ka...

^३ The third pāda of the 6th Kārikā of the Cikṣā—On Uṣṇas, 10, 11 (śāntarjanāt), and 41, 12 (śāntarjanāt or śāntarjanāt)—Sūtra, 10, 11, 12, 13, 14, 15.

कक्षाचमिषकपुष्पाद्यः । प्रसक्तपरिचितप्रमाणानुसृत्यैव
 यदाप्रवृत्तिपरिवर्तनेदित्याह । 'पर्युष्मन्' इत्युक्तं । कक्षाच-
 मिषं मिषस्य बोधिवत्त्वेन महावत्त्वेन वाच्यं न प्रत्यक्षमपि
 बोधितेतोरिति ॥

अपरित्याज्यस्य कक्षाचमिषस्य प्रत्यक्षमाह । बोधिवत्-
 त्विच्छायां च व्यवस्थितं । महावाचनार्थपक्षितं । एतादृशं सुदुर्लभं ।
 कक्षाचमिषस्य पर्युष्मन्परिचयान्तरमाह ।

श्रीसंभवविमोक्षाच्च शिक्षेद्यमुद्वर्तनं ।

श्रीसंभवविमोक्षात् । चार्धनष्टव्युहपरिवर्तान् कक्षाचमिष-
 पर्युष्मन्त्रिषेत् वाचोवात् । 'चपोक्तमार्धनष्टव्युहे चार्ध' 10
 श्रीसंभवेन । क[69]क्षाचमिषसंधारिताः [कुक्षपुच] बोधिवत्ता
 न पतन्ति इति । 'वाचत्' । 'वचोदकाः' कक्षाचमिषा
 चकरवोवाणा । संविचारकाः प्रमादक्षानात् । निष्काचचित्तानः
 संसारपुरात् । तस्मात्तर्हि कुक्षपुच एवमनविचारान्तिमवश्ये

1 See *supra*, p. 22, note 2.

2 *Qikala*, 37, 13, where the परिवर्तन is not named in the text. (*Qik.* XXX, pp. 405, 419).

3 *Qikala*, 42, 77.

4 *Qikala*, 34, 15-22, 6. See the notes of the Editor on *sampravardhana*, *lokadhar*, *rajaharaga*.

5 Three lines are omitted in our text.

6 So the *Qikala*, Ms. — The Hodgson-Ms. *sambhavanant* — Tib. *chud-pa-mayabuth*.

7 "Mandala", same reading in the *Qikala*, Ms. — The Editor reads *mandala* with the Hodgson-Ms. — But Tib. has *bya-ba* *kyan* *pa* *chud-pa*.

कक्षाधमिषाण्युपसंक्रमिततया । इषिवीर्यमचित्तेन सर्वभारो-
 दहनापरितसमतया । वज्रधमचित्तेन अनेकाग्रयतया । चक्र-
 वाहधमचित्तेन सर्वदुष्कासंप्रवेधनतया । लोकदायधमचित्तेन
 सर्वकर्मसमादानाविजुगुप्समतया । रजोहरधमचित्तेन माना-
 5 भिमानविवर्जनतया । ध्यानधमचित्तेन गुह्यभारनिर्वाहनतया ।
 'अश्वधमचित्तेन [चक्रधममतया । गौमधमचित्तेन] गमनागमना-
 परितसमतया । सुपुत्रसङ्ग्रेन कक्षाधमिषसुखवीर्यमतया ।
 आत्मनि च ते कुलपुत्रादुरसंज्ञोत्पादयितव्या । कक्षाधमिषेषु
 च वैद्यसंज्ञा । अनुशासिनौषु भैषज्यसंज्ञा । प्रतिपत्तिषु व्याधि-
 10 निर्घातनसंज्ञा । आत्मनि च ते कुलपुत्र भीरुसंज्ञोत्पादयि-
 तव्या । कक्षाधमिषेषु शूरसंज्ञा । अनुशासिनौषु प्रहरणसंज्ञा ।
 प्रतिपत्तिषु अश्वनिर्घातनसंज्ञा ॥
 यदुक्तं । सूत्राणां च वदेवणादिति । तदुपदर्शयितुमाह ।

एतच्चान्यच्च बुद्धोक्तं श्रेयं सूत्रान्तवाचनात् ॥ १०३

14. एतदिह शास्त्रे प्रतिपादितं । अन्यदिह नोक्तं । बुद्धेन

1.1 *Qikpā*. : sarvabhāravahana^o : but our Ms. is corrected by a second hand. —tas (utkṣepo) *Dhātup.* 26, 103. (P. W. s. voc. ; op. tñhs) *Qikpā*. Ms. has 'tasyanataṣṭā, more probable : See notes of BENDALL, in loco and ad 25, 1. (CHILDRENS paritassanā).

2 So Ms. ; but Tib. (Khyi) agrees with *Qikpā*. Read : *Qvasamaitṭana*.

3 *Qikpā*. *Qāsanu*, cf. V. 20, 74.

4 So Ms.

5 Ends quotation from *Qikpā*. 26, 4.

6 Cp. *supra* V, 1 and p. 166, n. 8.

भगवता बोधिसत्त्वानां करणीयत्वा निर्दिष्टं । तस्मात्सूत्र-
नार्थपरिचयाद् वेदितव्यं । एतदेव दर्शयति

शिक्षाः सूत्रेषु दृश्यन्ते तस्मात्सूत्राणि वाचयेत् ।

शिक्षा बोधिसत्त्वानां हेतोर्पदेयत्ववशाः । सूत्रेषु महायान-
सूत्रानामेव रत्नमेवादियु^१ । य[६०]^२त एवं तस्मात् । इदं तु^३ ४
विशेषनिर्देशमाह ।

आकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तीर्निरूपयेत् ॥ १०४

आर्याकाशगर्भसूत्रे चचिपस्य मूर्द्धाभिषिक्तस्य पद्म मूला-
पत्तयो निर्दिष्टाः । तथा सामान्येन एका मूलापत्तिः । तथा
आदिकर्मिकस्य बोधिसत्त्वस्याष्टौ मूलापत्तय इति^४ । तथा च
तत्तत्कं । 'पद्म कुक्ष्यपुत्र चचिपस्य मूर्द्धाभिषिक्तस्य मूलापत्तयः ।
याभिर्मूलापत्तिभिः चचिपो मूर्द्धाभिषिक्तः सर्वाणि पूर्वाव-
रोपिताणि कुक्ष्यमूलानि प्रावयति^५ । वसुपतितः पराजितः^६
सर्वदेवमनुष्यसुखेभ्यः^७ अपाद्यगामी भवति । कतमाः पद्म ।

^१ *Qikāśa*. 7, 12, 17, 4, etc.; *supra* IV, 48.

^२ *Op. infra* 160, 12; *Qikāśa*. 10, 12.

^३ *Qikāśa* 59, 10-12. The text has: *pañca imāḥ*.

^४ On this word, see the note of the Editor.—Our Ms. has the easier reading: *gamayati*; but Tib. agrees with *Qikāśa*.

^५ So our Ms.; and the *Qikāśa*-Ms. *infra*; here *pārājika* (see. *Pratimokṣa*, p. 3).

^६ *Qikāśa*. has: "°*mukhebbhyaḥ*," but *op.*, p. 60, 12, 61, 4 and Tib.; *pāṇḍya*.

[च.] कुक्षपुत्र शक्तिः सुहृन्मित्रः शीघ्रं बहु कथयति
शक्तिं वा चातुर्दिश[रुचि] निशितं वा । [च] वा [च] च
हरति शरयति च । इत्थं प्रथमा सूत्रापत्तिः ।

‘एवं विद्यानभाषितधर्मप्रतिषेधात् । द्वितीया ।

८ प्रथमिकं प्रोक्तवत्तु दुःश्रीकृतं वा कावावापहरणात् ।
मृदस्करणात् । काचप्रहारात् । शरके प्रसेपात् । जीवित-
विद्योक्तनादा । द्वितीया ।

पञ्चानन्तर्धन्यतमकरणात् । चतुर्थी ।

मिथ्यादृष्टेः । द्वात्रिंशत्प्रसक्तमप्यवमादाणात् । परथमा-

१० द्वा[प]नादा । पञ्चमीति ।

तथा सामनेदादिकरणात् सर्वेषां साधारणी पैका ।

‘तन्मेषोक्तं । आदिकर्मिकाणां महापाण्यंप्रक्षितानां कुक्ष-
पुत्राणां कुक्षदुहितृणां चादौ सूत्रापत्तयः । आभिर्मुखापत्तिभिः
सुक्षिता आदिकर्मिका महापाण्यंप्रक्षिताः सर्वाणि पूर्वो-
-

१५ प्रितानोत्थादि पूर्वकम् ॥ कतमा [६०] चट्टी । ये कतमाः पूर्व-
दुत्तरितपेक्षुना चक्षिन् द्विष्टे पञ्चकवापे चोक्तं ‘उपमाच

१. *Qikāṣa*, i. *kulaputro mārddhābhikṣita*.

२. *Op. Qikāṣa*, p. 68 12.

३. *Ms. oṣṭardīcam*; I follow the Tib. (...dgaḥ hdam-la phul-be bphang-gam)—
Sāṅghika = oṣṭardīcam, according *MINATEL, Recherches*, p. 121.

४. Ends the quotation *Qikāṣa*, 50, 14.

५. The following freely abridged from *Qikāṣa*, 50, 15 50, 16.

६. *Op. iṣṭra* p. 102, l. 11 : *apapannāṣṭa*.

७. *Ex. conj.* : *akā*.—This distinction is not clearly marked in the *Qikāṣa*.

८. *Qikāṣa*, 50, 16 64, 14.

९. *Ibid.* : *apapannāṣṭa* (better reading).

इत्युक्तं च । आकाशं तेजसि । परं वायुः । अग्निः ।
प्रतिष्ठापनं सुखात् । आकाशेऽपि । आकाशेऽपि ।
ते आकाशमाकाशं । आकाशं । आकाशं । आकाशं ।
यन्महत्तराकाशः । यन्महत्तराकाशः । आकाशमाकाशं ।
इति । यथा आकाशमिति । आकाशमाकाशं ।
यथा आकाशमाकाशं । इत्यादि । पूर्ववत् । तस्याहोभित्तयेन परवत्तायां ।
परमुक्त्यानां आकाशमाकाशं । यथा । आकाशमाकाशं ।
अनुपूर्वच धर्मदेशनाः कर्तव्येति ।

सोपायायाः यन्महत्तराकाशं । सोपायायाः परवत् । चित्त-
त्पादयतो द्वितीया ।

आतिमोक्षमिच्छायां । विद्यायाः । आतिमोक्षमिच्छायाः ।
तपनेन । आकाशं । इति ।

आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।
आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।

आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।
आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।

आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।
आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।

आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।
आकाशमिच्छायाः । तपनेन । आकाशमिच्छायाः ।

इत्य तै(61-7)भ एवोपनामवन्ति । ते च वचिषा उभये ऽपि
मूलापत्तिमापद्यन्ते । इत्थं वृत्तमी ।

धर्माधर्मविवादापूर्वी^१ त्रिषामप्रवचसात् तन्मूलाचारविप-
जानां वत्कारात्^२ प्रज्ञाधिकानामुपभोगपरिभोगाद्यन्वय परि-
४ वामनात् । उभये ऽपि मूलापत्तिमापद्यन्ते । इत्थमवृत्तमी ।

आद्या च मूलापत्तीनां सुखपदवाचीं प्राज्ञकारोपदर्शिताः
संप्रवृत्तकारिका उच्यन्ते^३ ।

रजप्रवचसादरवाद् आपत्पाराधिका मता ।

वद्वर्मण्य प्रतिरेषाद् द्वितीया सुनिर्गोदिता ॥

१० दुःखीकस्यापि वा मिथोः कायापद्येयतावनात् ।

चारके वा विनिषेपाद् अपप्रप्रायनेन च ॥

पञ्चानन्तर्गतरवात् मिथ्यादृष्टिपदेन च ।

ग्रामादिभेदनादापि मूलापत्तिर्निर्गोदिता ॥

प्रत्ययतावाद्य कथनात् वन्नेव्यवस्तुवृद्धिर्दुः ।

१५ मितामेव दुःखप्रक्षितानां तु संवोधेर्विनिवर्तनात् ॥

इत्थं प्रतिनिर्गोचं परित्य[ग]म्य महायाने निबोधनात् ।

त्रिष्वयानं न रागादिप्रज्ञावायेति वा वदताम् ॥

१ Earlier hand : vivāṣṭanā°, Tib. : bñog-naa. — *Qikāts.* (60, 62) has : vihoṣṭhanā.

२ Tib. : sams-par byed-pa rname-kyi.

३ *Qikāts.* 66, 15—67, 12.

४ Tib. : blo-abyahs-ma-byas-aquādbhikṣabuddhikṣa.

५ *Qikāts.* : vā.

६ This expression, if not new, seems to be rare;—It is, of course, the *Grāva-yāna* opposed to the “*bedhiastva*” or “*mahāyāna*”—See Chap. IX. 41, 45, where the theory of *Qāntidara* is, by no means, different.

परेशं प्रपूजयामि पुनः कुरुष्वकाशनाम् ।

परमं वनतो आभवत्कारकोकचेतुना ॥

¹ मन्त्रोत्थानिकोऽस्मीति निजैव कथनात् पुनः ।

दृष्टापदेशा नम्रत्वाद् दद्यादा शरच्चपयात् ॥

गृहीयाद्दीपमार्गं वा ग्रमवत्यामनात्पुनः² ।

5

प्रतिबंधीनभोगं च स्वाध्यायिषु निवेदनात् ॥

मृत्ता आपन्नयो द्योता महानरकचेतवः ।

आर्यसाकाशगर्भेण सप्ते देव्याः पुरः स्तिते ॥

बोधिविषयपरित्यागाद् वाचकायाप्रदानतः ।

तीनमात्मव्यसोभाभां क्रोधादा स[61³]त्पताडनात् ॥

10

⁴ प्रसाद्यमानो यत्नेन यत्नेषु न तितिक्षते ।

क्षेत्रात्पराशुसत्त्वा वा बहुमाभासवर्धनात् ॥ इति ॥

तस्मिन्निव सूर्ये बहुदूरवर्धमाशासुतं⁵ ॥

त्रिचायमुच्यते ऽपि बोधिवत्तानां करणीयमुपदिष्टमिति

तदपि निरूपणीयमित्याह ।

15

शिक्षासमुच्चयो ऽवश्यं द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।

¹ On the technical meaning of *ksanti*, Cp. WASSILIEFF, p. 104.

² = *ratnatrayasyāt*.

³ *Qikāts.* : *gamathe t°*.

⁴ So *Qikāts.* : Tib. : *yah-dag hlog-pai lohs-spyod-rname/ kha-ton byed-la sbyin-pa-rname*.

⁵ So *Qikāts.*—Our Ms., being illegible, has been corrected by a second hand : *prastidyamānasya pūnah sativasya...*

⁶ *Qikāts.* Bā. ५.

⁷ *Minaev* : *drastavyas ta*.

विस्तरेण समुच्चारा यथातथ प्रदर्शितः ॥ १०५ ॥

त्रिषाद्युच्यतेऽपि साधनेभिरेव कृतः । अथर्व निधनेन ।
द्रष्टव्यः पुनः सुमरवत् । अभयनीच इति भावः । सुतः
यथात् । यती बोधिसत्त्वानां । आचरन्माचार इति कर्त-
५ यता । तत्र त्रिषाद्युच्यते । विस्तरेण मन्त्रेण । प्रदर्शितः
विस्तरीयतः प्रकाशितः । तस्मात् ॥

अदि तस्मात्भावेऽग्रजिः । तदा

संक्षेपेणाथ वा तावत्पश्येत्सुचसमुच्चयं ।

नानासूत्रैकदेशानां वा समुच्चयनेभिरेव कृतं संक्षेपेण
१० पश्येत् । व्यवसोकथेत् । पश्यतोऽर्थतो वा । अथापि पूर्वकमेव
प्रयोजनं ॥ अदि वा

आर्यनागार्जुनावयं द्वितीयं च प्रयत्नतः ॥ १०६ ॥

आर्यनागार्जुनपादेर्निबद्धं द्वितीयं त्रिषाद्युच्यते सुचसमुच्चयं
च पश्येत्प्रयत्नतः आदरतः । अदि च न दृश्यते तत्र च दृश्यते
१५ इति भावः ॥

निधनेन त्रिषादग्रजिऽपि साकक्षेण सर्वेषां सुपयोगमाह ।

१ Tib.: mdo-rnams-kun-las-bdun-ba. See TIRANĀPRA, 105, WASSILJEFF, p. 308. mdo-kun-bdun (Tandj. Vol. XXV).

२ Tib. ldag-bid-kyis, —Sādhya, according to Tib., refers to kṛtā.

३ Tib.: grah (Ac. Rec. XX, 479, Bṛhad, 17, m).

४ Nothing as yet is known from Tib. sources about a Qikāṣ. by Nāgārjuna. —See BRUNDALL's Introduction to his edition of the work —diviṣya refers to Sūtras, according to Tib. and to the Text where the Sūtras by Nāgārjuna, Tandj. Mdo XXX, 105-144.

यतो विचार्यते यत्-वद्वि च नियुज्यते ।
ततो विचार्यते मिथां दृष्ट्वा समाचरेत् ॥ १०७

यतो विचार्यते यत्-वद्वि च नियुज्यते । न करणीयमेतदिति
प्रतिदिश्यते । यत् विचार्यते नियुज्यते वा । यदेव कार्यं
कर्तव्यतया नियुज्यते विधीयते । तत्रादिदं विहितं वा ।
लोकानां चित्तमाश्रयः । तत्र रक्षार्थं । तत्रादिदं विहितं न
स्यात् । मिथां दृष्ट्वा विचार्यते चान्यथादिषु । प्रतिपादं समाचरेत् ।
यत् यद्यथा बुध्यते तत् [तथा व्यव]हरेत् । [62*] 'व्यवहार्य-
संमूढव्यवहारसापत्तिकव्यवहाराणां स्यात् ।

एतावता चात्मभावस्य दृष्टिराख्याता^१ । यदाह ।
'चात्मभावस्य का दृष्टिः पापक्षेत्रविशोधनं ।
संयुद्धोक्तसुचारेण^२ चत्वाभावे तपायनः । इति ॥

यदुक्तं । यदा कृतिसंप्रजन्मप्रारिक्ता भवितव्यमिति । ततः
कृतेः खनाद्यैव स्वरूपं प्रतीतं^३ । संप्रजन्मस्य तु न ज्ञायते
कोटुप्रमिति । तुल्यरूपप्रतिपत्तये प्राह ।

एतदेव समासेन संप्रजन्मस्य चक्षुषं ।
यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेक्षा सुदुर्मुहुः ॥ १०८

1 L², M.: nirvāryate. (Tib.: bkag, bulog); Min: nirbhāryate.
2 New; but known from Q¹ (Tib.: hkrug-pa).
3 Ms. quite illegible; but Tib.: the-ñad-kyi don-la smos-pa-ni lta.
4 See V, 1 where occurs "godhana" instead of qaddhi (cp. Q¹ 115).
5 The 10th Kīrīkī. See Q¹ 100, p. 1, and above note of IV, 11. The
line is quoted from the Q¹ by Dipankara (Atisa) in his *Madhyamaka-
pañjikā* (Tanj. M. XXXI, 208a—Q. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

अत्कायामन्त्यादिनावकायस्य सर्वथापिनेषु प्रत्ययेषा निरु-
पणं सर्ववारं यथा प्रतिपादितं प्राक् ॥ सर्वमेतदुक्तप्रिया-
कौशलं कर्मणा निष्पादयितव्यं न वचनमात्रेणेति^१ निबन्धमधि-
तुमाह ।

५ कायेनैव पठिष्यामि^२ वाक्पाठेन तु किं भवेत् ।

चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं भविष्यति ॥ १०६

मनःपूर्वगमत्वात्कायव्यापारस्य । सोऽयमेव प्रतिपादितः ।
प्रतिपत्त्या सर्वं संपादयिष्यामि^३ । न तु शब्दमात्रचोपचया
निष्कलत्वादिति बोधिसत्त्वेन यतितव्यं । कथमिव । वैद्यक-
१० शास्त्राध्ययनमात्रेण तन्निष्ठायामनुवर्तते व्याधिपक्षस्य किं पक्षं
निष्पद्यते । तावन्मात्रेण रोगस्य तस्याविनिवृत्तेः । न किं
चिदिति भावः । तस्मात्सर्वमेतन्निष्ठायानुष्ठानेन निष्पादयितव्य-
मिति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिक्रान्तायां बोधिसत्वावतारपञ्चिकायां

पञ्चमः परिच्छेदः^४ ॥

^१ Tipp.: sarvām etat karmapā sampādayitavyam . nādhyaṇasāreṇa bhavitavyam iti.—Op.: estote factosus verbi...

^२ Op. Dhammapada 259: dhammaṁ kiyaṇa paṇatti—he observes the law in his acts, but cp. M. MULLER, *in loc.* and SENART, J. As., Sept. 1898, p. 216 (Ms. Daireuil de Rhins :...dhamm kiyaṇa paṇatti)—Tib. has: las-kyi [s] bdi-dag spyed-par-bya i thaig team brjod-pas...

^३ See. Minaw; M.: ce.

^४ Op. ad I, 17: pratipattivikāla, 'māra, caryāvikāla.

^५ So Tib.—The Mss. and Tib. translation of the Text have: sampajānaya-
mānasaṁ pāramasā...; but M. has: cālapāramasā.

**प्रश्नाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
ज्ञानिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ।**

तदेवं वज्रधा ग्रीकविशुद्धिं प्रतिपाद्य । आत्मभावादीनां
रक्षां शुद्धिं च प्रतिपाद्य । शुभविशुद्धिं प्रतिपादयितुं । ज्योतिषं
चमेत नृत्तमेवेत संमयेत वनं ततः ।
समाधानाय युज्येत भावचेदशुभादि[62^a]कं ॥
इत्येतन्नाभिधातुसुपक्रमते सर्वमित्यादिना ।

5

सर्वमेतत्सुचरितं दानं सुगतपूजनं ।

कृतं कल्पसहस्रैर्यत्प्रतिघः प्रतिहन्ति तत् ॥ १

सर्वमेतदिति ग्रीकसंवरसमादानप्रसूतं । सुचरितं कुत्रचं
कर्म । दानं चिद्विधं^१ । सामान्येन । सुगतपूजनमपि चिद्विधं^२ ।
कृतं उपार्जितमनेकैः कल्पसहस्रैर्यत् । तत्सर्वं प्रतिघः कल्पविदेवः 10
प्रतिहन्ति निर्देहति वज्रिज्ज्वल इव ह्यसंघातं ।

¹ This stanza is the 20th Kārikā of the *Qikāśasamuccayakārikā*. (see Prof. BENDALL's Introduction to his edition of the *Qikāśas*.) and occurs *Qikāśas*. 179, 5-10, where each part of the sentence (called "kleśaṇuddhar uddēśapadāni") is followed by a short commentary.

Op the stanza, supra 82 7. (4th Kārikā).

² *Wintner* has: karma°, but L², M. Dev.: kalpa°, and Tib.: baḥal.

³ *Dharmasādhigraha* QV—*Qikāśas*. Chap. XIX.

⁴ So far as I know, there is no exact reference to this classification. *Bāṣa* is said to be saptavidhā (*Dharmas*. XIV).

आर्यमनुष्यीविधीदितसुवे वाच । प्रतिच प्रतिच इति मनुष्योः कल्पप्रतीपचितं कुग्रवं प्रतिदत्ति । तेनीचति प्रतिच इति ।

आर्यवर्षादिवादिना पद्यते । पद्यच^१ भिष्य एतं भिषु वेग्रमपद्यते र्वाग्नेन प्रथिपाद्य चित्तमभिप्रसादयन्तं । एवं भक्ष्मा । अनेन भिष्यो भिषुषा पायतो भूमिराकाशाः सधस्तुरग्रीतिषीजनवहकादि जायतु काद्यनवजनवहकागरे^२ पायन्तो वासिकाः । तावन्नेन भिषुषा चक्रवर्तिराज्यवहकादि परिभोक्तव्यानि । पावदवापुष्पातुपादिव्येन भगवन् तेनाच्छासिं प्रकम्भ भगवन्तनेतद्वोचतु । यदुक्तं भगवता । अक्ष भिषोरेवं महान्ति कुग्रकमूषानि । कुचेमानि भगवन् कुग्रक्षानि तनुत्वं परिचवं पचांदानं नच्छन्ति । नाद्यसुपाद्ये एवं चतिदुपहतिं च यमनुपश्यामि यथा [यमद्वारो]^३ यमद्वारिषोऽभित्वे दुष्टचित्तसुत्पादयति । तपोषाद्ये रसानि मयानि कुग्रकमूषानि तनुत्वं परिचवं पचांदानं नच्छन्ति ।

1-1 = Qikā. 140-1.

2 madjapātib is wanting in Qikā, but confirmed by our Tib. version.

3 = Qikā. 142, 15-140, 4.

4 So Ms. — Qikā-Ms. has: "vidānā ca pāthyate. Prof. BARNALL, from Tib.: "Read 'vidānāp (F)' — According to his Tib. version, I should read "vidānāp api pāthāt." But our Tib. gives the correct equivalent of pāthyate: gants-te; the plural sign (rooms) is wanting.

5 Qikā. : pagyadhvam.

6 Op. the reading of Qikā. — Tib. : gyan-ka gyan-pa-in-thug-pa-lai-pa; — read: thug-pa (=make, according to Foucher).

7 Wanting in Ms., but our Tib. confirms the Qikā.

तस्मात्तर्जुपाद्ये एवं त्रिभिर्भक्तैः । यद्गुरुपादाभ्यां त्रितं न
प्रदीयिष्यामः । प्रागेव वशिष्ठः ज्ञानके काम इति ॥

अत एव आह ।

न च द्वेषसमं पापं न च क्षान्तिसमं तपः ।

तस्मात् क्षान्तिं प्रयत्नेन भावयेद्विधिर्नयैः ॥ २ ॥

न च द्वेषेण समं पापमशुभं । पुण्याभिभवचेतुरसि । न च
शान्ता नितिचरा समं तुल्यं तपः । सुमहापरिग्रहवाच्यता-
शुद्धं । अत एव तस्मात् । क्षान्तिं चर्मा सर्वतात्पर्येण भावये-
द्भवेत् । विविधैर्नामाप्रकारैरुपायैर्वक्ष्यामाहेः ।

दृढधर्म एव द्वेष्य दोषान् दृढतपश्चोपदर्शयन्नाह ।

10

मनः शमं न मुञ्चाति न प्रीतिसुखमनुते ।

न निद्रां न धृतिं याति द्वेषशय्ये हृदि स्थिते ॥ ३ ॥

पूजयत्यर्थमानैर्यान् येऽपि चैनं समाश्रिताः ।

तेऽप्येवं हन्तुमिच्छन्ति स्वामिनं द्वेषदुर्भगं ॥ ४ ॥

सुहृदोऽप्युद्विजन्तेऽस्माद् ददाति न च सेव्यते ।

15

संक्षेपाभास्ति तत्किं चित्क्रोधनी येन सुस्थितः ॥ ५ ॥

1 Op. infra ad VI, 51; Div. Ac. 197-11; Prajñāp. 415.

2 Op. Dharmopada 124.

3 Mānavaḥ samam; Tib.: si-ba = Dev. sama.

4 Op. Gītā 205-12.

5 Op. Agastya, IV, p. 26; Śāntiśāstra śubhāṣita on parivrajantī bhikṣuṣām.

अमं प्रग्रमं न गृह्णाति नाजयते । अतुपग्राम एव यदा
देवानसप्रव्यञ्जितत्वात् । न प्रीतिमुखं यौमनसमुखमभ्युते ।
आप्नोति । तेनेवाक्रान्तात्वात् । न निद्रां न धृतिं चित्तमुखं
कभते । कायचित्तसंतापकारिणि देवग्रन्थे इदमनिवादिनि ।

- ५ पूजयति सत्करोति आभसत्कारैर्यान् । येऽपि आतु-
जीविनः । एवं देविषं सामिगमपकर्तुमिच्छन्ति । किमिति
देवदुर्भगं अप्रियमिति हेतुपदमेतत् ।

- सुहृदो मित्राश्चपि । उद्विजन्ते उन्नयन्ति । अस्माद्देविषः ।
दानोक्त्युक्तोऽपि भृत्यवर्गेन सेव्यते नोपगम्यते । किं वज्रना ।
१० इदमिह संबोधावधार्यतां । नास्ति तदुपग्रमकारणं किं चिद्येन
कोपनः सुखं कभेत ।

चित्तस्य कर्कशावस्था देवः । तस्योद्भूतवृत्तिस्तु क्रोधः ।
यदग्राह्यादिपहणं क्रियते । इत्यनयोर्भेदेऽपि इयोरपि परि-
वर्तयतया ऽभेदेनैव निर्देशः ॥

- १५ एवमिह दृष्टधर्मेऽपि देवदोषानवगम्य तत्परित्यागाच्च यत्न-
वता भवितव्यमित्याह ।

एवमादौनि दुःखानि करोतीत्यरिसंशया^१ ।

यः क्रोधं इति निर्वन्धात् स सुखीह परच च ॥ ६

एवं यथोक्तप्रकारेण दुःखानि जनयति [६३^b] यस्मात्

^१ Tib. : Kho-bai dgra-yis de-la-sogs edug-banal-dag ni byed-pa
kyur = Krodhāripā evamādini duḥkhāni kriyante.

तस्मात् यः सुहृतात्मा । निर्वन्धात् गाढाभिनिवेशात् आरब्ध-
वीर्य इत्यर्थः । स सुखी इहलोके परलोके च ।

इदानीं द्वेषोपघाताय तत्कारणमुपपन्नं व्यवसां कुर्वन्नाह ।

अनिष्टकरणाज्जातमिष्टस्य च विघातनात् ।

दौर्मनस्याशनं प्राप्य द्वेषो हतो^१ निहन्ति मां ॥ ७ ॥ ४

तस्माद्विघातयिष्यामि तस्याशनमहं रिपोः ।

आत्मात्मोपपन्नसूते इष्टानिष्टे । आत्मात्मोपयोः सुख-
साधनमिष्टं । तद्विपरीतमनिष्टं । इति कल्पनाकृतमेवेतत् ।
न तु परमार्थतः किं चिदिष्टमनिष्टं वा संभवति । तस्मान्
मिथ्याभिनिवेशवासनावशात् । अनिष्टस्य कारणाद् इष्टस्य
उपपन्ननाद् दौर्मनस्य मां न सं दुःखमुपजा[य]ते । तस्मात्
तत्कारिणि तद्विरोधिनि वा द्वेष उत्पद्यते । इति दौर्म-
नस्यमेव वक्ष्यवद्भोजनं सन्धा सन्ध्यामर्थः यन् द्वेषो निहन्ति
मां इति निश्चित्य तत्पुष्टिकारणं च हनिष्यामि प्रथमतः ।
तस्मिन् इति सुखमेव तस्य हननात् । समूहघातं हतकं पुनर- 15
त्यागयोगाच्च ।

ननु कोऽयमत्यर्थमभिनिवेशो भवत इत्याह ।

यस्मान्न मदधादन्धत्वात्तमस्यास्ति वैरिणः ॥ ८ ॥

^१ So Dev.—Minaev and his Mss. : dr̥ṣṭo—But Tib. : r̥tas-te : überflüssig,
fett (SOMNID); br̥ta-ba=dīk werden; br̥ta-byed-pa=āhron; br̥tas-pa=
sphita (FOUCAUX).—sus-pa r̥tas-nas=sambh̥r̥ta-pakti (supra ad IV, 45).

अस्मात् मम कथं विहाय राशिदिवनकरं न किं विद्वेष्य
वेरिषः करणीयमस्मि ॥

एवं देवदोषान्विभाव्य खरीपायेन तद्विषयभूतां शान्ति-
मुत्पादयेत् । तच्च शान्तिविधिः धर्मपंथीतिरूपेऽभिहितः ।
५ तच्चर्या दुःखाधिवासनाशान्तिः । धर्मनिश्चयशान्तिः । पराये-
कारमर्पणशान्तिश्च ॥ तच्च तावदुःखाधिवासनाशान्तिमधि-
कृत्याह ।

अत्यनिष्टागमेनापि न क्षोभ्या मुदिता मया ।
दौर्मनस्येऽपि नास्तीदं कुशलं त्ववधीयते ॥ ६ ॥

१० 'दुःखाधिवासनाशान्तिविषयोऽभि[६४]ष्टानमप्राप्तदुःखमौ-
दतः । इष्टविधातप्राप्तश्च सुखान्वितः । ताभ्यां दौर्मनस्यं ।
ततो देवो जीनचित्ततां वा ।

'जात इवाह चन्द्रप्रदीपसूत्रे । सुखेऽनविच्छन्नः । दुःखे-
ऽनेकशान्तिमिति ।

१५ एतदीयसूत्रेऽयुक्तं । य इमे चाद्यात्मिकाः प्रोक्तपरिदेव-
दुःखदौर्मनस्योपायाः । तान् समते अधिवासयतीति ॥

1.1 = Qikāp, 179, 11; op. Dharmasasthagras UVII.—On the first Kaṇṭhi, VI, 9-34; on the third, 25-51; on the second, 52. We have: adhivāsaṇa, *infra* ad VI, 22.

2 = Tib. : chos-la hse-par sems-pai bsod-pa.

3 So M. Dev. ; L3 : 'syāpī ; Minsev : 'syena nāsti. ; See Commentary.

4.4 = Qikāp, 179, 11-12.

5 Qikāp. has : Iṣṭāṇā ca.

6.6 = Qikāp, 179, 11-12.

अतो यदि नाम नम शिरः क्षिपते । तत्रापि न बोधो
न विकोपचित्तस्य सुदिता मया । सुदिता हि दौर्मनस्य-
प्रतिपक्षः । पुःस्वागमेऽपि प्रसुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात् ।
इति दौर्मनस्यगिराशाच्च सुदिता यत्नेन रक्षितव्या ॥ सुतः ।
दौर्मनस्येऽपि कृते दृढविधाते सति नास्तीदं । नाभिसम्पितं ४
वेत्स्यति । अयं तु विमेषः स्थात् । कुग्रहं पुनरपहन्वते ।

^१ सुदिता आर्थाद्यमतिदूषे वर्णिता । तत्र कतमा सुदिता ।
या [बुद्ध]धर्माणामनुस्मरणत् प्रीतिः प्रसादः प्रामोद्यं चित्त-
स्यानवसीनता अनवच्छेद्यता अपरितर्षयता । सर्वकामरतीना-
मपकर्षणात् सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानं । चित्तस्य प्रामोद्यं ।
कायसौहृदिकं । बुद्धेः संप्रहर्षणं । मनस्य उत्प्रेषणः । तथागत-
कायाभिगच्छनरतिरिति विस्तरः^१ ।

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यसुत्पद्यत इत्याह ।

यद्यस्येव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं ।

अथ नास्ति प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं ॥ १० ॥ १५

अदि चेद्विधातनिवर्तनाच्च अग्निहोपनिषातप्रतिषेधाच्च च
प्रतीकार उपायान्तरमस्ति । तदा दौर्मनस्येन तत्र किं ।

1.1 = *Qikata*, 189, 4-5

^१ *Qikata*, has : yāvad dharmāṇaṃ, Tib. : gañ maha-rgyan

^२ This line occurs in *Qikata*, 189, 2; the next one, written in margin, is necessary and is confirmed by Tib. of *QL*.

तदेवानुडोयतां । अथ नास्ति । तदापि दौर्मनस्येन तत्र किं ।
न किं चित्तप्रयोजनं । उपायाभावात्सर्वथा[७४^b]गतमेतत् । इति
विचार्य दौर्मनस्य निवर्तनमेव वरं ॥

अभावाद् दुःखमबाधकं भवतीति प्रसाधयितुमुपक्रमते ।

5 दुःखं^१ न्यक्कारपादुष्यमयशस्येत्यनीप्सितं ।

प्रियाणामात्मनो वापि शशोश्चेतद्विपर्ययात् ॥ ११ ॥

दुःखं कायिकं मानसिकं च । इति द्विविधं । तत्र कायिकं
दृष्टादिघातजं । मानसिकं न्यक्कारादिनिमित्तं । तत्र न्यक्कारो
धिक्कारः^२ । पादुष्यं मर्मघट्टनावचनं^३ । अयशस्याकीर्तिः वैगुण्य-
10 प्रकाशनं । इत्येतत्सर्वमनभिज्ञपितं । यदि परेषां शिवं ननु ।
तदर्धमाह । प्रियाणां । आत्मीयत्वेन ये स्वीकृताः प्रेमस्नानं ।
तेषामात्मनश्च । दुःखादिकारकस्य पुनः शशोरेतद्विपर्ययात् ।
तस्य दुःखादिकमभीष्टमेव ।

तत्र दुःखाद्यधिष्णुतां तावन्निराकर्तुमाह ।

15 क्वं चित्तभ्यते सौख्यं दुःखं स्थितमयत्नतः ।

दुःखेनैव च निःसारः^४ चेत्तस्तस्माद् दृढीभव ॥ १२ ॥

1 Nyakkārapāruṣyam for metrical reasons.—Tib.: bzñas dan tshig-rtsub
dah. The Khānti pāramī (Jātaka, I. 22, 24) : sammānana-avamānana-kāma.

2 Tib.: han-pa byed-pa.

3 The compound is new.—ghaṭṭanā, from Lexx. only.

4 Tib. has ; sdng-benal med-par des lbyun-med=adupkhena tona (dup-
khena) apunarbhavaḥ=Without difficulty by suffering is gained the not being
reborn.—According to the Commentary : nihsāra=das⁵ Herauskommen
=It is by duḥkha alone that one can escape from duḥkha.

महता प्रयत्नेन कुशसपत्न्युपवेश्य कदा चित्कर्हि चित्तु-
दुर्लभं संसारे साधवं^१ सुखं लभते । दुःखं तु सर्वदा सुलभं ।
अयमसिद्धत्वात् । इति तदभाषो न दुष्करः । सर्वदा परि-
चितत्वात् । किं च संसारनिःसरणोपायोऽपि दुःखमेव ।
तथापि पाषेयरूपतया तत्परिग्रहो युक्त एव । यत एवं
तस्मात् । हे चित्त दुःखानुभवनाय वृढीभव । मा कातरता-
माश्रयस्व ॥

अपि चेदं दुःखं महार्यसाधकत्वात् सोढुमुचितं । इति
मनसि कर्तव्यं । इत्याह ।

दुर्गापुत्रककर्णीटा^२ दाहच्छेदादिवेदनां ।

‘वृथा सहन्ते मुक्त्यर्थमहं कस्मात्तु कातरः ॥ १३ ॥

दुर्गापुत्रकाः चण्डीसुताः । महानवमौसमयादिषु^३ चिराच-
मेकाहं वा उपोष्य गात्रदाहच्छेदनभेदनं कुर्वन्तो दुःखां वेदनां
निष्कलमेवानुभवन्ति । तथा कर्णाटदेशादिसमुद्भूता[६५^४]
दाक्षिणात्या^५ उपरि^६ नामशिखनमात्राभिमानतः परस्परं १५

^१ Cp. *Gītās*.

^२ Dev.: Kārpātā.

^३ So M.—Minaev: mūḍhā; Tib. has: don-med.

^४ Cp. Āṣvinaṣṣkulanavamyāp devīratam, Aufrecht, *Ost. Cat.* 285*.

^५ Cp. Aufrecht, *op. cit.*, dākṣiṇātya, ‘ācārya, ‘tantra, karnāṭadeśa (258*); Weber, *Vajrasūci*, p. 258; Roussel, *Cosmologie hindoue* p. 818, from *Bhāgavata-purāṇa*: Bhakti narrates her life to Nārada: “I was born in Dravida, I have grown up in Karpātaka...”

^६ Tib.: goḥ-mai miñ = uttaranāma^७; upari = goḥ-du.

सर्वमाणा चनेकानिः कारणाभिर्दुःखमनुभवतो जीवित-
मनुसृजति । अहं तु अपराधयोः परमदुर्बभूवुस्तथाभवाच्च
ज्ञतोऽसाहः । दुःखैः कसात्कारसात् कातरौभवामि ॥

सादितत् । अत्यल्पदुःखं कथं चित्तोदुं प्रक्यते । अर-
४ अरपत्रिरन्धेदनादिदुःखं गरकादिदुःखं वा सुखार्थं कथं तु
सोढव्यमित्यसाह ।

न किं चिदस्ति तदस्तु यदभ्यासस्य दुष्करं ।

तस्मान्मृदुव्यथाभ्यासात् सोढव्यापि महाव्यथा ॥ १४ ॥

शास्त्राभासकसादि कौशलादि मृदुमध्यातिमात्रदुःखासु-
१० भवनादि वा । वस्तु न तद्विद्यते किं चिदभ्यासमोचरो न
भवति । सर्वसेवाभासादात्मसात्कर्तुं प्रक्यत इति भावः ।
यस्यान्तसात् । अत्यल्पतरादिश्रयाभासागरकादिमहाव्यथापि
सोढुं ।

यथोक्तं । तथाअल्पदुःखाभासपूर्वकं कष्टकष्टतराभासः सिध्यति ।

१५ यथा चाभासवशात्सुखानां दुःखसुखसंज्ञा । तथा सर्वदुःखो-
त्पत्तिरु सुखसंज्ञाप्रत्युपज्ञानाभासात् सुखसंज्ञैव प्रत्युपनिवर्ते ।
एवं निबन्धकस्य च सर्वधर्मसुखाक्रान्तं नाम समाधिं प्रति-
-ब्रजते ।

1 Op. Gildes, 180-18, 285-2 and note.

2 S. Gildes, 181, 7-11.

3 The reading of Gildes, is possibly better : staunf; but Tib. : de-lar-na.

4 Tib. : rgyu-mthun-pal hbras-bu ysh ..., According to Foucaux, same translation in Lalita, 5/1, -(rgyu-ba-arotas, prastra) mthun-pa-same etc).—See Mahāvastu II, 546.

‘उक्तं हि पितामुपवसाने । अस्ति भगवन् सर्वधर्मसुखा-
ज्ज्ञातो नाम समाधिः । अथ समाधेः प्रतिक्रमादोभिसक्तः
सर्वारम्भवस्तु सुखमेव वेदनां वेदयते । न दुःखा । नादुः-
खासुखा । तत्र नैरयिकामपि वेदनां कार्यमायस्य सुखसंज्ञैव
प्रत्युपस्थिता भवति । मातुषीमपि कारणां कार्यमायस्य हस्ते-
ष्वपि ह्रियमानेषु पादेष्वपि^१ कर्षेणपि नासास्यपि सुखसंज्ञैव
प्रत्युपस्थिता भवति । वेचैरपि ताप्यमानस्य अर्धे^२ [65^b] वेचैरपि
कशाभिरपि ताप्यमानस्य सुखसंज्ञा प्रवर्तते । बन्धनागारेष्वपि
प्रविशस्य^३ तैलपाचिकां वा क्रियमाणस्य । दधुकुट्टितिकं^४ वा
कुट्ट्यमानस्य । नङ्गुचिप्पितिकं^५ वा चिप्यमानस्य । तैलप्रद्योतिकं 10
वादीप्यमानस्य । ‘यावत्कार्पापण्येदिकां ह्रियमानस्य । पिष्ट-
पाचनिकां वा पाच्यमानस्य । हस्तिभिर्वा मर्द्यमानस्य सुखसंज्ञैव
प्रवर्तते । इति विस्तरः ॥

आदेवैतद्यदि प्रथमत एव मृदुचयाभासः स्यात् । यावता
स एव नासीति । अथाह ।

15

^१ *Qikāḍa*. 181, 12-182, 6.—See notes and Pāli references.

^२ Is wanting in *Qikāḍa*.

^३ Ms: pārquesu; but Tib.: rkañ-ba.

^४ *Qikāḍa*. has: --prakṣiptasya; pe: taññā°.

^५ *Qikāḍa*.—Ms: kuṭṭitakadyā. The last akṣara is doubtful.

^६ See Prof. BENDALL's notes on these difficult words.—Our Ms.: ...यं-
pidikam yā vispamānasya.

^७ Yāvat supplies the sentences omitted by our author.—*Qikāḍa*. has
chedikam, pācanikam, (better reading).

उद्दंशदंशमशकक्षुत्पिपासादिवेदना ।

महत्कष्टादिदुःखं च किमनर्थं न पश्यसि^१ ॥ १५ ॥

उद्दंशादिद्व्यतदुःखमनर्थं किं न पश्यसि । तदयमधिष्ठं
मृदुव्याभासनिमित्तमस्येव इति भावः ॥ पुनरन्यथा सचित्तं
५ दृढयितुमाह ।

शीतोष्णदृष्टिवाताध्वव्याधिवन्धनताडयैः ।

सौकुमार्यं न कर्तव्यमन्यथा वर्धते व्यथा ॥ १६ ॥

सुकुमारतरचित्तस्य हि दुःखमतितरां बाधकं भवति ।
दुःखेऽपि दृढचित्तस्य विपर्ययः ॥ ननु दृढीकरणेऽपि चित्तस्य
दुःखमसम्भवेति । अत्राह ।

के चित्तशोणितं दृष्ट्वा विक्रमन्ते विशेषतः ।

परशोणितमध्येके दृष्ट्वा मूर्च्छां व्रजन्ति यत् ॥ १७ ॥

तच्चित्तस्य दृढत्वेन कातरत्वेन चागतं ।

दुःखदुर्योधनस्तस्माद्भवेदभिभवेद् व्यथा^२ ॥ १८ ॥

१५ न खलु दृढचित्तस्य किं चिदग्रकं नाम । तथा हि के
चिदीरपुङ्खाः संशामभूमौ सशोणितमपि पश्यन्तोऽधिकतरं
शौर्यमाभजन्ते । के चित्पुनः कातरचित्तसंततयः परबधिर-
दर्शनादपि मरणान्तिकं दुःखमनुभवन्ति ।

^१ Tib. : don-med sdug-bshal cis ma mthob : anartham duḥkhaṁ kasmān na dṛṣṭam.

^२ Tib. : de-bas gnod-pa khyad-bzad-ñiḥ | sdug-bshal-rnams-kyis mi
hsugs-kyis = tasmād vyathām abhībhan duḥkhair adharāpiyo bhavet.

एतदुभयमपि चित्तस्येतरेतराभ्यामविपर्ययात् । इति मत्वा
दुःखदुर्धोधिनी 'नाधिगम्यो भवेत् । दुःखैरप्यकम्प्यत्वात् ।
ततोऽभिभवेद्भया । न पुनस्तथाभिभूयते ॥

इत्यमप्यभिभवेद्भयामित्याह ।

दुःखेऽपि नैव चित्तस्य प्रसादं क्षोभयेद् बुधः । 5
संग्रामो' हि सह क्षेत्रैः' युद्धे च सुखभा व्यथा ॥ १९ ॥

प्रसादं पूर्वोक्तं नावसादयेद्विषयः । कुतः यस्मात् । क्षेत्र-
ग्रन्थभिः सह संग्रामोऽयमारब्धः । संग्रामे च व्यथा नाम न
भवेदिति दुर्लभं । व्यथा सुखमेव ॥

न[६६] नु तथापि दुष्करमिदमतीव दुश्च्यत इति । अत्राह । 1

उरसारातिघातान्ये प्रतीच्छन्तो जयन्त्यरीन्' ।
ते ते विजयिनः शूराः शेषास्तु मृतमारकाः ॥ २० ॥

अभिसुखमभिभवन्तः' शत्रुं । तत्र शरान् वचःस्तस्मै प्रती-
च्छन्तो ये जयन्ति समरे रिपून् । ते ते शूरपुरुषाः 'पर-
रिपुविजयादिषु सम्भविजयौ प्रशस्यन्ते । ये पुनरन्ये ह्य- 15

1 So Ms. (second hand) = ..°dhano' nadhi°.

2 So L^a, M.—Minaev has : saṅgrāme hi..., and so Tib : gyul-hgyed-la; but see Commentary.—With saṅgrāma op. *Qikpa* 384¹².

3 The Tib. version is the following : adng-bśhal thams-cad khyad-bśad-
nas se-adah-la-sogs dgra hjom-pa : sarvadupkhāny abhibhūya dvesādyarim
jayanti.

4 Orig. scribe : °bhavanti; second scribe : °bhavanti.

5 Tib. : mohog-tu dgra; mohog-ma = para, uttama, parama, etc.

प्रज्ञादिभिरभिभवन्ति ब्रह्म । ते चाकिंचित्करतया मृतमा-
रकाः शुश्रूषणीया एव ह्यरेः ॥

इतोऽपि गुणदर्शनादुःखमधिवासयितव्यमिच्छाह ।

गुणोऽपरश्च दुःखस्य यत्संबेगान्मदच्युतिः ।

८ संसारिषु च कारुण्यं पापाद्भीतिर्जिने स्पृहा ॥ २१ ॥

अथमपरः शुभहेतुर्गुणो दुःखस्यास्य संबोधिमार्गागुरुस्तः ।

यदुःखस्य समावेगे मनसि संबेग उपजायते । तस्माच्च धौवन-

धनादिकतस्तस्य मदस्य च्युतिर्भङ्गो जायते । संसारिषु च संसार-

दुःखपौडितेषु कदवाचित्तं । पापस्य फलमिदमिति मत्वा

10 पापाद्भवमकरचचित्तं च । बुद्धे च भगवति स्पृहा भक्तिः

अद्वा चित्तप्रसादश्च । भगवानेव हि दुःखचयगामिनं मार्ग-

मुपदिष्टवानिति ॥

परप्रत्ययोत्पन्नदुःखाधिवासनाच्च परामृश्याह ।

पित्तादिषु न मे कोपो महादुःखकरेणपि ।

15 सचेतनेषु किं कोपः तेऽपि प्रियकोपिताः ॥ २२ ॥

पित्तादिदोषचयात्मकमेव शरीरं । ते च तयाविधाहार-

मिहारवैगुण्याद् विषमावस्थां प्राप्ता व्याधीन् जनयन्तः सर्वदुःख-

1. The compound is new.

2. Minner has: 'dubkha-karev'; but Comm. : 'janayanti'.

3. Kopita translated by bekal-be = urged on, influenced. (ood, p. 4).
The pitta-dog are said "kopita" when troubled (krothita).

चेतनो भवति । तथापि न तेषु मम क्रोधः । अचेतनत्वात् ।
न ते संचिन्तय दुःखदायकाः । किं तर्हि । स्वकारणवशात्
बलेन प्रकोपमुपगताः । अथेवं अचेतनेषु किं क्रोधः । किं न
ज्ञादिति चेत् । तेऽपि पूर्वकर्मापराधात् स्वकारणवशात्प्रको-
पिता दुःखदायका भवन्ति । इति पितादिवत्तेष्वपि न पुन्यते ६
मम क्रोधः ॥ [६६^b] उभयत्रापि समानं कारणाधीनत्वं ।

इत्युपदर्शयन्नाह ।

अनिष्टमाख्यमप्येतच्छूलमुत्पद्यते यथा ।

अनिष्टमाख्योऽपि बलात्क्रोध उत्पद्यते तथा ॥ २३ ॥

सप्रत्ययोपजनितवामर्शैः पितादिभ्योऽनभिप्रेतमपि शूल- 10
मवश्यमुत्पद्यते यथा । तथा स्वहेतुपरिणामाधिगतप्रतिभ्यो
दौर्भगत्वादिभ्यः क्रोध उत्पद्यते । इति साधारणमनयोर्हेतु-
प्रत्ययाधीनत्वं ॥

अथ ज्ञात् । उक्तमथ अचेतनाः संचिन्तय तथाविधानिह-
कारिणः । न तु पुनरितरे तथेत्याह ।

15

कुप्यामीति न संचिन्तय कुप्यति स्वेच्छया जनः^१ ।

उत्पत्त्य इत्यभिप्रेत्य क्रोध उत्पद्यते न च ॥ २४ ॥

तत्प्रत्ययवशात्प्रोक्तव्यं कुप्यामीत्येवं बुद्धिपूर्वकं संचिन्तय
न जनः स्वरं प्रकुप्यति । क्रोधोऽपि उत्पत्त्य इत्यभिव्यञ्जक-
ज्ञातव्येनैवोत्पद्यते ॥

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणमिदमित्याह ।

ये के चिदपराधास्तु^१ पापानि विविधानि च ।

सर्वे तत्प्रत्ययबलात् स्वतन्त्रं तु न विद्यते ॥ २५ ॥

^२ इदमत्ययतामात्रममुपस्थितस्वभावं सर्वमिदं । न तु सा-
५ तन्त्र्यप्रवृत्तं किं चिदपि विद्यते ।

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेतना ।

न चापि जनितस्यास्ति^३ जनितोऽस्मीति चेतना ॥ २६ ॥

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति ।
या हि साहेतुपरिणामोपनिधिधर्मतया तथाविधं कार्यं
जनयति । न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्यापि
जनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेतना मनसिकारोऽस्ति^४ ।
तस्माच्चिर्यापारतया सर्वधर्माणां । 'अस्मिन् सति इदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । इतीदमत्ययतामात्रमिदं जगत्^५ ।
नात्र कश्चित्स्वतन्त्रः संभवति । हेतुप्रत्ययाधीनत्वासर्वधर्माणां ॥
१५ सादेतत् । अस्यैव स्वतन्त्रं । यथा सांख्यानं प्रधानं । आत्मा

१ So Minaev; M. has: ° aparādhā ca.

२ Cp. Bodhic. f. note ad 249, 12 (p. 395); Sarvadarśanas. 20, 21 and
Comm. to Candakara II. 2, 19.

३ L² janitasyāpi.

४ Cp. Jālistambasūtra on Pratītyasamutpāda: ... bijasya naivam
bhavati: "aham, ahkuraṁ nirvartayāmi" iti; ahkurasya naivam bhavati:
aham bijena nirvartita" iti. "Qikṣṣe, Madhyamakavṛtti, Bodhic. IX, Abhi-
dharmakośav.. Bhāmati, p. 354.

५ L¹ = Madh. vṛtti, 14, 22, 50, 11; Mahāvastu, II, 285-7; Majjhimanikāya
III. 63, 20 Bodhic f. 307, 4. Abhidharmakośa, (Soo. As.) fol. 234-5.

च नैवाधिकादीनामाकाशादयः । तत्किमुच्यते न किं चित्त-
तन्मिह विद्यते । [६७*] इत्याशङ्क्याह ।

यत्प्रधानं किलाभीष्टं यत्तदात्मेति कल्पितं ।

तदेव हि भवामीति^१ न संचिन्त्योपजायते ॥ २६ ॥

यत्तद्भवतां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधान- 5
मित्यभिमतं । किञ्चेति प्रमाणासंगतमेतदित्यरुचिं प्रकाशयति ।
यदपि तदसु किं चिदात्मेति कल्पितमध्यवसितं प्रमाणा-
संगतमेव । आह । यस्मात्तदेव स्वयमेव तदपरकारणाभावाद्
भवामि समुत्पद्य इति नाभिसंधाय^२ जायते ॥ कुतः । यस्मात्

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा । 10

तत् प्रधानादि प्रागसदेव । असत्तस्य बन्धासुतादेरिव का
भवितुमुत्पत्तुमिच्छा भवेत् । अथ नासदुत्पद्यते किं चित् ।
केवलमव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थार्था परिणाममात्रं । यद्येवं परि-
णामोऽपि कथमसमुत्पद्यते व्यक्तावस्था वा । परिणामस्य
व्यक्तावस्थायाश्च तत्त्वभावे तस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । अतिरेके 15
संबन्धाभावः । संबन्धकल्पनार्था चागवस्था । परतो विशदेष
प्रधानं निराकरिष्यते^३ ॥

आदेतत् । आत्मन्यवमदोष एव । न हि तस्य वयमुत्पाद-

^१ Dev. : bhavāniti.

^२ In margin : abhiprāyikṛtya ; wanting in Tib.

^३ IX, 127-128. For the present argumentation, see 136 : vyaktasyānta
utpattir akāmaśyāvi te sthitā.—Op. Madh. vṛtti. 6-7.

नित्यमिति चेन्न नित्यसम्भवात्तदुक्तं इत्यर्थः । अतः
नामेव । अथापि सर्वथा चरविषयकस्य एवावाप्तत्वादासत्वात् ।
ततो नानापि निवर्तते

अतुल्यं हि तज्जातिं क इच्छेन्नितुं तदा । इति ।

- 5 भावेऽपि वा नास्ति स्वात्मन्यपि प्रभुत्वमस्ति । प्रकृत्युपगमित-
मेव हि विषयमपि यं भुङ्क्ते । तदा च विषयोपभोगात्मा
तद्भोक्तृत्वमस्य नासीत् । पश्चादतुल्यं च तत्त्वभावमेव । अन्यथा
तस्य भोक्तृत्वायोगात् । तदुत्पादे च तज्जात्युत्पाद इति कथं
जात्मानं उत्पाद इत्यत इति । तदेवं [67^b] पुनः

अतुल्यं हि तज्जातिं क इच्छेन्नितुं तदा ।

इत्याचारं ॥

अपरमपि दूषणमप्यह ।

विषयव्यापृतत्वाच्च¹ निरोद्धुमपि नेहते ॥ २७ ॥

अथप्यसौ प्रधानोपहितविषयोपभोगाच्च प्रवर्तत इतीक्षते ।

- 15 तदा प्रागप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवृत्तिर्न युज्यते । अथ कथं चित्तव-
र्तते । तदापि विषये व्यापृतस्य निवृत्तिर्न जातु । एतदेवाह ।
निरोद्धुमपि नेहते । विषयोपभोगाच्चित्तवर्तितुमपि शोच्यते ।
तदा तस्य तत्त्वभावत्वात् । तस्य च नित्यतया निवृत्तेः । निवृत्तौ
चानित्यत्वप्रसङ्गात् । नैयायिकादीनामात्मनो अपदेष्टो नित्यत्वात् ।

20 विशेषमपि तज्जाह ।

1 So Ma.

2 Miller and text Ma. : rīṣayavartatvāt. — Tib. : yul-la rīg-ta gṛha-
par-bas hṛg-par.

नित्यो अचेतनश्चात्मा व्योमवत् स्पृष्टमक्रियः ।

अचेतनं चांक्षादिह विशेषः । अन्यत्र समानता । तत्र
नित्यः पूर्वापरकालधोरेकस्यभावः । अचेतनस्य अचित्स्यभावो
ननु इत्यर्थः । अन्यचेतन्ययोगाच्चेतयते । व्योमवत् व्यापी । अतः
एव स्पृष्टं व्यक्तमक्रियः । यदाह ।

5

अन्वे पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समामयं ।

ज्ञातो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥

शुभाशुभाणां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥

तथा चाकिंचित्कर एवाद्यौ क्वचिदपि कार्यं ऽनुपयोगात् ॥ 10
अथापरसहकारिप्रत्ययसंनिधौ निष्क्रियस्यापि तस्य क्रियाप-
गम्यते । यदुक्तं

ज्ञानयन्त्रादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भक्षते । इति ।

अथाह ।

प्रत्ययान्तरसङ्गेऽपि निर्विकारस्य का क्रिया ॥ २६ 15

ज्ञानयन्त्रादिप्रत्ययान्तरसंपर्के ऽपि नित्यत्वाच्चिर्विकारस्य पूर्व-
क[68]भावादप्रच्युतत्वात्मानः का क्रिया ॥ नैव क्रिया पुच्यते ।

1 Quoted ad ix. 68 (p. 285, 20) : naityāyikavad vaiśeṣikā api.

* Quoted ad ix. 72 (p. 304, 26). Our MS. has : labhyate; but Tib. : bodh-
The second line is the following : Buktadobkhdīsārvittisamavāyina-
bhoktyā. — These buddhistie quotations may perhaps be found in The
Tarkajrālā by Bhāṣavivaka ?

यः पूर्ववत्क्रियाकाले क्रियायास्तेन किं कृतं ।
तस्य क्रियेति संबन्धे कतरत्तन्निबन्धनं ॥ ३०

अथा पूर्वमक्रियाकाले तथा क्रियाकाले ऽपि यः । तेन
कारकस्यभावविकलेन क्रियायाः किं कृतं । येन प्रत्ययान्तरसङ्गे
5 तस्य क्रिया व्यवस्थाप्येत ॥ अपि च । उभयसंबन्धाभावात्
तस्यात्मनः क्रियेयमिति संबन्धे कतरत्तदन्वनिमित्तं । नैवास्ति
किं चित् ॥

विस्तरेण सात्मनो निराकरित्यमाणत्वादीश्वरस्य^१ च न
सात्मनः कश्चिदपि संभवति । एवमसात्मन्यं सर्वं च प्रसाध्योप-
10 संहरमाह ।

एवं परवशं सर्वं यद्वशं^२ सो ऽपि चावशः ।
'निर्माणवद्वेषेष्टेषु भावेष्टेयं क कुप्यते'^३ ॥ ३१

इवमुक्तमद्येन परवशं पराद्यत्तं सर्वं बाह्याध्यात्मिकं वस्तुजातं ।
तर्हि यद्वशे^४ तदपराद्यत्तं भविष्यतीति चेत् । न । यद्वशं सो
15 ऽपि चावशः सहेतुपरतन्त्रः । एवं स हेतुरपि सहेतोरित्यना-

1 Minaev : katarattam ni^o; L: katarantu. Tib.: de-yi byed-pa hdi yin
ges, hbrul-bar hgyur-ba gañ-gig yod = tasya kriyeyam iti... (op. Comm.)

2 On iqvara, see IX, 119-126; on ātman, IX, 58-60.

3 = yasya vāṇe sthitaṁ sarvaṁ, so 'pi...

4 Minaev has: nirvāpavad; L³ nirmāṇa; so Tib.: de-ltar ces-na sprul-
lta-buī dños-po-kun-la hkhro mi hgyur (= evaṁ jñātvā nirmītasadṛśasārva-
bhāvaṇa na kupyate).—Comm.—MS. has also: nirvāṇa, p. 157; 4, 10. Cp. V. 57

5 L³ kupyate.—According to the Comm.: kupyatām.

6 So MS., clearly written the old sign of a antecedent.

दिव्यं वारयत्पराधां न आवृत्तिः^१ कश्चिदपि संभवति । अतो
निष्ठापाराः सर्वधर्मा इति । कः कस्य द्रुष्टिः परमार्थतः
वेनापराधिनि कश्चित्कस्य चिदपराधे तस्य देवो युक्तः ।
इदमेवाह । निर्वाणवत् सर्वव्यापारकल्पनाविगमात् । अचेष्टेषु
निरीक्षेणु सर्वधर्मैवेवं सत्सु कश्चिदपि । न युज्यते प्रेषावता 5
कश्चिदपि कोप इति भावः ॥

आदेतत् । एवं श्लोकं समर्पयतो द्वितीयं विचटत् इत्या-
शङ्क्यमाह ।

वारणापि न युक्तैवं कः किं वारयतीति चेत् ।

समर्थितन्यायेनैव वारणापि निवर्तनमपि निर्वाणवदचेष्टेषु 10
भावेषु न युक्ता । एवमिति यदा किं चिदपि क्षतम् न युक्तम्
[68^b]ते । सर्वं प्रत्ययसामर्थ्यं प्रतीत्य जायते । तदा
न युक्ता । यदि वामैवं तथापि कथं न युक्ता । को वारयतीति
क्षतम् कर्ता किं निषेधं क्षतम्प्रवृत्तं वारयतीति चेत् ॥
अयमभिप्रायः । न हि समाने ऽपि न्याये कश्चिद्वृत्तिः क 16
चिद्वृत्तिर्बुध्यते । एकच निवृत्तौ सर्वत्रैव निवृत्तिर्बुद्धा न
तु कश्चिदेव न्यायस्य सामान्यत्वात् । तस्माद्युक्तमेतत् । वारणा
न युक्तेति । यद्येवं मन्यसे ऽचोत्तरमाह ।

युक्ता प्रतीत्यता यस्मादुःखस्योपरतिर्मेता ॥ ३२^१

^१ svavagīn, ° gītā are new.

^२ Tib. : de-la brten-nas adug-bshel-rnams rgyun-obad hgyur hdod mi-rgyis
med-tab pratītya-dāḥkhānām uparatir itā na syuktā. — Dev. : yuktāb...
tasmād...

युक्ता वारणाः कुतः प्रतीत्यता । इह प्रतीत्येदमुत्पद्यते
इति प्रतीत्यसमुत्पत्तता यस्यादक्षि विद्यापारेष्यपि भावेण ।
अतो वारणा युक्ता । ततो न व्यापातः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि
विद्यापाराः सर्वधर्मास्तथापि प्रतीत्यसमुत्पादवशात्पारतन्त्र्यमुप-
५ दर्शितं । एवं परवशं सर्वमित्यादिबचनात् । ततो ऽविद्यादि-
प्रत्ययवशादुत्तरोत्तरः कार्यप्रवाहः संस्कारादिरूपः प्रवर्तते ।
पूर्वपूर्वनिवृत्तौ निवर्तते । एतदुत्तरं विस्तरेण प्रति-
पादयिष्यते ॥ तस्माद्दुःखसंसारस्योपरतिर्निवृत्तिरभिमतः ।
अतो देवादिपापप्रवृत्तिवारणा संगच्छते । तां प्रतीत्य तथा-
१० विधमभ्युदयनिःशेषसकभावं पश्यमुत्पद्यते ॥

सांप्रतं प्रकृतमेव धीमवकाह ।

वा हृदाथ्यन्वायकारिणं ।

अस्येत्येवं मत्वा सुखी भवेत् ॥ इह

सर्वं तस्मादभिनेतरमपकारिणं प्रतीत्य

१५ सुखमेवावगम्यतीति । कुतः । ईदृशा अपकारकरणीयहेतवो
ऽस्मादभिनेतरस्य वा । इत्येवं निश्चित्य सुखी भवेत् । दौर्मनसं
न कुर्वीत [४०] । किं च दुःखोपनिपातेन चित्तसोभेऽपि न
दुःखस्य निवृत्तिरस्तीत्युपदर्शयकाह ।

१ Tib. : beten-nao-go = pratitya.

२ Supra VI, ३१.

३ IX, ७६.

४ We have: yuktā vāraṇā, pratityatā yasmāc aśti, tasmāc ca mithārasya
divyāḥ abhīmatā.

५ Pratitya samutpannam

६ Tib. : mi-mdaś dāc cig-ṣos = amītram itarāḥ ca.

अदि तु खेच्छया सिद्धिः सर्वेषामेव ऐहिना ।
 न भवेत्कस्य चिदुःखं न दुःखं कश्चिदिच्छति ॥ ३४
 न आत्मोच्छामाचेषानभिमतं निवर्तते अभिमतं चोपनिवर्तते
 हेतुमन्तरेण । तथात्वे सति न भवेत्कस्य चिदुत्पन्नं दुःखं ।
 किमिति । न दुःखमात्मनः कश्चिदिच्छति । असुखाभिवापिष 5
 एव हि सर्ववत्त्वाः ॥

दुःखाधिवासनाशान्तिमभिधाय^१ रदानो^२ परापकारमर्ष-
 चान्तिमुपदर्शयन्नाह ।

प्रमादादात्मनात्मानं बाधन्ते कण्टकादिभिः ।
 भक्तच्छेदादिभिः क्रोधादुरापस्यादिलिप्सया ॥ ३५
 उदन्धनप्रपातैश्च विषापय्यादिभक्ष्यैः ।
 निघ्नन्ति के चिदात्मानमपुण्याचरणेन च ॥ ३६
 यदैवं क्रोधवश्यात्वाद् घ्नन्त्यात्मानमपि प्रियं ।
 तदैवां परकायेषु परिहारः कथं भवेत् ॥ ३७

अवनीचिनकरिता प्रमादः । अथमेव अकाशं कण्टक- 15
 चाकुलकृपाकाचप्रकर्षादिभिर्दुर्गमार्गेषु^३ कर्मप्रवृत्ताः । कण्टका-
 चरचप्रथनादिभिर्वा बाधन्ते । तथा भोजनपानपरिहारा-

^१ VI, ३-३४.

^२ VI, ३५-५०.

^३ khāṇa, op. Bendall's note ad Qitāda. 102, 1; kaṭhalla (Tibet)
 Mahāvastu (Burnouf, Lotus, 283.)

दिभिः^१ । किमिति कोपात् । अन्त्यपरदारभनादिः शब्द-
मिच्छा वा ।

उद्भवम् ऊर्ध्वस्त्वम् । प्रपातः प्रपतनं पर्वतादेः । जलाग्नि-
प्रवेशादिभिः । विषापण्यादिभक्षणेः । अत्याहारातिपानादिभिः ।
5 निग्नन्ति मारयन्ति के चिन्नोदपुण्या^२ आत्मानं स्वकायं पर-
वधादिभिः । अपुण्यचरणेन च । परवधाभिप्रायाः संपामादिष्व-
कुत्रचक्रियया च ।

यदैवमुक्तक्रमेण क्षेत्रवशत्वात् क्षेत्रपरतन्त्रत्वादेते सत्त्वा
आत्मानमपि प्रियं वक्ष्यन्ति प्रगतिं योदयन्ति । तदैषां परकायेषु
10 परग्ररीरेष्वपकारविरतिः कथं ज्ञात् ॥

कृपापापमेवेते न देवस्थानं । इत्याह

कृतेष्वेषु प्रवृत्तेष्व्वात्मघातने ।

इत्या नास्ति क्रोध उत्पद्यते क्वं ॥ ३८

पिशाचैरिव पक्षेषु । एषु । अपकारकारिषु । उत्तमयेन
15 प्रवृत्तेष्व्वात्मघातने परापकारदारेण वा । न केवलं न तावत्
[४९] क्वं नास्ति । श्रीदासोन्मपि बाधूनां तत्रायुक्तं । देव
उत्पद्यते क्वं । कृपास्थानेति विपर्ययो महान् ॥

^१ Parihāra, see Childers, s. voo, "Ab. (Abhidhānappadīpikā) gives also to this word the meaning of vajjana, "avoiding," as in Sanskrit, but of this I have not as yet met with any example."—This meaning imposes itself in our text.

^२ Mohaparnā (not in P.W.) very common, *Leubov.* 65, 12, 114, 9, etc. Op. mahavarga, *ibid.* 111, 16.

एवमपि स्वप्तिं निवारयेदित्याह ।

यदि स्वभावो बालानां परोपद्रवकारिता ।

तेषु कोपो न युक्तो मे यथाग्नौ दहनात्मके ॥ ३६

तथा हि विकल्पद्वयमत्र बालानां वृत्त्यनानां यथेतादृश
एव स्वभावः^१ परोपद्रवकारिता नाम । तदा न सखु स्वभावाः^२
पर्यनुयोगमर्हन्ति^३ किमिति परापकारं कुर्वन्ति ते । इति
परिभाष्य तेषु दोषो न युक्तो मे । तद्यथाग्नौ दहनस्वभावे
दाहकरणात् । अन्यथा तदभावे तत्स्वभावताहानिप्रसङ्गात् ।

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह ।

अथ दोषो ज्यमागन्तुः सत्त्वाः प्रकृतिपेशणाः । 10

तथाप्ययुक्तस्तत्कोपः कटुधूमे यथाम्बरे ॥ ४०

अथ दोषो ज्यमागन्तुरन्य एव न तत्स्वभावभूतः सत्त्वाः
पुनः प्रकृतिप्रभास्वरचित्तसंतामनतया^४ पेशणा अकुटिलस्वभावाः ।
दोषा हि दुष्टस्वभावा न तत्स्वभावाः सत्त्वाः । तथाप्ययुक्तस्यैषु
सत्त्वेषु पेशणस्वभावेषु कोपः । कस्मिन्निव । कटुधूमो यस्मिन्नि- 15
वाम्बरे । न हि कटुता नाम निर्मलसाकाशस्य स्वभावः । अपि
तु धूमस्य । अतश्च तद्दोषेण धूम एव दोषो^५ युज्यते । नाकाग्ने
प्रकृतिपरिशुद्धे । तस्माद्दोषेणैव कोपो युज्यते न सत्त्वेषु ॥

^१ MS. : stādṛṣṭā eva svabhāvāḥ. No plural sign in Tib.

^२ No sign of the plural in Tib.

^३ MS. : paryanupayogam.

^४ Cp. prakṛtīnirmala, °prabhāsvartā, Bodhic. IX, 260.16; prakṛtiprabhā-
varaviṣuddhī (Zaṅkāv. 80.5).

^५ MS. : doṣo.

अपि च यदेव हि प्रधानं दुःखकारणं तत्र युक्तो भवेत्कोपो
नाप्रधाने । इत्याह ।

मुख्यं दण्डादिकं हित्वा प्रेरके यदि कुप्यते ।

द्वेषेण प्रेरितः सोऽपि द्वेषे द्वेषोऽस्तु मे वरं ॥४१

- 5 काये हि दण्डप्रहारादभावितचित्तस्य दुःखं समुत्पद्यते ।
ततोऽदण्ड एव मुख्यं दुःखकारणमिति । तत्रैव कोपो युक्तः । अथ
परप्रेरितस्य दण्डस्य को दोषः । तेन प्रेरक एव द्वेषो भवति ।
एवं तर्हि द्वेषेण सोऽपि दण्डप्रेरकः [70^a] प्रेरित इति
द्वेषे द्वेषो मम युक्तो न प्रेरके ॥

अपि च । नादत्तं किं चिदुपभुज्यते सुखं दुःखं वा ।
इति विचिन्त्य परापकारेऽपि न तत्र चित्तं प्रदूषयेत् ।

मयापि पूर्वं सत्त्वानामौद्दिश्येव व्यथा कृता ।

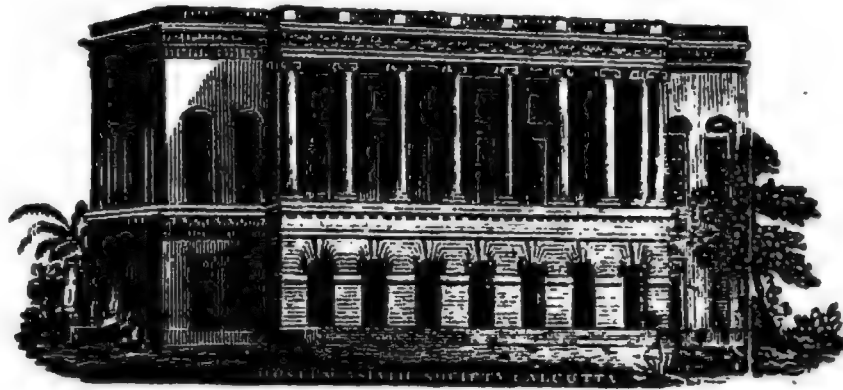
तस्मान्मे युक्तमेवैतत्सत्त्वोपद्रवकारिणः ॥ ४२

- 15 पूर्वं जन्मान्तरे मयापि सत्त्वानामेवंविधेन पीडा कृता
यस्मात् । अणुपरिशोधनन्यायेनोचितमेव ममैतत्परापकार-
कारिणः । तत्कर्मफलपरिपाकादिति भावः ॥

यद्यस्य कारणं तस्मादेतदुत्पद्यते । नान्यस्मात् । इति
परामृश्य परापकारं मर्षयेत् । इत्युपदर्शयन्नाह ।

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1090.

बोधिसर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1904.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	5
Advaitachinta Kanustubhe, Fasc. 1-2	...	...	0	12
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
Aitarīya Brāhmaṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	7	8
Aṣṭa Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	...	1	8
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Aṣṭasāhasikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Aṣṭavaiśyāka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	16
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	9	0
Bāla Bhāṣṭī, Vol. I, Fasc. 1	...	...	0	6
Baudhayana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
*Bhāṣaṇi, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1	14
Bhāṣṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	...	...	1	8
Bhaddāvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Bhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Catadusanī, Fasc. 1	...	...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8	0
Catapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-4	...	...	4	2
Catasaṁkhyāka-prajñāpāramitā (Text) Part I, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
*Caturvarga Ohintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-15. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1	...	...	20	4
Āloka-vartika, (English) Fasc. 1-4	...	...	3	0
*Gṛanta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	...	5	4
Ditto Gāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each Vol 4, Fasc. 1,	...	...	6	0
Āṣṭa Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kīlāsāra, Vol. I, Fasc. 1-6	...	...	2	4
Kāla Mādha va, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	...	...	2	4
Kītantra, (Text) Fasc. 1-6 @ 1/12/ each	...	...	4	5
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Kārmā Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	...	7	8
Manuṣikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Māhābhāṣya Purāṇa, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	6	0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	4	14
Mīmāṃsā-vartika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Mīmāṃsā, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	5	4
Mīmāṃsā-paddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/ each	...	...	2	10
Mīmāṃsā-pradīp Fasc. 1-4	...	...	1	8
Mīmāṃsā-vārtikā, (Text)	...	...	0	10
Mīmāṃsā Kārmāśāli Prakarṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	3	6

तच्छस्त्रं मम कायश्च द्वयं दुःखस्य कारणं ।

तेन शस्त्रं मया कायो गृहीतः कुच कुप्यते ॥ ४३

अविकलकारणसामयौ हि सर्वकार्यस्य कारणमिति
प्रमाणपरिनिश्चितं । सा चात्र तथाविधा विद्यते । तथा हि
तस्यापकारिणः शस्त्रं खड्गादि मम कायश्च । एतद्वयं सामयौ रूपं 5
दुःखस्य कारणं । इति समर्थकारणसङ्गावेऽपि कार्यं कथं नोत्प-
द्येत । अन्यथा तत्तस्य कारणमेव न स्यात् । 'ततोऽन्यदपि तत्
उत्पादयोगः । तस्माद्यदि कारणोपनायके कुप्यते तदा स्वात्म-
न्यपि कोपो युक्तः । यतः स्वयमपि दुःखकारणं वहत्युपनयति
च भवान् । आत्मन्यकोपे परचापि न युक्त इति भावः ॥ 10

प्रकारान्तरेणोक्तमेवायं स्पष्टयन्नाह ।

गण्डोऽयं प्रतिमाकारो गृहीतो घट्टनासहः^१ ।

तृष्णान्धेन मया तच्च व्यथायां कुच कुप्यते ॥ ४४

शरीराकृतिरयं पद्मगण्डो^२ मया गृहीतः । सर्वदुःखहेतु-
त्वात्सर्वोपमर्दसहः । आकोटनताडनादिभिरप्यभेद्यत्वात् । दुःख- 15
परिहाराय सुखप्राप्तये च या दृष्ट्याभिलाषः । तदन्धेन पिहित-
प्रज्ञासोचनेन तस्यां व्यथायां सत्यां कुच कुप्यते । न हि गण्डस्य
कुशादि[70^b]संपर्कजे दुःखे क्वचिद्विवेकतः कोपो युक्तः ॥

^१ = tatsāmagrito, nynd api kāraṇam syāt, tata... ?

^२ Tib. : ṣa-ba mi-yi gzugs hdra-ba rog-tu mi-bzod adog-banal-can = gaṇḍaḥ
(= abscess) puruṣa(= ṣarīra)rūpasamaḥ sparṣana-asahaḥ duḥkhī.... But
Comm. : sarvopamardasahaḥ...abhedyatvāt. On pratimā, see Qikṣas. 358, 1b;
on gaṇḍa, Aṅg. Nikāya IV, 386.

^३ Ms. : pakṣa°, but Tib. ; ṣa-ba smin-pa.

अपि च । यः कार्येणानर्थी^१ तेन तत्कारणमेव परिहर्तव्यं
भवेत् । अहं तु विपर्यस्तमतिरिति विमर्शमुपदर्शयन्नाह ।

दुःखं नेच्छामि दुःखस्य हेतुमिच्छामि बालिशः ।
स्वापराधागते दुःखे कस्मादन्यत्र कुप्यते ॥ ४५

५ दुःखं दण्डाद्यभिघातजं नेच्छामि । तस्य पुनः कारणं
शरीरं प्रत्यपकारणं चेच्छामि बालिश इति बालधर्मो विपर्यासः ।
तस्मात्कारणत्वकाये यदुःखं तत्स्वापराधागतमेव । इति कस्मा-
दन्यत्र तत्सहकारिमात्रे कुप्यते ॥

आत्मवधाय स्वयं संसृतशस्त्रस्यैवान्यत्र मम कोपो न युक्त
१० इत्याह ।

असिपत्रवनं यदद्यथा नारकपक्षिणः ।
मत्कर्मजनिता एव तथेदं कुत्र कुप्यते ॥ ४६

असिपत्रवनं नरकसमुद्भवं । अस्य एव पक्षाण्यस्येति कृत्वा ।
असिग्रहणं प्राधान्यात् । अन्यदपि शस्त्रं नारकदुःखहेतुर्यत्नं च^२ ।
१५ वने तस्मिन्निवासिणो गृध्रोऽसूकवायसादयः पक्षिणो यथा मत्क-
र्मजनिता एव दुःखहेतवो भवन्ति । नान्यदत्र दुःखकारणमस्ति ।
तथेदमपि परशस्त्रादिकं दुःखहेतुर्मत्कर्मजनितमेव । इति कुत्र
कुप्यते ।

१ Ms. : kâryeṇānadhī tena. ; Tib. : hbras-bu don-du mi gñer-pa des...—
(Byañ-ohub, don-du gñer = prārthayed bodhim). Should the conjecture be
right, anarthin, with a new meaning = anabhilāṣin.

२ Ms. yantram evanasya tannivāsino.... But Tib. : hkrul-hkhor dān
mtshon-cha gzan-dag kyañ bzah-ño (=grhitāni). nags-thsal de-na gnas.....

इत्यमपि विपर्यास एवायमित्युपदर्शयितुमाह ।

मत्कर्मचोदिता एव जाता मय्यपकारिणः ।

येन यास्यन्ति नरकान्मयैवामी इता ननु ॥ ४७

येन मदौघेन कर्मणा चोदिताः प्रेरिता एव मयि पूर्व-
कृतापकारे ऽपकारिणो जाताः सन्तो नरकान्वाहन्ति । तेन 5
मयैवामी अपकारिणो इता ननु । स्वचित्तं संबोधयति ।
नामीभिरहं इतः । अयमभिप्रायः । यदि नाकरिष्यमहमीदृशं
कर्म तदैतेऽपि नापकारिणो ऽभविष्यन्ति । मत्कृतेनैव कर्मणाप-
कारिणो भवन्ति ॥

अपकारिष्वेव [71^a] मोहादपकारिवुद्धिर्ममेति कारिका- 10
द्वयेन दर्शयन्नाह ।

एतानाश्रित्य मे पापं क्षीयते क्षमतो बहु ।

मामाश्रित्य तु यान्त्येते नरकान् 'दीर्घवेदनान् ॥ ४८

अहमेवापकार्येषां 'ममैते चोपकारिणः ।

कस्माद्विपर्ययं कृत्वा खलचेतः प्रकुप्यसि ॥ ४९

15

एतानपकारिण आश्रित्य निमित्तीकृत्य । मम पापं पूर्व-
जन्मकृतपरापकारजनितं क्षीयते तद्दुःखानुभवनविपाकेन चयं
याति । क्षमतः ज्ञान्तिमालम्बमानस्य । वस्तु अनेकपर्यायेण कृतं ।

1 According to the Comm. : tivra².

2 So M. L².—Minaev : mayaito.

मामाश्रित्य मत्कर्मचोदिता एवमप्यपकारं कृत्वा पुनरेते नरकान्
तीव्रवेदनान् दुःखदुःखानुभवान् यान्ति ॥ अत उक्तक्रमेण
अहमेवापकार्येवामित्यादि सुबोधं ॥

ननु यद्यप्यपकारी भवान् तर्हि भवत एव नरकगमनमुचितं
5 न त्वेवामित्याह ।

भवेन्ममाश्रयगुणो^१ न यामि नरकान्यदि^२ ।

एषामपि किमायातं यद्यात्मा रक्षितो मया ॥ ५०

या प्रत्यपकारनिवृत्तिनिष्ठा एतन्ममाश्रयमाहात्म्यं नरक-
गतिनिवृत्तिहेतुः । नरकात् यामि तदात्माश्रयमाहात्म्यबलेन ।
10 न तु पुनरेषां दुराश्रयतया नरकेषु समापतनमिति भावः ।
एतदेवाह । एषामित्यादिना ॥ अथमपि समुदायार्थः । यद्यपि-
मपकारी सन्नपि^३ केन चिदुपायकौशलेन नरकात् यामि ।
तदैवामुपकारिणां^४ किमायातं । किमप्यचौयते । का चतिरित्यर्थः ।
मया तावदेकेन [रक्षिता न] भवन्तामन्ये^५ रक्षित आत्मा च
15 भवेत् । न चैतावता किं चिदेषां न्यूनाधिकं गुणदोषेषु स्यात् ॥

1 Minacsv : āśrayagūṇo. ; Tib. : bsam-pa = M. L³ : āśaya°.

2 Tib. : gal-te bdag-la bsam-pa yi yon-tan yod na, dmyal mi hgro :
yadi mayy āśrayagūṇo bhaven, narakam na yāmi.

3 As said *supra* l. 3.

4 Possibly apakāripām ; but the *apakāripaḥ* are said to be *upakāripaḥ*.

5 Ms. illegible and from a second hand : bhavatām anyam r°.—Tib. : re-
zig bdag-ñid goig-pas khyed-cag gran ni ma bsam-la, bdag-ñid ni bsam-
ba yin te=tāvad ātmanā ekena anyasmin eva na rakṣite ātmā eva rakṣito
bhavet.—kyed-cag=plural of the pronoun of the second person the Tib.
translator failed to understand this clause.—According to Prof. Kern : mayā
tāvad ekena [na] bhavatā, manye, rakṣite ātmā ca bhavet.

ननु यदि नामैवं तथापि भवतो ऽपि न युक्तमात्मरक्ष-
मुपकारिकतश्चतथा । इत्याशङ्क्याह ।

अथ प्रत्यपकारौ^१ स्यां तथाप्येते न रक्षिताः ।

हीयते^२ चापि मे चर्या तस्मान्नष्टास्तपस्विनः ॥ ५१

यदि दण्डादिषा[71^b]तं कुर्वन्सु प्रत्यपकारौ भवेयं । तथाप्येते^३
न रक्षिता भवन्ति । न कश्चिदेषां प्रतीकारो नरकगमनादिषु
कृतः स्यात् ॥ प्रत्युत । ताडितेनापि मया न प्रतिताडितयं ।
तथा । सर्वसत्त्वेषु न मैत्रचित्तं मया निषेप्तयं^४ । अन्तश्चो न
दग्धसूषायामपि प्रतिघचित्तमुत्पादयितयं^५ । इत्यादेर्बोधि-
सत्त्वचर्याया मम हानिरेव स्यात् ॥ तस्मादेतर्हि प्रतीकारोपाया- 10
भावात्तपस्विनो वराका रक्षितुमशक्यत्वाज्ज्ञा दुर्गतिपतिता
एव । इत्युपेक्ष्यन्ते^६ तावदिदानीं । पश्चात्तदुपायमधिगम्य
तत्करिष्यामि यथैषां दुःखमणुमाचकमपि न स्यात् ॥

तदेवं परापकारमर्षणचाम्निं प्रतिपाद्य^७ । अधुना धर्मनिष्ठा-
नचाम्निमुपदर्शयितुमाह ।

15

मनो हन्तुममूर्तत्वान्न शक्यं केन चित्क चित् ।

शरीराभिनिवेशात्तु कायदुःखेन^८ बाध्यते ॥ ५२

1 Minaev : pratyayakāfi.—L¹ : syāt tathā...

2 L² : kṣiyate.

3 Ms. : mayā niṣaitavyam; but Tib. : spañs-par mi-byā-ha.

4 Op. VI, 1, in fine.

5 Ex conj. (=na sattvāpekṣā kriyate). Ms. : upekṣante—Tib. : de-ltar-na
re-ṣig btañ-sñoms-su byas la : evaṃ tāvad upekṣāṃ kṛtvā.

6 Op. ad VI, 8 and 35.

7 Ex conj.—Minaev, M, L¹ : cittaṃ duḥkhena..., L¹ Dev : kāyo.—Tib. :
lus hdi edug-baṅal-dag-gis gnod = kāyo 'yaṃ duḥkhair bādhyate.

द्विविधं दुःखमविचारतो बाधकमुपजायते । कायिकं मान-
सिकं चेति । तत्र मनसि न कस्यिद्दृष्टादिकं दातुं शक्तः ।
अमूर्तत्वात्मनसः । इति तदुक्तं दुःखं परमार्थतो न संभवति ।
कल्पनाकृतं तु दौर्मनस्यादिकं विद्यते । एतदेव दर्शयति ।
५ शरीरेत्यादिना । ममेदं शरीरमिति विकल्पाभ्यासवासना-
वशात् कायदुःखेन चित्तं विहन्यते ॥

^१ तथापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमित्याह ।

न्यङ्कारः^२ परुषं वाक्यमयशब्देत्ययं गणः ।

कार्यं न बाधते तेन चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि ॥ ५३

१० न्यङ्कारादिगणः समूहः कायस्य दुःखहेतुर्न भवति । न हि
कायस्यायं कं चिदुपघातं करोतीति येन तेन चेतः कस्माद्धेतोः
प्रकुप्यसि ॥

अथापि स्यात् । यदि नाम न्यङ्कारादयः कायस्य बाधका
न भवन्ति [७२^३] तथापि तच्छ्रुत्वा मयि लोकाणामप्रसङ्गं चित्त-
१५ मुत्पद्यते । इति मया नेद्यन्ते । इत्याशङ्क्याह ।

मय्यप्रसादो योऽन्येषां स किं मां भक्षयिष्यति ।^४

इह जन्मान्तरे वापि येनासौ मेऽनभौषितः ॥ ५४

भवतु नामैवं तथापि विचारणीयमेव । मयि न्यङ्कारादि-
अवस्थास्योऽयमप्रसादो जनानां स किं मां भक्षयिष्यतीहलोके

^१ tatra = kīyo.

^२ Minaev : nyakkāraparusañ vākyam—M. : nyakkārah.—Tib. : brūas
dah theig-rtsab smra-ba dah.

^३ Tib. : bdag-la sa-bar mi byed na, bdag ni çil-phyir de mi hdod.

परलोके वा । येनासौ लोकाप्रसादो ममाग्रिषः । इति विचार्य
न कर्तव्यो ऽवाभिनिवेशः ॥

अस्ति वाचाभिनिवेशकारणं लाभविघातो नामेत्याह ।

लाभान्तरायकारित्वाद्यद्यसौ मे ऽनभौक्षितः ।

न रुक्ष्यतीहैव मे लाभः पापं तु स्यास्यति भ्रुवं ॥ ५५ ८

तथा हि न्यङ्कारादिश्रवणद्वयप्रसादो लोकानां । तस्माच्च
लाभोपनामनवैमुख्यं । ततो ऽसौ न्यङ्कारादिर्गणो ममानिष्ट
इति चेत् । तदयुक्तं । न रुक्ष्यति विनश्वरधर्मतयापगमिष्यति ।
इहैव प्रतिनियतैरेव दिनैर्मम लाभः । न तु परलोकानुबन्धी
भविष्यति । तन्निमित्तं न्यङ्कारादिकर्तव्यं कुध्यतो यत्पापं तदेव 10
परं स्यास्यति । परलोकानुबन्धि भविष्यति । भ्रुवमिति अपरि-
भुक्ते तत्कले तस्याविनाशात् ॥

इदमपि पाषाणोपनीयं ।

वरमद्यैव मे मृत्युर्न मिथ्याजीवितं 'चिरं' ।

यस्माच्चिरमपि स्थित्वा मृत्युदुःखं तदेव मे ॥ ५६ 15

इदमेव वरं श्रेष्ठं यस्माभाभावादस्मिन्नेवाहनि मे मरणमस्य ।
न तु पुनः परापकारदारेण लाभप्रतिज्ञान्निष्ठमिथ्याजीवितं¹ चिरं
दीर्घकालं । कुतः । यस्माद्वृत्तरकालमपि जीवित्वा मरणान्नं

¹ Mithyā-ājīva is well-known, see *Gītā*. 207, II, *Sam.* n. III, 239 ;
Majjh. III, 75.

हि जीवितं^१ । इत्यवशंभाविनो मृत्योर्दुःखं तदेव मम । अतः
स्वावर्ण्यतात्पथे भविष्यति तदेवेदानीं मम विवमावस्य । इति
चिरजीवितेष्वविशेषः ।

इतो ऽप्यविशेष एवेति श्लोकद्वयेन द[72^b]र्शयन्नाह ।

- 5 स्वप्ने वर्षशतं सौख्यं भुक्त्वा यश्च विबुध्यते ।
मुहूर्तमपरो यश्च सुखी भूत्वा विबुध्यते ॥ ५७
ननु निवर्तते^२ सौख्यं द्वयोरपि विबुध्योः ।
सैवोपमा मृत्युकाले चिरजीव्यस्य जीविनोः ॥ ५८

यथा कश्चित्सप्रोपलब्धं वर्षशतं सुखमुपभुज्य विबुध्यते ।

- 10 अन्यः पुनः क्षणमात्रं । स तावन्मात्रेण सुखिणमात्मानं मन्यते ।
अनयोर्द्वयोरपि सप्रोपलब्धोपभुक्तसुखयोः प्रतिविबुध्योः सतोः
तदुपलब्धं विगृह्यं सुखं न निवर्तते । जाग्रदवस्थायां नाशुवर्तते ।
स्मरणमात्रावशेषत्वात् । सैवोपमा सप्रोपलब्धसुखयोरिव पुन-
र्यथोर्मृत्युकाले मरणसमये चिरजीविनो ऽस्य जीविनस्य ॥ ननु^३
15 निवर्तते सौख्यमिति । स्वार्थेऽप्यण्^४ ॥

इत्यस्य मित्याजीवितेन^५ ॥ अस्मादपि साभासाभयोर्न
कश्चिद्विशेष इत्युपदर्शयन्नाह ।

1 This formula which puzzled James d' Alwis (op. Max Müller, *Dhammapadam*, 148) is common in Sanskrit and Pāli books.

2 Minaev : na tan nivartate L³ : pravartate.—See Commentary.

3 Ms. tu.

4 saukhyam = sukham.

5 See VI, 50.

सन्धापि च बह्वैश्वर्यभाग् विरं मुक्ता सुखान्वपि ।
रिक्तहस्तश्च नम्रश्च यास्यामि मुषितो यक्ष ॥ ५८

प्रभुरन्तराभांश्च सन्धापि समावाच विरक्तहस्तमुपमुञ्च
सुखान्वपि । पुनर्दत्तुमभिगम्य रिक्तहस्तश्च तुच्छहस्तः । न
तन्मात्राभादौषदपि पाद्येयं गृहीतं । नापि सुखात्किं शित्यरि- ५
ग्रिष्टमवस्थितं । 'कटिसूत्रकमाचमपि न परिश्रेयितमिति नम्रश्च
चौरैः परिसुषित इत्याशाश्लोकात्परं शोकं यास्यामि ॥

सादितम् । अस्मैव विशेषो लाभश्च चौरादीनामविचाता-
दायुःसंस्काराणामुपशमाश्चिरतरकाशं जीवितं स्यात् । ततश्च
पूर्वकृतपापस्य विदूषणसमुदाचारादिना परिच्छेदं शिष्टाखण्ड- 10
परिरचणेन बोधिविस्तरेणानादिना च सुप्रसन्नपक्षश्च च दृष्टिः
कुर्वीत । यदुक्तं ।

यावच्चिरं जीवति धर्मचारी

तावत्प्रसूते सुप्रसन्नप्रवाहं । इति [73] ।¹

अतो लाभान्तरावकारिणि युक्त एव प्रदेय इत्याग्रहणमाह । 15

पापक्षयं च पुण्यं च लाभजीवन् करोमि चेत् ।

लाभावुक्तजीवन् जीवन् विचिन्तयः । पापक्षयं च पुण्यं च
करोमीत्यदि मन्त्रे । नन्वेतदितः समधिकं दोषमप्युक्तमि-
धीयत इत्याह

¹ Kāṣīātra = girdle, "pagna."—Form in "ka is new.

² I cannot give exact reference.

पुण्यक्षयश्च पापं च लाभाय क्रुध्यतो ननु ॥ ६० ॥

लाभार्थं लाभनिमित्तं तदन्तरायकारिणि द्वेषं कुर्वतः
सुकृतश्च एवोपजायते । यदुक्तं सर्वमेतत्सुचरितमित्यादिना^१ ।
अयं तु विग्रेहः । अद्यान्तिष्ठसुद्वयस्य पापस्य राशिरभिवर्धते च ॥
5 अद्यापि द्वायया कथं चित्तावचिरकाशं लाभाय्जीवितं
स्यात् । तावतैव नः प्रयोजनं । इत्याह ।

यदर्थमेव जीवामि तदेव यदि नश्यति ।

किं तेन जीवितेनापि केवलाशुभकारिणा ॥ ६१ ॥

न खलु बोधिसत्त्वस्येतरसत्त्वव्यजीवितं निःप्रयोजनमेवाभि-
10 ज्ञवितं । किं तर्हि संभाराभिसंवर्धनार्थं पापक्षयार्थं च । तद्यदि
सुकृतक्षयनिमित्तमेव तस्यात् । तदा किं तेन तादृगेन जीविते-
नापि केवलाशुभकर्मकरणशोभेन । निन्दितमेव तदिति भावः ॥
आदेतत् । न लाभान्तरायकारितया ममावर्णवादिनि
प्रतिषेधितस्युत्पद्यते । किं तु गुणप्रज्ञादनादिकर्मणा दुःख-
15 हेतुत्वात् । इत्याह ।

अवर्णवादिनि द्वेषः सत्त्वान्नाशयतीति चेत् ।

परायशस्करे ऽप्येवं कोपस्ते किं न जायते ॥ ६२ ॥

अवशोऽभिधाषिणि योऽयं भवतो विद्वेहः । योऽवर्णवादी

दोषाविष्कारबाहुप्रच्छादनाच्च त्वा^१ नाग्रयति । इति मत्वा
 चेष्टादि च तन्निमित्तकः ॥ अथ वा सत्त्वान्^१ लोकाग्रयति^१ ।
 अवर्णवादेन मयि निपादयति । सत्त्वमप्रसन्नचित्तक्षेपामपि
 चित्तमप्रसादयतीत्यर्थः । इत्यवर्णवादिनि देवसेत् । उच्यते ।
 तदा [78^b] योऽपि परेषामन्यसत्त्वानामग्रयः प्रकाशयति तत्रापि ७
 कोपक्षे किं न जायते । योऽपि आवर्णवादी सत्त्वाग्रयति ।
 तदस्मिन्नपि युक्तरूप एव कोपः ॥

अचोत्तरमाग्रद्वयकाह

परायत्ताप्रसादत्वादप्रसादिषु ते क्षमा ।

परेष्वन्येषु सत्त्वेष्वग्रयत्त आश्रितोऽप्रसादोऽस्येति । अन्यसत्त्वान् 10
 विषयीकृत्य समुत्पन्न इति । तच्च भावस्तत्त्वं तस्मात् । परा-
 श्रिताप्रसादत्वादप्रसादिष्वप्रसन्नचित्तक्षेपवर्णवादिषु तव क्षमा
 शान्तिरुत्पद्यते । आत्मचित्तमेव वृच्छति । अत्राह ।

क्षेत्रोत्पादपरायत्ते क्षमा नावर्णवादिनि ॥ ६३

यदि यः परायत्ताप्रसादः तत्र क्षमा भवतो भवति । तदा 15
 अस्मिन्नवर्णवादिनि किं न क्षमा । किंरूपे । क्षेत्रोत्पादनपरा-
 यत्ते क्षेत्रानामुत्पादपरतन्त्रे । परायत्ताप्रसादत्वं क्षमाहेतुमुक्त-
 मुभयत्रापि । इत्यर्थः ॥^१

^१ There are, according to the Comm., two acceptable readings: *sa tvām nāṣayati, sattvān (=sams-ān) nāṣayati*. There is no obvious difference in the Ms. between *tes* and *tvā*.

^२ As the *aprasāda* is a cause of *vināṣa*. Cp. *supra* ad V, 80.

^३ "Yo yasminn aprasannacittāḥ, na tasminn ev āprasannacittas, tatkle-
 ṣṣeṣu^१ tv aprasannaḥ." Such I take to be the meaning of the sentence.

प्रतिमाद्युपचातकारिषु ब्रह्मावग्रादपि प्रतिबन्धितं नोत्पाद-
चित्तव्यमित्याह ।

प्रतिमास्तूपसङ्घर्षनाशकाक्रोशकेषु च ।

न युज्यते मम देवो बुद्धादीनां न हि व्यथा ॥ ६४^१

- 5 वाग्रक्ता विकोपयितारः । आक्रोशका दोषबुद्ध्या वैरूप्या-
भिधायिनः । तेषु न युक्तो मम देवः । कुतः । यस्माद्बुद्धादीनां
बोधिवत्त्वार्थमावकप्रत्येकबुद्धानां वितथाभिनिवेशप्रसूतात्मयाह-
नितृत्तेरभिव्यक्ताभावात् व्यथा चित्तपीडावच्छेदं दौर्मनस्यं
नास्ति । इति भावः ॥ अतः प्रतिमादिविनाशकेषु देवचित्तं
10 नोत्पादयितव्यं । तथा विद्वद्भर्मकारिषु^२ कश्चैव तु युज्यते तेषु
बाधूनां । अन्यथा तत्र विशेषाभावात्पापमेव केवलमुपजायते ।
अदि पुनर्धर्मतो निवारयितुं शक्यते । तदा न दोषः ॥

अदपि च धर्मकामतया तुल्यमातापिषाद्युपचातकारिषु देव-
चित्तमुत्पद्यते तदपि विनिवा[74^३]र्यमेव । इत्याह ।

- 15 गुरुसालोहितादीनां प्रियाणां चापकारिषु ।

पूर्ववत्प्रत्ययोत्पादं ब्रह्मा कोपं निवारयेत् ॥ ६५

गुरवो धर्ममार्गोपदेष्टारोऽनुग्रहपञ्चनिवर्तयितारः । सत्तो-

1 Op. *Brahmajālasutta*, I, 1, 8: "Brethren, if outsiders should speak against me, or against the Doctrine, or against the Order, you should not on that account either bear malice, or suffer heart-breaking, or feel ill-will. If you, on that account, should be angry and hurt, that would stand in the way of your own self-conquest" (Rhys Davids).

2 The compound is new.

चिताः सोदरा । अन्तेऽपि ज्ञातिष्वगोचरान्मवाद्दयः । तेषामप-
कारिषु । तथा प्रियाणां प्रेमस्नानानां सापकारिषु कौपं
निवारयेत् । इति संभयः । कथं पूर्ववत्प्रत्यक्षोत्पादं दृष्ट्वा ।
यदुक्तं ये के चिदपराधाच्चेत्यादिना । अतः सर्वेऽप्यमी पूर्वक-
र्मापजनितामेव फलमुपभुञ्जते । नात्र कश्चित्प्रतीकारहेतुरस्ति ॥ ८
तदनेन यथापरब्रह्मणे देवगुरुद्विजातिसातापिहप्रवृत्तीनामर्षे पापं
कुर्वतोऽपि न दोष इति मतं । न तेयेषां भिन्नतमित्युक्तं भवति ।
किं चेदमपि वस्तुतत्त्वं मनसि कुर्वता न सत्तेषु चित्तं दूष-
यितव्यमित्याह ।

चेतनाचेतनकृता देहिनां नियता व्यथा ।

10

सा व्यथा चेतने दृष्टा क्षमस्वेनां व्यथामतः ॥ १६

समस्तकार्यस्यान्यथ्यतिरेकाभां जनकत्वेनावधारितं साम-
योजकत्वं कारणं । सा च सामयी वस्तुधर्मतया का चित्क चित्त-
मर्थस्वभावा । तत्र चेतनेन कृता वस्तुपादादिप्रहारेण । अचे-
तनेन दृष्टग्रन्थरोगादिना । तथापि चेतनावज्ञाचारोऽस्येव । 15
साक्षात्पारम्यकृतस्तु विशेषः । कथमेव यदुक्त्या वा लोष्टकु-
त्याद्यभिजातजनिता वा देहिनां प्रतीरिणां नियता व्यथा
निश्चयेन समुत्पद्यते । नान्यदितो व्यथाकारकमस्ति । सा चैवं
द्विविधकारणसामयीप्रसूतापि चेतने सविज्ञानके काये दृष्टा
प्रमाद्यपरिमिश्रिता । अतस्तदेव तदुत्पत्तिस्थानं । नान्यत् । 20

1 See supra VI, 15.

2 I cannot give reference but to V, 84.

3 Minac has: vyathāna manah - See the Commentary

अचेतने वेदनायोगात् । ततो यद्यस्योत्पत्तिस्त्वानं तत्तथैव
भवति । नान्यथ । यथा पक्षे पक्षं न सखे ॥ अतोऽस्माद्या-
यात्मस्य सहस्रेणामनन्तरकथितो[74]भयरूपा^१ यथा ॥

तदानीमुभयोरपि साधारणदूषणतया क्वचिदपि कोपो
५ न युक्त इति कथयितुमाह ।

मोहादेकेऽपराध्यन्ति कुप्यन्त्यन्येऽपि मोहिताः^२ ।

ब्रूमः कमेषु^३ निर्दोषं कं वा ब्रूमोऽपराधिनं ॥ ६७

- आत्मात्मीयग्राहाभिनिवेशविपर्यासादेके के चिदपराध्यन्ति
दृष्टादिना । समाक्रोशादि वा वदन्तः^४ सदोषमात्मानं कुर्वन्ति ।
१० अन्ये पुनस्तदपराधेन कुप्यन्ति हस्यन्ति । विमोहिता मोहादेव
सकृत्कर्मफलसंबन्धमनुसरन्तोऽविद्यावरणात् । प्रतीताकुमा-
क्रोशादिकमारभन्ते ॥ इत्थं ब्रूमः कमेषु क्लेशराश्यावेग-
वशोक्ततेषु निर्दोषं । कं वा ब्रूमोऽपराधिनं दोषवन्तं । उभये-
षामपि साधारणदोषत्वात् ॥
१५ इदमपि आत्मगतमेव चिन्तायता प्रतिचक्षितं निवर्तयित-
व्यमित्याह ।

कस्मादेवं कृतं पूर्वं येनैवं बाध्यसे परैः ।

सर्वे कर्मपरायताः कोऽहमन्यथाकृतौ ॥ ६८

^१ Ms. : kathitabhaya^० ; ubhaya from the Tibetan.

^२ So Min.—According to the Commentary : anye vimohitāḥ.

^३ M, L^३ : kāmēṣu.

^४ Ms. : vadatāḥ—Tib. : brdeg-pa am brgyad-bkag smra-bai—tādanam
nigrahaṁ vā vadantāḥ. . . .

‘‘कक्षात्कारणात् किमित्येवमेतत्पक्षं हेतुकर्म कृतं । येनेति
 लोकोक्तिरेषा^१ । अदित्येष्टार्थे अदेवं । यदि वा येन कर्मसा-
 मर्थेन हेतुना । चाक्रौशबन्धनताडनादिभिः बाध्यसे पीड्यसे
 परैरन्यैः । ननु यदि नामैवं तथापि प्रतीकारो युक्त इत्याह सर्व
 इत्यादि । सर्वे दुःखहेतवः कर्मप्रत्ययोपजनितप्रवृत्तयः । इति 5
 कोऽहमचान्यथाकृतौ^२ तत्फलनिवर्तनाय । न कश्चित् । फलदा-
 गोन्मुखस्य कर्मणः केन चिन्निवर्तयितुमशक्यत्वात् ॥

इदं पुनरप्युक्तरूपमित्याह ।

एवं बुद्धा^३ तु पुण्येषु तथा यत्नं करोम्यहं ।

येन सर्वे भविष्यन्ति मैत्रचित्ताः परस्परं ॥ ६६ 10

एते सत्त्वाः कर्मक्षेत्रपरायत्ताः परस्परमवमन्त्रयकर्म-
 कारिणो निवर्तयितुमशक्या इति । एवं बुद्धा ज्ञात्वा पुनः
 पुण्येषु कुशलेषु कर्मसु तथा यत्नं करोम्यहं । तेन प्रकारेण
 वीर्यं समारभे । येन तथाविधं सामर्थ्यं [75a] प्रतिष्ठन्त्यस्य मार्गं
 प्रवर्तिताः सन्तः सर्वे मैत्रचित्ता हितमुखविधानतत्पराः परस्पर- 15
 मन्धोन्वं भविष्यन्ति ॥

द्रोहचित्तं विनिवर्त्य प्रियवस्त्रपधातकारिणि लौकिकोदा-
 हरणेन देवं निवर्तयेदिति लोकदयमुपदर्शयन्त्याह ।

1 Tib.: hjig-rten-pai smra-bai thsul-lo

2 Tib. Text-translation: bdag-gis hdi-la ci-ste bkon? = aham atra kim
 valri?

3 Tib. mthoñ-nas = dṛṣṭvā.

दक्षमाने पृथे यद्दग्निर्गत्वा पृथात्तरं ।

तथादी यच्च सज्जेत तदाकृष्णमणीयते ॥ ७० ॥

एवं चित्तं यदासङ्गाहयते देववज्रिना ।

तत्क्षयं तत्परित्याग्यं पुण्यात्मोद्वाहशक्त्या ॥ ७१ ॥

- 5 एकस्मिन् मृदे ऽग्निना दक्षमाने यथा तस्माद्गृहादन्यद्वृष्टं
मृहान्तरं गत्वा । अग्निर्यच्च दृष्यकाष्ठौ सज्जते सज्जति ।
तदन्तर्गतमन्यदपि वस्तु मा भाषीदिति शक्त्या । तदाकृष्णप-
णीयते वृषकृत्वा निर्धार्यते । इति दृष्टकर्म प्रकृतेऽपि योज-
यन्नाह । एवमुद्वाहशक्त्या चित्तं मते यच्च वस्तुन
10 आध्यात्मोद्वाहको दक्षते परितप्यते देववज्रिना प्रतिपन्नस्तेन
तदावृष्णानं वस्तु तत्क्षयं न काशान्तरपरित्यागेन परित्याग्यं ।
तथाभिनिवेशः परिचर्तव्यः । किं कारणं । पुण्यात्मा शरीरं
पुण्यात्मान् इति यावत् । तद्योक्तकर्मोद्वाहः परिचयो मा
भूत् । अन्यथा मृहान्तर्गतपदार्थवत् प्रदेववज्रिसमपि दहेत् ॥
15 अपि च । साध एवायं सत्त्वो यन्मनुष्यदुःखैर्नरककर्म कर्म
विप्रच्यते । इति प्रतिपादयन्नाह ।

मारुखीयः करं क्षित्वा मुक्तयेत्किमभद्रकं ।

मनुष्यदुःखैर्नरकान्मुक्तयेत्किमभद्रकं ॥ ७२ ॥

1 Minsev: sajjeta; Ms.: sahyeta. Tib.: rtava-sogs gan la mohed-byed-
pa.—mohed-par-byed-pa=ausbreiten, weithin verbreiten (Schmidt).—Mohed-
pai me=eine Feuersbrunst.

2 Minsev: tathākṛtya; but L, M: tadāk°; Tib.: de-ni phyuh-sto doḥ'-
yin.—Phyuh-ha (hbyin)=avakṛta, nirvāsita.

यो हि मारुतमर्हति च यदि ह्यमात्रं क्षिप्ता सुच्यते ।
तदा न^१ का चित्तिरिच्छ । प्रत्युत स्वभावमात्रमनं नश्यते ।
अत्यल्पमिदं मरुदुःखात्करच्छेदनदुःखमिति । तथा योऽपि
मरुदुःखं ताडनबन्धनतिरस्कारादिकृतमनुभूय नरकदुःखा-
दिमुक्तो भवति । तथापि न किं चिदप्यधीयते । न किं^२ ४
चिदिदं दुःखं नरकदुःखात् । सुखमेव तत् । ततो यदि विष-
[७६]यः स्यात् । तदा यौमनस्यमेवात्र युक्तमस्य ॥

अथापि स्यात् । न मया स्वल्पमात्रेऽपि दुःखे समा कर्तुं
शक्यत इति । अथाह ।

यद्येतन्मात्रमेवाद्य दुःखं सोढुं न पार्यते ।

10

तन्मारकव्यथाहेतुः क्रोधः कस्मान्न वार्यते ॥ ७७

‘खटपेटखोष्टादिप्रहारकृतमौषणाचमपि दुःखमिदानीं
सोढुं मर्षितुं न पार्यते न शक्यते । तदत्र भवन्तं पृच्छामः ।
अथैवमेव तदयं नारकदुःखसंवर्तनीयः क्रोधः कोपः कस्मात्कार-
णाच्च वार्यते । अथमेव अतितरां नरकेषु दुःखदायक इति 15
दुःखभीक्ष्णमेव [क्रोधं] निवर्तयितुं युक्तं स्यात् ॥

किं च । अद्यपि सोढुं न शक्यते तथापि तद्धेतुकर्म-
संभवादनिच्छतोऽपि दुःखमापतयिष्यति भवतः । न च किं
चित्कसमुत्पस्यते ।

1 Ma. : na kadā cit.

2 Tib. : des-na : tasmāt.

3 capēṭa, Apte : The palm of the hand with the fingers extended ;
khaṭaka = the half-closed hand, —khaṭa given in P.W. from Lexx. only.

मर्वशात्पुनस्तस्य महार्थसाधो भविष्यतीति हतद्वयेन
शिक्षयितुमाह ।

'कोपार्थमेवमेवाहं नरकेषु सहस्रशः ।

कारितोऽस्मि' न चात्मार्यः परार्थो वा कृतो मया ॥ ७४

५ न चेदं तादृशं दुःखं महार्थं च करिष्यति ।

जगदुःखदरे दुःखे प्रीतिरेवाच युज्यते' ॥ ७५

कोपनिमित्तमेव । एवमेव निष्कलमेव । नरकेषु संजीवा-
दिषु । सहस्रशः अनेकसहस्रवारं । अहं कारितः क्षेदनभेद-
नपाटनादिकारणाभिः पीडितः । एवं दुःखमनुभवतापि मया
10 न च नेवात्मार्यो दृष्टादृष्टकलसाधनः कृतो निष्पादितः ।
परस्मान्यस्य वार्यः सुखविधानसचयः । इति निष्प्रयोजनमेव
नारकदुःखसहस्रशःपरिभवो जातः ।

तदद्यापि न तपैव ममावहिष्णुता बुक्तेत्याह । इदं दुःखं
नैव तादृशं तादृशं नरकसमुद्भवं । अथ च महार्थं सर्वसत्त-
15 वितसुखविधानभूतं बुद्भवं साधयिष्यति । अतो जगतो दुःख-
दरे विजगत्पर्यापन्नसर्वसत्तसर्वदुःखप्रग्रसनकरे दुःखे प्रीति-
रेवाच युज्यते नादचिरिति भावः ॥

पर[76^a]गुणमवधेयान्सप्तप्रज्ञाकनावाह ।

1 Tib. bdod-pai don-du, as if: kāmārtham.....

2 kārīta = piḍita. —Tib. : myos gyur kyañ; kyañ points to a reading: kārīto'
pl.—myos, wrongly for myoñ?—myo-ba = mada.

3 Quoted ed IV, 39.

यदि प्रीतिसुखं प्राप्तमग्रेः स्तुत्वा गुणोर्जितं^१ ।
मनस्त्वमपि तं स्तुत्वा कस्मादेवं न हृष्यसि ॥ ७६

गुणाधिकं स्तुत्वा यदि प्रीतिसुखं कैचित्प्राप्तं । तदा ये मनः
त्वमपि तद्गुणसर्वेण^२ किमिति सर्वसुखं नानुभवसि । किम-
काष्ठमेव तदीयांगसम्प्राप्त्यामात्मसंतापमिन्धनो करोषि^३ ॥ ८

ननु सर्वसुखसाधनात्तथा निषिद्धमेव सेवितुं । ततोऽयं
सर्वसुखवैमुख्यादिदमपि नोपाददे । वक्ष्यति हि ।

यत्र यत्र^४ रतिं याति मनः सुखविमोक्षितं ।

तत्तत्सहस्रगुणितं दुःखं भूतोपतिष्ठते ॥ इति^५ ।

आह ।

10

इदं च ते हृष्टिसुखं निरवयं सुखोदयं ।
न वारितं च गुणिभिः परावर्जनमुत्तमं ॥ ७७

न हि सर्वं हृष्टिसुखमपाकृतं^६ । अपि तु यत्सावयमकुशल-
हेतुः । इदं च परगुणामयं हृष्टिसुखं निरवयं तव । न
चाकुशलहेतुः । अतः सुखोदयं सुखसोदयो ऽस्मादिति क्त्वा । 15
अत एव न वारितं च गुणिभिर्मग्नवच्छादनविधिभिः । अथमपरो

^१ Minacv : gupārjītam ; M. L^३ : gaporjītam. — Urjīta = adhika of the Com-
mentary.

^२ Ms. : sarvasarṇa.

^३ Ātmasaṁhāna = ātmabhāva = ātmā ; the self in his everlasting evolu-
tion.

^४ Ms. : yatra tatra...

^५ VIII, 18.

^६ Ms. : Śukhaṁ mayā k^० ; Tib. : dgag-pa = nīdīdha.

ऽस्य गुणः । यत्परावर्जनमुत्तमं परगुणेषु प्रीत्या । गुणेष्वेव-
मयममसुरीति मन्वमाना चन्द्रोऽपि यत्ना प्रावर्जिता भवति ॥
अतो युक्तमेवात्र प्रीतिसुखमुपादातुं ॥

आदेतत् । न परगुणेषु ममाद्यमा का चित् । किं तर्हि
5 तावत्तस्यैव सुखमेतदिति मया सोढुमशक्यमिति । अत्राह ।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं ।

भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं^१ इतं भवेत् ॥ ७८

तस्यैव स्तुतिकर्तुः सुखमिति । एवमनेनाभिप्रायेण भवतो
यदीदं परगुणस्तुतिप्रतिषमुद्भवं सुखं न प्रियं । तदातिसंकटे
10 पतितो ऽसि । कथं । भृतिदानादिविरतेः । यदपि च भवतः
स्वात्मसुखनिमित्तं साभृत्यादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यादानं ।
तद्योपकारिणि प्रत्युपकारकरणं । इत्यादेर्विरतेर्वैमुखात् ।
तदपि न कर्तव्यमेव स्वात्परसुखविदेविष्णु[१] [76^b] । यतस्ते-
नापि तस्य सुखमेव संपत्स्यते । ततो दृष्टमैधिकं फलं । अदृष्टं
15 पारलौकिकं । उभयमपि इतं भवेत्परसुखसंपदमर्षिणा^२ ॥

किं च । मिश्रोत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि ।

कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि ॥ ७९

^१ Minaay :...virato dr̥ṣṭa°. The first line is translated in Tib. : ghan yan do-ltar bde gyur zhea, gal-te khyod bde hdi mi hdod : anyo' py evam sukhi iti yadi tava sukham idash na priyam.

^२ Ms. saṃpadyam.°

यदि कश्चिद्वतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्मानिह-
मपि शौखमिच्छति । अथ परगुणानुवर्धयति । तदा पुन-
रीर्थाग्रस्यवितुष्यमानमानसः सशौखमपि नेच्छति । आत्मा
तावत्परशौखमित्यपिग्रहः^१ ॥ तस्मात्परसुखसंपदोर्ध्वं भवतो ।
न सावकसुखासहिष्णुता ॥

५

यदुक्तं ।

तद्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं । इति ।^२

तत्र विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।

स्वयं लब्धसुखेष्वथ कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८०

१०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य वात्पर-
सुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्त्यराः
समस्तसुखसंपत्तिर्यतर्पिता बुद्धलमधिगम्य मया कर्तव्या इति
मनश्चिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते^३ । तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु
कुप्यते । अपेदानो^४ । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु सचित्तमभिप्रसाद्य १५
साधमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकरणोपमेव तत्परसुखवेसुखचित्तं
बोधिसत्त्वमेति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य सामयत्कार-

१ Ms. : . parā saukhyam.

२ VI, 78.

३ Ms. : utpādayitum.

संयत्तिमभिवर्जिता तदोर्थाकवाचित्तद्वयस्यैव शोभेन दृश्यते ।
तच्च परिभावधार्यमाह ।

चैलोक्यपूज्यं बुद्धत्वं सत्त्वानां किञ्च वाञ्छसि ।
सत्कारमित्थरं हृद्वा तेषां किं परिदृश्यसे ॥ ८१

४ चय वा आदितत् । न खलु मया तत्सुखमेव न नृच्यते ।
किं तर्हि तदुद्भावितान्यगुणमवस्थाभिप्रयञ्जमानसैः^१ ते[७७]वा-
सुपनामितं^२ आभसत्कारमित्युपाह । चैलोक्येत्यादि ।^३

चयो लोका एव । कामरूपारूपधातुलक्षण^४ । लोक-
प्रविष्टा वा खर्गादिस्थभावाः । चैलोक्यं । तत्सुमुदायो वा ।
१० तच्च पूजामर्षतीति पूज्यमभ्यर्षनीयं । अनेन सर्वातिग्राहितं
प्रतिपादितं । तच्चाभूतं बुद्धत्वं सत्त्वानां किञ्च वाञ्छसि । किञ्चे-
त्यनेन विपर्ययं हृद्वाचिं प्रकाशयति । सत्कारमित्युपलक्षणं
आभमपि । श्रेयं सुशोभं ।

आभमभिवर्धनायाह ।

१५ पुष्पाति यत्तवया पोथं तुभ्यमेव ददाति सः ।
कुटुम्बजीविनं^५ खल्वेन न हृष्यसि प्रकुप्यसि ॥ ८२

^१ Minaev: parivṛjyase; but Tib. (gdun-par byed) confirms the reading of L², M.

^२ ...gravapāḍ abhī^२... ?

^३ ...lābhacātkāram na mṛṣyate.

^४ It is rather strange that the stanza is introduced by two prefatory sentences.

^५ The same reading (arūpyadhātu) occurs M. Vyā. 155 (corrected in PW.K.F.).

^६ Tib.: gden-gyis htshe-ba = kuṭumbena jīvan—Op. Pili.

तथा योववीचं प्रियमुपचादिकं लदीचं चः पुच्छति च तुल्य-
मेव ददाति । तत्रैव तेनोपचयः कृतो भवेत् । अतस्तत्पुद्गल-
जीविनं^१ । लदीचं तुदुमं जीवयति यत् तयाविधं पुरयं कथा
प्राप्य प्रहस्यति न काका^२ पृच्छति । प्रहस्यति न प्रहस्ये
चेत्यर्थः । तथा प्रहस्यतेऽपि येन सर्वसत्ता आत्मोपलेन गृहीता- 5
स्तस्य तत्पुद्गलैः सुखमेवोचितमिति ॥

आदितत् । बुद्धत्वमेव तथा तेषां प्रतिज्ञातं । न तु पुन-
रन्वसुखमित्याशङ्क्याह ।

स किं नेच्छति सत्त्वानां यस्तेषां बोधिमिच्छति ।

नचेतदपि न सम्यक् । यस्मात् ।

10

जगदस्य निमग्नितं मया सुगतत्वेन सुखेन शान्तरा^३ ।

इति प्रतिज्ञातं । भवतु नामैवं । तथापि यः समुत्पादित-
बोधिचित्तसोषां सत्त्वानां बोधिं बुद्धत्वमिच्छति स किमन्य-
लौकिकलोकोत्तरमर्थजातं नेच्छति । अथ नैवमिच्छते । तदा
बोधिचित्तमपि होयते इत्याह ।

15

बोधिचित्तं कुतस्तस्य यो ऽन्यसंपदि कुप्यति ॥ ८६

बोधिचित्तं कुतस्तस्य मिथेव बोधिचित्तप्रतिज्ञाया । कस्य ।
यो ऽन्यसंपदि^४ कुप्यति । इतरविभूतौ साभसत्कारप्रसूताया ।

१ Ms. tam kn°; but Tib. khyod-kyi.

२ Ms. kākā or kākā. Tib. has: shes sur-gyis hdri-bao=indirectly (Jāschko). See Apte s. voc. kaku and infra ad VII, 19.

३ Supra III, 23.

४ Sāmpad=hbyor-ba.

इति मर्मचोदना^१ बोधिसत्त्वस्य सुप्रसन्नकर्मनिवृत्तिः [७७]^२ चेत्तु ॥
अपि चापरस्य आभयत्कारसंपदभावे ऽपि न भवतस्तत्त्वाव-
संभवः । तत्किमकारणमेव तदिदेषिणात्मजाताय चक्षुः क्लियते
इति प्रतिपादयन्नाह ।

४ यदि तेन न तत्त्वत्वं स्थितं दानपतेर्युक्ते ।
सर्वथापि न तस्मै ऽस्ति दत्तादत्तेन तेन किं ॥ ८४

अदि नाम तेन तवाद्यमाविषयेषु सत्त्वेन तद्दीपमानं वस्तु
न त्वत्वं । तथापि स्थितं दानपतेर्युक्ते । भवतस्तु किं तस्मात्प्राप्तं ।
सर्वथापि तेन सत्त्वेन गृह्यावस्थितेन वा न तदस्तु तवास्ति ।
१० इति दत्तादत्तेन तेन किं । न किञ्चित्प्रयोजनं भवतः । अत-
स्तपोपेक्षैव युक्ता विदुषः ॥ किं च । इदमपि तावत्परि-
भाष्यतामित्युपदर्शयन्नाह ।

किं वारयतु पुण्यानि प्रसन्नान्^३ स्वगुणानय ।
सुभमानो न गृह्णातु वद केन न कुप्यसि ॥ ८५

१५ यो ऽद्यावतिप्रसन्नैर्दायकदानपतिभिर्जाभयत्कारैः पूज्यते ।
स किं वारयतु पुण्यानि पूर्वजकृतानि विपाकीकृतानि

१ Tib. does not translate *marman* (See *Qikāṣa*. Index s. voc.). *codanā* = *gnod-byed-pa*. Query: *bādhana*.

२ Minæv has: *prasannāt*; the reading of the Commentary (°ān), in L^a, M.—The Tibetan translation agrees with the Sanskrit: *baod-nams dah ni dad-pa am / rah-gi-yon-tan ci-phyir / hḍor-puṇyāny eva prasannāḥ ca svagurā vā kiñ tyajyante*.

वदन्नात्तस्य लाभसत्काराः । उत प्रवृत्तान् दायकदानवतीन्
वारयतु । अथ स्रगुणान् वारयतु । यानामित्येषां प्रसादो
जातः । मा प्रसादमप्येषां जनयिष्येति । अथ वा लभमानोऽपि
तेभ्यो न स्वीकरोतु । ब्रूहि केन प्रकारेणात्र न भवतोऽपरि-
तोषः स्यात् । तत्र पुण्यादीनां वारयितुमशक्यत्वात् । लभ- 5
मानापहण्येऽपि सर्वथापि न तत्तेऽस्वीत्यादिना बाधकस्योक्तत्वा-
दिति न कश्चित्परितोषकारणमस्ति ॥

अथापि स्यात् । परस्यैव लाभसत्कारसंपत्तिरस्ति न मम ।
अथ मम नास्ति तदा परस्यापि मा भूदित्येतन्ममासंतुष्टि-
निवन्धनमित्याशङ्क्याह ।

10

न केवलं त्वमात्मानं कृतपापं न शोचसि ।

कृतपुण्यैः सह स्पर्धामपरैः^१ कर्तुमिच्छसि ॥ ८६

सुबोधं । यत्किञ्चिदुःखं तत्सर्वं पापसमुद्भूतं । अभिलाष-
विधातोऽपि दुःखं । यदपि पर्येषमाणो न लभते तदपि
दुःखमिति^२ वचनात् । [78^a] यद्वक्ष्यति ।

15

अभिलाषविधाताश्च जायन्ते पापकारिणामिति^३ ।

यत्किं चित्सुखं तत्सर्वं पुण्यप्रसूतमिति सुखाभिलाषिणा
शुभे कर्मसुयोगः करणीयः । यद्वक्ष्यति । पुण्यकारिसुखेष्वा-
नित्यादि^४ ॥ इति कथं कृतपुण्यैः सह स्पर्धा युज्यते । सुकृत-

1 Minarov has : aparām; Tib. : gshan-dag dan lhan-cig. = aparāṇa aha. .

2 Ms. duḥkham api; Tib. : shes.

3 See VII, 41.

4 Cp. VII, 42, 43.

विद्यायामेव तत्सुखाभिलाषिणां स्वार्थं पुनरेत्यर्थः ॥ अपि चेद-
मपि प्रहृष्टोऽसि ।

जातं चेदप्रियं शब्दोत्त्वत्तुष्ट्या^१ किं पुनर्भवेत् ।

तत्र शब्दोद्भवविषयस्य तदभिलाषमात्रेण अप्रियमभिष्टं
५ जातमुत्पन्नं चेद्यदि । एतावता भवतः किं पुनर्भवेत् । भवतु
तावत्तस्मान्निष्टं । अन्यथा तु भवतु वा मा वा । मम किं
चिदिव तावन्मात्रेण प्रयोजनमिति^२ । पराभिप्रायमाशङ्क्यते ।

त्वदाशंसनमात्रेण न चाहेतुर्भविष्यति^३ ॥ ८७

तवाशंसनमिच्छाभिलाष इति यावत् । तावन्मात्रेण न
10 चाहेतुः । न विद्यते हेतुरस्य । इत्यहेतुरर्थो भविष्यति ॥
अप्रियस्य भवतु नामैवमभ्युपगम्याप्युच्यते ।

अत त्वदिच्छया सिद्धं तदुःखे किं सुखं तव ।

अदि नाम तवेच्छया सिद्धं निष्पन्नमप्रियं शब्दोः ।
तथापि तस्य दुःखे वसुत्पन्ने किं सुखं तव । न किं चित् ।
15 निष्प्रयोजनमिदमभिप्रेतमिति यावत् । नन्विदमेव प्रयोजनं
अतदुःखे मम संतुष्टिरित्यत आह ।

^१ Minaev : tvash tustya—Tib. : de-la khyod dgar ci-shig yod = to your pleasure—à vos souhaits.

^२ "I do not care if anybody else is unhappy or not; if my enemy be unhappy, there is something good in it for me."

^३ Tib. : de-la gnod-pai rgyur mi hgyur : tsdra na bādhāhetub.

अथाप्यर्थो भवेदेवमनर्थः को न्यतः^१ परः ॥ ८८

एवमपि परदुःखपरितोषे अर्थः प्रयोजनं भवेत् । तदातः^२
परो ऽनर्थः को नृ । नृरित्यतिग्रहे । अथमेवानर्थो महा-
नित्यर्थः ॥ कथं पुनरथमनर्थ इत्याह ।

एतच्च बडिग्रं घोरं क्षोत्रवाडिशिकार्पितं ।

३

यतो नरकपालास्त्वां क्रीत्वा^३ पश्यन्ति कुम्भिषु ॥ ८९

यस्मादेतदिदमेवंविधं परानर्थचित्तं बडिग्रं घोरं महा-
भयङ्करं । किञ्चूतं । क्षोत्रवाडिशिकार्पितं । क्षोत्रा एव बडिग्रेण
चरन्तीति वाडिशिकाक्षैरर्पितमादत्तं^४ । यतः क्षोत्रवाडि[76^b]शि-
कात् । वाडिशिकादिव मत्स्यं । नरकपाला यमपुद्गलाः क्रीत्वा 10
पश्यन्ति पश्यन्ते । न चिञ्जीलेति पाठः । कुम्भिषु नरकविशे-
षेषु^५ । तस्मादवाभिलाषं मा कार्षीरिति भावः ॥

यदपि स्तुत्यादिविघाते दुःखमुत्पद्यते तदस्यविवेचयत
एवेत्युपदेश्यकाह ।

स्तुतिर्यशो ऽय सत्कारो न पुण्याय न चायुषे । 15

न वलार्थं न चारोग्ये^६ न च कायसुखाय मे ॥ ९०

१ Minaev has: ko 'ndhataḥ paraḥ ; M. has: arthataḥ paraḥ (=there is not anartha worse than this artha). According to the Tib.: anarthaḥ kas tataḥ paraḥ=de-las phuh-ba ah gshan of yod.

२ There is in Ms. between tadā and tas some little mark of omission or interpunction: tadā 'taḥ (P).

३ Supported by Tib.—M. has kṣiptvā ; Comm., varia lectio: nītvā.

४ Ms. has: arpitam dattam.

५ See *Gīṭās.* 76, 2, note.

६ See *Gīṭās.* 266, 2.—On ārogya, see *Mejjh. N. Index*, stanza.

एतावांश्च भवेत्स्वार्थो धीमतः स्वार्थवेदिनः ।

पञ्चप्रकार एवार्थः पुरुषार्थत्वेनाभिमतो विदुषा । तथा
पुष्पं । आयुर्वृद्धिः । बलवृद्धिः । आरोग्यलाभः । कायसुखं
चेति । न चैतेषु कश्चिदुपयुज्यन्ते स्तुत्यादयः । इयमेव हि
5 स्वार्थो भवतो^१ भवेत्प्रज्ञावतः स्वार्थवेदिनः । अन्यस्य पुनरन्य-
थापि भवेत् । इत्यात्मनि परानुग्रहि । जानन्नु यद्यपि स्वार्थं
तथापि स्वार्थवेदिनो [ऽनु]पायत्वात्पृथगुपदर्शितः^२ । धीमत
इत्यनेन तदसङ्गतथा तदपि कथितं ॥ ननु मानसमपि सुख-
मस्ति । तेनावधारणमयुक्तमित्यत्राह ।

10 मद्यद्युतादि सेव्यं स्यान्मानसं सुखमिच्छता ॥ ८१

मानसं सुखं सौमनस्यं । तदिच्छता मद्यं द्यूतं गणिका
परदारिकं सेवनीयं स्यात् । यत्पुनः सङ्कर्मादिश्रवणात्सौमनस्यं
तत्पुण्यादृष्टेन संगृहीतमित्यदोषः । तस्मात्सौमनस्यहेतुर्भवतोऽपि
स्तुत्यादयो बालजनानन्दकारिणो ऽनुपादेया एव । इत्यपि
15 बालजनोन्नापकारिणः स्तुत्यादय इत्याह ।

यशोऽर्थं हारयन्त्यर्थमात्मानं मारयन्त्यपि ।

ये चित्तोद्दुष्टपुरुषास्तादृशगुणात् स्वयमतिसुदूरे वर्तमाना अपि
ग्रन्थादिगुणैः स्वयमाना वन्दिजनैरन्यैश्च प्रोत्फुल्लनयनवदना

1 Such seems to be the old reading; from a second hand: bhavan.

2 Ms. pīthagāpa°.—Tib. has: ran-gi don ces-pai thabs-ma-yin-pai-phyir
log-fu ma btan-te—avārthajñāsyā anupāyatvān mithyā na darçitam.—But
observe that loga-su = pīthak.

यशोऽर्चिर्नो हस्वशादिधनं हस्ववन्तेभ्यः प्रचक्षन्ति । तथा तेरेव
गुणैः संभावितात्मानामपि । शक्रवत् शत्रुविजय[79*]समुद्भूतं
यशो मम जगति विपुलतां गमिष्यति । इत्यभिनिवेशाद्गुः
सहसंधामारोहणान्मारयन्ति ॥ न चात्र परमार्थतः किं चित्कथो-
जनं । अन्यत्र मिथ्याविकल्पात् । इति प्रतिपादयन्नाह । 5

किमक्षराणि भक्ष्याणि^१ मृते कस्य च तत्सुखं ॥ ८२

स्तुत्याद्यभिधायकान्यक्षराणि वर्णाः किं भक्ष्याणि चर्वि-
तव्यानि । यशोऽर्थं^२ मृते सति कस्य च तत्सुखं यशःश्रवण-
समुत्पन्नं ॥ तस्माद्दालक्रीडासमानमेतदित्युपदर्शयन्नाह ।

यथा पांशुमृहे भिन्ने रोदित्यार्तरवं शिशुः । 10

यथा कश्चिद्वाचो धूलिमयमृहेण परमपरितोषेण परि-
क्रीडमानः । केन चित्तस्मिन् भग्नो मद्गुःखेन परिमृहीतः पर-
मार्तिपीडित इव मद्गुहं भग्नमिति कदण्डकरं क्रन्दति । वैवोप-
माचापि । इत्याह ।

तथा स्तुतियशोदानौ स्वचित्तं प्रतिभाति मे ॥ ८३ 15

तथैव स्तुतियशोदानौ विधाते स्वचित्तं^३ दुःखमाविशप्रति-
भासते विचारयतो मम [१] अत्रापि न वस्तुसता^४ केन चिद्दि-

1 Tib. has : ...oi-shig bya = kim akṣaraṇi kartavyam ?

2 Tib. has : byis-pa bshin = bālavat.

3 = dravyasatā, paramārthasatā. The opposed notion is expressed by
such words as saṃvṛtisat, prajñaptisat.

प्रज्ञा इति परामर्शकं ॥ पुनरन्यथा विचारेण वाक्यधर्म एवा-
धमिति चतुर्भिः श्लोकेः परं स्पष्टयन्नाह ।

शब्दस्तावद्विज्ञातत्वात्स मां स्तौतीत्यसंभवः^१ ।

शब्दो वर्णरूपको वाच्यार्थतया ऽविज्ञो ऽचेतनः । तस्य
५ भावः । तस्मात् । स शब्दो मां स्तौति मदीयं वर्णमुदीरयति ।
असंभवो न संभवत्येतत् ॥ तत्कथं सौमनस्यं जायते इत्याह ।

परः किल मयि प्रीत इत्येतत्प्रीतिकारणं ॥ ८४

अन्यः पुरुषचेतनात्मकः । किञ्चेति निरर्थकमेतदपीत्य-
वधिप्रतिपादकं । मयि प्रीतोऽभिप्रसज इत्येतदभिसंधानं
10 प्रीतिकारणं ।

तथाप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं^२ ।

इति संबन्धः । असंबन्धमेव कल्पयन्नाह ।

अन्यत्र मयि वा प्रीत्या किं हि मे परकीयया^३ ।

तस्यैव तत्प्रीतिमुखं भागो नास्त्योऽपि मे ततः ॥ ८५

१ = *Gikāḥs.* 266, 1. with the reading : mārṇ stautīti na sambhavaḥ.

२ See *Gikāḥs.* 266, 2. where occurs the reading, confirmed by Tib. : lty
nyam me mātībhramah.

३ *Sūtra* p. 223, l. 14.

४ = *Gikāḥs.* 266, 1.

यस्मादन्यस्मिन् यत्ने मयि [वा]^१ प्रीत्या परसंज्ञानवर्तिन्या^२
किमाद्यतं म[७९^b]म । न किं चित् । कुतः । तस्यैव ततो च
एव प्रीतः स्तुतिकर्ता तत्प्रीतिसुखं । नान्यथा । अतो भागो
नाप्तोऽपि ईषदपि मम ततः परसंज्ञानवर्तिनः प्रीतिसुखात् ॥
आदेतत् । परसुखेनैव सुखित्वं बोधिसत्त्वानां । तत्किमिति ३
ततो भागो नास्तीति । अथाह ।

तत्सुखेन सुखित्वं चेत्सर्वथैव ममास्तु तत् ।

यस्मादन्यप्रसादेन सुखितेषु न मे सुखं ॥ ८६

यदि परसुखेन सुखित्वं तदा तस्मिन्नन्यत्र^३ प्रसादेन सुखि-
तेऽपि ममास्तु तत्सुखित्वं । किमात्मन्यभिप्रसादेन प्रीते पर- 10
[स्मिन्] प्रीतिः^४ । न त्वन्यस्मिन्प्रसादेन सुखितेषु^५ मम सुखं ॥
तस्माद्वचनमात्रमेवेतत् । न परमार्थ इति दर्शयितुमाह ।

तस्मादहं स्तुतोऽस्मीति^६ प्रीतिरात्मनि जायते ।

तथाप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं ॥ ८७

१ *vā* is translated in the Tib.

२ The Buddhists do not, of course, admit the ordinary Indian notion of self (*ātman*, *puruṣa*) ; everything is only the succession (*samātāna*) of its moments (*kṣaṇa*), and this succession is no real being apart from the *kṣaṇa*s, or links of the *samātāna* (*samātānin*). The *parasamātāna* is the self of the *para*s ; the *svasamātāna* is our *ātman* or *ālayavijñāna*.

३ According to Tib. : *sarvatra*.

४ Tib. = *kim ātmany abhiprasanne parasmin parasmin punaḥ pritiḥ*.

५ Tib. adds : *sams-can-la* (= *sattveṣu*).

६ M. has : *stuta iti*.—See Commentary.

७ Tib. : *de yau de-ltar mi kṛhad-pas=tad apy evam anupapattēḥ*. ...

तदन्यनिमित्ताभावात् ।^१ अहं सुत इत्येवं विकल्पना[त्]
प्रीतिरात्मनि जायते । न पुनः परसुखेन सुखितात् । तथापि
न केवलमन्यप्रसादेन सुखिते सति । आत्मन्यपि^२ एवमुक्तकर्मणा-
संबन्धादप्रत्यासत्तेः कारणात्केवलं वास्तविकमितमेतत् ॥

5 अपि च स्तुत्यादयो ममापचयमेव दधतीत्युपदर्शयन्नाह ।

स्तुत्यादयश्च^३ मे क्षेमं संवेगं नाशयन्त्यमी ।

गुणवत्सु च मात्सर्यं संपत्कोपं च कुर्वते ॥ ६८

अमी स्तुत्यादयो मम क्षेमं कक्षाणं । अप्येवं कुशल-
पचपरिपाकनं । तथा संवेगं^४ संसारदुःखनिर्वेदनं । नाशयन्ति
10 भ्रन्ति । एतावन्मात्रमेव । किं तु गुणवत्सु च मात्सर्यं ।
आत्मनि गुणाधिकमानेन परगुणप्रज्ञादनात् । तद्गुणासदनतया
वा संपदि लाभसत्कारादिस्वभावायां कोपं चामर्षं कुर्वते
तेष्वेव । अहमेव गुणाधिको ममैव सर्वा संपत्तिरुचिता नान्ये-
षामिति मत्ता ॥ अत एते दोषाः स्तुत्यादिषु संभविनः ।

15 तस्मात्स्तुत्यादिघाताय मम ये प्रत्युपस्थिताः ।

अपायपातरक्षार्थं प्रवृत्ता ननु ते मम ॥ ६९^५

^१ *tatrāpi* = *ātmany api*.

^२ So M.; L² has: *stutyādayas tu*; Minæv: *°dayo na me*.—Tib. has: *bstod-sogs bdag ni pyen-bar byed* = disturb the mind.

^३ See *infra* VIII, F. Eight *samvregavatthas*, *Visuddhikim. J.P.T.S.*, 1893. p. 93.—*samvrega* = *skyo-ba*.

^४ So Mx.—According to Tib.: *na tāvan*?

^५ P.W. (K.F.) has only: *möglich*; but see *Madhyamakavṛtti* (Bibl. Buddh.), p. 8, n. 3.

^६ See V, 81.

तस्यात्कारणात् । कृत्यादिष्वप्यविरोधा[80*]य चे स्या
मम प्रत्युपस्थिता उच्यताः । अपावपातो नरकादिपतनं । ततो
रक्षार्थं पापार्थं रक्षणनिमित्तं प्रवृत्ता उच्यन्ता ननु ते मम ।
अतः कस्याप्यपि चापि ते नापकारिण इति ॥ लाभादिविरो-
धिनि सर्वथा प्रतिषेधितमयुक्तं मम । इत्यपदर्शयितुमाह । 5

मुक्त्यर्थिनश्चायुक्तं मे लाभसत्कारबन्धनं ।

ये मोक्षयन्ति मां बन्धाद्देषस्तेषु कथं मम ॥ १००

विमुक्तिकामस्य लाभसत्कारौ बन्धनमिव । अज्ञानत्वात् ।
अयुक्तं नोचितं सुमुचोर्बन्धनं । कस्याप्यपि कृत्यकारिणः अनु-
त्वेनाभिमतता विमोक्षयन्ति विमोजयन्ति मां बन्धासंसारदुःख- 10
सचक्षात् । लाभादिस्वभावाद्वा । देवस्तेषु परमोपकारिषु
प्रीतिस्थानेषु कथं मम । न युक्तमित्यभिप्रायः ॥ कथं न
युक्तमित्याह ।

दुःखं प्रवेष्टुकामस्य ये कपाटत्वमागताः¹ ।

बुद्धाधिष्ठानत इव देवस्तेषु कथं मम ॥ १०१ 15

लाभसत्काराभिख्यज्जप्रसङ्गात् । संसारदुःखैर्निर्मोक्तुकामस्य ।
ये सत्पुरुषविशेषाः कपाटत्वमपहारत्वमागताः² । कुतः । बुद्धा-
नामधिष्ठानतोऽनुभावादिव । देवस्तेषु कथं मम ॥

¹ kapāṭa = sgo-hphar = board or plank of a door.

² Apadvāra = Seitenthür, Hinterthür (Röhtlingk) = sgo-glegs = board or plank of a door. —According to the Commentary, we have to read: duḥkhān nirmoktukāmasya. —But the first clause: lābhasatkāra³, plainly agrees with the traditional text.

कुशलापघातकारिण्यपि देवं निवारयन्नाह ।

पुण्यविघ्नः कृतोऽनेनेत्यत्र कोपो न युज्यते ।

क्षान्त्या समं तपो नास्ति नन्वेतत्तदुपस्थितं^१ ॥ १०२

कुशलविघातः कृतोऽनेन । इत्येवं मनसि निधाय अथ
 5 पुण्यविघातकारिणि देवो न युज्यते । कस्मात् । यतः क्षान्त्या
 तितिष्यया समं तुल्यं तपः सुकृतं नास्ति सर्वशुभकर्महेतुत्वात् ।
 न च क्षान्तिसमं तप इति वचनात्^२ । ननु तदेवेदमवगत
 एवोपस्थितमुपगतं^३ । पुण्यविघ्नकारिण्यस्येन पुण्यहेतुसंगिधेः ॥

तत्र प्रदेवे त्वात्मनैव पुण्यविघातः कृतो भवेदित्याह ।

10 अवाहमात्मदोषेण न करोमि क्षमामिह ।

मयैवात्र कृतो विघ्नः पुण्यहेतावुपस्थिते ॥ १०३

अथ यद्यात्मन एव दोषेणावहिष्णुतात्मकेन न करोमि
 [80^b] क्षमां क्षान्तिमिह विघ्नकारिणि । तदा मयैव न पुन-
 रन्वेन । अथ पुण्ये । कृतो विघ्नः । कुतः । पुण्यहेतौ पुण्यवि-
 15 घातकारित्वेनाभिमतं । उपस्थिते संगिहितोभूते । अचेत्यस्मिन्
 पुण्यहेताविति वा संबध्यते ॥

अदि पुण्यविघातकारी कथमसौ पुण्यहेतुर्यावत्स एव विघ्न
 इत्याह ।

1 Minse has : na tv etad

2 See supra VI., 2 (Dhammapada, 184).

3 I would take the meaning of the stanza as follows: nanu tad eva kṣān-
 titapas tena vighātakāriṇopanaśam.—But according to the Commentary: tad
 etat = kṣāntitapas.

यो हि येन विना नास्ति त्यस्मिंश्च सति विद्यते ।
स एव कारणं^१ तस्य स कथं विघ्न उच्यते ॥ २०४

यो भावः कार्याभिमतः । येन कारणाभिमतेन विना
नास्ति । तद्व्यतिरेके न भवति । स एव यद्भावेन भवति । नान्यः
कारणं जनकस्य कार्याभिमतस्य । तदन्वयव्यतिरेकानुविधा- ४
नात् । एवं प्रकृतेऽपि स जनक एव कथं तस्य जन्यस्य विघ्न
उच्यते । विघातहेतुरभिधीयते । तथाविधेऽपि तथा व्यवहारं
कुर्वतो नास्ति विप्रतिपत्तिः ॥

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तोपदर्शनेन व्यक्तं कुर्वन्नाह ।

न हि कालोपपन्नेन दानविघ्नः कृतोऽर्थिना ।
न च प्रव्राजके प्राप्ते^२ प्रव्रज्याविघ्न उच्यते ॥ २०५ 10

न यस्मात्कस्य चिद्दानपतेर्दिक्षाकाश एव संप्राप्तेनार्थिना ।
याचनकेन^३ । दानविघ्नः कृत इत्युच्यते । अतः स कारणमेव
दानस्य । तथा कस्य चिद्व्रजितुकामस्य प्रव्राजकसमवधानं^४ ।
प्रव्रज्या संवरादिपक्षस्यभावा । न च तस्या^१ विघ्न उच्यते ।
अपि तु कारणमेव स तस्यासमन्तरेण तस्या असंभवात् । एवं 15
प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यं ॥

1 Definition of the kārana by the classical notions of anvaya and vyatireka

2 M. has : na hi pr^o.—According to the Commentary : pravrajakaprapṭiḥ.

3 Yācānaka, in P.W. from Kāraṇāvyūha.

4 The Ms. by a second hand : tasyā naiva vighna.

अपि न क्षान्तिहेतुरस्ति दुर्लभ इति तत्सुखज्ञाने प्रीतिरेव
पुण्यत इत्युपदर्शयन्नाह ।

सुखभा याचका लोके दुर्लभास्त्वपकारिणः ।

अतिप्रचुरप्राप्तिका याचनका लोके सर्वत्र सर्वेषां दोषमात्र-
५ पदेष्वेवमुक्त्वात् । न तु पुनरपकारिणः । अतस्ते दुर्लभाः शत-
वृक्षेषु यदि कथं चित्कसिस्रावा न वेति । कुतः पुनरेत-
देवमित्याह ।

यतो मे ऽनपराधस्य न कश्चिदपराध्यति' ॥ १०६

यस्मादन [११०] पराधस्य निवृत्तपरापकारस्य मम निर्नि-
१० मितं न कश्चिदेकोऽपि अपराध्यति । नापकरोति । कर्मणि
बहो । एवमतिदुर्लभतया परमोपकारित्वाद्याभिनन्दनीय एवाप-
कारोत्याह ।

अग्रमोपार्जितस्तस्माद्गृहे निधिरिवोत्थितः ।

बोधिचर्यासहायत्वात्स्पृहणीयो मम रिपुः ॥ १०७

१५. यस्मात्कथं चित्प्राप्यन्ते अपकारिणः । तस्माद्गृहे प्रादुर्भूतो
निधिरिव अममन्तरेपैवाधिगतो रिपुरभिज्ञावणीय एव मया

1 This idea is sometimes insisted upon. It is asked how some people abused the Tathāgata; it is said that the wounding of the Tathāgata, with effusion of blood, is only a scholastic "casus," nobody being able to hurt a thoroughly benevolent Being. See Prof. Bendall's contribution to *Mélanges Kern* and *M. Fyfe*, 271, quoted in loc.—The legend of Pūrpa can be quoted as a contrary instance, but the power of the ancient karma must not be lost sight of.—Beggars who ask for the blood and flesh of the giver are very difficult to meet with (*Maṇicāṭṭavadāna*).

जातु । बोधिसत्त्वो यो बुद्धसंभारोपार्जये सहकारिणात् ॥ एवं-
विधे परमपुरुषार्थे साहाय्यं भजमानस्य प्रत्युपकारकरत्नमेव
कृतश्रतया मम युक्तमित्युपदर्शयन्नाह ।

मया चानेन चोपात्तं तस्मादेतत्क्षमाफलं ।

एतस्मै प्रथमं देयमेतत्पूर्वा क्षमा यतः ॥ १०८

5

यस्मादसौ तत्र साहाय्यं कुर्वन् कारणमेव न विद्मः तस्मा-
न्मया चमामभ्यस्यता । अनेन चापकारं कुर्वता इति दाम्भा-
मेवोपार्जितं । एतदिति यस्य साधनाय साहाय्यं भजते ।
चमाफलं धर्माधिगमस्यत्वं । एतस्मै धर्मसहायाय प्रथममपतो
दातव्यं मया इति प्रणिधातव्यं । यथा मैत्रीवस्त्रेण बोधिसत्त्वेन 10
प्रणिहितं पञ्चकानुहिम्न¹ । तत्र कारणमाह । यस्मादेतत्पूर्वा ।
एव एव पूर्वं कारणं यस्याः सा तथोक्ता । न चापकारिचमन-
रेषान्यत्त्वान्निकारणमस्ति ॥

युक्तमेवैतद्यदि तेनैवाभिप्रायेणासौ प्रवर्तते । केवलमप-
काराग्रह एवायमित्याशङ्क्यन्नाह ।

15

क्षमासिद्ध्याशयो नास्य तेन पूज्यो न चेदरिः ।

सिद्धिहेतुरचित्तोऽपि सद्धर्मः पूज्यते कथं ॥ १०९

चमास्य बोधिसत्त्वस्य निष्पद्यतामित्याशयो नास्मापकारो-
द्यतस्य । तेन कारणेन कुशलहेतुरपि यदि शत्रुः पूजनीयो न

भवति । एवं तर्हि कुशलनिव्यन्तिहेतुर्निरभिप्रायोऽपि बहूर्मः
प्रवचनस्यैवः कथं पूज्यते । सोऽपि तदाश्रयशून्यत्वात्पूजनीयो
न स्यादिति भावः [४।^५] ॥

अथ बहूर्मस्य निरभिप्रायतया अपकाराश्रयोऽपि नास्ति ।
५ अथ पुंनसादिपर्ययो दृश्यते इत्याह ।

अपकाराश्रयोऽस्येति श्रुत्यदि न पूज्यते ।

अन्यथा मे कथं क्षान्तिर्भिसजीव हितोद्यते ॥११०॥

अपकार आश्रयोऽस्य श्रुत्यः । इत्येवमभिसंधाय श्रुत्यदि
न पूज्यते दानमात्रेण सत्क्रियते । अन्यथेति । अपकारिणि देव-
10 चित्तमनिवारयतः कथं मम क्षान्तिः । तदपकारमसहमानस्य
प्रत्यपकारं वा कुर्वतो नैव युक्तेत्यर्थः । अन्यथापि कथं क्षान्तिः ।
भिसजीव हितोद्यते । सुवैद्यवद्वितसुखविधायके यच्च प्रेमगौरव-
मेव सदा देवनिबन्धनस्य गन्धोऽपि^१ न विद्यते ॥ देवचित्त-
निवर्तनाच्च क्षान्तिरुच्यते । तस्मादपकारिण्येव प्रतिषचित्तं
15 निवर्तयतः क्षान्तिरिति । एतदेव दर्शयन्नाह ।

तदुष्टाश्रयमेवातः प्रतीत्योत्पद्यते क्षमा ।

स एवातः क्षमाहेतुः पूज्यः सद्धर्मवग्मया ॥ १११॥

यतो भिसजीव हितोद्यते^२ क्षान्तिर्न युक्ता । अतो ऽस्मा-
द्धेतोः । तच्च दुष्टाश्रयमेव प्रतीत्य निमित्तोक्त्या समुपजायते

^१ Ms. has gandho, but Tib sgra = çabda.

^२ Ms. has: °dyato / kṣānti.

अमा । न पुनः कस्य चिच्छुभाग्रयं । अतोऽस्मात् । स एव
अस्माग्रयं प्रतीत्योत्पद्यते अमा अमाहेतुः । न तु पुनर्भी वैद्य-
वद्वुष्टाग्रयः । इति पूर्वः अमासिद्ध्याग्रयरक्षितोऽपि यदूर्ध्व-
वदसौ मया ॥ एतदुक्तं भवति । किं ममानेनाग्रयविचारेण
प्रयोजनं । अभिमतसाध्यसिद्धौ चेदुपयुज्यते । तावतैव ममो- 5
पादेयः स्मात् । विगुष्ठाग्रयफलं तु तस्यैव अस्मासौ विगुष्ठा-
ग्रयः । मम तु शुभोदयहेतुरेवायं । इति कथमिव पूजनीयो
न भवेदिति । तस्मात्संभारोपयोगिनि हेतौ किं स्वरूप-
निरूपणेन ॥

एतदेव संभारहेतुलमस्यागमतः प्रसाधयन्ना[82*]ह । 10

सत्त्वक्षेत्रं जिमक्षेत्रमित्यतो मुनिनोदितं ।

एतानाराध्य बहवः संपत्पारं यतो गताः ॥ ११२

संभारप्रसूतिप्रवृत्तिहेतुत्वात्सत्त्वाः क्षेत्रं । बुद्धा भगवन्साधेव
क्षेत्रं । इत्येवं । अतो बुद्धत्वकारणहेतुत्वात् । अनेकप्रकारं
भगवता वर्णितं । कुतः । यतो यस्मादेतान् सत्त्वान् जिनांश्च । 15
आराध्य । आनुकूल्यानुष्ठानेन । बहवो बुद्धत्वमधिगम्य सर्व-
लौकिकलोकोत्तरसर्वसंपत्तिपर्यन्तं प्राप्ताः ॥

स्मादेतत् । यदि नाम सत्त्वा अपि सर्वसंपत्तिहेतवस्तथापि
तथागतैः सद्यसाधारणता न युक्तेति । अत्राह ।

1 See the texts (*Dharmasamgītiśāstra*) quoted *Qikāds.* 153, 7; also 155, 8 (*siddhim āgatā bahavah*). 7 (*siddhikṣetra*).—On *kṣetra*, see *supra* V, 81, *Friendly Epistle*, st. 42 (*J.P.T.S.*, 1886), *Petavatthu*, Comm., p. 7.

* Tib : rnam-pa hdis = tena prakāreṇa.

सत्त्वेभ्यश्च जिनेभ्यश्च बुद्धधर्मागमे समे^१ ।

जिनेषु गौरवं यद्वन्न सत्त्वेष्टिति कः क्रमः ॥ ११३

उभयेभ्योऽपि बुद्धधर्माणां वस्तुवैशारद्यादीनामागमे प्रति-
पक्षे तुल्ये अविशिष्टे । उभयमपि 'तत्प्रति हेतुत्वमविशिष्ट-
४ मिति भावः । अतः साधारणेऽपि हेतुभावे जिनेषु गौरवं
यद्वन्नद्वन्न सत्त्वेषु । इत्येवं कः क्रमः परिपाटिः प्रेषावता । नैव
युक्तेत्यर्थः^२ ॥

ननु च सत्त्वानां रागादिमलैर्हीनाग्रयत्वात् कारणत्वेऽपि कथं
भगवत्समानता युज्यते इत्याशङ्क्याह ।

10 आशयस्य च माहात्म्यं न स्वतः किं तु कार्यतः ।

समं च तेन माहात्म्यं सत्त्वानां तेन ते समाः ॥ ११४

अथपि भगवतामप[रि]मितपुण्यशानोपजनितमनुत्तरमिह
माहात्म्यं । तथाप्युपयुक्तोपयोगित्वेन हेतुभावस्य तुल्यत्वात्समं
माहात्म्यमुच्यते । तेन हेतुना ते सत्त्वाः समा जिनेषु
15 उच्यन्ते इति ॥ नात्र विशेषः क्लियते । अथ पुनः प्रतिनिध-
तात्मगतो विशेषस्तस्युपदर्शयितुमाह ।

1 See Dharmasamgīti, loco laud.—The phraseology of this Sūtra is worthy of notice: sattvakṣetrasā bodhisattvasya buddhakṣetrasā yataḥ ca buddhakṣetrād buddhadharmāpāzā lābhāgamo bhavati. It is strange that Prajñākarāmati gives no reference, as he did before, to the Mahāyānasūtras evidently alluded to by his text.

2 Ms. tathapratī.

3 yuktā paripāṭib.

मैत्र्याश्रयश्च यत्पूज्यः सत्त्वमाहात्म्यमेव तत् ।

बुद्धप्रसादाद्यत्पूज्यं बुद्धमाहात्म्यमेव तत् ॥ ११५^१

वृत्तेषु मैत्र्यश्रितविहारौ पुनर्बत्पूज्यते जनैः । तत्तस्यैव
मैत्र्याश्रयस्य प्रत्यात्मगतं माहात्म्यं नान्यस्य । तथा तथागत-
माहात्म्यं स्वचित्तं प्रसादयतो^२ यत्पूज्यमु[४२]त्पूज्यते तद्भगवत 5
एव माहात्म्यमसाधारणं । अन्यस्य तथाविधगुणाभावात् ॥
इत्यसाधारणं गुणमभिधाय प्रकृतमुपदर्शयन्माह ।

बुद्धधर्मागमाग्नेन तस्मात्सत्त्वा जिनैः समाः ।

न तु बुद्धैः समाः के चिदनन्तांशैर्गुणार्णवैः ॥ ११६

इदमत्र बीजं समतोपादान इत्यर्थः । परमार्थतस्तु न 10
बुद्धैर्भगवद्भिः समाः के चित्सत्त्वाः सन्ति । यदि भवेयु-
स्तथाविधास्तदा तेऽपि बुद्धा एव स्युः । किंभूतैः । गुणार्णवैः^३ ।
गुणानामर्णवा गुणरत्नाकराः । अगाधापारत्वात् । तैः । पुनरपि
तेषामपरमेव^४ विशेषणमाह । अनन्तांशैः । अनन्तोऽपर्यन्तः ।
अंश एकदेशोऽपि येषां गुणार्णवानां । ते तथा । तैः ॥ 15

1 = Qikāṣ 157. १-२. (maitrāṣaya). Tib. has : byams-soms-ldan = maitrāṣay-
avān.

2 Ms. has : prasādhayato.

3 Ms. has wrongly : anantānñçair guṇasāgaraiḥ—See below.

4 Ms. has : tegha and two illegible syllables in margin. Our reading from
Tib.

5 Tib. points to a reading : amṣa eva deço'pi—The Ms. has : aḥga,

उक्तमेवार्थं व्यक्तीकुर्वन्नाह ।

गुणसारेकराशीनां गुणोऽणुरपि चेन्न चित् ।

दृश्यते तस्य पूजार्थं चैलोक्यमपि न क्षमं ॥ ११७

गुणेषु प्रधानानामेकराशयो ये भगवन्तस्तेषां गुणोऽणुरपि
 ५ परमाणुमात्रोऽपि गुणकणिकापीति यावत् । यदि कश्चित्सत्त्व-
 विशेषे दृश्यते प्रतीयते । तस्य तद्गुणाधारस्य पूजानिमित्तं
 चैलोक्यमपि न क्षमं । चैलोक्यजातानि रत्नादीनि न प्रति-
 रूपाणीति यावत् ॥

यद्येवं कथं तर्हि सत्त्वाराधनमुक्तमित्याह ।

१० बुद्धधर्मोदयांशस्तु श्रेष्ठः सत्त्वेषु^१ विद्यते ।

एतदंशानुरूप्येण^२ सत्त्वपूजा कृता भवेत् ॥ ११८

आख्यातमेतत्पूर्वं ॥ इतोऽपि सत्त्वाराधनमुचितमित्याह ।

किं च निष्कृद्भवन्धूनामप्रमेयोपकारिणां ।

सत्त्वाराधनमुत्सृज्य निष्कृतिः का परा भवेत् ॥ ११९^३

१५ निष्कृद्भवन्धूनामकृत्रिमसुहृदां बुद्धानां बोधिसत्त्वानां च ।
 अपर्यन्तोपकारिणां । निष्कृतिः^४ तत्कृतापकारस्य^५ निष्कृयणं । परि-

^१ So I. १. — Minnev has : sattvasya. — Tib. : sems-can-rnams-la.

^२ Minnev : rūpeṣu.

^३ = Ūkeśa. 155. 10-11.

^४ Ūkeśa. has the gloss in margin : pratyupakāro buddhānām.

^५ The Ms. has the unusual reading : tatkr̥tā' pakārasya. — nihkr̥ti = repara-
 tion of the offences made to the Buddhas.

शोधनमिति यावत् । किमपरं भवेत् सत्काराधनमनरेष ।
एतदेव परं निष्क्रयणमित्यर्थः^१ ॥

प्रभुचित्तानुकूलवर्तिन एव भृत्यस्य वाञ्छितं सिध्यतीत्यव-
गम्य सत्काराधनमेवोपादेयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

भिन्दन्ति देहं प्रविशन्त्यवीची^२
येषां कृते तच्च कृते कृतं स्यात् ।
महापकारिष्वपि तेन सर्वं
कल्याणमेवाचरणीयमेषु ॥ १२०^३

5

करचरणशिरोनयनस्त्रमांसानि चित्त्वा कृत्वा प्रदत्तानि
येषां [४३^४] हितसुखविधानाय । तथावीचीमपि परदुःखदुःखिनो 10
येषां कृते प्रविशन्ति तत्समुद्धरणाय । प्रकृतत्वात् बुद्धा बोधि-
सत्त्वाः । तच्च तेषु सत्त्वेषु कृते कृतं स्यात् । अन्यथा तु कृतमपि
न कृतं भवेत् । कृतशब्दोऽयमिह प्रकृताधिकारात् साधुकरणे
वर्तते । येनैवं तेन परमापकारिष्वपि न चित्तं दूषयितव्यं ।
किं तु सर्वमनेकप्रकारं कायवाङ्मनोभिर्वा कल्याणमेव हित- 15
सुखमेव विधायितव्यमेषु ॥

उक्तमेव प्रसाधयन्नाह ।

1 Ms. : niṣkrayanam.

2 Minaeo has : avioim. See Commentary and *Gīṭās.*

3 The following verses down to the śloka 134 (end of the chapter) occur at
Gīṭās. 155. 14—157-8.

स्वयं मम स्वामिन एव तावद्
 यदर्थमात्मन्यपि निर्व्यपेक्षाः ।
 अहं कथं स्वामिषु तेषु तेषु
 करोमि मानं न तु दासभावं ॥ १२१

- 5 मम स्वामिन एव बुद्धादयः स्वयमेव^१ आत्मनैव तावदिति
 परामर्शः । यदर्थं येषां निमित्तं । आत्मन्यपि स्वकायजीवितेऽपि ।
 उक्तक्रमेण निरपेक्षा^२ निरभिध्वङ्गास्तृणवत्परित्यजन्ति । तदहं
 पुनः । तेषां भृत्यः । तेषु सत्त्वेषु प्रभुपुत्रेभ्यस्तन्मित्रियेषु कथं
 करोमि मानं । किमिति जानन्नेव तान् प्रतिकूलयामि । न
 10 तु दासभावं न पुनर्दासीभूत्याराधयामि ॥

इतोऽपि च सत्त्वापकारं परित्यज्य तदाराधनमेव कर्तव्य-
 मित्याह ।

- येषां सुखे यान्ति सुदं मुनीन्द्रा
 येषां व्यथायां प्रविशन्ति मन्युं ।
 15 ततोषणात्सर्वमुनीन्द्रतुष्टि-
 स्तत्तापकारेऽपहृतं मुनीनां ॥ १२२

येषां सत्त्वानां प्रियपुत्रायामिव पेतरो मुनीन्द्रा बुद्धा
 भगवन्तः । सुखे कायमनोजन्मनि । सुदं यं यान्ति । येषां च

१ Ms. has: svayam evam ā°.

२ = nirvyapekṣā.

दुःखे मनुं प्रविशन्ति । अपरितोषमावाद्यन्ति । एतन्नामभि-
मतत्वाद्भगवतामित्यमभिधीयते । न तु वाच्योपपन्नकस्यावाप्तत् ।
आवकाशमपि प्रतिधानुनयासंभवः^१ । अन्यस्तुबोधं^२ । कथं पुन-
स्तापकारे सुनीनामपकृतं स्यादित्यत्राह ।

आदौतकायस्य यथा समन्तान्

5

न सर्वकामैरपि सौमनस्यं ।

सत्त्वव्यवयामपि तद्वदेव

न प्रीत्युपायो ऽस्ति दयामयानां^३ ॥ १२३

समन्तात्सर्वावयवानभिधाय वक्रिणा प्रव्यसितशरीरस्य यथा
पञ्चकामगुणैर्न सौमनस्यं । कायिकमपि सुखं नास्ति तस्य 10
प्र[83]व्यसितत्वादेव दुःखेनाक्रान्तत्वात् । तदन्तयैव सत्त्वानां
व्यथायां दुःखवेदनायां न प्रीतेः सौमनस्यस्योपायो हेतुरस्ति
रूपात्मकानां भगवतां ॥

तस्मादपरिज्ञानेन क्षेत्रग्रहावेग्रवशेन वा स्तापकारकर्मणा
यदकुशलमुपचितं^४ तदपौदानीमुपसंहारदारेण वाग्नौकुर्व- 15
न्नाह ।

^१ It is difficult to make out the meaning of this clause. The Tib. so far as I see, gives no help.—abhimata is correctly translated by mñes-pa.—na tu... = de-ni ste dad-can-ltan lta-bu yin-te = tao chraddhāvad-vad.—Of course : na tu.....sambhavaḥ.

^२ Qikpā. has : mahākṛpāpām.

^३ Query : upacitam.

^४ Tib. bcags-par-bya-ba. — (See gcor-ba) = to confess, to expiate.—The read- ing vyaktikurvan seems, on palaeographical grounds, inadmissible.

तस्मान्मया यज्जनदुःखदेन'
 दुःखं कृतं सर्वमहाकृपाणा'
 तदद्य पापं प्रतिदेशयामि
 यत्खेदितास्तन्मुनयः^१ क्षमन्ता ॥ १२४

5 यस्मादेवं सत्पापकारे सुनीनामपकृतं स्यात्तस्मात् । पापं ।
 अद्येदानीं प्रतिदेशयामि । संवेगवज्जलस्रोतामेव महाकृपाणा-
 मद्यतः प्रकाशयामि । पुनरेवं संप्रजानन्न करिष्यामि । इत्या-
 द्यत्यां संवरमापद्ये । यदि प्रतिरूपमाचरितं तच्च मे क्षान्तिं
 कुर्वन्तु । अनुकम्पासुपादाय ॥

10 क्षमयित्वा सांप्रतमाराधनायेत्यादिना तदेकपरायणता-
 मात्मनो दर्शयति ।

आराधनायाद्य तथागतानां
 सर्वात्मना दास्यमुपैमि लोके ।
 कुर्वन्तु^२ मे मूर्ध्नि पदं जनौघा
 15 विघ्नन्तु वा तुष्यतु लोकनाथः ॥ १२५

तथागतानामभिप्रेतसंपादनाय लोके लोकविषये सर्वात्मना
 दायेन वाचा मनसा वा दासीभावं स्वीकरोमि । ते ऽपि मे

^१ *Gikāśa*. has : sarvamahādayānām.

^२ *Gikāśa*. has : duḥkhanena.

^३ *Gikāśa*. has : to munayaḥ.

^४ *Minaev* has : kurvantī.—Our reading is supported by *L*² and *Gikāśa*.

[५] प्रसादं कुर्वन्तो मन्त्राणि पादं निदधतु । तेषां पादं प्रमुदित-
चित्तः शिरसा धारयामि । अनेन मयि पूर्वापराधमपास्य जगतां
पतिर्भगवान् संतुष्टमानसो भवतु ॥

भगवत्सु च गौरवकारिभिः सत्त्वैकनादरो न कर्तव्य इति
प्रसाधयन्नाह ।

5

आत्मीकृतं सर्वमिदं जगतैः
कृपात्मभिर्नैव हि संशयो ऽस्ति^१ ।
दृश्यन्त एते ननु^२ सत्त्वरूपा-
स्त एव नायाः किमनादरो ऽपि ॥ १२६

सर्वत्रगधर्मधातुप्रतिवेधात्^३ सर्वसत्त्वसमतापादनपरात्मपरि- 10
वर्तनादिना^४ वा । आत्मीकृतं स्त्रीकृतं सर्वमिदं जगत् । न किय-
देव । तैर्बुद्धैर्भगवद्भिः कृष्णमयचित्तसंतानैः । सुनिश्चितमेवै-
तत् । अन्यथा बुद्धत्वायोगात् । तस्मात्सत्त्वरूपेण बुद्धा भगवन्त
एवैते सत्त्वा दृश्यन्ते^५ । तेन किमनादरो ऽपि मूढ[११]चेतसां ।
नैव युक्त इति भावः ॥

15

अनेकार्थत्वादपि सत्त्वारोधनस्य तत्रैव घटितमिति याह ।

^१ *Qikāp.* : sarmāyo'tra.

^२ According to Dev. 85 and to the *Qikāp.*—Minaev has : dṛṣyantu etena tu.

^३ Tib. omits : "traga".

^४ See VII. 16.

^५ (5). The Commentary is obscure. "Nāna buddhāḥ sattvarūpeṣa
dṛṣyante? sattvā eva nāthā itī kiṁ sattveṣv anādarah." Such I take to be
the meaning of the sentence.

तथागताराधनमेतदेव
स्वार्थस्य संसाधनमेतदेव ।
लोकस्य दुःखापहमेतदेव
तस्मान्ममास्तु व्रतमेतदेव ॥ १२७

- ४ स्वार्थस्य बुद्धत्वसंभारस्यैव^१ । लोकस्य दुःखापहं
तद्भेतुत्वात्^२ । एतदेवेति । सर्वत्र सत्त्वाराराधनमिति धोष्यं ॥
आगामिभयदर्शनादपि च परापकारवैमुख्यमेवाभ्यसनौयमि-
त्युदाहरणोपदर्शनेनाह ।

- यथैको राजपुरुषः प्रमथ्नाति महाजनं ।
१० विकर्तुं नैव शक्नोति दीर्घदर्शी^३ महाजनः ॥ १२८
यस्य^४ राज्ञो देशनिर्वा^५चिनं^६ तस्मात्तौ पुरुषौ । महाजनं
नगरनिगमग्रामकर्बटादिवास्तव्यं^७ । प्रमथ्नाति विमर्दयति । च
आगामिराजदण्डभयदर्शितया महाजनो वचनमात्रेणापि धाव-
द्विकारमुपगन्तुममर्थः । तेन ताडितो ऽपि संकुचितवृत्ति-
१५ रेवास्ति । कस्मात्

यस्मान्नैव स एकाकी तस्य राजबलं बलं ।

१ Ms. has : 'lakṣapasyāyāiva.

२ According to Tib. : apahati-hetutvāt.

३ dirghadarśin = mig-rgyañ rih-po. — rih-po = dirgha. — mig-rgyañ = distance of sight, distance at which a man can be well distinguished from a woman.

४ Ms. has : taaya. — Tib. : gah-gi.

५ Ms. : yaaya.

६ Vistavya = Einwohner (P. W.)

नैव स राजपुरुषोऽसहाय एव द्रष्टव्यः । कथं पुनरयमस-
हायो न भवतीत्याह । तस्मैति । राज्ञो वसमेव तस्य वसं
तत्पश्यद्दृष्ट्वात् ।

तथा^१ न दुर्वलं कं चिदपराधं, विमानयेत् ॥ १२८

तस्मात्तद्व्यभिचमपि कृतापराधं नापकुर्यात् । सो ऽपि न ऽ
यस्मादेकाकी ।

यस्मान्नरकपालाश्च कृपावन्तश्च तद्वलं ।

तस्मादाराधयेत्सत्त्वान् मृत्यश्चण्डनृपं यथा ॥ १३०^२

तस्मादाराधयेत्सत्त्वान् । कुतः । यस्मान्नरकपालाश्च तदप-
कारमिव प्रत्यपकारिणोऽन्व[र]णः^३ कृपावन्तश्च जिनादय- 10
स्तत्पश्यतिनो वसं । कथमिवाराधयेत् । अष्टमं राजानं
सर्वानुवृत्तिकरणसुजीविनो यथा । तथा ॥ किं च लोक-
प्रसिद्धत इदमेवमिहोक्तं । न तु पुनः सत्त्वाप्रसन्निकस्य^४
राजापराधकलेन समानता समसीत्याह ।

कुपितः किं नृपः कुर्याद्येन स्यान्नरकव्यथा । 15

यत्सत्त्वदौर्मनस्येन कृतेन ह्यनुभूयते ॥ १३१

^१ So Minaev.—M. has : tasmān... ; confirmed by the Commentary.

^२ So L^३.—Minaev has : aparādhyam.

^३ According to the Comm. the second line must precede the first.

^४ Ex conj.—MS. is illegible.

^५ Aprasatti (compound new) = aprasāda.

किमिति काका पृच्छति । किं तदुःखमातनुत्पादयितुं
नृपतिः समर्थो भवेत् । नैवेति भावः । किंभूतं । येन दुःखमा-
तेन नारको वेदनानुभूयते । अतिप्र [१४^b]^१

[तुष्टः किं नृपतिर्दद्याद्यदुद्धत्वसमं भवेत् ।

८ यत्सत्त्वसौमनस्येन हृतेन ह्यनुभूयते ॥ १३२

आस्तां भविष्यदुद्धत्वं सत्त्वाराधनसंभवं ।

इद्वैव सौभाग्ययशःसौस्थित्यं किं न पश्यसि ॥ १३३

प्रासादिकत्वमारोग्यं प्रामोद्यं चिरजीवितं ।

चक्रवर्तिसुखं स्फीतं ह्यमौ प्राप्नोति संसरन् ॥ १३४

10 ॥ इति महाकरमणिस्तोत्रायां बोधिसत्वावतारपञ्चिकायां
आग्निपारमिता बहः परिच्छेदः ॥]^२

^१ The verses of the leaf 94 begins with the first sentence of the viith Chapter. As the Commentary of the verses 132-134 is also wanting in Tibetan, I believe that the akṣaras : *ati pra* must be read : *iti pra* [*jñānakaramatibhidyām...*]. The translation of the last *śloka*s occurs in the Mdo XXVI, fol. 19a, at the end. (Text alone, without commentary). Their authenticity, supported by the quotation in *Qikāde* (p. 157), is confirmed by the Chinese translation.

^२ The Tibetan adds the following colophon : *Egya-gar-gyi mkhan-po pa-
ngi-ta chen-po su-ma-ti-kī-rti-i shal-sha-nas dah agra-rgyur-gyi lo-tan-va ś-tan-
rye mad-pa-choe-gyi dbah-phyug-gis bagyur-ah sus-pa* = translated by the
Indian Paṇḍita Sumatīkīrti and the Lotsava translator (?) Saṅgyadharmaṣvara.

प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां वीर्यपारमिता सप्तमः परिच्छेदः ।

तदेवं विपक्षप्रतिषेधेन विधा ज्ञानिं प्रतिपाद्य वीर्यं प्रति-
पादयितुमाह ।

एवं क्षमो^१ भवेद्दीर्यं वीर्यं बोधिर्यतः स्थिता ।
न हि वीर्यं विना पुण्यं यथा वायुं विनागतिः^२ ॥ १

एवमुक्तक्रमेण समायुक्तः क्षमः समक्षि^३ ज्ञानिः । भवेद्दीर्यं^४
वीर्यमारभेत । अन्यथा दुःखावधिष्णुतया वीर्यस्य प्रसन्निर्भ-
सात् ॥ कस्मात्पुनर्वीर्यमुपादीयत इत्याह । वीर्यं इत्यादि ।
यस्माद्दीर्यं बुद्धत्वमवस्थितं । तद्धेतुकतया तदायत्तत्वाद्बुद्धत्वम् ।
एतदपि कुतः । यस्मान्न वीर्यमन्तरेण पुण्यं पुण्यसंभारोऽस्ति ।
उपसन्नचमेतत् । ज्ञानमपि द्रष्टव्यं । वीर्यस्योभयहेतुत्वात् । तद्- 10
नेन वीर्यात्पुण्यज्ञानसंभारौ ताभ्यां च बुद्धत्वमित्युक्तं भवति ॥
वीर्यस्वरूपापरिज्ञानात्पृच्छति ।

^१ Minaev has: kṣamī; kṣamo, according to M., Paris-Mss. and a frag-
ment (F.) on Palm-leave (Bendall, 1899).

^२ Minaev has: ... vinā gatih; = vinā agatih.—Op. Kern, Lotus 139:
padaviṇa ta vinā 'gatih.—Tib.: rluṅ med gyo-ba med-pa bshin.

^३ So Ms.—Tib.: raṅ-gis goms-par-byas-pai bzod=svayam abhyasta
kṣāntih.

किं वीर्यं कुशलोत्साहस्तद्विपक्षः क उच्यते ।

आलस्यं कुत्सितासक्तिर्विषादात्मावमग्न्यना^१ ॥ २

किमेतद्वीर्यं नाम । अत्राह । कुशलोत्साहः । यो ऽयं कुशल-
कर्मणि दानादौ श्रुतादौ च समुद्यमः । तद्वीर्यमभिधीयते ।
५ अकुशले तु कौशोद्यमेव^२ । विपक्षेणोपहतं वीर्यमग्नमेवाभि-
मतसिद्धय इति तद्विपक्षमपग्यनाय दर्शयितुमाह । तद्विपक्ष
इत्यादि । तस्य वीर्यस्य विरुद्धो विनाशाय यस्य विपक्षः क
उच्यते । उत्तरमाह । आलस्यमित्यादि । आलस्यं कौशोद्यं ।
कायमनसोरकर्मक्षता । कुत्सिते जुगुप्सनीये हास्यसायादावा-
१० बद्धः । विषादो विपक्षता । दुःकरे कर्मणि चित्तस्य विनि-
वृत्तिः । अनध्यवसानमित्यर्थः । तेनात्मनोऽवमग्न्याऽवशा । अयं
तद्विपक्षः ॥

तदालस्यनिषेधाय तत्कारणं तावदुपदर्शयितुमाह ।

अव्यापारसुखास्वादनिद्रापाश्रयतृष्णाया ।

१५ संसारदुःखानुद्देगादालस्यमुपजायते ॥ ३

संसारदुःखानुद्देगादसंवेगात्^३ । योऽयमव्यापारो निर्व्या-
पारता । तत्र तेन वा^४ सुखास्वादः सुखाभिरामः । स च निद्रा

१ F. has : kutsitāṣaktir ; Minsev : kutsitāṣ^०.

२ Tib. : dge-ba-la : mi-spro-ba ni le-lo-fid-do=kuṣale / 'audyamab
kausidyam.—Infra, le-lo-fid=āleśya ; sñoms-las=kausidyā.

३ See VI. ३१.

४ Tib. : de-la aṅ des bde-foms.....

च मि[८५]द्वाक्रमणं । ताभ्यां मिद्वाक्रमणमपात्रयद्वया^१ ।
अवष्टम्भनाभिधायः । तथा । आकथ्यमुपजायत इति धोवनीयं ॥
यदि वा । संसारदुःखानुदेगादव्यापारः । क्व चिदपि कुशल-
कर्मणि न प्रवृत्तिः । तस्मात्सुखास्वादः । ततो निद्रा । तस्या-
व्यापामयद्वया । तथा ॥

5

अतः संसारदुःखानुदेगनिवर्तनार्थमियमत्र संवेगभावनामुद्धी-
कर्तव्या । इत्याह ।

क्लेशवागुरिकाघातः^२ प्रविष्टो जन्मवागुरां ।
किमद्यापि न जानासि मृत्योर्वदनमागतः ॥ ४

वागुरिका मत्स्यादिवधिका जास्तिका उच्यन्ते कैवर्तादयः । 10
क्लेशा एव वागुरिकाः । तैराघात आचलीकृतः^३ । कथमिति
चेत् । प्रविष्टो जन्मवागुरां । निकायसभागतोत्पत्तिरेव वागुरि-
काज्जा^४ । तत्प्रविष्टः तदन्तर्गत इत्यर्थः । इदमिह तदात्मसात्करणे
कारणं । अद्यापि एतां दृशां प्राप्तोऽपि मृत्योर्मुखं प्रविष्टः सन्
किमिति न वेत्ति । जातश्चेत्तरणमवश्यंभावोति भावः ॥

15

इदमपरं संवेगकारणमाह ।

1 middhākramaṇam not translated in Tib.

2 Minaev : āghātaḥ ; M. : āghrātaḥ—Tib. : bgor-ba (hohor-ba = to hunt, to chase) ; na gcor-ba = to fish.—āghrāta = * ākrānta (Bōhtlingk).

3 Tib. : dbaḥ-du byas-pa.

4 So Ms.—vāgurikā = vāgurā ? or rather vāgurika ?

स्वयूथ्यान्मार्थमाशास्त्वं^१ क्रमेणैव^२ न पश्यसि ।

तथापि निद्रां यास्येव चण्डालमहिषो यथा ॥ ५

यूथं वर्गः । तत्रभवा यूथ्याः । येः बहु वाक्याद्यवस्थायां
क्रीडितवृत्तितादिना विचरितं । तान् अवर्ग्यान् । चण्डाला-
५ नामवर्णमारण्योपमहिषवत्^३ । न पश्यसि ममापीयमवस्थितिः
स्यादिति ॥ अवस्थमिह कियत्काशं परिलभ्य मृत्युरागमिष्यति ।
तेन तावत्काशं सुखानुभवनमेव मम युक्तमित्यत्राह । यदि
नामैवं तथापि नावस्थंभाविनि मरणे विशासो युक्तः ।

यमेनोद्दीक्ष्यमाणस्य बद्धमार्गस्य सर्वतः ।

१० कथं ते रोचते भोक्तुं कथं निद्रा कथं रतिः ॥ ६

इति वध्यपुरुषस्येव सर्वतो वध्यघातकैरधिष्ठितस्य वध्यभूमिं
नोचमाणस्य निःसरणमपश्यतः [४५^b] सुखादिकावस्तमनमनुचित-
मेव भवतः । तस्मात्सर्वगतो भावनयानया हेतुनिवर्तनादात्म-
मपास्य कुत्राप्यसौत्साहवर्धनमनुष्ठेयं ॥

१५ अथापि स्यात् । यदि नामावस्थंभाविता मृत्योस्तथापि
तत्संनिधानमवगम्यात्तस्मिन्मपहास्यामि । इत्याशङ्क्याह ।

^१ Minaev has : svayūthān.—Beings of the same nikāya (see p. 245, l. 12).

^२ Ho F.—Minaev : evam.

^३ Ms. "vaayam".

यावत्संभृतसंभारं मरुत्तं शीघ्रमेध्यति ।

संत्यज्यापि तदालस्यमकाशे किं करिष्यसि ॥ ७

संभृतः सञ्जीकृतः संभारः सामग्री वधाद्यथाधिराज्यवशो
वेन । यावदिति लोकोक्तं । शीघ्रं मरितमभिसंनिधानात् ।
तदा मृत्युमुखान्तर्गतः । अथमथे । आकाशं त्यक्त्वापि किं करि- ४
ष्यसि । न तदा किं चित्प्रयोजनमिति भावः ॥
अकाशतामेवास्मै समर्पयितुं युक्तमेषाच्च ।

इदं न प्राप्तमारब्धमिदमर्धकृतं स्थितं ।

अकस्मान्मृत्युरायातो ह्य हतोऽस्मीति चिन्तयन् ॥ ८

शोकवेगसमुच्छ्वन्नसाश्रुरक्तेक्षणानमान् ।

10

बन्धून् निराशान् संपश्यन्धूमदूतमुखानि च ॥ ९

स्वपापस्मृतिसंतप्तः शृण्वन्नादांश्च नारकान् ।

आसोच्चारविलिप्ताङ्गो विह्वलः किं करिष्यसि ॥ १०

इदं यदनागते कर्तव्यतया मनश्चित्तं तत्र प्राप्तं । इदमारब्धं
यत्कार्यमादित एव कर्तुमिष्टं । इदमर्धकृतं स्थितं यत्किंचनियमं 15
किंचदनिश्चयं । इति कार्यपर्यन्तमगतस्यैव अकस्मान्मृत्युरायातो
मम । अहो यतातिकष्टं । हतोऽस्मीति विचिन्तयन् विह्वलः
किं करिष्यस्यीत्यनागतेन संबन्धः ।

शोकः प्रियविप्रयोगकृतचित्तपरितापः । तत्र वेगोऽनिवार्य-

प्रवृत्तिः । तेन समुच्छूयानि समुज्जतानि वाग्बुद्धि रवाध्याधि
रक्ताणि तासवर्षाणि क्षोचनानि येव्याननेषु तानि तथा ।
तथाभूतानि आननानि सुखानि येषां बन्धूनां ते तथा । तान्
संपश्यन् विसोकयन् । तत्र कर्मकाधिकारात्परस्मैपदं दृश्यः^१ ।
५ किंभूतान् । निराशान् । क । प्रत्युज्जीवनं प्रति त्यक्ताशान्^२ ।
तत्सामान्यविक्रान् वा ॥ मरणसमयोपस्थितकृतान्तानुचरमुखानि
च स[४६]^३ रोषपदबभ्रुकुटीनि संपश्यन् विक्रान्तः किं करिष्यसि ।

अथ कृतपापकर्मक्षरणेन मरणसमये किमित्येवं मया
कृतमिति पश्चात्तापेन तापितः । नैतावन्मात्रमेव । किं तु
१० द्रष्टव्यादाश्च नारकान् । तीव्रकारणानुभवमदुःखनिर्मुक्तान् विक्रो-
शितशब्दाक्षरकसमुद्भूतान् अर्थान्तरकोपाणामेव^४ । तच्छ्रुत्वा ममा-
प्यथमेवावक्षेति संभावेन यः पुरीषोत्सर्गो विट्प्रवृत्तिः तेनोप-
क्षिप्तगात्रः । विक्रान्तः । अनाद्यन्तकायवाक्चित्तप्रचारः । किं
करिष्यसि सर्वक्रियासु निवृत्तव्यापारः ।

१५ इति मत्वा साक्षावस्थाणामेव यतितव्यं । इति शिष्य-
चित्तमाह ।

^१ Ms. tatrāk°.—This clause is wanting in Tibetan which does not, as a rule, translate 'grammatical observations'.—*Mahābhāṣya* I. 8, 29, Part. 2. Saṃpāṇyan should by I. 8, 29 be ātmanepadam, if the word were intransitive, because in that rule there is the adhikāra 'akarmaka'; but in the clause it is not intransitive, not ātmanepadam. (F. W. Thomas).

^२ Tib. : gah-du she-na, slar-geon-pai bsam-pa dan bral-ba am.

^३ So Ms.—Tib. : 'don hba-zhig-la khro-bai sgra babin-du = arthāntare kopaṇabdam iva.

जीवमस्य दूवासौति युक्तं भयमिहैव ते ।

किं पुनः कृतपापस्य तीव्राक्षरकदुःखतः ॥ ११

जीवन् एव मत्स्याः क्रमेण भक्षणार्थं प्रायः प्राग्दिग्निवाधि-
भिरेव जने रक्ष्यन्ते । जीवनोपलब्धिता मत्स्या जीवमत्स्या इति
तेषामेव समसः । शाकपार्थिवादिवन्मध्यपदलोपो^१ समासः । ५
तद्वदहमपि । अद्य श्वो वा निवतमेव मरिष्यामि । इति मनसि
कृत्वा युक्तं भयमिहैव ते । इहैव संप्रजानदवस्त्राथामेव तवासं-
प्राप्तमरणस्य मरणतः । किं पुनः कृतपापस्य भवतो भयं युक्तं
न भवति । इत्यप्याहार्यं । अतिदुःखाक्षरकदुःखतः ॥

निर्वापारसुखास्त्रादाभिरतमधिकृत्याह ।

10

स्पृष्ट उष्णोदकेनापि सुकुमार प्रतप्यसे ।

कृत्वा च नारकं कर्म किमेवं स्वस्थमास्यते ॥ १२

तप्तवारिणापि संस्पृष्टः । सुकुमारेति संबोधनं । अतिमृदु-
शरीरतया खोदुमशक्तोऽसि । यद्येवं तदा । कृत्वा चेत्यादि संबोधनं ॥
अपरमपि तं प्रत्याह ।

15

निरुद्यमफलाकाङ्क्षिन् सुकुमार बहुव्यय ।

मृत्युप्रस्तोऽमराकार' हा दुःखित विहग्यसे ॥ १३

सुखहेतुत्पादनाय व्यापारग्रन्थोऽसि । अथ च तस्य फलं

1 Minaev has : ms. See Comm.

2 Çākapārthiva = çākapriyaḥ pārthivaḥ Mahābhārata Vārt. 8 to Pāṇ 2, 1,
69. (not Siddh. k. as stated in the St. Petersburg-Dict.)

3 Minaev : "grasto mara".

सुखमभिव्यस्यति । दुःखाः [१८६^b] सद्विष्णुरसि । अथ च वज्रवयोऽसि ।
 सर्वदुःखाकरमात् । मृत्युना च वशीकृतोऽसि । अथ चामर-
 धर्ममात्मानं मन्यसे । एवं च विपर्यस्तं चरितमस्य विपश्यन्^१
 कदाप्यमानः सखेदमेवमाह । हा दुःखित विहन्यसे । संमोह-
 ५ वज्रवतया कष्टा दग्धां प्रविष्टोऽसि । आत्मगतमेव वा विन्द-
 ग्रति । एवमन्यथापि यथासंभवं द्रष्टव्यं । निदधमादौनि
 चामन्वितपदानि ॥

निद्रापरतन्त्रं प्रत्याह ।

मानुष्यं नावमासाद्य^२ तर दुःखमहानदीं ।

१० मूढ^३ कालो न निद्राया इयं मौर्दुर्लभा पुनः ॥ १४

अष्टाक्षरविनिर्मुक्तं मनुष्यभावप्रतिष्ठम् नावमिवाभ्युदयादि-
 पारगमनाय प्राप्य । तर अवस्य दुःखमयीं महानदीं । सर्व-
 दुःखानि पृष्टीकुदस्य वीर्यावसम्मनेनेति यावत् । हे मोहपरवश
 नाचं कालो निद्रायाः । यावदियं गौः संनिहिता । यदि
 १५ नेदानीमेव यत्नः क्रियते । तदा पुनरियं दुर्गतिगतस्य मौर्दुर्लभा
 भविष्यति । यदुक्तं । पुनरप्येव समागमः कुत इति^४ ॥

एवमाक्षयं निवार्य कुम्भितायनिं निवारयन्नाह ।

१ Ms. : ...viparyastah / caritam asya vaqyah. — (b = m.) — In margin wa
 ('qyan) ; sya, corrected to pya by a second hand. — Tib. has : mthoh-nas = dr̥ṣṭvā.

२ According to F. : Epīdya.

३ Minaev : mūghak° (typographical error).

४ Sopra, I. 4.

सुखा धर्मरतिं श्रेष्ठामनन्तरतिसंततिं ।

रतिरौद्यत्यहासादौ दुःखहेतौ कथं तव ॥ १५

शुभकर्मणां रतिं श्रेष्ठामुत्तमां । किंभूतां । अनन्तरति-
संततिं । सुगतिपरम्परासंक्रमणादनन्तापर्यवसाना रतिसंततिः
सुखप्रवाहो यस्याः सा तथा । अत एव उक्तमेत्युक्तं । तामपराध 5
रतिरभिरामः । औद्यत्यमुन्नतता कायचित्तयोः क्रीडनश्रीयतेति
षावत् । हासो वागौद्यत्यं । सरभसस्य^१ वाम्बिकार इति षावत् ।
आदिशब्दाङ्गीतादिपरिग्रहः । तत्र कथं रतिस्तव । न युक्त्यभि-
प्रायः । किंभूते दुःखहेतौ । नरकादिदुर्गत्युपगमनादुःखस्य
[४७] हेतुर्भवति ॥ 10

एवं कुत्सिताशक्तिमपि निराकृत्य विषदात्मावमन्यतां वीर्य-
विषयं निराकर्तुं । अपरमपि च तद्विषयनिरसनाय प्रतिपाद-
यन्नाह ।

अविषादबलव्यूहतात्पर्यात्मविधेयता ।

परात्मसमता चैव परात्मपरिवर्तनं ॥ १६

15

विषादविपरौतोऽविषादः । बलानां व्यूहः समूहो वज्रमास-
सङ्घः । तात्पर्यं निपुणता । आत्मविधेयता आत्मवशवर्तिता ।
एताः सर्वाः क्षतद्वन्द्वसमायाः^३ । यदि वा । एभिः सहितात्मविधे-

1 So M.—Minaev: °hāsyādan.

2 Tib. has: dga-ba dan boas-pai nag-gi...—dga-ba=ānanda, rabham=

fiery joy.

3 Tib. has: zlas dbye-bai tshig badus-pa yin-no (See Jäschke, s. voo, zla-bo)—kṛta, untranslated.

यता । परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने ध्यानपरिच्छेदे^१ वक्ष्यमाणे ।
इदमपि समक्षं कौषीथप्रशाषाद्य वीर्यमन्दकृत्ये प्रभवतीत्युद्देशः ॥
उद्दिष्टमेवार्थं क्रमेण निर्दिश्यमाह ।

नैवावसादः कर्तव्यः कुतो मे बोधिरित्यतः ।

- ५ कुतो मे बोधिरिति । कथमहं वराकः सम्यक्बोधिभाजनं ।
बुद्धत्वं हि तीक्ष्णैन्द्रियधारत्ववीर्यस्य 'अपरिमितपुण्यज्ञान-
संभारैरतिदुष्करकर्मातुष्ठानैरनेकैश्च कल्पासंख्येयैः कस्य चित्पुण्य-
विशेषस्य साध्यं भवति । अहं तु न तादृश इति कथं मदि-
धानां तथाविधं बुद्धत्वं संभाष्येत । इत्येवमाकारमग्निकाराद-
१० वसादो विषादो न कर्तव्यः । महार्यभङ्गस्य हेतुत्वात् । यथोक्तं ।
अवसादोऽप्यनर्थ इति^२ ॥ कस्मात् ।

यस्मान्नयागतः सत्यं सत्यवादीदमुक्तवान् ॥ १७

- यस्मान्नयागत इदं वक्ष्यमाणं सत्यमवितथमुक्तवान् कथितवान् ।
कथं ज्ञायत इत्याह । सत्यवादीति । ज्ञानक्रियासंभवादविपरी-
१५ तवादी । अतः सत्याभिधानहेतुपदमेतत् ॥ किं तत्सत्यमुक्तवान् ।

ते ऽप्यासन्दंशमशका मक्षिकाः क्षमयस्तथा ।

वैरुत्साहवशात्प्राप्ता दुरापा बोधिरुत्तमा ॥ १८

इत्याह । तेऽपि बुद्धा भगवन्तः पूर्वं प्राप्यमुनिरजग्निशि-
दीपंकरप्रभृतयः संसारसागरावर्तान्तर्गताः [४७^b] पृथग्जनावस्त्राणां

१ - In the eighth chapter.

२ Ma. : aparamita°.

३ Op. Cit. ५४, २.

परिधमन्तं एवंभूता एवाद्यन् बभूवुः । येदत्सादवसात् वीर्यो-
त्कर्षसामर्थ्यात् संभारान् संभृत्य प्राप्ताधिगता दुरापा दुर्लभ-
प्रतिलम्भा बोधिरत्नमानुत्तरा । आरब्धवीर्यस्य न किं सिद्धि-
च्छरमिति भावः । इदं तत्सत्यं ॥

अतो मम पुनरतितरां न दुर्लभा बोधिरित्याह ॥

5

किमुताहं नरो जात्या शक्तो^१ ज्ञातुं हितहितं ।
सर्वज्ञनीत्यनुत्सर्गादोधिं^२ किं नामुयामहं^३ ॥ १६

किं पुनरहं मनुष्यभूतो जन्मना । शक्तो ज्ञातुं हितहित
मिति । इदं हितमिदमहितं । शुभमशुभं च कर्मेत्युपदिष्टं ।
ज्ञातुमवबोद्धुं समर्थोऽस्मि । इति विचिन्त्य । सर्वज्ञस्य सर्ववस्तु- 10
तत्त्ववेदिनो नीतिर्नेय्य उपादेयतत्त्वप्रतिपादनं । तस्यानुत्सर्गाद-
परित्यागात् । तस्यादानोपादानसेवनादित्यर्थः । बुद्धत्वं नामुया-
महं । काका^४ पठनाद् आमुयामेवेति ।

एतद्भगवता रत्नमेवे^५ दर्शितं । यथोक्तं । इह बोधिसत्त्वो
नेवं चित्तमुत्पादयति । दुष्प्राप्या^६ बोधिर्मनुष्यभूतेन यता । 15
इदं च मे वीर्यं परीतं^७ च हीनं च । सुखौदोऽहं । बोधिसत्त्वा-
दौप्तशिरस्त्रैसोपमेन बह्वन् कल्पान् बह्वनि कल्पयतानि [बह्वनि]

1 Minaev has: jātyāc°.

2 Minaev has: sarvajñānity°.

3 Minaev has: nāpnuyāmy aham.

4 See Apte, s. voc. kaku.—Tib.: tsig-sur-gyis.

5 = Qikṣā. 54, 2-10.

6 Śi.: duṣprāpī.

7 Ms.: paritam; Qi. omits hīnath ca.

कल्पयद्वापि समुदाचरता^१ समुदानेतया । तथा ह बुद्ध-
 ईदृशं भारमुदीरुं ॥ किं तर्हि बोधिसत्त्वेनैवं चित्तमुत्पादयि-
 तव्यं । ये ऽपि ते ऽभिसंबुद्धास्तथागता अर्चनः सम्यक्संबुद्धाः^२ ।
 ये ऽपि वाभिसंभोत्स्यन्ते । ते ऽपीदृशेनैव गयेन । ईदृश्या
 ५ प्रतिपदा । ईदृशेनैव दीर्घेणाभिसंबुद्धाः । चावका च ते तथा-
 गतभूता एवाभिसंबुद्धाः । अहमपि तथा तथा घटिष्ये । तथा
 तथा व्याचंखे । सर्वसत्त्वसाधारणेन दीर्घेण । सर्वसत्त्वारम्यणेन^३
 दीर्घेण अथाहमप्यनुत्तरां सम्य[४४*]क्संबोधिमभिसंभोत्स्य इति ॥
 युक्तमेवेतत् । केवलमतिदुष्करकर्ममवसादनव्यवसायो निवर्त-
 १० चित्तुमशक्य इति विकल्पयन्माह ।

अथापि हस्तपादादि दातव्यमिति मे भयं ।

करचरणग्निरःप्रभृतिदानमन्तरेष बुद्धत्वं न प्राप्यत इत्यति-
 दुष्करकर्मसु प्रवृत्तिभयादुत्साहो निवर्तत एव । इति चेन्नान्यथे
 १५ कश्चित्तमेवमाह ।

गुरुलाघवमूढत्वं तन्मे स्यादविचारतः ॥ २० ॥

तदेतत्तद्गुरुलाघवमूढत्वमेव मे । अग्रे वज्रतरं वज्रतरे
 चाप्यतरमिति मोहवशेनाविचारतो ऽविवेकात्मन आका तु पर-
 मार्चविचारतः ॥ परमार्चविचारेण गुरुलाघवविपर्यास एवाप-
 मित्युपदर्शयन्माह ।

१ samudācaratī, omitted by Qi.

२ Qi. makes here reference to the Buddhas of the present time.

३ Ms. has : krambhāpema (Bīo).

हेतव्यस्यासि भेतव्यो दास्यः पाव्यो ऽप्यनेकशः^१ ।

कल्पकोटीरसंख्येया न च बोधिर्भविष्यति ॥ २१

संसारचारके निवसंस्तथाविधकर्मवशाच्चेतव्यस्यासि कर-
परसाधनप्रत्यङ्गच्छेदनाजरकादिषु । तथा भेतव्यो ऽसि शक्ति-
कुलादिभिः । दास्यो नरकदण्डादिना । पाव्यो ज्वलितकक- 5
षादिना । अनेकशो ऽनेकवारान् । नरकादिषु कारणामनु-
भवकपर्यन्तपथि संसारे । कल्पानां कोटीरसंख्येयाः संख्यातुम-
शक्याः । इत्यकामस्यापि दुःखमपर्यन्तमनेकप्रकारमापत्तिरिति ।
न च बुद्धत्वसंभाराच्च तत्संपत्स्यते ॥

इदं संसारापर्यन्ततया दुःखं बद्धतरं निष्कलं च । बुद्धत्व- 10
प्रसाधकं पुनरप्यतरं बद्धकं चेत्युपदर्शयन्नाह ।

इदं तु मे परिमितं दुःखं संबोधिसाधनं ।

नष्टशस्यव्यवापोहे तदुत्पाटनदुःखवत् ॥ २२

यद् बुद्धत्वप्रसाधकं तदिदं दुःखं परिमितं मम प्रतिनिवृत्त-
काशभावितया । दुःख(प्रशमन)हेतुश्च^२ । तत्तत्ताभूतं शक्यं । तेन 15
यथा । तस्या [च]पोहो निवृत्तिः । तन्निमित्तं तद्व्युदासाच्च ।
यावज्जीवं तत्कृतदुःखप्रहासायेत्यर्थः । तस्या नष्टशस्यस्यो[88^b]-

^१ So M.—Minaev has : dāhyapāṭyaṁ anekaśaḥ.

^२ Minaev has : etat.—See Comm.

^३ So Minaev ; M. has : etat parimitam duḥkhaṁ sambodhisukhasādhanaṁ.

^४ This is the reading of the Ms., praṇamasa being written in the margin by a second hand. It cannot be correct, as the Tib. has : ...edng-bhal-gyi rgyu de de-lta-bur gyur-pai sng-rñu dee....=duḥkhaheṭus tat tatbābhūtaś cālyam teṇa....

त्पादनं । शरीरादुद्भूतं । अपकर्षमिति चाकम् । तेन प्रदुःखं
प्रतिनिधत्तकामस्यतरं । दीर्घकाशिकदुःखोपशमनिमित्तं । तद-
सोदुमुचितमिदमपि दुःखं ॥

अतो ऽपि समुचितमिदमित्याह ।

५ सर्वे ऽपि वैद्याः कुर्वन्ति क्रियादुःखैररोगतां ।

तस्माद्बह्वि दुःखानि हन्तुं सोढव्यमस्यकं ॥ २३

सर्वे ऽपि न के चिदेव । ^१साधनपाचनादिकृतैर्यथेष्टाहार-
विहारप्रतिषेधजनितैश्च क्रियादुःखैः । रोगपीडितानामारोग्यं
विदधति । अन्यथा तत्कर्तुमशक्यं । यत एवं तस्मादति-
१० प्रयेनास्यमस्यकं दुःखं सोढव्यं । किमर्थं । बह्वि दुःखानि हन्तुं ।
सर्वसत्त्वानामात्मनश्च दीर्घकाशिकसर्वदुःखप्रशमनायेत्यर्थः । एवं
तावत्स्वीकर्तुं युक्तं धीमतः ॥ न चेदं युक्तमपि दुःकरं कर्मादि-
कर्मिकस्य^२ प्रथममनुज्ञातं भगवतेति दर्शयन्नाह ।

क्रियामिमामप्युचितां वरवैद्यो न दत्तवान् ।

१५ क्रियामिमां समनन्तरप्रतिपादितां दुःखोत्पादनीं ।

उचितामपि सेवनीयामपि । वरवैद्यो^३ भगवान् । सर्वथा सर्व-

^१ laṅghana = das Fasten, Hungercur, pācana = Digestivum, Caraka 1.22, 6.3 St. Petersburg-Dict.

^२ We have tried to ascertain the meaning of the word *ādikarmika* (Boud-
dhisme, Etudes et Matériaux). Our hypothesis was wrong to a certain
extent. M. Oldenberg has criticised the translation given by Cowell and Neil
(*Divyāvadāna*): beginning a wrong action without finishing it. (See Bud-
dhistische Studien, p. 650). His own translation refers to a special case.—The
ādikarmika is the "débütant," who has taken the saṃvara, but who is
wanting in abhyāsa (See *Gīṭas. Index*, p. 375).

^३ See Kern, Manual, p. 47, and *Vyādhimātra*, J.E.A.S., 1903, III.

आधिशिक्षितः । प्रथमं न दत्तवान् न कर्तव्यतया प्रति-
पादितवानादिकर्मिकस्य ॥

कथं तर्हि रागादिव्याधीनपनयति । चाह ।

मधुरेणोपचारेण चिकित्सति महातुरान् ॥ २४

सुकुमारतरेणोपचारेणोपक्रमेण । यथाचमं चिकित्सा- ४
प्रथमनेनेत्यर्थः । चिकित्सति रोगमुक्तान् करोति । महातुरान्
द्वौर्ध्वरोगिणो रागादिमहाव्याधिप्लान् ॥

कः पुनरथं मधुरोपचार इत्याह ।

आदौ शाकादिदानेऽपि नियोजयति नायकः ।

तत्करोति क्रमात्पश्चाद्यस्वमांसान्यपि त्यजेत् ॥ २५ 10

मांसस्यमहापनयनार्थं सुखसुखेन^१ संभारसंवर्धनार्थं च ।
प्रथमपरित्यागे शाकसक्तुपिण्डिकादिदानेन प्रथमतः प्र[८९]-
वर्तयति नायको भगवान् । पुनस्तथोपायविशेषेण नियोजनं
करोति । तदिति लोकोक्तौ वा । यद्यथा दाता मृदुदाना-
भ्यासक्रमेण अधिमात्राधिमात्रदानाभ्यासप्रकर्षमासादयन् पश्चा- 15
दुत्तरकासमहच्छेदेनैव स्नातसहधिरादिकमपि प्रथम एव
प्रथयेत् ॥

कथं पुनरेतदेवमित्याशङ्क्याह ।

यदा शाकेष्विव प्रज्ञा स्वमांसेऽप्युपजायते ।

मांसास्थि त्यजतस्तस्य तदा किं नाम दुःकरं ॥ २६

^१ Sakhaankhenn, given in St. Petersburg Diet. from Lexx. only.

तस्मिन् काशे दानाभावात्परमप्रकर्षममनात्^१ सर्वपापगत-
माश्रयतया प्राप्तेष्विव क्षमायेऽपि निराशङ्का बुद्धिरपजायते ।
तदा क्षमायादिदानेऽपि नाश्रयानुष्ठानबुद्धिरिति तस्मिन् काशे
किं नाम दुःकरं । नैव किं चिदित्यर्थः ॥

६ अथापि ज्ञात् । अतिदीर्घकालं परार्थं संहरता तदुचं
कथमिव परिहर्तुं प्रकथमित्युच्यते ।

न दुःखी त्यक्तपापत्वात्पण्डितत्वाच्च दुर्मनाः ।^२

‘मिथ्याकल्पनया चित्ते’ पापात्काये यतो व्यथा ॥ २७

द्विविधमेव हि दुःखं बाधकमुपजायते कायिकं मानसिकं
१० चेति । तदेतद्वचनमपि बोधिसत्त्वस्य न संभवति । कायवचन-
मनोभिः सर्वावयवविरतेः कायिकं दुःखमस्य न जायते ।
पुनरागमाभावाद्युभयनिराश्रयत्वं^३ च निश्चयनागमनसमपि कुतः ।
यतो मिथ्याकल्पनया^४ ऽवदिकल्पेनात्मात्मीयपदप्रवृत्तेन भावा-
द्यभिनिवेगप्रवृत्तेन वा चित्ते दुःखं । पापात्प्राणातिपातादेः काशे ।
१५ एवं तावदुःखहेतुपरिहारादुःखमस्य न जायत इति प्रति-
पादितं ॥

इदानीं सुखमेव केवलमप्राप्नोति प्रतिपादयन्नाह ।

१ Prakaragatam, see Supra II. 20, Bodhicaryā v.t. Index, Nyāyabindu.
14, 23.

२ L' has: na saṃkṛitamanā (sic).

३ L' has: vikalpavṛttina.

४ Bāhya*, adhyātmacūṣṇyatā, or pudgala*, dharma*, to be established by the
Sacred Books (āgamas) and by the common premises (anumāna, yukti).

पुण्येन कायः सुखितः^१ पाण्डित्येन मनः सुखि^२ ।
तिष्ठन् परार्थे संसारे जपाशुः^३ केन विद्यते । २८

सुखं जातमस्य कायस्येति सुखितः । सुखं विद्यतेऽस्य मनस्य
इति सुखि । एवमुभयसुखसमन्वितत्वात् जपा[८९]^४वान्
परार्थे संसारे संसरन् केन दुःखेन विद्यते । खेदं मन्यते ।^५
यदि वा केन विद्यते । खेदहेतोरभावात् केन विदिति
भावः^६ । तत्किमिदमकारणमिदमपि नैवमुक्त्युपादीयते ॥

आदेतत् । दीर्घकाकमासेवितभाषितवज्जीकृतेन मयता
पुण्यसंभारेण सम्यक्संबोधिरधिगम्यते । तद्वरं सुसुषूणां शीत-
काकतया आवकयाननेवाभयबोधं आदित्याग्रह्यात् ।

10

क्षपयन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागरान् ।
बोधिचित्तवलादेव^७ आवकेभ्योऽपि शीघ्रगः ॥ २९

पूर्वकृतानि पापानि पापानि तानि बोधिचित्तवलादेव
चबोधिं कुर्वन् । चबोधिं प्राप्नु ।

पुनरन्तकाकानजवकाशानि

15

पापानि यन्निर्दहति चबेनेति ।^८

तथा बोधिचित्तवलादेव प्रतीच्छन्नाददानः पुण्यसागरान् ।
चकुर्वन् ।

१ L² M. sukhitah kāyah.

२ Minsev has: sukhi.

३ L² M.: dayāshu.

४ See supra VI. 100.

५ L²: "balād aṣṭa.

६ See supra I. 14.

चविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नमःसमा इति ॥^१

एवंविधोपायवस्तुनवेन महायानमाहूतो बोधिचर्याः आव-
नेभ्योऽपि श्रीप्रगल्भरितगामो ॥

एवं सुखात्सुखं गच्छन् को विषीदेत्सचेतनः ।

5 बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदत्रमापदं ॥ ३०

प्रतिपादितमेवार्थं पिच्छीकृत्य दर्शयति । एवमुक्तक्रमेण
सर्ववस्तुविरतेः पुराकृतपापवशाच्च स्त्रोत्रे ऽपि दुर्गतिगमना-
भावात् । तौत्राभिप्रायेणानेकसुखेनाहर्निशमाकाशधातुव्यापिनः
पुण्यसागरस्त्राभिवर्धनाच्च दुर्गतिपरम्परासन्मार्गावतरणबोधिचित्तं
10 रथमिवासाद्य । आहृष्टेति यावत् । सर्वखेदैः परिक्लेशैः अम-
यायाचः । तमपहन्तीति प्रतिपादितनयेन । सर्वखेदत्रमं वाप-
हन्तीति तं । सुखादेकस्मादपरमुत्तरोत्तरमधिकाधिकं सुखं
देवमनुष्यसंपत्तिस्तत्त्वं गच्छन्ननुप्राप्नुवन् । को नाम प्रेक्षावान्
विवाद[३०]मापद्येत ॥

15 तदेवमनेकविधविवादनिमित्तप्रतिषेधेनाविवादं प्रतिपाद्य
वस्तुपूर्वं प्रतिपादयितुमाह ।

छन्दस्यामरतिमुक्तिवर्णं सत्पार्यसिद्धये ।

छन्दं दुःखभयात्कुर्यादनुशंसान् भावयन् ॥ ३१

^१ See supra I. 19.

^२ See *Qikāṣa*. 301. p.

^३ Minaev has: chandah sthāna ratir muktibalam ; M.: chandasthāna.

^४ See VII. 16.

इदमप्युद्देशवाक्यमेव । इन्द्र इह कुशलाभिसावः । साम
आरम्भदृक्ता । रतिः सत्कर्मासक्तिः । मुक्तिरसामर्थं तावत्काश-
मुत्सर्गः । एतच्चतुरङ्गवत् । अनेकावयवसमुदायात्मकत्वात् ।
इत्यादिवक्ष्यवत् । सत्कार्यसिद्धये । वीर्यहेतुत्वादस्य वीर्यस्य च
सर्वाभिमतसाधनत्वादिति भावः ॥

5

तत्र इन्द्रवक्षस्य वज्रकरत्वाच्छन्दमित्यादिनास्योत्पत्ति-
निमित्तमाह । दुःखभयादिति । अशुभकर्मणो दुःखं जायत
इति वाचाच्छन्दं कुर्यात् । अशुभं वांश्च भावयन् । अशुभं वाः
फलद्वारेण गुणविशेषाः । ते चार्थात्कुशलकर्मण एव । तान्
भावयन् । शुभकर्मणोऽनेकप्रकारेण मधुरफलोत्पत्तिं पुनः पुनः
संचिन्तयन्नित्यर्थः ॥

10

सांप्रतं वक्षस्य व्यापारमुपदर्शयितुमाह ।

एवं विपक्षमुन्मूल्य यतेतोत्साहदृश्ये ।

इन्द्रमानरतित्यागतात्पर्यवशितावलीः ॥ ३२

एवमुक्तप्रबन्धनोत्थादि । विपक्षमाश्रयादि^१ । उन्मूल्य प्रतिपक्ष-
भावनाविधिनापसार्य । वीर्यप्रवर्धनाय यत्नं कुर्यात् । केनोपाये- 15
नेत्यादि^२ । मानसित्तस्योन्नतिः । अयं सामवक्षस्योपहृदयं ।
सामवक्षमेव वा । तेषां वलीः सामर्थ्यः । सामर्थ्यपर्यायो ऽत्र
वक्ष्यग्रन्थः ॥

तत्र तावच्छन्दोत्पादनाय प्रथममाह ।

^१ See VII. 2.

^२ Ms. : ityadi—Ex. conj. : ity kha chandetyādi.

अप्रमेया मया दोषा हन्तव्याः स्वपरात्मनोः ।

एकैकस्यापि दोषस्य यच्च कल्पार्थवैः क्षयः ॥ ३३

तच्च दोषद्वयारम्भे शेषोऽपि मम नेक्ष्यते ।

अप्रमेयव्यवाभाज्ये मोरः स्फुटति मे कथं ॥ ३४

5 गुणा मयार्जनीयाश्च बहवः स्वपरात्मनोः ।

तथैकैकगुणाभ्यासो भवेत्कल्पार्थवैर्न वा ॥ ३५

गुणशेषोऽपि नाभ्यासो मम जातः कदा चन ।

सर्ववत्त्वानामुपकरणतया ज्ञानस्य समस्तक्षेत्रप्रहाणाय निः-
शेषगुणोत्पादनाय च मया बोधिचिन्तमुत्पादितं । तच्च न
10 विचिन्तयापारसाध्यमित्यवगम्यापि यद्यनार[३०^b]अवीर्यतया
मन्दबभारम्भ एव तिष्ठामि तदा दुर्गतिविनिपातमन्तरेण
नाम्ना गतिरस्ति ममेति विचिन्त्य संवेगमासुखीकुर्वन् हन्-
मुत्पादयेदिति समुदायार्थः ॥

अवयवार्थश्चक्ष्यते । अप्रमेयाः प्रमातुमशक्याः । दोषाः
15 काच[वाक्]चित्तवमाश्रिताः । हन्तव्याः प्रहन्तव्याः । स्वपरात्मनोः
आत्मनः परात्मनश्च । एकैकस्यापीति । आसां तावद्द्वयम् ।
यच्च तेषु । मन्दवीर्यं कल्पार्थवैरनेकैः कल्पप्रतयहसैः । यच्चः
प्रहाणं क्रियते ।

तच्च तेषु । दोषद्वयारम्भे दोषप्रहाणोत्साहे । शेषोऽपि
20 कल्पमात्रमपि मम नेक्ष्यते न दृश्यते । अतो ज्ञप्तेष्वव्यवाभाज्ये

ऽपरिमितदुःखभाजनस्य मम गौरः स्फुटति इदं विदीर्षते
कथं केन प्रकारेण ॥

यथा ममेत्यादि सुबोधं ॥ इति विविक्तं संवेनमुपदर्शयति ।

इथा नीतं मया जगत् कथं चित्तव्यममृतं ॥ ३६

इथा विप्रसन्नेव मया जगत्तद्विनिर्मुक्तं नीतं प्रेरितं । ५

इथोक्तमिति यावत् । कथं चित्तव्यं महार्थवयुगच्छिद्रुमे-
पीवार्यवत्^१ । सुचिरेण प्राप्तं । अतः एवावर्धमानमादृतं ॥

इतो ऽपि विप्रसन्नमित्याह ।

न प्राप्तं भगवत्पूजामहोत्सवसुखं मया ।

न कृता^२ शासने^३ कारा^४ दरिद्राणां न पूरिता ॥ ३७ 10

भीतेभ्यो नाभयं दत्तमार्ता न सुखिनः कृताः ।

दुःखाय केवलं मातुर्गतोऽस्मि गर्भशय्यतां ॥ ३८

तथागतानां सत्क्रियाभिर्महोत्सवमतिशयवद्भिनन्दनं^५ । तेन

सुखं धौमनस्यं न प्राप्तं नाधिगतं मया । नापि शासने प्रति-

माख्यपदार्थमादिसत्कारैः विहारारामप्रयत्नादिवस्तुप्रदानैश्च कारा 15

पूजा कृता । नापि दरिद्राणां धनहीनानामाग्राभिक्षावः

सर्वोपकरणसंपत्तिसंपादनेन पूरिता ।

^१ See supra IV. 20.—The meaning of this simile, as it is given in the Com-
mentary of that passage (Tibetan only), is known from the Friendly Epistle
(Journal Pālī Text 1886), p. 18—See Supra p. 9, note; and F. W. Thomas,
Candragomin's Epistle to the king Kanika, Intr. (Ind. Ant. 1903).

^२ Ma. has: viphalam ityādi.

^३ Mīnaev: kṛtāḥ—M., L^१: kṛtā.

^४ According to L^१—tathāgataśāne.

^५ According to L^१—pājā.

^६ Utsava, mss. only in St. Petersburg Diet.

नापि भीतेभ्यः क्षपणादिभयसमाकुञ्चितेभ्यो मा भेयोरित्य-
भयं दत्तं । नापि कायमनोदुःखैराताः पीडितास्तदपनो[१।०]च
सुखिनः कृता इति सर्वैः सत्पुरुषधर्मेर्विरचितत्वादाह । दुःखा-
द्येत्यादि सुबोधं ॥

४ कथं पुनरेतां धर्मदशां प्राप्तो भवानित्याह ।

धर्मच्छन्दवियोगेन पौर्विकेन ममाधुना ।

विपत्तिरीदृशी जाता को धर्मे छन्दमुत्सृजेत् ॥ ३६

धर्माभिज्ञावस्थाभावेन प्राक्तनजन्मोपचितेन । ममाधुनास्मिन्
जन्मानि विपत्तिरीदृशी जाता । सर्वसामर्थ्यवैकल्यास्रभावा सम-
10 नन्तरकथिता समुत्पन्ना । एवं ज्ञात्वा को धर्मे छन्दमुत्सृजेत् ।
परित्यजेत् । को नाम गोपाददोत विचक्षण इति भावः ॥

किं पुनः कुश्लार्थिनां छन्दोत्पादने यत्न इत्याशङ्क्य
अक्षोक्तं छन्दं दुःखभयात्कुर्यादित्यादि तद्व्याक्रीकृतुं चाह ।

कुश्लानां च सर्वेषां छन्दं मूलं मुनिर्जगौ ।

15 तस्यापि मूलं सततं विपाकफलभावना ॥ ४०

न केवलं विपत्तिपरिहाराय । शुक्तधर्मोपचयार्थमपि छन्दो-
त्पादने अतितथ्यमिति चकारार्थः । सर्वेषामिति न केवा-
चिदेव । छन्दं मूलं कारणं भगवानुक्तवान् । न तु सायमुपेक्ष्यो-
च्यत इत्यर्थः । तस्यापि छन्दस्यापि मूलं सततं सर्वकाशं विपाक-
20 फलभावना । शुभाशुभकर्मणो विपाकफलं परलोक इष्टानिह-
प्राप्तिश्चक्षुः । तस्य भावना पुनः पुनरावृत्तीकरणं ॥

तत्राशुभकर्मणो विपाकफलमुपदर्शयन्माह ।

दुःखानि दौर्मनस्यानि भयानि विविधानि च ।

अभिलाषविधाताश्च जायन्ते पापकारिणां ॥ ४१

यावन्ति कायिकमानसिकानि नरकादिगतौ दुःखानि
विविधानि नामाप्रकाराणि जायन्ते भवन्ति सर्वाणि पाप- 5
कारिणामेव । भयानि वधवन्धनताडनादिभ्यः । पर्येषमाणस्त
लाभविधातेनाभिलाषविधाताश्च ॥

सुकृतकर्मणो विपाकफलमाह ।

मनोरथः शुभकृतां यच्च यच्चैव गच्छति ।

तच्च तच्चैव तत्पुण्यैः फलार्थेणाभिपूज्यते ॥ ४२ 10

इष्टाग्रंथनविकल्पो मनोरथः । यस्तु लोके मनोराज्यमिति
[११^b] प्रसिद्धिः । शुभकृतां पुण्यकारिणां । यच्च यच्चैवेति
वीक्ष्यार्था न कश्चिदेव । गच्छति प्रसरति । फलार्थेणेति ।
अभिवाञ्छितफलसोपनामनमेवार्थ इवार्थः पूजा ॥ तेन पुनर-
शुभस्य फलमाह । 15

पापकारिसुखेच्छा तु यच्च यच्चैव गच्छति ।

तच्च तच्चैव तत्पापैर्दुःखशस्त्रैर्विहन्यते ॥ ४३

सुखेच्छा सुखाभिलाषः । तत्पापैरिति कर्तरि वृत्तौषा ।
दुःखशस्त्रैरिति करणैः । दुःखान्येव प्रसाधौव तदिच्छाविच्छेद-
हेतुनात् ॥ 20

पृथग्जनासाधारणशुभकर्मविपाकफलमसाधारणमाह ।

विपुलसुगन्धिशीतलसरोरुहगर्भगता
मधुरजिनस्वराशनक्षतोपचितद्युतयः^१ ।
सुनिकरबोधिताम्बुजविनिर्गतसद्वपुषः

५ सुगतसुता भवन्ति सुगतस्य पुरः कुशलेः ॥ ४४

प्रतिशब्दबुद्धितादिभूमयो^२ हि बोधिसत्त्वा अग्निच्छन्तो
मात्रकुक्षौ गोत्पद्यन्ते । किं तर्हि सुखावस्था^३ विशदलकमल-
कोशेषु जायन्ते । तेषां सुखविभूतिमनेन कथयति । विपुलानि
विहारीषानि सुगन्धीनि^४ मनोज्ञगन्धानि शीतलानि शीतलसुख-
१० क्षाणानि तानि च सरोरुहाणि पद्मजानि चेति । तेषां गर्भाणि^५ ।
सरोरुहगर्भाणां वा विशेषणान्येतानि । तेषु गताः संक्षिताः
प्रज्ञोपायमहाकल्याणनिर्घातपुण्यज्ञानकलससंवक्षितसंबोधिचिन्ताः^६
सुगतसुता भवन्ति कुशलेरिति संबन्धः ।

कथं पुनः पद्मगर्भेषु पुष्टिं लभन्त इत्यत्राह । मधुरेत्यादि ।
१५ मधुरैः सर्वस्वराज्ञोपेततथा परमसौमनस्यकारिभिः संबद्धधर्म-
बोधाग्नेराहारेः कृता उपचिता द्युतयो वपूंसि विवां ते तथा ।

१ Minar has : āsana—; M., Dev. 85: "aṣana".

२ See *Dharmasamgraha* LXIV, LXV; and the *Daṣaḍbhūmiguṇa* (an older redaction entitled *Daṣaḍbhūmaka* was found recently by Professor Bendall).

३ See *Buddhāvataṅga*, and infra X. 4.—Birth from lotuses, *Qikāḍa*. 175. 5 sqq.

४ M.: sugandhāni, but see VIII. 67 and Pāṇini quoted in loco.

५ Garbha, mss. only (St.-Petersburg Diot.)

६ Comp. infra the *lokottarāśaya*.

कथं च ततो निर्वाणीत्यत आह । सुनिकरेत्यादि । सुनि-
करैः परिपाककालमवगम्य तदागतरस्मिन्निर्वाणितानि विपा-
कितानि च तान्वन्नुजानि चेति । ततो विनिर्गतानि निर्वाण-
[१२*]ानि सन्ति कषणव्यञ्जनासंज्ञततया शोभनानि वपूषि वेषा
ते तथा । तथाभूताः सन्तः सुगतसुता बोधिसत्त्वा भवन्ति ३
जायन्ते । सुगतस्य पुरः सुखावत्याममिताभस्य भगवतोऽप्यतः ।
कुशलेरेकान्तशुद्धेः कर्मभिः ॥

तदनेन मातृकुक्षौ समुत्पद्यमानानामेतद्विशेषव्यपिपर्वणेश्च
दुःखं वेदितव्यमित्युपदर्शितं भवति । तथा हि तत्र संकटे
दुर्गन्धिनि जठरानलसंतप्ते शोथकस्य मातापित्रश्चिह्नभूतस्य 10
मातुः पीताग्निर्वाणकण्ठेः संवर्धमानस्य गर्भमलपङ्कजिमग्नस्य
परिपाककाले कथं चित्कण्ठगतप्राणस्य सन्निध्योचितस्यैव
ततो निगमनमिति प्रायेण मनुष्यभूतस्य व्यतिभिन्नकर्मविपाक-
फलसुखं ॥

एकान्तकण्ठस्य तु विपाकफलमाह ।

15

यमपुरुषापनोतसकलच्छविरार्तरवो
हुतवहतापविद्रुतकताद्यनिषिक्ततनुः^१ ।
ज्वलदसिशक्तिघातशतशतितमांसदलः
पतति सुतप्तलोहधरलोघशुभैर्बहुशः ॥ ४५ ॥

यमपुरुषैः काण्डदूतेरपनोता विक्षेपिता ज्वलितसुद्धरादि- २०

प्रहारैः यकाद्या समक्षा हविस्त्र्यर्जप्रभावो^१ वा यस्य स तथा ।
 अतिग्रथेनार्तः सन् पतति सुतप्तलोहघरणीषु । पुनरपि किंभूतः ।
 तीव्रानलतापेन द्रवीभूतं यत्ताम्रं तेन निषिक्ता स्थापिता तनुः
 काशो यस्य । अतोऽप्यपनीतसकलच्छविः । ज्वलन्तोऽस्यः शक्र-
 ८ यस्य शक्रविशेषाः । तेषां चातग्रतैरनेकैः प्रहारैः श्रान्तितामि
 विच्छेदितानि मांसदलानि शकलानि यस्य स तथाभूतः सन्
 पतति । सुष्ठु तप्तासु लोहमयीभूमिषु । अशुभैरकुशलैः कर्मभिः ।
 बद्धग्र इति बद्धन् वारान् दीर्घकाशेन तत्फलस्य परिचयात् ॥

तदेवं शुभाशुभकर्मणोर्विपाकफलं प्रतिपाद्य च्छन्दवत्त-
 10 सुपसंहरकाह ।

तस्मात्कार्यः शुभच्छन्दो भावयित्वैवमादरात् ।

यत [१२^b] एवं शुभाशुभकर्मणोर्मधुरकटुकफलविपाकः^२ ।
 तस्मादेवं परिभाष्य शुभच्छन्द एवादारेणाशुभकर्म विहाय
 कार्यः ॥

15 सांप्रतं सामवचनं प्रतिपादयितुमाह ।

वज्रध्वजस्य विधिना मानं त्वारभ्य भावयेत् ॥ ४६

वज्रध्वजसूत्रप्रतिपादितविधानेन मानं पुनः साध्यं कर्मारभ्य
 भावयेत् । अथ वा आरभ्य भावयेदिति गाढसमारम्भेण भाव-
 येत् । चेतसि स्मिरं कुर्यात् न श्रितिलोपक्रमेणेत्यर्थः ॥

^१ So Ms.

^२ Supra I. ९, vipākaphala.

^३ See Gīṭā. 22. १ and 27B. 14.—On the good māna, see Nettīpakaraṇa, p. 87.

आरम्भमेव प्रियचितुमाह ।

पूर्वं निरूप्य सामग्रीमारम्भेनारभेत वा ।

पूर्वं प्रथमत एव । अभिमतकार्यनिष्पादनाय सामग्रीं
कारणसाकल्यं निरूप्य तस्या वञ्चावच्छं विशार्य । आरभेत सति
वक्षे नारभेत वासति वक्षे । किमेवंविधारेण प्रयोजनमिति 5
चेत् । आह ।

अनारम्भो वरं नाम न त्वारम्भ निवर्तनं ॥ ४७

अनारम्भो वरं नाम प्रथमत एव न त्वारम्भ निवर्तनमशक्तमे
सति ॥ ननु किमत्र दूषणं^१ येनैवं नेष्यत इत्याह ।

जन्मान्तरेऽपि सोऽभ्यासः पापादुःखं च वर्धते । 10

अन्यच्च कार्यकालं च हीनं तच्च न साधितं ॥ ४८

तथा क्रियमाणो ऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि सोऽभ्यास इत्यारम्भ
निवर्तनं नाम । प्रतिज्ञातमकुर्वन्तश्च पापं ततो दुःखं वर्धते ।
अन्यच्च हीनं नष्टं यत्परित्यज्य तदारभ्य । कार्यकालं च हीनं ।
आरम्भपरित्यक्तकार्यस्य कालो ऽस्य कार्यक्षेति^२ । तस्मिन् काले 15
चदन्यत्कार्यं कर्तव्यं तदित्यर्थः । तच्च यदारम्भ परित्यक्तं तदपि
न साधितं न निष्पादितं । इति पञ्चप्रकारमत्र दूषणं । तेन
नेष्यत इत्यभिप्रायः ॥

^१ Nidārṣaṇa erased, dāṣaṇa supplied in margin.

^२ Ms. Kālasyeti, in margin : rya.

अथ किमयं मानः सर्वत्र न कर्तव्यो । नित्याह १

त्रिषु मानो विधातव्यः कर्मापलोशशक्तिषु ।^१

त्रेषु त्रिषु । तदाह । कर्मसु उपक्रमेषु शक्तौ च । तत्रोप-
क्रमः शुद्धवस्तुकसंश्रिताः क्रोधोपनादजन्मदाशादयः^२ वस्तु
४ [७४ *] । पञ्चाशत्^३ क्रमा^४ एव वा रागादय उपक्रमा उच्यन्ते ॥
तत्र कर्ममानं व्याख्यातुमाह ।

मयैवैकेन कर्तव्यमित्येषा कर्ममानिता ॥ ४६

यत्किं चिद्वचनं कर्मापतितं भवति यत्तानां तत्सर्वं मयै-
वैकेन कर्तव्यं । नान्यस्मादकाशो^५ दातव्य इत्यर्थः ॥ एतदेव
१० दर्शयन्माह ।

लोशस्वतन्त्रो^६ लोकोऽयं न क्षमः स्वार्थसाधने ।

तस्मान्मयैषां^७ कर्तव्यं नाशक्तोऽहं यथा जनः ॥ ५०

क्रमैः परायत्नीकृतः सर्वो^८ ऽयं जनकायः न चिदपि स्वार्थ-
साधने समर्थो न भवति । इत्येषा सर्वसुखोत्पादनाय मया

१ See *Mahāvastu*, II. p. 270 the dvārtriṃśatākāra āryamāna.

२ Ms. mrahe pramādayah. — See the "twenty-four minor evil passions" *Dharmasaṃgraha* LXIX; *Madhyamakavṛtti*, Chapter VI; Kern, *Manual*, p. 52; *Qikṣa*. Index.

३ Ms. pañcāsat.

४ *Dharmasaṃgraha*, LXVII; six evil passions; Childers gives a list of ten; see *Madhyamakavṛtti*, loc. laud.

५ Cp. *Qikṣa*. 276. १.

६ Minaev: Kleśavatanthro.

७ So M. — Minaev has: mayāya; see the Commentary.

बोधिमित्तमुत्पादितं । अत एव तस्मात्तावन्तोऽहमोदुर्गं भास्-
तुडोदु चयासं जनः । अतो मयैवेवां सर्वं कर्तव्यं ॥

इमे ऽपि कर्मणि वैमुख्यं नोत्पादयितव्यमित्याह ।

नोचं कर्म करोत्यन्यः कथं मय्यपि तिष्ठति ।

नोचमतिगर्हितं लोके भारोद्वहनादिकं । मय्यपि सर्व- ४
वत्तानां दासभूतेऽपि तिष्ठति विद्यमानेऽपि । मत्करणीयं कथ-
मन्यः करोति । मयैव कर्तुमुचितमिति भावः ॥ अथाप्रतिरूपं
ममैव तत्कर्मैति चित्तस्योजतिं निवारयितुमाह ।

मानाच्चेन्न करोम्येतन्मानो नश्यतु मे वरं ॥ ५१

को ऽमुष्यपुत्र^१ इदं च कर्मातिनिहीनं । तद्युक्तं मम १०
कर्तुमिति मानाद्यदि न करोमि । तदा मानो नश्यतु मे वरं ।
किमनेन मानेन महार्यभंगकाग्रिणा मम न तु नोचकर्म-
प्रवृत्तिः ॥^२

इति कर्मसु मानमभिधातोपक्रमेषु मानमुपदर्शयितुमाह ।

वृत्तं दुष्टदुभमासाद्य काकोऽपि गरुडायते ।

15

आपदाबाधतेऽल्पापि मनो मे यदि दुर्बलं ॥ ५२

अद्युपक्रमेषु निहतमानतया दुर्बलवृत्ति मम चित्तं ज्ञात् ।

^१ Ms. kadamusya^२, but da is deleted and avagraha supplied by a second hand.—amusyaputra, in St. Pet. Diot., from Lexx. only—der Sohn eines berühmten Mannes, der Sohn des und des.

^२ Kusalo māno : yam mānash ānasya mānash pajahāti (Nettip.)

तदा आपदापत्तिः । आबाधते आक्रामति^१ [यथा] आपत्तिकं
 स्यादित्यर्थः । अस्यापि मृदुप्रचारोपक्षेपजनितापि । कथमिषे-
 त्याह । मृतमपगतप्राणं दुष्पुं प्राप्य यथा काको ऽपि गरुड-
 वदाचरति [७३] ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

५ विषादक्षतनिश्चेष्ट आपदः सुकरा ननु ।

व्युत्थितश्चेष्टमानस्तु महतामपि दुर्जयः ॥ ५३

चित्तोन्नतिविरहिते विषयतया मन्दकायचित्तप्रवृत्ता-
 वाक्स्थोपहृते सुषितस्मृतौ । आपदः सुकराः सुसभाः । उत्प-
 द्यन्त एव स्तन्यापदापि गम्यत्वात् । व्युत्थितः समुन्नतचित्ततया
 १० पुनरुत्थाहसंपन्नः चेष्टमानः स्मृतिसंप्रजन्याभ्यामुपक्षेपानामनवकाशं
 ददानः । महतामपि दुर्जयोऽजयः स्यात् ॥

तस्माद्दृढेन चित्तेन करोम्यापदमापदः ।

चैलोक्यविजिगीषुत्वं हास्यमापञ्जितस्य^२ मे ॥ ५४

स्वामवकावकात्मनं निगमयन् दर्शयति । अत एव तस्मात् ।
 १५ दृढेन चित्तेन मानसंगाहः । आपद एवापदमर्षं करोमि
 सर्वथा तदनुप्रवेगं निवारयन्मुमुक्षितसंतानं करोमि । अन्यथा

^१ Alias : ākramati.

^२ So M, L², Dev. ८५—Minaev has : āvarjitasya me.—L¹ has the gloss :
 vipattiyā vipattim.

विजयविजयारम्भो मम शक्रसुपुङ्गवनीयमापदा^१ । चापदायन-
तया वराकिकथा^२ । जितस्य गमिष्यति ॥ कौटुम्भेति]दित्वाह^३ ।

मया हि सर्वं जेतव्यमहं जेतो न केन चित् ।

मयैव मानो वोढव्यो जिनसिंहसुतो ह्यहं ॥ ५५

कुतः । वस्त्राब्जिना एव भगवन्तः सिंहाः सर्वमारम्भै- 5
रनभिगम्यताम् । तेषां सुतो ऽहमपि कथमन्यैः पराजितो नाम
'नामधेयं' कस्य इति मनसि निधाय मयैव मानो वोढव्यः ।
यथा हि सिंहकिशोरः प्रतिस्वभवेष्टारक्षः सर्वान्यमृगैरनभिभूत
एव वने विहरति तथा मया दृढेन भवितव्यमित्यर्थः ॥

स्वादेतच्छेषं तदा ये ऽपि सपत्नादिविजयाय मानसु- 10
दक्षन्ति तेऽपि मानिनः प्रशस्याः कथं न भवेयुरित्यत्राह ।

ये सत्त्वा मानविजिता वराकास्ते न मानिनः ।

मानौ श्चुवशं नैति मानश्चुवशाश्च ते^४ ॥ ५६

मानविजिता मानेनाभिभूता वराकास्तपस्विनः । ते मानिनो
भवन्त्येव । कुतः । मानौ श्चुवशं नैति न गच्छति । नासौ 15
वैरिणानुवृत्तिं करोतीत्यर्थः । ये [७५*] भवताभिमत^५

१ Ms. *āpadām ā padāyattatayā*, ā from a second hand.

२ Varāṅkikā, See St.-Pet. Dict.

३ Ms. *ādyapadāyāha*, in from a second hand.—*etat* = *sthāmanabala*.

४ = *Buddhasūtanāmadheyam*.

५ M, L³ = *vaśa tu te*.

६ Ms. *yo na bhagavatā ni bhimatā māśīnas*.

मानिगसो मानग्रपुवग्नास्तदावत्तप्रवृत्तयः^१ ॥ एतदेव शोकद्वयेन
समर्पयितुमाह ।

मानेन दुर्गतिं गीता मानुष्येऽपि हतोत्सवाः ।

परपिण्डाग्निनो^२ दासा मूर्खा दुर्दर्शनाः कृशाः ॥ ५७

५ सर्वतः परिभूताश्च मानस्तन्वास्तपस्विनः ।

तेऽपि चेन्मानिनां मध्ये दीनास्तु वद कौटुशाः ॥ ५८

सप्तविधमानेष्वन्यतमेन^३ मानेन दुर्गतिं गीता नरकादिषु
पातिताः । अथ कथं चिन्मनुष्यभावप्रतिपत्तौ भवति तेषां ।

तदा तथापि तन्मिन्दाफलेन हतोत्सवा निरानन्दा भवन्ति ।

१० चीनदीनमनस इत्यर्थः । परपिण्डाग्निन आहारवैकल्यात्पर-

दत्ताभिषाहारभुजः । दासाः परतन्मदत्तयो धत्ताः । मूर्खाः

सर्वविवेकशून्याः । दुर्दर्शना विरूपात्मभावा अप्रीतिजनकाश्च ।

कृशा दुर्बलशरीराः सामर्थ्यरहिताश्च । सर्वतः सर्वेभ्योऽकृतापराधा

अपि कायवचःपरिभवलाभिनी भवन्ति ॥

१५ के पुनरेवं मानस्तन्वास्तपस्विनो^४ मानेन तन्वा अग्न्याः ।

तपस्विनो वराकाः । तेऽपि चेत् । एवंभूता अपि यदि

मानिनां मध्ये गच्छन्ते तर्हि दीनाः कृपायाः कृपापाप-

मित्यर्थः । पुनरन्ये दीनाः कौटुशा भवन्तीति वद मूढि

चोदकमामन्यन्ते ॥

१ Ma. prabhrtayab.

२ So Dev. ३५.—Minsev has 'piṇḍāsino; St.-Pet. Nir. has piṇḍāga, piṇḍāpaka (Bettler) from Lexx. only, and agni = weitreichend, dauernd, only.

३ See M. Vyat. 104. २५—३१.

४ Li has the scholion: māno rāgādi jetaṁvā ?

अक्षेयंविधा मानिनो जीयन्ते कीदृशास्तर्हि ते भवन्ती-
त्याह ।

ते मानिनो^१ विजयिनश्च त एव शूरा
ये मानशत्रुविजयाय वहन्ति मानं ।
ये तं^२ स्फुरन्तमपि मानरिपुं निहत्य
कामं^३ जने जयफलं प्रतिपादयन्ति ॥ ५६

5

त एव मानिन उच्यन्ते ये बोधिसत्त्वाः स्फुरन्तमपि प्रभ-
वन्तमपि मानवेरिचं निहत्य विधूय । कामं यथेष्टमुद्दामेति
भावत् । जने लोके सदेवकादिके जयफलं प्रकाशयन्ति बुद्ध-
भावसाक्षात् । एतादृशं तन्मानशत्रुविजयफलं चादृशमस्मात् दृश्यत 20
इत्यभिप्रायः । त एव विजयिनश्च अन्धविजयाः । त एव
शूरास्तेजस्विन इति पदद्वयं अयासंभवं बोध्यं [94^b] ॥

उपलक्ष्येण मानं प्रतिपाद्य शक्तौ मानमाह ।

संक्षेपपञ्चमध्यस्थो भवेद्भूतः सहस्रशः ।

संक्षेपानां पञ्चो वर्गः । तस्य मध्ये तिष्ठन् सहस्रगुणेन पूज्यतरी 15
भवेत् । अतिशयवच्छौर्यवत्समवसमेत । किंभूतः सन्नित्याह ।

दुर्योधनः क्षेमगमिः सिंहो मृगगौरिव ॥ ६०

1 M. has dhīrā.

2 L: ye tam = satti vi māam.

3 L: kīnam = yathoṣṭam.

दुःखेन बोध्यत इति दुर्बोधनः । कथं चिदपि न परा-
जीयत इत्यर्थः । कथमिव । यथा हि सिंहो मृगराजो मृग-
कुलमध्ये महातेजोवत्समन्वागतो विहरन् वने सर्वमृगानभि-
भवति । न च तैरभिभूयत इति । एवं बोधिसत्त्वो दुर्बोधनो
५ भवेत् ॥

इदमपरमपि निमित्तमुद्गृहीतव्यमित्याह ।

महत्त्वमपि हि कृच्छ्रेषु न रसं चक्षुरीक्षते ।

एवं कृच्छ्रमपि प्राप्य न क्लेशवशगो भवेत् ॥ ६१

अतिप्रकर्षवत्त्वमपि कृच्छ्रेषु दुःखेषु सत्त्वं रसं मधुरादिकं
10 निक्केन्द्रियग्राह्यं न चक्षुरीक्षते न प्रतिपद्यते न विषयीकरोती-
त्यर्थः । तस्य[१]विषयत्वात् । नाविषये प्रवर्तत इति भावः ।
एवमुक्तरसचक्षुर्न्यायेन कष्टमपि प्राप्य न क्लेशवशं गच्छेत् ॥

इत्युक्तेन प्रबन्धेन स्वामयसं विधाय रतिवत्समावेदयितुमाह ।

यदेवापद्यते कर्म तत्कर्मव्यसनी भवेत् ।

15 तत्कर्मशौण्डो ऽवृत्तात्मा क्रीडाफलसुखेषुवत् ॥ ६२

२५ कर्म संभारनिबन्धनं ध्यानाध्ययनादिलक्षणं यदेवापद्यते ।
कर्मकरणयोगेनापतितं भवेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि व्यसनीभवेत् ।
तत्किञ्चारयनिमग्नश्चित्तः । तत्कर्मशौण्डक्यप्रवृत्तितत्पदः । अह-
मात्मा पुनः पुनरभिज्ञापयुक्तः । क इव । क्रीडाफलसुखेषुवत् ।
20 सूतादिक्रीडाया यत्फलं सुखं तदामुमिच्छुरिव ॥

१ Minsev has : sukliaphalepsuvat.—See the Commentary.

इतोऽपि विचारयता कर्मणि रतिरुत्पादयितुमेतदुच्यते-
यथाह ।

सुखार्थं क्रियते कर्म तथापि स्यान्न वा सुखं ।
कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथं ॥ ६३ ॥

सर्वत्रैव [१५०] कर्मफलसुखसिद्धया कर्म क्रियते । यच्च वा ८
तच्च प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथाप्येवं चेतसा प्रवृत्तावपि कस्य
चित्कर्मणोऽभिवाञ्छितफलं स्यात् । कस्य चित्पुनर्न स्यात् ।
निष्कलारम्भस्यापि संभवात् । तथापि कर्मरश्मात्पुनः कल-
संभावनया नैव निवर्तते जनः । यस्य पुनः कर्मैव सुखं न तदु-
त्तरमपरसुखाभिज्ञापः स निष्कर्मा कर्मविरहितः कथं सुखी १
स्यात् । न कथं सिदित्यर्थः ॥

इदमपि भावयता कर्मण्यभिनिवेष्टयमित्याह ।

कामैर्न तृप्तिः संसारे क्षुरधारामधूपमैः ।
पुण्याभूतैः कथं तृप्तिर्विपाकमधुरैः शिवैः ॥ ६४ ॥

रूपादिविषयेः । संसार इति संवरति पुनः पुनः । अभू- १५
तैरदृष्टिरनायायनं । किंभूतैः क्षुरधारामधूपमैः । क्षुरधाराणी
यन्मधु मधुरं यदास्वादय्य दृष्ट्वावशाज्जिह्वोच्छेदनोत्तरकाशं

१ See Commentary : kāmair atṛptih.

२ Ms. : śavādāya.

३ Ms. : tṛṇāvasā jihvā°.

दुःखमुपजायते । तेनोपमा उपमानं चादृशं चेदां ते । चापात-
मात्रमाधुर्धेऽपि परिश्रितदुःखेन कटुकरयत्नात्तेषामित्यभिप्रायः ॥
पुष्पान्वेषामृतानीव । तेः कथं हस्तिरसु । किं विप्रिष्टेः ।
विपाकमधुरैरभुदयफलसुखहेतुतया परिश्रमेन मधुररयत्नात् ।
५ परमसुखजनकैः शिवैः कक्षाचकारिभिर्भिन्नेषवावाहकतया ।
अजरामरफलदानपरत्वात्सर्वदुःखनिर्वर्तकैरित्यर्थः । अत एव
पुष्पान्वृतेरित्यत्र हेतुपदमेतत् ॥

तस्मादित्युपसंहारेण पुनःकर्माभिरामं दृढयन्नाह ।

तस्मात्कर्मावसानेऽपि निमज्जेत्तत्र कर्मणि ।

10 यथा मध्याह्नसंतप्त आदौ प्रातःसराः करो ॥ ६५

तस्मादर्थस्य कर्मणोऽवसानेऽपि निमज्जेत् । तदभिनिवेश-
रचनिमग्न एव विमुञ्चेत्^१ । कथमिव । यथा योन्नतसमये मध्यं-
दिनवर्तिनि सूर्ये [१५५] सर्वतो जलमलभमानस्य आत[१]प-
तापितो हस्ती परमाभिनिवेशसंयुक्तः^२ । अतिशयवदाह्लाद-

15 कारिणीतलजलपरिपूरितं दृढमावाह्य प्रचमतो निमज्जति ।

तथा । इति संसुदाचार्यः । प्राप्तं करो चेन य तथा । यथा-
स्वर्मधारयः । आदावित्यत्र निमज्जतीत्यनेन संबन्धः ॥

इदानीं रतिवचं व्याख्याय मुक्तिवचं व्याख्यातुमाह ।

बलमाशानुबन्धे तु पुनः कर्तुं परित्यजेत् ।

20 सुसमाप्तं च तन्मुञ्चेदुत्तरोत्तरतृष्णया ॥ ६६

1 So Ms.

2 Ms., rabhiniveśarasaśyuktah.

कारणकर्मनिष्पादने सामर्थ्यव्यवसायान्नोऽवगच्छ । सामर्थ्य-
प्रतिषेधो यति पुनः करिष्यामि । इत्यभिप्रायेण तावत्कारणं
परित्यजेत् सुचेत् । न तावतास्य विक्षेपः स्यात् । अन्यथा
तथापि तदपरित्यागेऽनर्थव्यवसायेन एव स्यात् ॥ यदापि सुनि-
श्चयं तद्वारम्भं कर्म भवेत् । तदापि मोक्षकम् । अन्यथा कार- 5
वाहितथापि तस्मिन् प्रवृत्ते पुनर्यापाराद्विक्षेप एव स्यात् ।

तस्मादपरापरविशेषाकाङ्क्षा तन्मुञ्चेत्परित्यजेत् । एतेन
चतुर्लोकं प्राप्नु । पूर्वं समीच्या सामयौमित्यादि^१ तत्सोत्सर्गसाध-
नमवाद् उक्तः ॥

तदेवमवान्तरविशेषोपदर्शनेन वक्ष्य्यं सर्वथाभिधातुं प्र- 10
मोद्देशप्रतिपादितमपि पुनः हन्दादिगणे^२ कश्चितं तात्पर्यं
वाच्यमात्रं चाह ।

क्षेत्रप्रहारान् संरक्षेत् क्षेत्रांश्च प्रहरेद्दुष्टं ।

सङ्गयुद्धमिवापन्नः शिञ्चितेनारिणा सह ॥ ६७

क्षेत्राणां प्रहारानुपघातान् संरक्षेत् निवारयेत् । यथा तेषां 15
प्रहारो न भवतीत्यर्थः । क्षेत्रान् पुनः प्रहरेत् निहन्वात् । दुष्टं
मादृक्प्रहारेण यथा पुनरवकाशं न कर्मेरन् ॥ अथ निदर्शनमाह ।
यथा शिञ्चितेन प्रक्षालिताकौमल्यमन्वा[७६] गतेन प्रपुष्पा

^१ See VII. 47.

^२ See VII. 16.

^३ So L^a. Minner has : anhrakyan.

^४ So L^a. Minner has : kioqsha tu.

सर्वं निपुणतरः शब्देन संशामयन्^१ तमभिभवति । न च
तेनाभिभूत इति ॥

तथा तच्चेत्यादिना पुनस्तात्पर्यं ग्रिचक्षितुमाह ।

तच्च खञ्जं यथा धष्टं गृह्णीयात्सभयस्त्वरं^२ ।

४ स्मृतिखञ्जं तथा धष्टं गृह्णीयान्नरकान् स्मरन् ॥ ६८

तच्च तस्मिन् खञ्जयुक्ते यथा खञ्जं दृष्टात्कथं चिद्विचक्षितं
पुनः संवृत्य गृह्णीयात् । सभयः । मा मामथं क्लृप्तमनुप्रविश्य

ग्रन्थुर्वधीत् । स्वरमिति । ग्रीष्मेव न काष्ठप्रतिकल्पेनेति यावत् ।

तथा तद्देव कृतिप्रमोषे । स्मृतिरेव खञ्ज इव क्लेशग्रन्थुविज-

१० चाय । तं धष्टमपगतं गृह्णीयात् आमुखीकुर्यात् । नरकान्

रौरवादीन् स्मरन् । स्मृतिरिति यति तदुःखभागिता मनश्चिकुर्वन् ॥

ननु सूक्ष्मक्लेशग्रन्थुदाचारेऽपि का कृतिः येन तपोपेक्षा न
क्रियत इत्यत्राह ।

विषं रुधिरमासाद्य प्रसर्पति यथा तनौ ।

१५ तथैव च्छिद्रमासाद्य दोषस्थिते प्रसर्पति ॥ ६९

अणुमात्रस्यापि दोषस्यावकाशो न दातव्यः । अन्यथा
तस्माच्चक्षुष्यनुप्रवेशे चित्ते तत्प्रसरावरोधस्तु कर्तुमशक्यत्वात् ।

यथा हि खल्वप्यत्रेऽपि रुधिरसंपर्कवतो विषस्य शरीरे । तस्मा-
दणुमात्रक्लेशप्रहारनिवारणेऽपि तात्पर्यं कुर्यात् ॥

२० पुनरन्यथा तात्पर्यं दृढीकुर्यन्नाह ।

^१ In St. Pet.-Diot. from Lexx. only.

^२ Minaev : grhpiyā bhayaastvaram.

तैलपाचधरो यद्वदसिहस्तैरधिष्ठितः ।

लुप्तिते मरुतपासात्तत्परः स्यात्तथा प्रती ॥ ७०^१

यथा कश्चित्पुरुषश्चण्डनपात्रेण तैलपरिपूर्णपात्रमादाय
पिच्छसंक्रमेण विहस्यै राजपुत्रैः । विन्दुमात्रतैलभण्डेऽप्येष
मां प्राप्यैर्वियोजयिष्याम इति मुवाणैरधिष्ठितो गच्छन् यदि 5
ममात्र कथं चित्स्त्वलितं स्यात्तदा नूनममो मां व्यापादयेदु-
रिति मरणभयात्तत्परो भवति । तथा प्रती मृहीतसंवरः
प्रकृतस्त्वलिते मरकादिदुःखपाशात्तदनवकाशाय तत्परः स्यान्
यजमान् भवेत् ॥ उक्तम् [७०^b] पश्यत्य दर्शयन्नाह ।

तस्मादुत्सङ्गमे सर्पे यद्योत्तिष्ठति सत्वरं ।

10

निद्रालस्यागमे तद्व्यतिकुर्वीत सत्वरं ॥ ७१

यत एवं तस्मादुत्सङ्गमे कोऽङ्गते सर्पे प्राप्नोषिषे यथा
नरितमेवोत्तिष्ठति । मा मामयमचिर्दधीत् । तथैव निद्रा-
लस्यागमे निद्रुस्थानप्रादुर्भावे व्यतिकुर्वीत तद्व्यतिपचानित्य-
तादिभावनया प्रतीकारं कुर्यात् ॥ 15

अथ चेवं यजमानोऽपि कथं [चित्] किं चित्स्त्वलितं मृ-
त्त्वलितन्यायेन स्यात् । तदा प्रतीकारं कृत्वा पुनर्यजमान् भवेत् ।
इत्युपदर्शयन्नाह ।

¹ See *Qikpās*. 358, 19.

एकैकस्मिंश्छन्दे सुष्ठु परितप्य विचिन्तयेत् ।
कथं करोमि येनेदं पुनर्मे न भवेदिति ॥ ७२

कृतिप्रमोघे सत्येकैकस्मिन् प्रत्येकं छन्दे स्तुतिते कथं
चित्छेद्यानामनुप्रवेष्टे सति । परितप्याध्यासयेन मनसापं कृत्वा
5 विचिन्तयेत् । अहो इत आनन्देव स्तुतितोऽस्मि । तत्त्वेन प्रका-
रेणात्र प्रतिविधानं करोमि येन पुनरिदं छन्दं न ज्ञात् ।
इत्येवं दृढसमारब्धं समादाय विहरेत् । न तु पुनः श्रियिक्तः
ज्ञादिति भावः ॥

अत एव विवेककामानां प्रतिषिद्धमप्यनुजानन्नाह ।

10 संसर्गं कर्म वा^१ प्राप्तमिच्छेदेतेन हेतुना ।

आचार्योपाध्यायतद्व्यसज्ज्ञाचारिप्रभृतिभिः । वज्रश्रुतैस्त्रि-
पिटकवेदिभिः कौस्त्यविनोदकुशलेः सह संसर्गं समवधान-
मिच्छेदाश्रयेत् । तन्निःश्रित एव तिष्ठेदित्यभिप्रायः । कर्म वा
प्राप्तं । तदववादानुशासनीलक्षणं । आपन्निसमुद्हरणं । तैर्दण्ड-
15 कर्मप्रणयनं वा समुत्पन्नमिच्छेत् । एतेन हेतुना तेषामवतार-
संरक्षणाभिप्रायेण । एतदेवाह ।

कथं नामास्ववस्थासु कृत्यभ्यासो भवेदिति ॥ ७३

केन विधिना नाम आस्ववस्थासु क्लेशावतारदशासु कृत्य-

^१ So L². M. — Minaev has : prāptum.

भासो भवेत् । यत्प्रकृत एवात्मना [१७२] संप्रमोषो^१ न स्यात् ।
इत्यनेनाभिप्रायेण । अथ समुदायार्थः । कस्यापि च संनिधाना-
त्तदववादानुशासनीतत्तादाचारसंदर्शनाच्च सदा कृतिसंप्रजन्य-
विहारिणः क्रिया वावतारं सभन्ते । ततोऽप्याविरोधत एवोत्साहो
वर्धत इति युक्तं ।

5

सदा कस्यापि च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् । इति ।^२

तथा ।

उपाध्यायानुशासिन्या भीत्यायादारकारिणा ।

धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते कृतिः ॥ इति ।^३

अधुना तात्पर्यमुपदर्श्यात्मविधेयतामुपदर्शयितुमाह^४ ।

10

लघुं कुर्यात्तद्यात्मानमप्रमादकयां स्मरन् ।

कर्मागमाद्यथा पूर्वं सज्जः सर्वत्र वर्तते ॥ ७४

सर्वकर्मस्थमात्मानं^५ कायवाक्चित्तलक्षणं तथा कुर्यादुत्साहा-
भासादायत्तिं नयेदित्यर्थः । यथा कर्मागमात्कर्मारम्भात्पूर्वं
प्रागेव सज्ज आद्यत्तौक्यतः सुदान्ताभवत् तन्मार्गनिरीक्षणाद्येन 15
इव कर्मणि प्रवर्तते ॥

उक्तमेवार्थमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्नाह ।

^१ Ms. ālambanā sampramoṣo.

^२ Supra V. 102.

^३ Supra V. 80.

^४ See VII. 16.

^५ Ms. kāyaoittasyukṣaṇam.

यथैव तूत्सुकं वायोर्गमनागमने वशं ।

तथोत्साहवशं यायादृष्टिश्चैवं समुध्यति ॥ ७५

तूत्सुकं कर्षासादिसमुद्भूतं यथा वायोर्गमने चागमने च
वशमायत्तं । तथा तददेव उत्साहवशं यायात् वीर्यवशवतीं
५ भवेत् । एवमभासपरायणस्य छद्दिष्टाकाशगमनादिसंज्ञा समु-
ध्यति संपद्यते ॥

परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने पुनरभयवाप्यपयुक्ते^१ इति
ध्यानपरिच्छेद एव व्याख्येये ॥

इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां बोध-
पारमितापरिच्छेदः^२ समाप्तः ॥

^१ ubhayatra = dhyāne virye ca.

^२ Tib. (fol. 173b) : brtan-hgrus-kyi lan-ste bdun-pao.

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
ध्यानपारमिता अष्टमः परिच्छेदः ।

तदेवं चान्तेरनन्तरं वीर्यमभिधाय यदुक्तं ।

संश्रयेत वनं ततः ।

समाधानाय युज्येत भावबेदादुभादिकं ॥

इति¹ तदर्धयित्वैवमित्यादिना प्रतिपादयितुमुपक्रम[97]मते ।

वर्धयित्वैवमुत्साहं समाधौ स्थापयेन्मनः ।

5

एवमुक्तप्रतिपक्षस्यासेवनादिना विपक्षमुन्मूल्य वीर्यं वर्धयित्वा
ऽनाभोगवाहितया स्थिरीकृत्य समाधौ समाधाने चित्तैकाग्र-
तायां स्थापयेन्मनः । तच्च निवेद्येत् । आरोपयेदिति यावत् ।
किमर्थमित्याह ।

विक्षिप्तचित्तस्तु नरः क्लेशदंष्ट्रान्तरे स्थितः ॥ १

10

तुरिति हेतौ । यस्मात्समाधानमन्तरेण विक्षिप्तचित्तो-
ऽसमाहितचित्तमुदाचारो वीर्यवानपि नरः पुंसः क्लेशानां
राक्षसाणामिव दंष्ट्रान्तरे मध्ये स्थितः । कवक्षित एव तैरासौ ।
तस्मात् ॥

¹ Part of the 20-th kārīkā of the *Qihāds*, See pp. XLV and 179 B-C.

तच्च तावत्समाधिविषयं विक्षेपं निराकर्तुं पीठिकावन्धं^१
रचयन्नाह ।

कायचित्तविवेकेन विक्षेपस्य न संभवः ।

तस्मात्सोकं परित्यज्य वितर्कान्^२ परिवर्जयेत् ॥ २

कायविवेको जगसंपर्कविवर्जनता । चित्तविवेकः कामादि-
५ वितर्कविवर्जनता । इति कायचित्तयोर्विवेके निरासङ्गतया
विक्षेपस्य तयोद्वेगतताया आलम्बनाप्रतिष्ठानत्वेति^३ यावत् । न
संभवः न प्रादुर्भावः । यत एवं तस्मात्सोकं स्वजनवान्धवादि-
सङ्गणं परित्यज्य विहाय पूर्वं वितर्काश्चित्तविक्षेपहेतुन् परि-
वर्जयेत् परित्यजेत् ॥

10 तच्च लोकापरित्यागहेतुं तावन्निराकर्तुमुपदर्शयन्नाह ।

स्नेहान्न त्यज्यते लोको लाभादिषु च दृष्ट्या^४ ।

तस्मादेतत्परित्यागे विद्वानेवं^५ विभावयेत्^६ ॥ ३

आत्मात्मौघयप्रवर्तितोऽभिव्यङ्गः स्नेहः । तस्मान्न त्यज्यते
लोकः । लाभादिषु च दृष्ट्या । आदिग्रन्थासत्कारयशःलोका-
15 दयः परिस्पृक्षन्ते । तेषु दृष्ट्या प्रलोभेन । चकाराच्च त्यज्यते
लोक इति समुचीयते । यत एतत्कारणमपरित्यागस्य तस्मा-

1 pīṭhikā = Unterlage, Pedestal (P. W. from *Kāraṇyāyāha* 15.9) = intro-
duction.

2 vitarkān, L¹ has the scholion : rāgādibhiḥ.

3 vikṣepa = kāyacittayor unnatā, cittasya ālambano' pratiṣṭhāna.

4 Ōn priyasneha, VIII 5-16 ; lābhatṛṇā, 17.

5 So L², M, Dev. — Minaev has : vidhānevam ?

6 L², M : vicārayet.

देतस्य खेदस्य लोभादीनां वा । यदि वा लोकस्य परित्याग-
निमित्तं विद्वान् विचक्षणः । एवमिति वक्ष्यमाणं विभावयेत् ॥
तदेवाह ।

शमयेन विपश्यनासुयुक्तः

कुरुते क्लेशविनाशमित्यवेत्य ।

5

शमयः प्रथमं गवेषणीयः

स च लोके निरपेक्षयाभिरत्या ॥' ४

अ[१८०]मयः चित्तेकाग्रतालक्षणः समाधिः । तेन सुयुक्त
इत्यपेक्षित्येवापि^१ योजनीयं । यदि वा हेतुर्थे द्वितीया । शम-
येन हेतुना विपश्यनासुयुक्तः । सहाय्ये व । शमयेन सार्धं विप- 10
श्यनासुयुक्त इति ।

विपश्यना यथाभूततत्त्वपरिज्ञानस्वभावा प्रज्ञा । तथा
सुयुक्तः । युगलद्ववादिमार्गयोगेन कुरुते क्लेशानां विनाशं
प्रहाणमित्येवमवेत्य ज्ञात्वा क्लेशविमुमुक्षुणा शमयः प्रथममादौ
गवेषणीयः । उत्पाद्य इत्यर्थः । तदन्तरं विपश्यना । 15

^२ समाहितो हि यथाभूतं प्रजानातीत्यवदन्मुनिः ।

शमाच्च न चलेषितं बाह्यचेष्टानिवर्तनादिति ॥

स च शमयः । लोके लोकविषये निरपेक्षयाभिरत्या ।

^१ Metro.

^२ Cp. P. W. anapoddhārya.

^३ It is the 9th kārīkā of the *Qikāds.*, p. XLI, text p. 119, and Add. Notes p. 403.—The first part [an old saying of the Master: *Sam. N.* III. 13; *Milinda* 39-2] is quoted *Bodhic.* p. IX, 1.

अभिरतिं परिहरत एवोत्पद्यते नात्मया ॥ तामेवाभिरतिभिर-
पेक्षतामुत्तरप्रबन्धेन दर्शयितुमाह ।

कस्यानित्येष्वनित्यस्य स्नेहो भवितुमर्हति ।

येन जन्मसहस्राणि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः ॥ ५

5 कस्य सचेतनस्य स्वयमेवानित्यस्य । अनित्येषु पुत्रदारा-
दिषु । स्नेहो भवितुमर्हति युज्यते । केन हेतुना । येन कार-
णेन जन्मनां सहस्राणि अनेकानि जन्मान्यपर्यन्तसंसारे संसरता
कदा चिदपि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः^१ । प्रीणातीति प्रिय
उच्यते ॥

10 तदपि चास्मिन्नास्ति । इत्याह ।

अपश्यन्नरतिं याति समाधौ न च तिष्ठति ।

न च तृप्यति दृष्ट्वापि पूर्ववदाध्यते तृषा ॥ ६

यदा तावन्न पश्यति तं । तदायमरतिमधृतिं याति ।
तेनेवाधौमनस्येन समाकुलितचित्तत्वात्समाधौ न च तिष्ठति ।
15 नैव स्थितो भवति । तमवलम्बितुमशक्त इत्यर्थः । अथ यदापि
प्रियदर्शनमस्य जायते । तदापि न च तृप्यति । दृष्ट्वापि पुन-
रधिकतरं बाध्यते [१८^b] तृषा । तद्दर्शनाभिज्ञाषेण पूर्ववत् ।
अद्दर्शनकाल इव पौष्यते ॥

अपि च सर्वानर्थनिदानं प्रियमंगतिकरणमित्युपदर्शयन्नाह ।

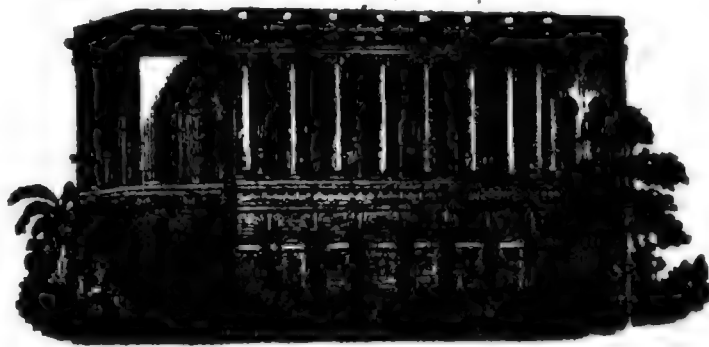
१ Mo has : priyaḥ. api ca priṇāti.

Parasara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	...	...
Parasara, Institutes of (English)	...	...	...	...
Parasara-institutes (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	...	...
Śāṅkhya Sūtra Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-3; III, 1-7; IV, 1-3; V, 1-3, @ /6/ each Fasc.	...	...	...	...
Śāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	...
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	...	...
Śraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-5	...	...	...	...
Saṅgṛaha Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	...	...	...
*Taittirīya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	...	...	...
Tīrthya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	...	...
Trantra Vartika (English) Fasc. 1-2 @ /12/	...	...	...	...
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 3-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	...	...	...
Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 1-2	...	...	...	...
Trīśūdra-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	...	...	...
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	...	...
Uvāśagadasi, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	...	...	...
Yallala Carita, Fasc. 1	...	...	...	...
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	...	...	...
Vara Kṛya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	...	...
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-3; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	...	...	...
Vidhano Parigata, Fasc. 1-5	...	...	...	...
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	...	...
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	...	...
Vṛhannārāyaṇa Purāṇa, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/	...	...	...	...
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-5	...	...	...	...
<i>Tibetan Series.</i>				
Pag-Sam Thi S'ā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	...	...
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	...	...
Rtogs brjod dpag khri S'ā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	...	...
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	...	...	...
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	...	...	...	...
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	...	...	...
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	...	...	...
Akbar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	...	...	...
Ditto English Fasc. 1-3 @ 1/ each; Vol II, Fasc. 1	...	...	...	...
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	...	...
Bīdāh-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	...	...
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	...	...	...
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	...	...
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	...	...	...
Faḥṣang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	...	...
Fihrist-i-Tuṣi, or, Tāy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	...	...	...
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	...	...
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	...
Haft Asmān, History of the Persian Magawī, (Text) Fasc. 1	...	...	...	...
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	...	...
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	...	...
Iṣṭihā, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	...	...
Makṣir-al-Umari, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9, Vol. III, 1-10, Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /6/ each	...	...	...	...
Maḥṣat of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	...

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1126.

बोधिसर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑĀKARAMATT'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE-POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE

- ASIATIC SOCIETY, 87, PARK STREET.

1905.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, Mr. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND Mr. OTTO

HAURASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Incomplete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1
Advaitabhāṣya Kaustubha, Fasc. 1-2	...	...	0 1
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4
Āltarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	7
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	...	...	0 1
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	3
Agvavāidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1 1
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	9
Bāla Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-3	...	...	0
Baudhayana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5	...	...	1
Bṛhaddēvatī (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-3	...	...	1
Qatādusani, Fasc. 1-2	...	...	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-6	...	...	4
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā (Text) Part I, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	2 1
*Qaturvarga Qhintāmanī (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1-4	...	...	21
Qlokavartika, (English) Fasc. 1-4	...	...	2
*Qranta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 6-17 @ /6/ each	...	...	4
Ditto Qāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	...	6
Qri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1
Qen Kriya Kaumudī, Fasc. 1-3	...	...	0
Qadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...	...	...	2
Qāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1
Qāla Viveka, Fasc. 1-6	...	...	2
Qātāntara, (Text) Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	...	4
Qāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10
Qārma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3
Qālita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2
Qādana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	...	4
Qāhā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each. Vol. III, Fasc. 1-2	...	...	5
Qāntikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1
Qāntikāya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ /12/ each	...	...	6
*Qāntikā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	4
Qāntikā, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	1
Qāntikā, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1
Qāntikā, (Text) Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	...	1
Qāntikā, (Text) Fasc. 1-6	...	...	1
Qāntikā, (Text)	...	...	1

न पश्यति यथाभूतं संवेगादवहीयते ।

दृश्यते तेन शोकेन प्रियसंगमकाङ्क्षया ॥ ७

यथाभूतमविपरीतं दोषगुणान्न पश्यति । न जानाति ।
प्रियसंगमकाङ्क्षया तेनैव मोहेन संवेगादवहीयते^१ । भ्रष्टो
भवति । तथा तेनैवाभिव्यक्तेण दृश्यते । तेन शोकेन मुहूर्तमपि ४
विच्छेदे । तथा तेन शोकेन दृश्यते । परितप्यते तेनैव
मनस्तापेन प्रियसंगमकाङ्क्षया । प्रियस्य संगमः संप्रयोगः ।
तस्मिन्नाकाङ्क्षा दृष्ट्या । तथा हेतुभूतया । पुनरुत्तरोत्तरमधि-
काधिकप्रार्थनया ॥

इतोऽप्यनर्थहेतुरेव तत्संगतिरित्याह ।

10

तच्चिन्तया मुधा याति^२ ह्रस्वमायुर्मुहुर्मुहुः ।

तस्य प्रियस्य तत्संगमस्य वा चिन्तया तदुपायां वदा
परिभावनया । कथं नाम ममास्य प्रियसंगमस्य विच्छिन्तिर्मा
भूदिति तत्तौनचित्ततया वा । निःफलमेवायुःसंस्काराः
प्रतिक्षणं क्षीयन्ते । न च कश्चिदपि कुशलकर्मणि समुपयुज्यता 15
इति भावः ॥

न च यद्वर्धमायुः क्षयमुपनीयते तन्निर्बन्धिरमित्यत आह ।

^१ There are eight samvogatthas (jāti, jarā, etc) ; See *Visuddhimagga* (J. P. T. S. 1899) p. 93.

^२ L¹ has: yānti.

^३ Ms. has: tadamitram—Tib. has: gañ-gi don-du tsho zad-par byas-pa ma yin-no zhes-so. de-ltar-na yañ hūza-ces brtan-pa yin-no zhe-na.

3. Das Jährliche, 22. 2 (schiefe-Überstimmung, ungleiches P. 2)

अथान्नमि सुहृदो भवन्ति रिपवः शत्रवः ।
 तोषत्वाने प्रकुप्यन्ति दुराराधाः प्रवृत्तयः ॥ १० ॥
 अथान्नमि सुहृदो मित्राणि भवन्ति । किं चित्प्रवृत्तयः
 सुपक्षयः । अथादेव च विषमाभिप्रायतात्किं चिन्निमित्तमाशङ्क्य
 त एव रिपवः प्रचवो भवन्ति । न च निमित्तमप्येषां निवर्तः ।
 अथदा चित्तोपस्थाने प्रीतिविषये विपक्षांशवशात्प्रकुप्यन्ति ।
 इति दुराराधा दुःखेनाराधयितुं प्रवृत्ताः प्रवृत्तयः चनाशः ॥
 अपरमपि वाच्यधर्मं तद्विवर्जनार्थमुपदर्शयन्नाह ।

हितमुक्ताः प्रकुप्यन्ति वारयन्ति च मां हितात् ।

अथ न श्रूयते तेषां कुपिता यान्ति दुर्गतिं ॥ ११ ॥

इदं करणीयमिदमकरणीयमित्युक्ता अभिहितः प्रकुप्यन्ति
 विद्विषन्ति न पुनश्चाकुप्यन्ति हितमिति व्यक्यन्ति । प्रकुप्यन्ति
 च मां हितात् । किं तवानेन केवलप्रवाचकत्वाद्युद्धानेनेति तत्र
 प्रवृत्तः मां निषेधयन्ति ततः । अथ न श्रूयते तेषां वाक्यानां
 वचनमिति श्रेयः । यदि तद्वचनमवमन्य हिते प्रवृत्तिः ।
 क्रियते । तदा कुपिता अस्मादप्यनायासं निवर्तन्त इति तस्मिन्
 हितकर्मकारिणि कोपं कृत्वा [११०] तत्कर्मप्रेरिता दुर्गतिं
 प्रयान्ति ॥

1. Cp. Gilgals. 194. 4.

2. prāṅgāṇa, See Pugg.-p., p. 12.

3. Minor has : hitān. Cp. Gilgals. 194. 7.

4. Have the Ms. has again : tat-karmakāriṇi kopaṁ kṛtvā.

इमं च वाचधर्ममवरं तदिवेक्षाव भाववेदित्युपदर्शयन्नाह ।

ईर्ष्यात्कुट्टात्समादुन्दो हीनाम्मानः स्तुतेर्मदः ।

अवर्णात्प्रतिघञेति कदा वाचाद्धितं भवेत् ॥ १२

आत्मनो विद्याकुसुधनादिमिदल्लुट्टादुत्तमादीनां परसंपन्न-
 ५ वृत्तता जायते । अर्थात्तेष्वेव । आत्मना समानुत्सादुन्दो विवादः ।
 आत्मनो हीनादधमात्मानोऽभिमानः । अहमितः श्रेष्ठ इत्यभि-
 मनतात् । स्तुतेर्मदः वदयतां तद्गुणानामाख्यानादहं महीषा-
 नित्यारोपादवज्ञेयः । अवर्णादात्मनो दोषकीर्तनप्रवणाद्वेषश्च ।
 अर्थादवर्णवादिनि । इत्येवं कदा कश्चिन् काञ्चे वाचाद्धितं
 10 भवेत् । न कदाचिदित्यर्थः ॥

इतोऽपि वाचान् परिहृत्य विहरेदिति प्रतिपादयितुमाह ।

आत्मोत्कर्षः परावर्णः संसाररतिसंकथा ।

इत्याद्यवश्यमशुभं किं चिद्दालस्य बालतः ॥ १३

एकस्य वाक्यापरस्याद्वाचादित्येवमादि किं चिदशुभम-
 15 कुप्रसमवशं निषमेन जायते । किं तत् । आत्मन उत्कर्षः
 प्रकर्षः श्रुतज्ञानादिप्रशंसया । परेषामवर्णो दोषप्रकाशनं
 श्रुतादिप्रश्लादनं । या संसारे रतिरभिरामः तस्य संकथा
 संवर्धनं कामगुणानां संप्रमोदनात् । इत्यादि एवंप्रकारं ॥

एवं तस्यापि तत्सङ्गात्तेनानर्थसमागमः ।

20 अपरस्यापि । तत्सङ्गाद्वितीयेन सङ्गात् । किं चिदशुभमवशं

ज्ञात् । तेनैव तेन कारणेन चनर्पसाहचर्यस्य समानमः
संप्राप्तिरेवायं वाक्यसमागमः । अत आर्चधर्मादुपनिवृत्तार्चः ॥

इकाकी विहरिष्यामि सुखमक्लिष्टमानसः ॥ १४^१

वाक्यजनसंगमवियुक्तोऽद्वितीयो विहरिष्यामि । तद्विषेका-
सुखं क्रियाविशेषमेतत् । कचमक्लिष्टमानस इति [100^२] ५
तत्संपर्कविवर्जनात् तत्कृतसंज्ञेयाभावात् । पूर्वस्मिन् हेतुपद-
मेतत् । यदि वा सुखं कायिकं । अक्लिष्टमानस इति मानसं ॥
तस्माद्वाक्यजनसंपर्कजदुःखपरिविहीर्ष्या तत्संगतिर्न कार्षेति
कथयितुमाह ।

वाक्साहूरं पलायेत प्रातमाराधयेत्प्रियैः ।

10

न संस्तवानुबन्धेन किं तूदासीनसाधुवत् ॥ १५

वाक्साहूरतो दूरमारात्पलायेत । अपसरेत् । यथा तैः^३ सह
का चिदपि संगतिर्न स्यात् । अथ कथं चिद्देवायोगाद्भवेत् ।
तदा प्रातं मिश्रितमाराधयेत् । आरागयेत्^४ । प्रियैः प्रीति-
करैरुपचारैः । आराधयन्नपि न संस्तवानुबन्धेन न परिचया- 15
वृत्तिकरणाभिप्रायेण । यदि वा न संस्तवानुबन्धेन । किं तर्हि
प्रतिज्ञानुबन्धवर्जनादुदासीनसाधुवत् यदाचारमध्यस्तजनवत् ॥

^१ Cp. *Gikya*. 196. 4.

^२ Cp. *Gikya*. 194. ५ 197. ६.

^३ So Ms.

^४ *Gikya*. 80, n. 8, 244, n 1.

पुनरात् किं लोकात् साधनमस्य किञ्चन वरितपरिजयस्य

न किं किमप्यवगममुपदेयमादिति भावः ।

एतन्मपि साधनसंगतिर्दुःखहेतुरेवेत्याह ।

मिन्दनयलाभिनं सत्त्वमवधायन्ति लाभिनं ।

प्रकृत्या दुःखसंवासेः क्वं तैर्जायते रतिः ॥ २४ ॥

मिन्दन्ति कुतश्चन्ति । यलाभिनं लाभविरहितं वत् ।
चकृतपुण्योऽयं वराको येनायं पिच्छपातादिमाचक्ष्मपि नेवा-
परिक्षेपेन^१ प्राप्नोतीति । लाभिनं पुनरवधायन्ति प्रवर्षेर्दायक-
दानपतिभिश्चोवरादिप्रदानैः पूजितं । कुतश्चादिभिरपि^२ दाय-
कदानपतीन् प्रधास्य चोवरादिस्वाभमायादयति । अथवा 10
किमन्यथा तथाविधा गुणा न यन्ति येनावनेष वरं लभते

1 Neither the Sanskrit Ma. nor the Tib. translation show any lacuna, but it seems that these last words refer to the stanza 23: *taasmāt kiñ lokacintayā*. According to the Text-Ma., we have:

Yatra yatra ratim yāti manah sukhavimohitam

taś tat sahasraguṇīśaḥ duḥkhaḥ bhāvopatiśṭhātī [18]

taasmāt prajño na tām loched lochāto jlyate bhayam

svayam eva ca yāty etad dhairyaṁ kṛtvā pratikṣatām (a) [19]

bhavaḥ lābhino 'bhāvan bhavaḥ sa yaśasvinah

saha lābhayaśobhis te na jñātāḥ kva gatā itī [20]

mām evānye jugupsanti kiñ prahṛṣyāmy ahaṁ stutaḥ

mām evānye praṇaṁsanti kiñ viśidāmi ninditāḥ [21]

anādhimuktikāḥ satvā jinaś api na toṣitāḥ

kiñ punar māḍṛṣaś ajñāś taasmāt kiñ lokacintayā [22]

(a) Mānava has *pratikṣya*.

2 According to Tib. : *naiva parikṣeṇa...* as he cannot obtain the same, even with difficulty ; ... as he does not obtain ... but with difficulty.

3 On *lābhāś*, see *Gāṇḍhī*, index.

नापर इत्यस्मिन्निमित्तमप्रसादयन्ति वचनं चेवमुद्भिरिति । इत्थं
भयवापि तेभ्यो न चेतसि शान्तिरस्ति ॥

तदेवं प्रकृत्वा सभावेन दुःखहेतुत्वात् । दुःखं [सं]वासी
येवा वाञ्छामां ते तथा । तैस्तथाविधैः सह संवसतः कथं जायते
५ रतिः । नेवेत्यर्थः । न च -----^१सौमनस्येन च विहाराय
विवेककामेन मयाऽरक्ष्यनिषेवणाय यतितव्यमिति तदनुग्रहां
दर्शयन्नाह ।

नावधायन्ति तरवो न चाराध्याः प्रयत्नतः ।

कदा तैः सुखसंवासैः^१ सह वासो भवेन्मम ॥ २६

10 तरवो वृक्षा नावधायन्ति न चाराध्या चाराधयितव्याः

1 A lacuna in the Ms.

Tib. (fol. 168 a 5) has: byis-pa sñiñ-hgrogs kyañ brtan-pa ma yin-par
| gañ-gi-phyir byis-pa shes-pa la sogz-pa gsuñs-te | grogs-pa ni sñiñ-
du-sdug-pa yin-la | de-bshin-gcogs-pas gsuñs-pa ni luñ-rnams-su gsuñs-
pa yin-no | oñ-phyir she na | gañ-gi-phyir rañ-la dgos-pa med-par byis-
pa gañ-la yañ dga-ba skye-bar mi hgyur-te | dei-phyir de med-pa-las
balog-par hgyur-ro | de kyañ byis-pa dañ hgrogs-pa yin-na yañ bstan-pa
ma-yin-no | de-la byams-par byas-pas kyañ so-soi skye-bo mgu-bar mi.
nua-so | de-lta-bas na de-dañ-hgrogs-pa-las byuñ-bai fies-pa spañ-bai ched-
da bde-ba dañ yid-bde-bas dben-pa-hdod-pas,....

na ca bālo drdhasuhrd bhavati. Yasmān [na] bāle ityādy āha

[na bālaḥ kasyacin mitram iti cōktaṁ tathāgataiḥ

na svārthena vinā prītir yasmād bālasya jāyate. 24]

(svārthadvāreṇa yā prītir ātmārthan prītir eva sī

dravyasāṅge yathodvagaḥ sukhabhānikṛto hi saḥ 25) (a)

mitram iti suhr̥t. uktaṁ tathāgatenety āgameṣūktam. kasmād? yasmāt
svaprayojanena vinā bālasya na karhi cid api prītir jāyate. tasmāt tade-
bhāve viparyayaḥ. tad api bālasaḥvise saty api na nirdiṣṭam (?). tatra
māitrikṛtonāpi prthagjanasya prītir apakya. evaṁ sati tatsaḥviseodbhūta-
doṣaparihārārtham sukhena saumanasyena ca.....

(a) The Glocas 24, given by Mas. is wanting in the Tibetan translation.

2 Cp. M. Fyāt. 126. 10.

प्रकृतम् इति । तदनुसूचकमाचरणेन चरणादिषु यवता कि-
माभिप्रायपरित्यागात् [101°] । इति कदा तेनरभिः नृप वाचो
मवेक्ष्यन् । किञ्चित्तेः सुखसंवादेरित्याग्रं वति । सुखहेतुत्वात्सुख-
मिति पूर्ववत् ॥

पुनरेकाकिताविशारेऽभिरतिमाह ।

शून्यदेवकुले स्थित्वा दृक्षमूले गुह्यसु वा ।
कदा नपेक्षो यास्यामि श्रुततोऽनवलोक्यन् ॥ ९७

शून्यदेवकुले जनसंकीर्णतारहिते स्थित्वा निवस्य । रीति-
मेकासुपिता इ वा यथाभिलाषं दृक्षमूले दृष्ट्याधस्तात् ।
पर्वतादिषु गुह्यप्रदेशा गुह्याः । तत्र वा । जनपेक्षः कदा ॥
यास्यामि । आसङ्गज्ञानस्य कस्य चिदभावात् । अत एव श्रुततो-
ऽनवलोक्यन् पश्चादनिर्दृष्टेर्भावात् ॥

पुनरन्वया प्राह ।

अमनेषु प्रदेशेषु विस्तीर्णेषु स्वभावतः ।
स्वच्छन्दधार्यमिच्छयो विहरिष्याम्यहं कदा ॥ ९८ ॥

येन चिद्विरोधकारिणा पूर्वमलोक्यतेषु । विस्तीर्णेषु विपु-
लेषु सौमनस्यकारिषु । स्वभावतः स्वमनेन तत्राविधेषु । न
अपिमतया । विहरिष्याम्यहं कदा । इत्याश्रये ॥ एवं विहरतो

अथान्नं कुरुपदं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।

पुनरेवमप्येवतया, चात्रान्नोपनिषादभेदज्ञाह ।

अथान्नमन्नमिति तत्रान्नमन्नमिति तत्रान्नमन्नमिति ।

निर्भयो निर्विषयमिन्द्रा कान्तमन्नमिति ॥ २६

अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।
 अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह । अथान्नं यथाह ।

इदमनित्यता चावन्नपरित्यागश्च कारणं सर्वदा वेदितव्येति
 उक्तचित्तवेनोपदर्शितञ्चाह ।

आयुर्धुमिं निजां गत्वा कदासौरपरैः सह ।

अथान्नं तुष्यविषयमिन्द्रा कदा शतमधर्मिणं ॥ २७

अथान्नं हि कायो मे र्षं पूतिर्भविष्यति ।

ननुमरचकोर्न कश्चित्कस्य त्रिदुःखसंभोगो जातः । अन्तराद्ये
च सकर्मोपहितमेव सुखदुःखसुपसुखते सर्वे । अतोऽभिमानमात्र-
मेवेतत् । अतो नान्यथा तदात्मनो^१ व्यतिरिक्तस्य तद्व्ययमानः ।
तच्छास्त्रमकारिणो यथा । तस्या भागः प्रत्यग्रो जायते । तस्य
५ या । तेनेव तस्याः संवेद्यमानत्वात् । अतो न किं चित्तप्रयोजनं
प्रियेः सुखस्यपचविधातकारिभिः ॥

परमार्थतो न कस्य चित्केन चित्संगतिः[102*]रस्योत्प-
दग्रयजाह ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य यथावासपरिग्रहः^२ ।

10 तया भवाध्वगस्यापि अन्मावासपरिग्रहः ॥ ३४

मार्गप्रक्षिप्तस्य कां चिद्विशं गन्तुमुद्यतस्य यथाऽपरैरध्वनैः
यदैकस्मिन्वावाहे कश्चिद्व्यस्यपादौ वावासपरिग्रहो भवति ।
तथा संसारेऽपि कर्माद्यन्तगतेः संसरतो^३ ज्ञातिसंगोचसाक्षोहि-
तादिभिरेकस्मिन् अन्म[न्]वावासपरिग्रहो जायते । पुनरपि तत्प-
१५ रित्यस्य कश्चिदेकाकितया जातिः । न च तत्र केचित्सहाया-
समगुणवन्ति । अतो न केन चित्कस्य चिदास्यस्य संगतिः
संभवति । तस्यान्तानर्भवस्योपनेयी^४ स्यस्यस्य केन चित्सं-
गतिं कुर्वीत ॥

१ Ms. first hand : tarimano.

२ Minner has 'path' edas.

३ 'samsarato' 30th (first hand); 'samsarato' 30th (second hand).

तदेवमभिधातुं संतिहोषं । एकाकितायाः पुनरिमे ह्यथा
इति ह्युत्तपितवेनोपदर्शयन्त्याह ।

चतुर्भिः पुरुषैर्यावत्स न निर्धार्यते ततः ।

आशोच्यमानो लोकेन तावदेव वनं व्रजेत् ॥ ३५

असंस्तवाविरोधाभ्यामेक एव शरीरकः ।

पूर्वमेव मृतो लोके श्रियमाणो न शोचति ॥ ३६

न चान्तिकपराः के चिच्छोचन्तः कुर्वन्ते व्यथा ।

बुद्धाद्यनुसृतिं चास्य विक्षिपन्ति न के चन ॥ ३७

अवशमनिच्छन्नपीदानो जीवदवस्थायां मरुत्सुपगतो वजा-
त्प्राजयितव्यो . . . . [आशोच्य]मानः^१ । हा व्रजेत्यादि- 10
विज्ञापकत्वेनः परिदेयमानः लोकेन वन्धुप्रभृतिना तावदेव
ततः पूर्वमेव वनं व्रजेत् ॥

कः पुनरत्र गुणविशेष इत्याह । अशंखयेत्यादि । अनुसृ-
प्तिचाभावात् । श्रियमाणो न शोचति । शोकोपजनितदुःख-

^१ Minaev according to L², M, has : *apocayamāno* ; such the reading of the Tib. (See n. 8). L¹ : *apocayamāno*, and the Commentary : *paridevyamāno* (*yohe-su gduhe-pa*) supports this reading.

^२ Minaev has : *loke na*

^३ A lacuna in the Ms.—Tib. (Fol. 170a4.) has : *da ni geon-pai mtha mi hdod-kyan hee-par hchi-bar hgyur-pas khyim-na gnae-pai stobs-kyis dor-bar bya-ba yin-pa, de-bas-na de-ltar rah-fid-kyis geon-pa-fid-na dor-bar rigs-so, de-nas shes-pa-ni kyim-nas-so. mya-ham med-par shes-pa ni —...balit tsajayisavyo ghrāhīcā; tasmād evaṁ avayam jivann eva tyaktum arhati. tate iti ghrāt. apocayamāno.....*

मनी न मयति । कुतः । पूर्वमेव मती लोके । अनेन मया-
शिक्षायाः । तदेव कथयन्मयास्ते लोकाधिकारे ॥

अथमपरो गुरुशब्देत्याह । न चान्तिकचरा इत्यादि ।
अन्तिकचराः समीपवर्तिनो ज्ञातियगोपादयस्तद्विधोभातुराः
श्रीकृष्णः श्रीकृष्णपञ्चमः । न च नैव कुर्वते व्यथा । चात्मनः
कायमनसोः पीडा । यदि वा तेषां श्रीकृष्णं पश्यतो विषमांशश्च
नैवहापः ॥ न चैवमप्यनेन गुरुः । अपि तु गुरुशब्दः [१०२^b]
सुखमिति च । आदिग्रन्थादुन्नाधितुमिति । तत्प्राप्त्यनमनस्तारं
तः । अस्मिन् जगद्वर्णनविशेषादित्यो मरुत्तमवै ॥

१० तस्मादित्यादिनोपसंहरति ।

तस्मादेकाकिता रम्य निरायासा शिवोदया ।

सर्वविशेषप्रमनी सेवितव्या मया सदा ॥ ३८

एकाकिता अनाद्यविहारिता । रम्या सुखहेतुत्वात् ।

निरायासा दुःखविपत्त्यात् । शिवोदया निवेद्यवावाहकत्वात् ।

११ सर्वविशेषप्रमनी सर्वविशेष कायवाप्यनधिकदुराकारश्च प्रमनी
निवर्तिनी समाधानहेतुत्वात् । सेवितव्या मया बदेत्येवानि-
तिशेषमाद्यः कार्य इत्यर्थः ॥

तदेव जगद्वर्णनविशेषात्कायविशेष प्रतिपाद्य विस्तारिवं
प्रतिपादयितुमाह ।

1. Kinkar has : samant.

2. Kinkar, with mayi. See the Commentary.

3. O. 102. VIII 30. 30.

सामान्यानां विषये प्रयत्न्ये इत्यादि ॥ ६६

क्रामा चान्यजनका इह लोके परम च ।

अमहीमवर्षाप्रमैः अमनीस्तावाऽवर्षाप्रमैः ॥ १५ ॥
 एषादयो विद्या उच्यते । विद्यायाः अमहीमवर्षाप्रमैः । तस्मादुच्यते
 अमहीमवर्षाप्रमैः इति वचनान्तेन संबन्धः । ते च देवमाना अमहीमवर्षाप्रमैः

2. Samādhi = samādhāna = cittakīraṇa (VIII. 1.)

* Minnev has bandhabaddha*, M. L²: bandhabaddha* = band daf badd daf

* Ms. A. 8. 6. v. VIII, 65.

च [103^a]¹ . . . . .

. . . [104^a] रूपः । पूष्यते तथा सगादिभिः ।

तैर्गृध्रैरन्येषु गोमायुप्रवृत्तिभिर्मोषोच्छ्रयं मांसपुच्छमिमं भक्षितं
बोभत्सं दृष्ट्वा किमौर्थसो न रक्षसीति योजयितव्यं ।

५ किमिदानीं पलायस इति वा व्यवहितेन संबन्धः ॥ नन्विद-
मपि प्रवृत्त्यो भवानित्याह ।

निश्चलादपि ते चासः कङ्कालादेवमौक्षितात् ।

निश्चलादपि काष्ठलोहसमानात् । तव चासो जायत
इति काका वृच्छति । कङ्कालात् । अस्त्रिपञ्चरात् । एवमपि

¹ One folio wanting in the Ms.—Tib. fol. 171 a 5—172 b 2—Tibetan translation will be found in Appendix. Here we give the Sanskrit stanzas

yadartham dūṭadūṭināṁ kṛtāñjalir anekadhā
na ca pāpam akīrtir vā yadartham gapitā purā. 41
prakṛptaṁ ca bhaye 'py ātmā draviṇaṁ ca vyayikṛtam
yāny eva ca pariṣvajya babhūvottamanirvṛtiḥ. 42
tāny evāsthini nānyāni svādhināny amamāni ca
prakāmaṁ saṁpariṣvajya kim na gacchasi nirvṛtim. 43
unāmyamānam yatnād (a) yan niyamānam adho hriyā
purā dṛṣṭam adṛṣṭam vā mukham (b) jālikayāvr̥tam. 44
tan mukham tvatparikleṣam asahadbhir ivādhunā
gṛdhrair vyaktikṛtam paṇya kim idānīm palāyase. 45
paracakṣurnipātebhyo 'py āsīd yat parirakṣitam
taḍ adya bhakṣitam yāvat kim īṣyāso na rakṣasi. 46
māṁśocchrayam imam dṛṣṭvā gṛdhrair anyaiḥ ca bhakṣitam
śhāraḥ pūjyate 'nyeṣāṁ (c) śrakoandanavibhūṣaṇaiḥ. 47

(a) So L², M.—Minaev has: yannād.

(b) Minaev has: sukham.

(c) Minaev has: yeṣāṁ; L² teṣāṁ; but Tib. gzan-gyi zas.

वीभक्ष्यपात्¹ । इक्षिताद्दृष्टात् । यदि वा² एवं चाव-
पहूरादपि दूरतरं³ पञ्चाशद्व इति योजनीयं । अदेवं चक्षतः
कथं न चाव इत्याह ।

वेतासेमेव केनापि चाख्यमानाद्भयं न किं ॥ ४८

भूतयज्ञेषु चाख्यमानाप्नोवतश्चक्षतः । किं न भयं भवति । ५
तस्मादतिशयेन भयं युक्तमित्यर्थः ॥ एवं तावज्जुगुप्सुनोचतां
प्रतिपाद्य पुनरन्यथा प्रतिपादयितुमाह ।

एकस्मादशनादेष्टां लालामेध्यं च जायते ।

तचामेध्यमनिष्टं ते लालापानं कथं प्रियं ॥ ४९

यो हि नाम मोहावृतविवेको रागविषमूर्धितचेतनः । 10
तस्मात्तिकमनीयतया कामिनीवदनमधुपानमुद्धा तन्मुख-
विश्रसत्तच्छापानाभिलाषिणः⁴ । पर्यनुयोगमाह । एकमेव
कारणं दयोरप्याहारपानसमाभावात् । तत्र तयोर्मध्ये यमेध्यं
पुरीषमप्रियं भवतः । लालायाः श्लेषः पानं कथं प्रियं ।
केन प्रकारेण तत्राभिरतिर्नान्यत्र । दयोरपि युक्तेति भावः ॥ 15
अथापि स्नात् । अथपि दयोरपि कारणमभिन्नं । तथापि

¹ Ms. bhikshatā.

² Yāh-na de-ltar shes-pa ni skrag-pa ste.

³ Ms. dūrata [ ]m p^o; illegible syllable in margin.—Tib. qin-ta riñ-bar.

⁴ Stanza 50th in Minaev's edition and in Tib. translation of the text (Mdo XXVI 24 a 4). Stanza 49th of Minaev is the 51th in our commen-
tary and the 52th according to the Ms. L².

⁵ So Ms.

तस्मिन्नतिदुर्गन्धतया वैमुख्यं । इतरस्मिंस्तु तदभावात्प्रतीतिरिति ।

तदेतदपि न सम्यगभिधानमित्युपपादयन्नाह ।

तूष्णगर्भैर्दुस्पर्शै रमन्ते नोपधानकैः ।

दुर्गन्धं न स्रवन्तीति^१ कामिनो ऽमेध्यमोहिताः ॥ ५०

- ४ कर्पासादितूलपरिपूरितैर्मसु^[104^b]रकादिभिर्दुपधानैः सु-
कुमारस्पर्शैः कामिनो न रमन्ते । न धृतिमधिदासयन्ति ।
कुतः । दौर्गन्ध्यमश्चिनिश्चन्दं न मुञ्चतीति^२ कृत्वा ऽश्चि-
परिपूरिते स्त्रीकङ्केवर एव रमन्ते । एतदपि कुतः । कामिनः
कामसुखाभिलाषिणः । अमेध्यमोहिता यतः । हेतुपदमेतत् ।
१० अमेध्यविषये ऽमेध्येन वा मोहिताः । अश्चौ श्चिविपर्या-
शात्तत्रैवातिशयवतीमभिरतिमनुभवन्ति ॥ स्यादेतत् । यदि
नामाश्चित्तममेध्ये स्त्रीकङ्केवरे च साधारणं । तथापि तदेकं
विवृतमन्यत्र प्रच्छादितं । अतस्तदन्यपरिहारेणास्मिन्नभिष्वङ्ग
इत्यत्राह ।

- १६ यच्च च्छन्ने ऽप्ययं रागस्तदच्छन्नं किमप्रियं ।

न चेत्प्रयोजनं तेन कस्माच्छन्नं विमृश्यते ॥ ५१

यस्मिन्नमेध्यस्यभावे प्रच्छादितरूपे ऽदृष्टेऽप्येति यावत् ।
एतादृशो ऽभिष्वङ्गः । तदच्छन्नं दृश्यतां गतमतिशयेन
प्रीतिकरमुपजायत इत्युचितं । तत्किमिति तथाभूतमप्रियं

^१ Commentary has daurgandhyam...muficati.

^२ So Ms. ; read muścanti.

भवतः । अथ तत्राभूते सर्वथा वैयर्थ्यमेव ते नाच्छब्देन किं
चित्प्रयोजनं तवास्ति । यद्येवं तर्हि कस्माद्धेतोः कर्तुं विज्ञेयं
मृष्यते । तदन्यपरिहारेण तस्यैव घटनाय यत्नं क्रियते ।
अपि चेदमपि प्रष्टव्यं किं भवानशुचिविरागो न वेति ।
अथ प्रथमं विकल्पमधिकृत्याह ।

४

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्ग्यसेऽपरं ।

यदि भवतो ऽशुचौ न रागो न सर्वथा चाशुचोऽस्ति ।
तर्हि कस्मादालिङ्ग्यसेऽपरमन्यं । किं तदित्याह ।

मांसकर्दमसंलितं आयुवद्वास्थिपञ्जरं ॥ ५२

मांसमेव कर्दम इव लेपनसाधर्म्यात् । तेन क्षिप्तमुपदिग्धं । 10
किमेवं भूतमिति चेत् । आयुवद्वास्थिपञ्जरं । आयुवद्
सङ्गौष्ठं । आयत्तौष्ठं । अस्थिपञ्जरं । अस्थिसंकण्डं^१ । अन्यथा
अशुचो विषकलितं^२ स्यात् । इति विरागविषयतामस्य
द[105^१]ग्रथति । अथ शुचौ राग इति द्वितीयो विकल्पः
स्वीक्रियते । तथाह । स्मरेवेत्यादि ।

15

अथ वान्मयावतार्यते । यदुक्तं परेषु । हस्ते चर्मादिना
रागो भवति नाच्छब्दे । तथाह । यदीत्यादि । यदि तेन
हेतुना चर्मादिना पिहितत्वादिति कृत्वाऽशुचौ रागो भवति

^१ Ms. çambkalam—new word.

^२ New word.

भवतः । तदा कक्षादाक्षिण्ये परमन्वदीयं पञ्चरं । अथ-
त्पूर्ववत् ॥

किं तर्हि वसुचितमपेत्याह ।

स्वमेव वसुमेध्यं ते तेनैव धृतिमाचर ।

४ अमेध्यभस्त्रामपरां गूयघस्मर विस्मर ॥ ५३

स्वमेवात्मनैव वज्रतरमशुचिक्तासाश्रित्वायमक्षकसुमूषपुरो-
वादि^१ तथासि । तेनैवाशुचिना संतोषं कुद्व्य । ततोऽयमे-
ध्यभस्त्रा^२ पुरोषप्रसेविका^३ । अपरामन्यां स्त्रीशरीरसभावां ।
गूयघस्मर पुरोषभक्षणश्रीस विस्मर तच्च मनसिकारं मा कार्षीः ॥

१० मांसप्रियोऽहमित्यादिना पुनरन्यथा परिहारमाह ।

मांसप्रियोऽहमस्येति^४ द्रष्टुं^५ स्पृष्टुं च वाञ्छसि ।

अचेतनं स्वभावेन मांसं त्वं कश्चमिच्छसि ॥ ५४

मांसं प्रियं यद्य । एवोऽहं मांसप्रियः । अस्याक्षिपञ्चरस ।
यदि वा । मांसस्य प्रियो मांसप्रियोऽहमस्येति पूर्ववत् । मांस-

१ M, Fyot. 189. 114 : qinghāpaka.

२ Mb. : pi maidhya°

३ See P. W. : sub voc. prasevaka (Sack) ; prasevikā only in the compound carma°.

४ L³, M : 'ham asmiti

५ Minaev has : sprastum draṣṭum. So Tib. (24 b1) but see the Commen-
tary.

६ Minaev has rmiñmāsvam—Tib. qa ni khyod go ois mi bdod.

मिषोऽहमस्य मिष इति यावत् । चापेक्ष्येऽपि समासो नमक-
मात् । इत्येवं तत्प्रकोभात्प्रत्युपकारधिया वा द्रष्टुं स्पर्शं च
वाञ्छसि । दर्शनं स्पर्शनं चाभिस्यसि ॥ अथाह । अचेतनं
चेतन्यमन्यं सृत्पिच्छमात्रं^१ । स्वभावेन प्रकृत्या । न तु पुनर्बचा-
परे वर्धयन्ति । चेतन्ययोगाच्चेतनमपि चेतनमभिधीयते ।
तादृशं मांशं तमचेतनस्वभावं कासुकः सन् कवमिच्छसि ।
तद्वद्वै^२ च सृत्पिच्छेऽपि स्यात् । तथा च सति भवानपि न
चेतनः स्यात् ॥

असि तत्र चित्तस्वभावं चित्तं । तेन तदिच्छामीति चेदाह ।

[105^b]

10

यदिच्छसि न तच्चित्तं द्रष्टुं स्पर्शं च शक्यते ।

यच्च शक्यं न तद्वेत्ति किं तदालिङ्गसे मुधा ॥ ५५

चक्षितं चित्तस्वभावमिच्छसि । तद्वृत्तितादृशं न शक्यते ।
यच्च मांशास्वभावं कवेवरं^३ द्रष्टुं च स्पर्शं च शक्यते । न
तद्वेत्ति न जानाति । अचेतनत्वात् । अतः किमिति तदचेतन- 15
मालिङ्गने चास्मिन्नसि । मुधेति निष्पन्नं । नैवालिङ्गितुमुचित-
मिति भावः । अन्यथा^४ खोटायास्त्रिगुणप्रवृत्तः ॥

^१ Mṛtipiṣṭa = hjim-goḥ ; infra, = hjim-pai dum-bu.

^२ Ms. : taddṛṣṭan ; Tib. : de hdod-pa na = tadiochâyām.

^३ See p. 308 n. 5.

^४ The Ms. has once only (in this chapter) the reading : kalevara.

किं चेदमप्यतिगर्हितमित्यादर्शयन्नाह ।

नामेध्यमयमन्यस्य कायं वेत्सीत्यनङ्गुतं ।

स्वामेध्यमयमेव त्वं तं नावेषीति विस्मयः ॥ ५६

अन्यस्य कायं यदमेध्यमयं न वेत्ति तन्न किं चिदाश्चर्यं ।

५ युक्तमेव तद्वेदनं परसंतानस्यात्मना व्यवहितत्वात् ॥ इदं पुनरतिशयेनाश्चर्यस्थानं । यत्तस्यैवात्मनोऽमेध्यमयं त्वं तं कायं नावेषि । नावगच्छसि ॥

इदानीं शास्त्रकारसं संबोजयन्नाह^१ ।

विघनार्कांशुविकषं मुक्ता तरुणपद्मजं ।

१० अमेध्यशौण्डिचित्तस्य का रतिर्गूयपञ्चरे ॥ ५७

विघनार्कांशुभिर्विकषं विकसितं । तादृशं तरुणपद्मजं अभिनवसरोरुहं हिला । अमेध्याभिनिविष्टचित्तस्य का रतिर्गूयपञ्चरे । न युक्तेति भावः ॥

पुनरन्यथा प्राह ।

१५ मृदाश्चमेध्यलितत्वाद्यदि न स्पृष्टुमिच्छसि ।

यतस्तन्निर्गतं कायात्तं स्पृष्टुं क्वमिच्छसि ॥ ५८

१ The reading of the Ma. is possibly *lostra*, a wrong reading according to P. W.

२ So L¹, M. — Minaev has : "maya eva."

३ *tam sashvejayann āha. Tib. (174 b5) de-la skyo-bar mdsad-pa.....*

आदिप्रत्याक्ष्यादि । अश्नुचि वृद्धितत्वात् । यदि स्पृष्टं न
वाञ्छसि । यतः कायात्तदमेध्यं निर्गतं निर्वातं तं कायं कथ-
मिच्छसि स्पृष्टुं ॥

अथापि स्यात् । नायमुपासन्नो मम युक्तरूपो यतो न मे
कश्चिदभिनिवेशोऽमेध्य इत्यत्राह ।

5

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसे परं ।
अमेध्यश्चेत्संभूतं तद्वीजं तेन वर्धितं ॥ ५८

अमेध्यश्चेत् मातुर्जठरं । अनेकाश्नुचिज्ञानत्वात् । तच्च संभूतं
यमुत्पन्नं । तद्वीजं । तदेवामेध्यं मातापितृशुक्रशोणितस्रभावं
वीजं यस्य तत्तथोक्तं । तेन वर्धितमिति । तेनामेध्येन मातृ- 10
पौताश्रितस्य वान्तकस्यस्य रसेन वर्धितं गर्भस्थितमुपहंसितं ।
वहिर्निर्गत[106*]मपि स्रयमश्रितपौतपरिपाकाश्नुचिरसेन ।
कस्मादालिङ्गसे परमिति संबन्धः । परं स्त्रीकपेवरं । इत्युपा-
सन्नोऽस्यैव भवतः ॥

अथाश्नुचिरागोऽहमिति पञ्चस्त्रीकारः । तदायुषासन्नस्य- 15
दवस्य एवेत्याह ।

अमेध्यभवमल्पत्वाच्च¹ वाञ्छस्यशुचिं हृमिं ।
वक्षमेध्यमयं कायममेध्यजमपीच्छसि ॥ ६०

1 So Minaev.—M. : amedhyabhavam eva tvaam ..

पुरोवाचशुचिसंभृतं कृमिं प्राचक्ष्वतां न वाञ्छाह । का
पुनर्माह्वयामस्य वज्रतराशुचिसंभावमशुचिसंभृतमपि पूर्वकमे-
वेच्छति ॥

अथापि स्नात् । किमनोत्तरं वक्तव्यं । यतोऽहमपि चादृश-
5 स्नादृशं तस्याः शरीरं । तेनाशुचेर्नाशुचिसंपर्को दोषः । चादृशो
अथस्नादृशो वक्षिरपीत्यत्राह ।

न केवलममेध्यत्वमात्मीयं न जुगुप्ससि ।
अमेध्यभाण्डानपरान् गूयघस्मर वाञ्छेति ॥ ६१

अथमिह महामोक्षस्य प्रभावः । यदात्मगतमेव तावदशुचि-
10 कभावं न विगर्हसि । प्रत्युतापरानशुचिकुम्भानभिलषसि । इति
धिकं परामर्शविकलता । गूयघस्मरेति तिरस्कारवचनेन तस्यैव
संबोधनं ॥

इदानीं साक्षात्तयाशुचिसंभावतां प्रतिपादयन्नाह ।

कर्पूरादिषु कृद्येषु शाल्यन्नव्यञ्जनेषु वा ।
15 मुखश्चित्तविस्तृष्टेषु भूमिरप्यशुचिमता ॥ ६२

एवं शुचिपविषवस्तस्यपि पदेकदेशनिव्यञ्जसंपर्कादपविष-

1 See Col. Jacob, Second handful of popular maxims, p. 26.

2 Minaev has : çilyash na vyadjanosy vë.

सभावतां प्रजन्ति । आसतां तावत्तानि वस्त्रानि तत्संबर्गाद्भूमि-
रपि दृष्टिस्त्रभावाऽदृष्टित्वं प्रयाति ॥

यदि प्रत्यक्षमप्येतदनेध्यं नाधिमुच्यते ।

अशाने^१ पतितान्धोरान् कायान् पश्यापरानपि ॥ ६३

एवं तावदध्यक्षसिद्धोऽयं व्यवहारः । तथापि यदि नाधि- 5
मुच्यते न संप्रत्येवि दृष्टापि न ग्रहणीयत्वार्थः । तदा अशाने
पूतिनिवासे कायान् पश्य । किंभूतान् । घोरानिति । विद्या-
दितकविनीलकविपूयकादिस्त्रभावतया^२ बीभत्सान् भयंकरान्
वा । अपरानिति । अतोऽधिकान्^३ ॥

किं च । प्रकृत्या विज्ञात एवायं सर्वदा कायो नाभिरति- 10
ज्ञानं युज्यत इत्यु[10^b]पदर्शयन्नाह ।

चर्मण्युत्पाटिते^४ यस्मान्नयमुत्पद्यते महत् ।

कथं ज्ञात्वापि तथैव पुनरुत्पद्यते रतिः ॥ ६४

उत्पाटिते विद्योजिते । यस्मादिति कायात् । चासौ
आयते महान् । किमेतदिति । एवं तत्स्वभावं विदित्वापि कथं 15
तस्मिन्नेव स्थाने भयस्मानत्वेनेकदा प्रतिपन्ने पुनरन्यथा आयते
रतिरभिज्यङ्गः ॥

^१ Patita = bor-ba.

^२ See M. Vyat. 52, 1-2-3. (vinilakasamjñā, etc., parts of the Aśubbhabhā-
vanā) vipūyaka also in P.W.

^३ gshan yah zhes-pa ni hdi-bas lhag-pao. (Sol. 175 b5.)

^४ So Minzav ; M, L² : udghāṭite.

कादेतत् । यदि नामाद्भविष्यभावता कावकावचमिह ।
तथापि चन्द्रादिसुरभिवक्ष्यपक्षितोऽसौ कमनीयो भवति ।
इत्यत्राह ।

काये न्यस्तोऽप्यसौ गन्धश्चन्द्रनादेव मान्यतः ।
५ गन्धदीयेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यते ॥ ६५

प्ररोरे निवेष्टितोऽप्यसौ गन्धः । चन्द्रादिप्रसूतः । यदग्रा-
त्काये कमनीयबुद्धिरपजायते । चन्द्रनादेव केवलात् । मान्यत
इति कायात् । अतः कस्मात्परकीयेन गन्धेन चन्द्रनसमुद्भूतेना-
न्यत्र यस्यासौ गन्धो न भवति । अत्राभिरतिः क्रियते ॥

१० अपि च । चन्द्रनादिसंस्कारोऽपि केवलात्सोपधाताय वर्तते
न हितायेति प्रतिपादयन्नाह ।

यदि स्वभावदौर्गन्ध्याद्रागो नात्र शिवं ननु ।
किमनर्थदक्षिणीकस्त्वं गन्धेनानुलिम्पति ॥ ६६

स्वभावदौर्गन्ध्यात्संजातपूतिगन्धवत्त्वात् । अत्रेति काये । यदि
१५ रागो नोत्पद्यते तदा शिवं ननु कस्याप्यमेव स्यात् । एवं गुण-
संज्ञेऽपि किं कारकमनर्थप्रियो लोकसां काचं गन्धेनानु-
लिम्पति । सर्वथा न युक्तमेतदित्यर्थः ॥

न चात्र संस्कारसहस्रेऽपि स्वभावान्वयात्मनोऽप्यत्र ।

१ Minear, raksyate.—M. L³: raksyase. Tib. ohags-par byed.

२ Minear has : lokas tad gandheena.

कावस्था च किमायातं सुगन्धि यदि चन्दनं ।

कावस्था सभावदुर्गन्धस्य किमायातं । किं भूतं । न किं
चित् । सुगन्धि यदि चन्दनं । प्रोभनो गन्धोऽप्येति वज्रप्रोचि-
समाधानादिन् । तथापि न तस्य सभावप्रच्युतिरसीति भावः ॥

अथ तदप्राप्तस्मिन् कमनीयतामुपादायाभिरतिरूपयते । ४
इत्युच्यते ।

अन्यदीयेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यते ॥ ६७

एवं च न विचक्षणता आदि[107*]त्यर्थः ॥ केप्रादिसंस्कार-
दारेणाप्यन्यहेतुरेवायं काव इति श्लोकद्वयेनोपदर्शयन्नाह ।

यदि केशनखैर्दीर्घैर्दन्तैः समलपाण्डुरैः^१ । 10

मलपङ्कधरो नमः कायः प्रकृतिभीषणः ॥ ६८

स किं संस्क्रियते यत्नादात्मघाताय शस्त्रवत् ।

आत्मव्यामोहनोद्युक्तैर्दन्तैराकुला मही ॥ ६९

दीर्घैः बह्वावस्थितैरङ्घ्रिभैरित्यर्थः । दन्तैर्दन्तैः । समल-
पाण्डुरैः दन्तधावनक्रमुकादिभिरसंस्कृतेः । मलपङ्कधरः । मल 15
एव पङ्कः कर्दमः । तं धारयतीति तथा ज्ञानाभ्यसनादि-
विरहात् । नम इति वस्त्रविविक्ततात् । यथा जात इवाव-

^१ See Pāṇini, 5.4. 134.

^२ Minar has : pāṇḍarāḥ ; M. has : pāṇḍarāḥ.

स्थितः । ^१ तथाभूतः सन् । यदि कायः प्रकृत्या भीषणः प्रेता-
नामिव सभावेन भयंकरः ॥

स एवंभूतः किमिति संस्क्रियते । यन्मादिति । केश-
नखादिरचनाविशेषैः । दन्तधावनताम्बूलादिभिः । शानाभ्यञ्ज-
५ नानुलेपनादिभिः । वस्त्रादिभिर्वा । किमिव । आत्मघाताय
ग्रस्यवत् । आत्मनो वधार्थं खट्वादिभिर्यथा संस्क्रियते । तद्वत् ॥

इत्येषा मोक्षवशीकृतं विच्छेष्टितं परिदेवयन्नाह । आत्मे-
त्यादि । आत्मनेव संचिन्त्यात्मनो यामोहमुत्पादयितुं यत्नवद्भि-
रन्मत्तैरस्यसंचितैः । एवं च विपरीतकर्मानुष्ठानाच्चेते वराकाः^२
१० सचेतस इति खेदं करोति ग्रास्यकारः । न चात्र कश्चिदात्मनो
दृश्यत इत्युन्मत्तैराकुला समाकीर्णा मही पृथिवीति ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुबध्नाह ।

कङ्कालान् कतिचिद्दृष्ट्वा श्मशाने किल ते घृणा ।
ग्रामश्मशाने रमसे^३ चक्षत्कङ्कालसंकुले ॥ ७०

१५ शवानामस्थिपञ्चरान् । कतिचित् प्रतिनियतान् । एतदुक्तं
भवति । चर्मपुष्पाटित^४ इत्यादिकमुक्त्वा यदुक्तं कथं ज्ञात्वा-
पीत्यादि । तत्र परस्मैपदं । न श्मशानगतकलेवरसादृश्यमस्य

१ Ms. : yathā.

२ Ms. has : naite vakārāḥ. In margin : te varākāḥ.

३ Ls, M : ramato.

४ VIII. ६५.

येन तस्मिन्नेवापि रतिर्न स्यात् । किं तर्हि अग्राने तस्य
दृष्टास्त्वनत्वात् । नाचेति । [107^b]¹ अथाभिधेयकदाका-
नित्यादि यामग्रान इति । नैवाप कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तदेव
शरीरं अग्राने दृष्टास्त्वनं यामे वाऽभिरतिस्त्वनमिति काका
ब्रूते² । नैतद्विषयधियां³ समायुक्तमिति भावः । अस्तत्क- 5
दाससंकुल इत्यनेनैतद्दर्शयति । एतावांसु विशेषो न यामेन
विशेषेणाशुचिस्त्वभावता दृष्टाहेतुर्निवर्तते येन प्रवृत्तिरिषं
स्यादिति । संकुल इति समाकीर्णं ॥

भवतु नामेदृशमशुचिस्त्वभावमपि सूकराणामिवाभिरति-
स्त्वनं । तथा चैवंविधमपि द्रविणविकसस्य नैतत्सुखममित्यु- 10
पदर्शयन्नाह ।

एवं चामेध्यमप्येतद्दिना मूल्यं न लभ्यते⁴ ।

तदर्थमर्जनायासो नरकादिषु च व्यथा ॥ ७१

विना मूल्यं द्रव्यमन्तरेण न लभ्यते न प्राप्यते । अतस्तद-
र्थिनां प्रथमतो धनमेवार्जनीयं । तदर्जनेनायासात् । कषीवणि- 15
ज्यसेवादिसमाश्रयेण परिश्रमादिहैव दुःखमुपजायते । अध-
र्मेण सोपार्जनान्नरकादिषु । इत्युभयलोकेऽनर्थहेतुरेव तदर्जनं ।

¹ Tib. : hdir brjod-par-bya-ba ni rus-gon zhes...

² Tib. : hdri-ba = prechatī.

³ Ms. : dhiyām samatāmapi yuktam, Tib. : mkhas-pai blo-can-gyis
mūlam-par rigs-so.

⁴ So L², M. ; Minaev : labhyase.

नापि तत्सुखप्राप्तिरसि । दुःखमेव तु केवलं तदर्जनेनेति प्रति-
पादयन्नाह ।

शिशोर्नार्जनसामर्थ्यं केनासौ यौवने सुखी ।
यात्यर्जनेन तारुण्यं दृढः कामैः करोति किं ॥ ७२

- ५ वाक्कावक्षावस्थितस्त न धनोपार्जनप्रक्रिरसि । वाक्कात्मादेव ।
केन धनेन प्रकारेण वाक्को वाक्को यौवने युवावस्थायां सुखी
स्यात् । धनविकल्पात् न चिदित्यर्थः । यदपि कस्य चित्पि-
त्रपितामहोपार्जितधनेन यौवने सुखित्वं दृश्यते । तदपि प्रति-
नियतस्यैव न सर्वत्र । न चापि पूर्वोक्तदुःखदयादिसुच्यतेऽसौ ।
१० अतो धनार्जनमुपादेयमादौ सुखसाधनोपायत्वात् । तदर्जयत
एव गतितवयसो न कश्चिदुपयोगो वि[१०८०]ष्यैरिति ॥

अथापि स्यात् । तदर्जयतापि कामसुखमनुभूयत एवेत्य-
न्नाह ।

- के चिदिनान्तव्यापारैः परिश्रान्ताः कुकामिनः ।
१५ दृढमागत्य सायाह्ने शेरते स्म मृता इव ॥ ७३

- के चित्कुम्भितकामाचिन्तयेतसः काष्ठदण्डपक्षाद्याहरणभृति-
कर्मक्रियाकषयैर्दिनपर्यन्तव्यापारैः परिश्रितकायमनसो निद-
मुक्ताः । असांगते शयितरि सप्तदृढमागत्य गाढमिद्राक्रान्तात्वात्
मृतकस्याः शेरते स्म स्वपन्ति । प्रभाते पुनरुत्थाय तत्रैव
२० नीचकर्मणि पुन्यन्ते । अग्रश्लोऽप्य वाक्कावकावकारेऽतीतार्थाविध-

कल्पन् । एवमायुःसंस्कारान् के चित्कुलामिनः अपचन्ति न
च कामसुखाद्यादनुपपन्नान्ते ॥

परदेवकानधिकृत्याह ।

दण्डयाचाभिरपरे प्रवासक्षेत्रदुःखिताः ।

वत्सरैरपि नेक्षन्ते पुचदारास्तदर्चिनः' ॥ ७४

८

अपरे पूर्वनेम्भोऽन्ते कुलामिनः सेवका इत्यर्थः । ते दण्ड-
याचादिभिः । दण्डोऽपरचक्रविजयाय याचा प्रयाचं । परराष्ट्र-
ब्रह्मपदनाथ वा याचा । तदादिर्बेवा देशान्तरप्रवेशादीनां ।
तैः प्रयाचो देशान्तरगमनं । तेन क्षेत्रः परिचयः । तेन
दुःखिताः पीडिताः । सर्वदा तथाभूता वत्सरैरपि । अनेकव- 10
र्षात्ययेऽपि । पुचान्दाराश्च नेक्षन्ते न पश्यन्ति । तदर्चिन इति
तैः पुचदारादिभिरर्थिणस्तदभिजायकाः । तदर्चमेव परदेवा-
दिस्त्रीकारादित्यर्थः ॥

अहो वतामोषां निष्कलमनुष्ठानमिति श्रोत्रययाह ।

यदर्थमिव विक्रीत आत्मा कामविमोहितैः' ।

तत्र प्राप्तं मुधेवायुनीतं' तु परकर्मखा ॥ ७५

15

यदर्थं सुखप्रतिपन्ननिमित्तं । विक्रीतः परदायीकृत आत्मा

1 According to the Tib. : (Vol. 178 a1) atitārtha²; smaṣabda = gyna oco-
pal agra.

2 Ma. putradārīms.

3 See Comm. and stanza FF.

4 Mānava : madhair vāyar ; M. : yunavāyan⁰.

कामविडम्बितैः । तन्न प्राप्तं । तदिति सुखं न प्राप्तं । न
प्रतिज्ञम् । आयुःसंस्कारा एव हि केवलमनर्थकं परकर्मानुष्ठा-
नेन अयमुपनीताः । न साधुकर्मणि क चिदपि योजिता इति
भा[108^b]वः ।

- 5 सुखशिक्षया प्रवृत्तानां प्रत्युत दुःखमेवापतितमेषामित्युप-
दर्शयन्नाह ।

विक्रीतस्वात्मभावानां सदा प्रेषणकारिणां ।

प्रसूयन्ते स्त्रियोऽन्येषामटवीविटपादिषु ॥ ७६

- सुखबुभुक्षयाऽन्येषु विक्रीतः परावृत्तौकृतः स्वात्मभावः
10 स्त्रियायो यैस्तै तथा । तेषामन्येषां सेवकानामित्यर्थः । अत एव
सदा प्रेषणकरणशीलानां । अन्येषामपरेषां प्रभुप्रयोजनेन
गच्छतां । मार्गं एव प्रसूयन्ते स्त्रियः । अटवीविटपादिषु ।
आदिशब्दात्पर्वतनितम्बनदीकूलादिषु कष्टस्थानेषु ॥

अयमपरो विपर्यासस्तेषामिति प्रतिपादयन्नाह ।

- 15 रणं जीवितसंदेहं विशन्ति किल जीवितुं ।

मानार्थं दासतां यान्ति मूढाः कामविडम्बिताः ॥ ७७

- विक्रीतस्वात्मभावाः संयामं चतुर्दन्तसंघट्टं¹ प्रविशन्ति ।
किंभूतं जीवितसंदेहं । तन्न प्रविष्टस्य जीवितं श्लाघा न वेति
जीवितस्य संदेहोऽस्मिन्निति ह्यत्वा । जीवितुमिति जीवनार्थं ।
20 अपि प्रतिज्ञाभेदाभैर्जीविकां कल्पयिष्याम इति मत्वेत्यर्थः ।

मानार्थं दासतां याम्ति । बलवता केन चिदभिभूताः कामा-
नोद्धरार्थं^१ । अङ्गुलीहेदवेजाग्रहवेवादिकौकारात् । मूढा
मोहान्भीकृतविवेकचक्षुः । के ते । कामविडम्बिताः कामाच्च
कामेन वा विडम्बिताक्षिरकृताः ॥

इहेव जगन्नि कामाचक्रचेतसां बहुःखं दृश्यते तत्कथयन्नाह । ॥ ५

दृश्यन्ते कामिनः^२ के चिदन्ये श्रूलसमर्पिताः ।

दृश्यन्ते दृष्टमानाश्च इन्द्रमानाश्च शक्तिभिः ॥ ७८

परदारधनापहरणादेः । शेषः सुबोधः ॥ किं चायं सुख-
साधनलेनोपादीयमानोऽपि चानर्थपरंपराप्रसूतिहेतुरेवार्थः ।
इति कथयन्नाह ।

10

अर्जनरक्षणनाशविधादैर्

अर्थमनर्थमनन्तमवेदि ।

अग्रतया धनसक्तमतीनां

नावसरो भवदुःखविमुक्तेः ॥ ७९

अर्जनमनुत्पन्नस्रोत्पादनं दुःखं । उपार्जितस्यापि रक्षयं जज्ञा- 15
नज्ञादिभ्यः^३ पञ्चप्रत्यवायेभ्यः परिपाजनं कष्टतरं । तथा रक्षित-

^१ Ms. manorddharapa—Tib. : ran-gi ha-rgyal dbyun-bai-phyir (178b 6.)

^२ So L³ M.—Minaev has: kāmēna.

^३ The original reading of the Ms. appears to be: pañcāpratyayavākye-
bhyah; by a second hand: pratyayāyobhyah. Tib. (179 a 3) chus (?) sa-
bar-byed-pa lha-las.

[109*] आभि कर्षं चित्तस्तरादिभिर्नामादिप्रादो दौर्लभ्यं
वरितापहेतुरनर्थः । तदेवमनर्थपरंपराभिदानत्वात् कारणे
कार्षीपचारादर्षं एवानर्थं ज्ञातः । इत्येवमनर्थादिभिः सर्वदा
जायुजत्वात् । धनासक्तचेतसां चयमपि समाधानागवकाशमात् ।
४ नावसरः 'संचाराद्भूतजात्यादिषुः' अनिर्गोचराय यदा तद्गतमन-
धिकारेरेवासुः संस्काराणां चपयात् ॥

सर्वमेतदुपसंहृत्य कामावष्टुपरित्यागाय संवेगकथया प्रोत्सा-
हयत्येवमित्यादिना ।

एवमादीनवो भूयानस्यास्वादस्तु कामिनां ।
१० शकटं वहतो यद्वत्पशोर्घासलवग्रहः ॥ ८०

एवमित्युक्तप्रकारपरासर्गः । आदीनवोऽनर्थः । भूयाननेक-
प्रकारः । न चात्र सुखोत्पादवार्तापक्षि । यदपि विपर्या-
यात्कथं चित्तुचमिति प्रतिभासते । तदपि न किं चित् ।
युद्धतरभाराक्रमणपरिज्ञानवपुषः पशोरिव चासलवयावग्रहं ॥

१५ तस्यास्वादलवस्यार्थे यः पशोरप्यदुर्लभः ।
हता दैवहतेनेयं क्षणसंपत्सुदुर्लभा ॥ ८१

तत्त्वैकभूतजातितुच्छं सुखास्वादवेग्रहं पशोरपि साधा-

१ M. Vyat.

२ Ho Ma.—Iqta = Iqita = brian-pa.

३ Minaev: oakatavahano yadvat...

इत्येवम् । तच्च विनिर्णयः । इत्थं चक्षुष्यत् । अष्टादशविनि-
र्णयः । यथा विनिर्णयः । इत्येवमेव । किंविनिर्णयः
इत्येवम् । यथा विनिर्णयः । येन देवदेवतेन । देवं पुरातनं कर्म । तेन
यथा । विनिर्णयपरिनिर्णये विनिर्णयमिति । कृतो विनिर्णयः
इत्येवम् । ननुतच्च तिरस्कारवचनमेतत् । भागविहीन एव- ४
मुच्यते ॥

अथर्वं गन्तुरित्यादिना लोकद्वयेन विनिर्णयपतामेव प्रति-
पादयति ।

अथर्वं गन्तुरित्यस्य नरकादिप्रपातनः

कायस्यार्थे कृतो योऽयं सर्वकायं परिश्रमः ॥ ८२ १०

अथर्वं गन्तुरित्यनित्यतयाऽक्षिरक्षमावत् । अथर्वं । लोको-
त्तरकायमपेक्ष्यतिदूरतरं निःकृष्टम् । नरकादिप्र[१०३]पा-
तन इत्यपरमितदुःखभागिनः^१ । असुखोत्पादनेऽथर्वमर्थे-
त्यर्थः । कायसात्मप्ररीरक्षाऽर्थे^२ सुखोत्पादनात् । योऽयं नर-
कादिदुःखमविगच्छन् कृतः सर्वकायं संसारस्य पूर्वार्थ^३ कोटौ १४
परिश्रमः प्रकाशः ॥

१ See I. ६.

२ Tib=lokottaram apakṣya=hjig-rten bdae-pa-la bltos-nas.

३ Parimita (dpag-ta med-pa), of course, is correct; but the wrong writing
is of frequent enough occurrence to be kept into consideration.

४ Atmaśarīra=rah-gi lus=avakīya.

५ Śāra-byas-pai bye-bar (bye-ba=10,000,000.)

ततः कोटिशतेनापि अमभागेन बुद्धता ।

ततस्तस्मात्परिममात् । [कोटिशते]नापि परिअमभागेनाग्नेन
बुद्धत्वं स्यात् । तदपेक्षयात्यन्तीयसा आयासबलेन बुद्धत्वं स्यात् ।
तथापि तदर्थं मन्दबुद्धयो गौतमस्य इत्यर्थः ॥ अथ बोधि-
५ चर्या[या]मपि चरतोऽनेकदुष्करशतसमारम्भादतिशयबहुः स्वसह-
समुत्पद्यत एवेत्यत्राह ।

चर्यादुःखान्महदुःखं सा च बोधिर्न कामिना ॥ ८३

चर्यादुःखमपेक्ष्येदमेव महदुःखं यत्कामार्थं चरतां संसारे
तेषामवीच्यादिनरकपतनात् । पारतन्त्र्येण दीर्घकालमनुभव-
१० नाह । न तु बोधिसत्त्वानां प्रतिनियतकालं स्वेच्छया तदनु-
भवतां । तदेवं दुःखमनुभवतामपि कामार्थं कामिनां सा च
बोधिर्न भवति या बोधिसत्त्वानां परार्थं दुःखमनुभवता-
मित्यर्थः ॥

पुनर्विशेषेण कामनिदानदुःखं प्रतिपादयन्नाह ।

१५ न शस्त्रं न विषं नाग्निर्न प्रपातो न वैरिणः ।

कामानामुपमा^१ यान्ति नरकादिव्यथास्मृतेः ॥ ८४

असौ शस्त्रादयो दुःखजनकत्वेन प्रसिद्धा न सादृश्यं भजन्ते
प्रति कामानां । कस्मात् । नरकादिदुर्गतिदुःखस्यागमात्प्रति-

पञ्चस्र करणात् । करणेनासुखीकरणात् । प्रज्ञादयो हि
नियतकालं मरणाभायदुःखदायकाः । कामास्तु दीर्घकालिक-
तीमगरकादिवुःखहेतव इति कौटुम्भा तैरेवासुपमा भवेत् ॥

तदेवं कायविवेकानन्तरं चित्तविवेकं प्रतिपाद्य प्रकृते
योज[110^a]यितुमाह ।

5

एवमुद्दिष्य कामेभ्यो विवेके जमयेद्वृत्तिं ।

कामेभ्यो भयहेतुभ्यः । एवमुक्तकामेव उद्दिष्य संज्ञासं कृत्वा
पूर्वोक्तविवेके रतिमभिरतिमुत्पादयेत् । कुच स्त्रिया । तथाह ।

कलहायासशून्यासु शान्तासु¹ वनभूमिषु ॥ ८५

प्रतिद्विदिनामभावात्कलहायासशून्याः । यावन्मृगधरो- 10
रूपतस्करादिविरहाच्च रम्याः । तथातुग्रंथामाह ।

धन्यैः शशाङ्ककरचन्दनशीतलेषु
रम्येषु हर्म्यविपुलेषु शिलातलेषु ।
निःशब्दसौम्यवनमारुतवीज्यमानैः
चक्षुर्यते परदिताय विचिन्त्यते च ॥ ८६

धन्यैः सुकृतिभिः । शशाङ्कश्च चक्षुरमयः करा रम्यव एव
शुक्लताम्रेत्येवाधर्म्याचन्दनानीव तैः । शीतलानि यानि शिला-

1 So Mss. and Tib. translation of the text (25 b3)—According to Commen-
tary: ramyāsu.

तस्मानि तेषु चङ्गम्यत इति संन्यः । किंविशिष्टेषु । प्रकृत्यैव
 इष्टविषयेषु कर्कशादिदोषरहितेषु च । चर्मविषयेषु । ध्वज-
 म्भवदिसौर्षेषु । कौटुम्भेः बह्विचङ्गम्यते । निःशब्देः प्रतिकूल-
 शब्दविरहितैः । सौम्यैरनुकटेः सुखसंस्पर्शैरित्यर्थः । वनमादतैः
 ४ वनपवनैः । वीक्ष्यमानासौ चङ्गम्यत इति पराहत्या^१ पुनः पुन-
 र्भन्तं भव्यते । न केवलं चङ्गम्यते । किं तु परहिताय यत्पानां
 सुखोत्पादनाय विधिगम्यते ॥ सर्वमेतदयमभिष्टं योगिनां ।
 कामिनां तु प्रयत्नसाध्यं । तदनेनैश्वर्यसुखादिभिष्यते ॥

विवेकसुखमित्युपदर्शितं भवति ॥ इदमपरमसाधारणं सुखं

10. विवेकविहारिण इत्युपदर्शयन्नाह ।

विहृत्य यत्र कश्चिदिष्टकालं
 श्रुत्यालये दृष्टतच्छे^२ गुहासु ।
 परिग्रहदृष्टयच्छेदमुक्तः
 चरत्यपेक्षाविरतो यथेष्टं ॥ ८७

15 सुबोधं ॥ स्वच्छन्दचारीत्यादिना कथितमेवापि व्यक्तो-
 करोति ।

स्वच्छन्दचार्यमिलयः प्रतिबद्धो न कस्यचित् ।
 यत्संतोषसुखं सुक्ते तदिन्द्रियापि दुर्लभं ॥ ८८

^१ P. W. has only the meaning *Wiederkehr* in the compound *aparāvṛtti*.

^२ Minaev has *talent*, but L², M : *talit*.

अवधारमिवा अहसः परिच्छेदः । तेन परितु ग्रीवमहेति
अवधारमिवा अहसः परिच्छेदः ॥

इति विवेकगुणानभिधाय प्रकृतमभिधिपुराण^१ ।

इवमादिभिराकारैर्विवेकगुणभावनात् ।

उपशान्तवितर्कः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् ॥ ८६^२ ॥

एवमिति पूर्वोक्तैः । आदिशब्दादन्वयेरप्येवंविधैराकारैः ।
वि[110^३]वेकस्य कायिकचेतसिकस्य गुणानां भावनात् । इति
हि सर्वसुखसंपत्तिहेतुर्विवेक इति चेतसि पुनःपुनरासुखी-
करणाद्वेतोः उपशान्तो वितर्कोऽसम्मानविकारो यस्य च तथा-
भूतः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् । एवं परिशुद्धे चेतसि 10
भाव्यमानं बोधिचित्तं प्रकर्षपदमधिरोहतीति विशेषं तु शब्देन
दर्शयति ॥

तत्र यावदेकत्वं परेषु नात्मना क्रियते न तावत्परचित्त-
सुखाय सम्यक् चित्तं चक्षति^४ । आत्मपादजातमप्येव विशेषेण
प्रवृत्तेः । अतोऽयं निवृत्तये ।

15

परात्मसमतामादौ भावयेद्देवमादरात् ।

आदौ प्रवृत्तः । पश्चात्परात्मपरिवर्तनमिति भावः^५ ।

^१ Abhidhita, not in P. W.

^२ Compare this line and the following one (90 a) with *Gilgās.*, 857-18.

^३ So Ma.

^४ *Parāmasamatā*, VIII 90-113; *parāmaparivartana*, VIII 113.

एवमिति वक्ष्यमाणनीत्या । आदरादिति महताभिनिवेशेन ॥
तस्या^१ एवाकारं दर्शयति ।

समदुःखसुखाः सर्वे पालनीया मयात्मवत् ॥ ६०

मत्तो नामीषां कश्चिदिषोऽस्ति । अतो यथा मम दुःखं
५ बाधकं तथैवामपि । यथा मम सुखमनुपाहकं तथैवामपि ।
इति तुल्यदुःखसुखाः सर्वे प्राणिनो भवन्ति । तस्मात्पालनीया
मयात्मवत् । यथात्मा दुःखादुखहेतोर्वा समुद्भियते । तथान्येऽपि
सत्त्वाः समुद्भूरणीयाः । यथात्मा सर्वथा सुखीकर्तुमिच्छते
तथान्येऽपीति परिपालनीया आत्मवत् ॥

10 ननु कथमात्मनानेकप्रकारगतिभेदभिन्नानां सत्त्वानामेकत्वं
चेत्स्यति । अभिन्नदुःखसुखसम्भावत्वं च कथं । इत्यत्राह ।

इस्तादिभेदेन बहुप्रकारः

कायो यथैकः परिपालनीयः ।

तथा जगद्भिन्नमभिन्नदुःखं-

15 सुखात्मकं सर्वमिदं तथैव ॥ ६१

करचरणशिरःप्रभृतिभेदादनेकप्रकारः कायो यथैकत्वेना-
ध्यवसितः परिपालनीयो भवति दुःखनिवर्तनात्सुखोपधानाच्च ।

1 Parātmāsamatāyāh.

2 Mīnaev has: °duḥkharh.

तथा जनकत्वस्योक्तः^१ । अभि[111*]कमेकत्वेनाश्वयसितमात्मनः
परिपाकनीचं भवति । अभिचदुःखसुखात्मकं च सुप्तचकारो
निर्देशः । तथैव दशादिभेदवदेव सर्वमिदमिति वज्रप्रकार-
गतिभेदमिदमपि ।

अथमभिप्रायो । यथाभासादेकत्वाश्वयसोऽस्मिन् काये^२
एकत्वमन्तरेणापि । तथापिप्रकारे जगत्प्रतीति न कश्चिदिदमेवः ॥

आदेतत् । यदि भवता सह जगदेकत्वभावं तदा कव-
मिव भवतो दुःखमन्यवन्तानेषु न बाधकं स्यात् । एवं विपर्यये-
ऽपि योऽप्यमित्याश्रयात् ।

यद्यप्यन्येषु देहेषु महुःखं न प्रबाधते ।

10

तथापि तदुःखमेव ममात्मज्ञेयदुःखं ॥ ८२

अन्येष्वपरेषु शरीरेषु मम दुःखं यदि नाम प्रबाधकं न
भवति । तथापि तदुःखमेव मम^३ । कुतः । आत्मनि स्नेहेन
दुःखं [सोदु] मग्न्यं । हेतुपदमेतत् । अंगेन प्रवृत्तावपि
दुःखभावतां न मुञ्चतीत्यर्थः । एवं विपर्ययोऽपि व्याख्येयः ॥ 15

तथा यद्यप्यसंवेद्यमन्यदुःखं मयात्मना ।

तथापि तस्य तदुःखमात्मज्ञेयेन दुःखं ॥ ८३

^१ Battvaloka opposed to the bhājanaloka.

^२ So Ms. and Tib.

^३ L³ has the scholion: tasya duḥkham (tad duḥkham = tan mama duḥkham)
—Tib. unsatisfactorily: de-lta-añ de-dag sdug-baḥal de bdag-tu zheo-pas mi
brod-fid.

^४ Sdug-baḥal de-fid bdag-gi yin-no (182a 3).

^५ This line, in the Tib. (25 b7) = the second line of 92, but for the last
words: baod-par-dka.

अतः अपरविशेषमपाद्य दुःखसम्भावतैव निवर्तनहेतुः ।
अत आह ।

मयान्यदुःखं इत्यर्थं दुःखत्वादात्मदुःखवत् ।

यद्यदुःखं तत्तन्मया इत्यर्थं । यथात्मदुःखं । दुःखं चेदमन्य-
5 सत्त्वदुःखमिति सम्भावहेतुप्रयोगः । दुःखसम्भावतामात्रभाविनी
इत्यव्यता^१ । न चासिद्धता हेतोः । अविशेषेण दुःखसम्भावतायाः
प्रसाधितत्वात् । न चाप्यनैकान्तिकता । आत्मदुःखस्यापि इत्य-
व्यता न स्यादविशेषादिति विपर्ययबाधकं । विरुद्धतायत एव
न स्यात् ॥

10 तथायमपरः प्रयोगः ।

अनुग्राह्या मयान्येऽपि सत्त्वत्वादात्मसत्त्ववत् ॥ ६४

ये सत्त्वास्ते सर्वे मयानुग्राह्या यथात्मसत्त्वः । सत्त्वासान्येऽपि
प्राणिन इति सम्भावहेतुरेव । सत्त्वात्मकतामात्रभाविन्यनुग्राह्य-
सम्भावताच । अयमपि नासिद्धः सत्त्वात्मकता[111^b]याः पक्षे
15 प्रसिद्धत्वात् । आत्मनोऽनुग्राह्यताऽभावप्रसङ्गेनानैकान्तिकोऽपि
न स्यात् । पूर्ववत् विरुद्धः ॥

नृपसि विशेषोऽन्यस्यादात्मनि सुखाभिनिवेशो नाम । तथा
ततोऽवमनैकान्तिको हेतुरिति । अथाह ।

यदा मम परेषां च तुल्यमेव सुखं प्रियं ।

20 तदात्मनः को विशेषो येनात्रैव सुखोद्यमः ॥ ६५

तुल्यमेव धर्ममेव सुखं प्रियमिदं । तदात्मनः परस्मात्को
विशेषो । नैव कश्चित् । येन तत्रैवात्मन्येव सुखोत्पादनाच्च तात्पर्यं
न परस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रथमे हेतावगैकान्तिकतां परिहरन्नाह ।

यदा मम परेषां च भयं दुःखं च न प्रियं । ३
तदात्मनः को विशेषो यत्तं रक्षामि नेतरं ॥ ६६'

भयमिति दुःखहेतुः । नेतरमिति नान्यं ॥

स्यादेतत् । यदि नाम दुःखात्मकता न विशिष्यते तेषापि
यस्य दुःखेन बाधा स्यात् स एव रक्षितुमुचितो नान्य' इत्याह ।

तदुःखेन न मे बाधेत्यतो यदि न रक्ष्यते । १०
नागामिकायदुःखान्मे बाधा तत्त्वेन रक्ष्यते ॥ ६७'

तस्य परस्य दुःखेन मम बाधा पीडा नासीत्यतोऽस्मा-
त्कारणाद्यदि न रक्ष्यतेऽन्यः । तदाऽपरमिदं व्याहतं स्यात् ।
यतो नागामिनः कायस्य परलोकभाविनो नरकादिजातस्य
दुःखात्मकस्य [दुःखान्मे] तस्योपात्तस्य' कायस्य काचिद्बाधा १५

1 First kārīkā of the Īkṣāsamuccaya, see Īi. p. 2, l. 10 and Additional Notes (quoted supra ad III 21, p. 87).

2 Ms. ....syāt sādhave rakṣitam ucitā nānyā itī.

3 = Īkṣā, 858, 5-6 varia lectio: rakṣasi—So L².

4 Ms. first hand: duḥkhātmi ityasyopāttasya; second hand: duḥkhātma-
kasyopāttasya—Tib. (fol. 182-b7) does not support my conjecture: sdug-
bhal-gyi bdag-ñid (?) hdir skeya-pai lus po hdi-la can-zad kyaḥ guod-par mi
arid-do (duḥkhātma-kasya tasya iha-jātasya kāyasya).

संभवति^१ तस्मान्मत्वात् । इति^२ लोकोक्तौ तस्मादर्घ्यं वा । यत
एवं तस्मात्कोनाभिप्रायेणासौ रक्ष्यते । काय इति प्रकृतत्वात् ।
पापाशिवर्तनात् कुशले प्रवर्तनाच्च ॥

अद्यापि स्यात् । अहमेक एव सर्वदा । तेनात्र भिन्नं
४ नास्ति शरीरयोः । नाथं दोष इत्यत्राह ।

अहमेव तदापीति मिथ्येयं परिकल्पना ।

आत्मनो निराकरिष्यमाणत्वात् । निरस्तत्वाच्च श्रेयतः^३ ।
तत्कोऽयमहंप्रत्ययस्य विषयो^४ भविष्यति । तस्मादहंप्रत्ययविष-
यस्य कस्य चिदेकस्याभावात् । मिथ्येयं परिकल्पनाऽध्यवसायः ।
अहमेव तदापीति [११२*]ति भवान्तरेऽपि । मायोपमपद्मोपा-
१० दानस्कन्धमात्रात्मनत्वादस्य । इतीदमप्यध्यवसायवशादुच्यते ।
न तु पुनरस्य वस्तुतः किं चिदात्मनमस्ति । विकल्पा-
त्मकत्वात् ॥ कुतः पुनरिदं मिथ्याकल्पनेत्याह ।

अन्य एव मृतो यस्मादन्य एव प्रजायते ॥ ६८^५

यदा नात्मादिः कश्चिदेकः परलोकगामी संभवति ।
१५ स्कन्धमात्रमेव केवलं । तदा न कस्य पदेव स्कन्धपञ्चक-
मिह विनश्यति तदेव पुनरप्युत्पद्यते परलोके । अपि तु ।

१ Ms. kē cid bādha na sambhavati.

२ Tib.: de shes-pa ni = tad iti.

३ So Ms. = canh-sad bkag-pai yah phyir.

४ Ms.: viçesa; Tib.: yul.

५ *Gikpā*, 368, 1-3 (anyas tatra prajāyate.)

अपूर्वमेव^१ पूर्वमिष्टौ तथैवप्रत्ययताविशिष्टं क्षेत्रकज्ञाभिषङ्गत-
मन्तराभयसंतत्या^२ समुत्पद्यते । तस्मादनादिसंसारप्रवृत्तवित्त-
विकल्पाभावावयवनावग्राह्यप्रत्ययो वित्त एवोपपाद्यते ॥

किं च । इदमपरं तत्र बाधकमिति । आह ।

यदि यस्यैव यदुःखं^३ रक्ष्यं तस्यैव तन्मतं ।

४

पाददुःखं न हस्तस्य कस्मात्तत्तेन रक्ष्यते ॥ ६६

आस्ता तावद्यदागमिकायदुःखरक्षार्थं न चतितथं । इहे-
कस्मिन्नपि काये प्रत्यङ्गभेदाद्विषयं दुःखं । ततो यदायदुःख-
मन्यस्य रक्षितुं न युज्यते । तदा कथं पादादौ प्रहारं पतनं
दृष्ट्वा हस्तं प्रहार्यं रक्ष्यते । अन्यत्वाविशेषाच्च युक्तमेतदित्यर्थः ॥ १०
अथ ।

अयुक्तमपि चेदेतदहंकारात्प्रवर्तते ।

यद्युक्तं निवर्त्यं तत्स्वमन्यच्च^४ यथावत् ॥ १००^५

अहंकारोऽस्मिन् कायेऽहमित्यात्मपरादात्मनोऽभावेऽपि ।
प्रवर्तते । जायते पादादौ रक्षयमनसिकारः^६ । नेतव्याधु । यतो १५
अद्युक्तं । युक्ता संगतं न भवति । तन्निवर्त्यमप्यर्थं शक्यं

^१ Tibetan translates the word apūrva in the middle of the compound antarābhava^० (bar-ma-doi srid-pa shar mod-pa rgyud).

^२ Antarābhavasaṃtati, see Journal Asiatique, 1902, II, p. 295.

^३ So L^a.—Minaev has tad duḥkham.

^४ So Minaev.—L^a and Qikāts. anyadvā.

^५ See Qikāts, 300-3; the second pāda being: svātmany astītaratra na.

^६ Ms. has: rakṣaṇi manasikārah.

परकीयं च यथावत् यथासामर्थ्यं । अन्निवैकस्यादेव तदुपे-
[रि]चतुमुचितमिति भावः ॥

स्यादेतत् । यदि नामात्मादिर्नास्ति तथापि संतानो
नामैकः संभवति । तथा बहूनां करण[112^b]रणादीनां समु-
5 दायः शरीरमेकं । तदेतद्वयं यथासंभवमिहलोके परलोके
चात्मदुःखापहरणादेर्नियामकं भविष्यति ॥ ततोऽयमविशेषादि-
त्यसिद्धो हेतुः । पूर्वकस्मान्नैकान्तिक इत्याशङ्क्याह ।

संतानः समुदायश्च पङ्क्तिसेनादिवन्मृषा ।

यस्य दुःखं स नास्त्यस्मात्कस्य तत्त्वं भविष्यति ॥ १०१

- 10 संतानो नाम न कश्चिदेकः परमार्थसन् संभवति । किं
तर्हि कार्यकारणभावप्रवृत्तचरणपरंपराप्रवाहरूप एवायं । ततो
व्यतिरिक्तस्यानुपपत्त्यात् । तस्मादेतेषामेव चणानामेकपदेन
प्रतिपादनाय संकेतः कृतो बुद्धैर्व्यवहारार्थं संतान इति । इति
प्रज्ञप्तिसंज्ञेयार्थं^१ । तेनात्राभिनिवेशो न कार्यः । अन्यथात्मना
15 किमपराद्धं येनाद्यौ न स्वीक्रियते । एवं समुदायोऽपि^२ न
समुदायिभ्यो वस्तुसंज्ञेको विद्यते । तस्मात् तेभ्यः पृथगनुपपत्त्येः ।
तत्त्वान्यत्वविकल्पस्वस्यावयवविविचारेणैव गत इति चेह प्रतार्थ्यते ।
ततश्चायमपि संवृतिसंज्ञेव पूर्ववत् ॥

¹ See Journal Asiatique, loc. cit.

² = *Qikāṣe*. 359, 14.

³ *Prājñaptisat*, see *Madhyamakavṛtti* (Bibl. Buddhica) p. 28, n. 1.

⁴ *Ms.*: samudāye'pi.

अनयोर्ध्यायस्यमुदाहरणमाह । पङ्क्तिसेनादिवदिति^१ ।
पङ्क्तिवत्संतानः । सेनादिवत्समुदायः । आदित्रय्याप्तासावनादयो
व्यङ्ग्ये । अचानेकेषां पिपीलिकादीनां पूर्वापरभावेन व्य-
सितानां स्वरूपमन्तरेण पङ्क्तिर्नास्ति अक्षयवदेका । अदा^२
च हस्यपदातिप्रभृतिभ्यो भिन्नितेभ्यो व्यतिरिक्ता गान्धा सेना 5
का चिदेका तथास्ति । तथा समुदायोऽपि । एतच्चान्यत्र विस्-
रेण विचारितमिति नेह विचार्यते^३ । 'तस्मादस्तुमुदायमना-
भावाग्रवायं प्रत्ययः^४ । अर्थो वा । विचारासहतात् ॥

एवमात्मादेः स्वामिनः कस्य चिद्भावाद्यस्य संबन्धि
दुः[113*]खं स नास्ति । अतः कस्य तदुःखं स्वात्मीयं भवि- 10
ष्यति । नैव कस्य चिदित्यर्थः ॥

ननु यद्यात्मादिर्नास्ति तदा कथमयं दृष्टान्तो भविष्यति ।
आत्मवदिति^५ । आत्मसत्त्ववदिति च ॥ सत्यमेतत् । किं तु नेदं
व्यसनितया^६ साधनमभिधीयते । किं तर्हि परस्मात्प्रत्यय-
निवेशनिवारणाय । तद्यदि परस्य निवृत्त एवात्मप्रत्यय- 15
निवेशः । तदा न किं चित्प्रयोजनमनुमानप्रयोगस्य । अथ न
निवृत्तः तदा तदभिप्रायेणैव स्वपरविभागं कृत्वा तद्व्याख्यानार्थं^७

1 See Journal Asiatique, loc. cit. p. 287, n. 1.

2 gañ-gi-tshe (fol. 184 a 7)

3 See IX. 73.

4 doi-phyir...rtag-tu dños-par... = nityavastu-āśambana.

5 So Tib.: ces-pa hdi ni.

6 See VIII, 90-94.

7 So Ms. and Tib. (phos-pai ego-nas).

8 See M. Vyat. 245 (742).

साधनं दृष्टान्तसोच्यते । इति न दृष्टान्तस्यासिद्धिर्व्यवहारप्रवर्त-
नाय^१ । किं चेदसुपात्तपक्षस्तन्मात्रमभिव्यंभाय^२ दृष्टान्ते दीप-
माने^३ न का चित्त्वृत्तिः । अत्रेवात्मशब्दस्य प्रवृत्तेरिति ॥

इदानीं प्रकृतसुपसंहरमाह ।

५ अस्वामिकानि दुःखानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।

दुःखत्वादेव वार्याणि नियमस्तत्र किञ्चित्ततः ॥ १०२

न विद्यन्ते स्वामिनो येषामुक्तकमेवेति विग्रहः । अममानि
न कस्य चित्प्रतिबद्धानीत्यर्थः । कुतः^४ । किं कानि चिदेव । न ।
सर्वाण्येवाविशेषतः । न क चित्कस्य चित्स्वामित्वमस्ति । विशेषा-

१० भावात् । दुःखत्वादेव स्वपर[१]विभागं कृत्वा वार्याणि निषे-
द्यानि भवन्ति । नान्यकिमित्तमस्ति तत्रात्मौघत्वादि । तेनाद्यं
निघमः किञ्चित्ततः । केन विशेषेण कृतः । येन स्वकीयानि च
वार्याणि न परकीयाणीति । एवं दुःखत्वादिति हेतुरनैका-
नित्तिको न भवतीति समर्थितं ॥

१५ ननु यदि दुःखी नाम न कश्चित्संसारे संभवति । तर्हि
दुःखमनिवार्यमेव स्यात् । कृपापापस्य दुःखिनः कस्य चिद-
भावादित्याशङ्कमान आह ।

१ the-slad-la hjug-par-bya-bai don yin-pas so = °pravartanārthatvāt.

२ apāta = sin-pa.

३ = mdzad-pa.

४ So Ms.—Wanting in Tib. (184 b7).

दुःखं कस्मान्निवार्य चेत्सर्वेषामविवादतः ।

वार्यं चेत्सर्वमध्येवं न चेदात्मनि सर्ववत् ॥ १०७

न^१ वा[113]^२र्वमेव निरात्मकत्वादेव यदि मन्वये तदा न युक्तमेतत् । कुतः । सर्वेषामविवादादविप्रतिपत्तेः । कार्वाकस्यापि स्वदुःखपरिहारेष्वेव प्रवृत्तेः । न च तेषामात्मनोऽभ्युप- ४ गमाद्दोषः । तत्त्वभावस्यानुपपत्त्येः । न चाभ्युपगममात्रेण तस्य वृत्ता प्रविध्यति । तस्याधकप्रमाणाभावात् । बाधकस्य चानेक-प्रकारस्याभिधानात् ॥ एवं सति यदि वार्यं दुःखं तदा सर्वं वार्यं । न चेत्सर्वं वार्यं तदात्मापि^३ । उपात्त[पक्ष]स्त्वन्वयभाव-मपि दुःखं न वार्यं । सर्ववदविशेषादित्युपसंहारः ॥ 10

आदेतत् । कश्चापरतन्मतया परदुःखदुःखिनः सर्वदुःखाप-हरणाय यत्नः । तद्वरं बहुदुःखनिदानं यैव^४ प्रथमतो नोत्पाद-वितुं युज्यत इति परवचनावकाशं प्रवृत्तमानं चाह ।

कृपया बहु दुःखं चेत्कस्मादुत्पद्यते वलात् ।

वलादिति प्रथमात् । अत्रोत्तरमाह ।

15

अगदुःखं निरूप्येदं कृपादुःखं कथं बहु^५ ॥ १०८

१ Bo Mas.—da min bdag kyan soma-can bshin—na ced dīmdpi satīvaat.—
See the commentary.

२ Ma.: na kīryam.

३ bdag—fid kyan (185a 7).

४ sarvavad—thams-cad bshin-du.

५ saiva—karuṣṣeparatantrātā.

६ = Qikṣā. 360, 1.

जगतो दुःखं नरकादिद्वयमनेकप्रकारं समीक्ष्य । इदं कृपा-
ज्ञातं दुःखं कथं ब्रूय । नेदं ब्रूय कृपादुःखमिति भावः ॥

किं चापरमिदमनोत्तरमित्याह ।

बहूनामेकदुःखेन यदि दुःखं विगच्छति ।

5 उत्पाद्यमेव तदुःखं सद्येन परात्मनोः ॥ १०५^१

एकस्य पुनश्च दुःखेन बहूनां सत्त्वानां यदि दुःखं विग-
च्छति निवर्तते । तदा उत्पाद्यमेव जनयितव्यमेतत्तादृशं दुःखं ।
सद्येन कृपात्मकेन परमात्मनश्च ॥

^१ उत्सूयतामस्य परिहरणात् ।

10 अतः सुपुष्पचन्द्रेण जानतापि नृपापदं ।

आत्मदुःखं न निहतं बहूनां दुःखिनां व्ययात् ॥ १०६

अत एवोत्पाद्यमेव तदुःखं कृपाशुणा स्वपरात्मनोः । अत
एव सुपुष्पचन्द्रेण बोधिवत्त्वेन नृपादापदं । नृपस्य वा राज्ञ
आपदं । जानतापि बुध्यमानेनापि । आत्मदुःखं न निहतं न
15 निवर्तितं [114^a] उपेक्षितमिति यावत् । तथा राज्ञोऽपि
परलोकदुःखं । किमिति बहूनां दुःखिनां व्ययात् । दुःखस्येति

^१ See *Gīṭā*. 281, 4: *varāṇ khalu punar aham eko duḥkhitāḥ syām na comā sarvasatvā apāyabhūmiprapatitāḥ*.

^२ *śāstra*, *Nyāyavārttikatātparyasikā*, 431. 7.—Abstract is new. Tib: brāga-
pa-ni ma yin-no zhes...

प्रकृतं यच्चनतया संवर्तते^१ । यदुक्तं सुपुष्पचन्द्रेतिवृत्तये^२ ।
 तथा हि । अतीतेऽध्वनि रत्नपद्मचन्द्रविशुद्धाभूद्वतराजो नाम
 तथागतोऽभूत् । स भगवान् बुद्धकृत्यं कृत्वा चिरतरकासमव-
 स्थाय परिनिर्हृतः । तस्मिंश्च परिनिर्हृते प्रायणाप्तधर्मसमये
 राजा शूरदत्तो^३ नाम बभूव । तस्य रत्नावती नाम राजधानी ।
 तस्मिन् कासे दृष्टिविपत्ताः सत्त्वाः^४ । तेषामनुकम्पार्थं बहवो
 बोधिसत्त्वा उत्पन्नाः प्रव्रजिताः । ते च ततो राजवनपदेभ्यो
 निर्वासिताः । समस्तभद्रं नामारण्यवनस्पत्यसुपसृत्य विहरन्ति सा
 सार्धं सुपुष्पचन्द्रेण धर्मभाषणेन । यद्य यदु सुपुष्पचन्द्रस्य
 बोधिसत्त्वस्य सत्त्वान् कथयामास रक्षोगतस्य चेतसि वितर्कं^५
 उदपादि । यस्त्वं जनपदराजराजधानीर्गता सत्त्वान् कुमार-
 प्रपन्नान् कक्षापे वत्सनि प्रतिष्ठापयामि । स तमर्थं यज्ज-
 चारिभ्यो निवेदयामास । तैर्निवार्यमाणोऽपि स्वयं च स्थापदं
 प्रतिपद्यमानस्तस्य राज्ञोऽपि ततो वनस्पत्याभिर्जंगाम । स क्रमेण
 धर्मे देशयन् तस्य राज्ञो राजधानीमनुप्राप्तो बह्वन् सत्त्वान्^६
 राजपुत्रामात्यपुरोहितप्रभृतीप्रकारं^७ विनोच्य सत्पथे व्यवस्थाप-

^१ = bahūnām duḥkhasya vyayāt. The fourth pāda of the stanza is translated in Tib. (26a 7): mañ-poi edag-baḥal zad-hgyur-phyir = bahūduḥkhasya vyayārtham, or bahūnām duḥkhasvyayārtham.

^२ See Rājendralāl Mitra (*Buddhist Literature of Nepal*, p. 217) on *Samādhi-rāja*. (Ch. xxxii) and Cowell's Cat. of Hodgson Coll., J.R.A.S. n. ser. viii. p. 6 (Ch. xxxv, Supp. p. 9).

^३ Rājendralāl Mitra has: Suradatta; but Tib. = dpa-byin.

^४ bla-ba-log-par gyur.

^५ So Ms.—Tib.: ji-ltar hdui-bar thabs-rnams-pe du-mas: yathāvinayaḥ bahūpāyāḥ ..

यन् । तेन राज्ञा राजमार्गे दृष्टः । अचदग्नेन प्रहृष्टः सर्वे च
 कमकाचं तदावर्जितं प्रतिपद्य ईर्ष्यादूषितचक्षुः । तदधार्थं
 क्षपुत्राणाञ्चापयामास । तांश्च तदधविमुखान् प्र[114^b]तिपद्य
 नन्दिकं वध्यघातकमाञ्चापयामास । तेन तदाज्ञामनुवर्तमानेन
 ८ करचरणादिच्छेदक्रमेणापीयि च संदंशिकेनोद्धृत्य^१ जीविताङ्गप-
 रोक्षितः । अथ तस्य भिक्षो राजमार्गगतस्य जीविताङ्गपरोक्षि-
 तस्य ग्रहीरेऽनेकान्यहुतानि बभूवुः । तानि प्रतिपद्य स राजा
 निश्चितं बोधिसत्त्व एवायं भिक्षुरिति परितापमतो बज्रतरं
 परिदेवते स्म । इति सुपुष्पचन्द्रस्येतिवृत्तकं संचिप्य कथितं ।

10 विस्तरेण पुनः बमाधिराजसूत्रे निर्दिष्टमिति तत्रैवावधार्यं ॥

न चापि क्षपावतां परदुःखदुःखिनां मक्षदपि दुःखं
 बाधकमिति प्रतिपादयन्माह ।

एवं भावितसंतानाः परदुःखसमप्रियाः ।

अवोचिमवगाहन्ते हंसाः पद्मवनं यथा ॥ १०७^१

15 एवं परात्मजनतया भावितसंतानाः । अनाभोगप्रवृत्त-
 वितसंततयः । परदुःखेन समं तुल्यं प्रियं सुखहेतुर्बोधा ते
 तथा^२ । आत्मसुखमपि परदुःखेन दुःखमेव वेवामित्यर्थः ।

1 See St. Pet. W. (sambhāṣikā).

2 = Qikāś. 300, 9.—Prof. Bandall refers to Kāraṇavyūha, Ch. II. on which see Cowell, J. of Philology, 1876, n. 12.—Tib. (second pāda) ghaṇ-gyi sdug-bdhal shi dga-bas. [=Qamapriyāḥ.]

3 = ghaṇ-gyi sdug-bdhal shi-shin āama-dga-ba ste bde-bai rgyen... = para-
 duḥkhaḥ qamayitvā prītiḥ sukhahetur.

तेऽवीचिमयनादने परस्वयनसमुद्गरवाच तदुःखं सुखमेव मन्व-
माणाः । इदमेवाह । इवाः यद्यप्यनं यथा । चावीचिममपि दुःखं
सुखमेव परार्थं येषां ते केन दुःखहेतुनाम्नेन दुःखिनो भवि-
ष्यन्ति ॥

अपि च सुखमपि तेषामसाधारणमेवोपजायते परसुखेन । ४
इत्युपदर्शयन्नाह ।

मुख्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षेणारसिकेन किं ॥ १०८

दुःखवन्धनादिसंयुज्यमानेषु सत्त्वेषु यत्तु । ये ते इति ।
तेषामेवानुभवविद्वत्तादिदंतथा कथयितुमशक्याः । अत एव १०
प्रामोद्यसागराः संतुष्टिसमुद्राः कृपावतां संतानेषु प्राप्नुर्भवन्ति ।
तैरेव प्रामोद्यसागरैः । पर्याप्तं तदन्वसुखवैमुख्यात् परि-
समाप्तं [115*]^१ + + + + + + + + + + +

1 So L² and Commentary (= Tib. thob-pa).—Minaev has: petyantam.

2 = *Gikāṣa*. 360, 9: sattveṣu mūḍamāṇeṣu...moksapāpy arasena kim.

3 The leaves containing the last part of the Commentary of the eighth chapter are lost—See the Appendix.

प्रज्ञाकरमतिक्रतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
प्रज्ञापारमिता नवमः परिच्छेदः^१ ।

ओं लोकपासाय नमः । ओं लोकेशाय नमः ॥^१

था^२ निर्लेपतथा निरुत्तरपदं^३ सर्वप्रपञ्चोन्मिता^४
प्रज्ञापारमितादिसंवृतिपदैराख्यायतेऽनास्रवा ।

था^५ सम्यक् प्रतिपद्य निर्मलधियो यान्द्युत्तमां निर्वृतिं
५ तां नत्वा विधिवत्करोमि विवृतिं तस्याः प्रसन्नैः पदैः^७
यथाचार्यो गुणनिधिरसौ शान्तिदेवः प्रकाशं^८
वक्तुं शक्तः प्रवचनमहामोधिपारं प्रयातः ।

1 This part of the Commentary has been published by myself in Roman characters in my *Bouddhisme, Études et Matériaux*, (Bruxelles, Académie and London, Luzac 1898).

2 The first lines of this chapter down to the folio 129A (infra p. 343, l. 16) from a modern copy of the Maithil MS.—The invocation: *om lokapāḍya namaḥ, om lokeḥpāya namaḥ*, is wanting in the Tibetan translation (fol. 205 b3) where we read: *hphags-pa hjam-dpal gshon-nur gyur-pa-la phyag-hteal-lo = Mañjuśrīye Kumārabhātāya namaḥ*.

3 Tib. *gañ-dag* = *ye*; to be read: *gañ-shig*, as in the third pāda.

4 Tib. *go-hphañ ldan* = *niruttarapadavati*.

5 Ms. *prapañcocoḥritā* = *sproḥ-pa kun spaḥa*.

6 According to the Tib. *prajñāśāpāramitā*.

7 Metre: *Qārdūlavikrīḍita*—The pādas are respectively rendered, in Tib. translation, by lines of 15, 17, 17, 19 syllables.

8 Ms. *qāntidevapraḥḷḡo*.

किं तस्मात्तु चतुर्मासं वक्तुमीच्छयापि
प्रज्ञाभावात्तु चतुर्मासं^१ चतुर्मासं प्रवृत्तः ॥

न नाम का चित्तुस्तेष्वप्यस्य
मतेर्न मेऽस्ति प्रतिभागुचोऽर्जितः ।
तथापि सन्निधिमिवैवशास्त्रं^२
यदेव मे तादृशि वाक् प्रवर्पति ॥

5

अथ यो नाम कश्चिद्गोचविशेषात्^३ पर्युपासितकल्याणमिच-
तया चिजगत्पर्यापन्नसमस्तजनदुःखदुःखी सर्वप्राणधृता निःशेष-
दुःखसमुद्हरणायः स्वसुखनिरपेक्षः^४ तत्प्रश्नोपायभूतं बुद्धत्वं
मेव मन्यमानस्तप्राप्तिवाञ्छया समुत्पादितबोधिचित्तो^५ मदात्मा 10
'सौगतपदसाधनोपायभूतसंभारदयपरिपूरणार्थं क्रमेण दाना-
दिषु प्रवर्तते । तस्य तथा प्रवर्तमानस्य 'सम्बुक् प्रति[- -]प्रम-
चस्या[129*]पि^६ दानादयः प्रज्ञाविकसतया जगदर्पसंपादन-
निदानं बुद्धत्वं नावहन्तीत्यभिसंधाय । अथवा संसारदुःखनिर्मा-
नार्थिना प्रज्ञोत्पादनाय चतितथं । यथोक्तं ।

15

1 Ms. 'svakṛtam.

2 Metre: Mandākrāntā.

3 Ms. matir mamāsti pratibhāguṣorjitā.—Tib. bdag-la spobs-pai gon-tan
bsags-pa yod-pa ma-yin-la.

4 Forms like niṣevayā are common.

5 Tib. rigs-kyi khyad-par hga-las = kaṣ oit kaśmīc oit gotra.⁶

6 According to the Tib. duḥkha.⁷

7 Ms. samupodita.

8 Ms. sauḥatapada⁸; Tib. bde-bar-pṣags-pa bsgyurbs-pai thabs-su gyur-pa.

9 Ms. samyak pratividṛṣamathāsyaṣpi.—Tib. zhi-gnas dan yah-dag-par
ldan-par gyur-pas.

10 The folios are numbered by letter and figure-numerals. Both here
concord, but see p. 246 n. 6.

ग्रमथेन विपञ्चनासुयुक्त^१ । इत्यादि ।

तच्च^२ ग्रमचप्रतिपादनं कृतमिदानीं तदनन्तरप्राप्तां विप-
ञ्चनां प्रज्ञापरनामधेयां प्रतिपादयन्नाह ।

इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगौ ।

५ तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञां दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षया ॥ १

इममिति समनन्तरमिह शास्त्रे लक्ष्यतः प्रतिपादितं
दानादिकमिदन्तथा प्रत्यक्षतया परामृशति । परिकरमिति
परिवारं परिच्छेदं संभारमिति यावत् । सर्वसुक्तप्रकारमन्यच्च ।
प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगाविति संबन्धः । प्रज्ञा यथावस्थितप्रतीत्य-
१० समुत्पन्नवस्तुतत्त्वप्रविषयलक्षणा सैवार्यः प्रयोजनं संबोधिहेतु-
भावोपनायकतया चक्षु दानादिस्तत्त्वस्य परिकरस्य च तथा
तमिति । दानपारमितादिषु धर्मप्रविषयस्वभावायाः प्रज्ञायाः
प्रधानत्वात् ।

तथा हि दानं संबुद्धबोधिप्राप्तये प्रथमं कारणं पुण्यसंभा-
१५ रान्तर्भूतत्वात् । तच्च ग्रीक्षासंस्कृतमेव सुगतिपरंपरा[ ] सुख
भोगोपकरणसंपन्नमावहदनुत्तरज्ञानप्रतिबन्धहेतुः । चाग्निरपि
तद्विपक्षभूतप्रतिषप्रतिपक्षतया दानग्रीकसुसूतमयं संभारमनुपा-
स्यन्ती सुगतत्वाधिगतये संप्रवर्तते । एतच्च इमं दानादि-

१ Ms. çamathena vipaçyanayā suyukta. This is the first pāda of viii. 4, where we have: vipaçyanāsu-yukta, metri causa: but the Ms. M. ad viii. 4, gives the reading: 'nayā.—Tib. shi-gnas rab-tu līan-pai lhaç mthor-gis, see infra. . . . .

२ VIII. 4, foll.

चित्तव्यवहृतं पुण्यसंभाराख्यं ध्यानादिसमुपजनितं च ज्ञान-
संभाराख्यं दीर्घमकारेण न भवतीति तदप्युभयसंभारकारणतया
संबोद्धव्यप्रज्ञायाश्च समुपजायते । समाहितचित्तस्य च चयाभूत-
परिज्ञानमुत्पद्यत इति ध्यान[129^b]पारमितायानुत्तरज्ञानहेतु-
रुपपद्यते ।

३

एवमेते दानादयः यत्कृत्य संबन्धता अपि प्रज्ञामकारेण
सौमनस्यदाधिममहेतवो न भवन्तीति । नापि पारमिताय्यपदेशं
समन्ते । प्रज्ञाकृतपरिण्युद्धिभाजः पुनरुत्थागतोद्धारप्रवृत्तितया
तदनुकूलमनुवर्तमानाकहेतुभावमधिगच्छन्ति । पारमितानाम-
धेयं च समन्ते ।

10

तथा¹ दादृश्यप्रतिपादकादिचित्तवानुपसक्तव्यवस्येन प्रज्ञा-
परिग्रोधिताः सादरनिरन्तरदीर्घकालमभ्यस्यमानाः प्रकर्ष-
पर्यन्तामुपगच्छन्तो ऽविद्याप्रवर्तितवक्तव्यविकल्पजाह्नमस्तरक्षितं
'क्षेत्रज्ञेयावरणविनिर्मुक्तमुभयनैराख्याधिगम्यमानं सर्वस्यपर-
क्षितसंपदाधारभूतं परमार्थतत्त्वात्मकं तथागतधर्मकायमभि- 15
निर्वर्तयन्तीति प्रज्ञाप्रधाना दानादयो गुणा लभ्यन्ते ।²

न चेतद्वक्तव्यं । यदि प्रज्ञा प्रधानं दानादीनां सैव येवञ्चा
संबोद्धिवाधनमस्तु किमपरैर्दानादिभिरिति । तदन्वेषामुप-

¹ Maith. Ms. has *tathā hi*.

² Dh. S. ozv. *dvarāṇaṁ due*.

³ Tib. *gas-rab-ni gts'o-bo yin-la sbyin-pa-la-sogs-pa ni phal-par brjod-do =*
prajñāiva pradhānam, dānādāyo gupā . . . — phal-pa = usual, com-
mon, bad = prākṛta, gupā; gupā = quality = yon-tan,

योगस्य वर्धितत्वात् । केवलं नेचविकल्पा एव दाणादयः प्रज्ञाने-
तका^१ एव यथाभिमतं योगतो^२ भूमिमभिवर्त्तयतीति प्रज्ञोप-
नायका^३ उच्यन्ते । न तु प्रज्ञैव केवला सम्यक्संबोधिसाधनं ।
तस्माद्दानादिपरिकरः प्रज्ञार्थ इति सिद्धं ॥

५ सर्वकल्याणविरहात्समारोपापवादान्तदयमौजात्^४ । 'अग्रैष-
कायवाङ्मनःकर्मस्यमौनचययोगाद्वा सुनिर्मुहो भगवान् ।
'चिदुःखतादुःखितसर्वजगत्परिचायाध्याग्रयो जगौ जगाद् वाक्-
वानित्यर्थः । प्रार्थप्रज्ञापारमितादिसूत्राण्येषु प्रज्ञार्थसुक्तवान्
कसेष दाणादिपरिकरं ।

१० यथोक्तमार्थग्रतसाहस्यं प्रज्ञापारमितायां । [१३०*]^५ तस्य-
चापि नाम सुभूते सूर्यमण्डलं 'चन्द्रमण्डलं च' चतुर्षु दीपेषु
कर्म करोति । चतुरस्र दीपाननुगच्छति । अनुपरिवर्तते ।
एवमेव सुभूते प्रज्ञापारमिता पञ्चसु पारमितासु कर्म
करोति । पञ्च पारमिता अनुगच्छति । अनुपरिवर्तते ।
१६ प्रज्ञापारमिताविरचितत्वात्पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं
न ज्ञमन्ते ॥ तद्यथापि नाम सुभूते राजा चक्रवर्ती विरचितः

१ So Nep. Ms.; Maith. Ms. has: "netrakā.

२ So Maith. Ms.; Nep. Ms. has: *prajñopāyānyaka*; Tib. *ces-pa-la*
dren-pa.

३ According to Tib. *°agrahapaśā vā*.

४ = *mi-slob-pai lus dah*.

५ *tridupkhata*, see *M. Vyut.* § 112, 5, 6, 7.

६ The folio is numbered 130 (letter numeral) and 181 (figure).—The fol.
180 (figure) is really a part of the VIIIth Chapter.

१-७ Wadding in Nep. Ms.; but occurs in the Maith. Ms. and in the Tib.

यत्तभी रमैश्चवर्तिनामधेयं न लभते । एवमेव सुभूते पक्ष
पारमिताः प्रज्ञापारमिताविरहितत्वाच्च पारमितानामधेयं
लभन्ते ॥ तद्यथापि नाम सुभूते चाः काश्चन कुण्डः सर्वाणां
येन गङ्गा महानदी तेनानुगच्छन्ति । ता गङ्गाया महानद्या
सार्धं महासमुद्रमनुगच्छन्ति । एवमेव सुभूते पक्ष पारमिताः ४
प्रज्ञापारमितापरिमृष्टीता येन सर्वाकारज्ञता तेनानुगच्छ-
न्तीति विस्तरः ॥

पुनश्चोक्तं । इयं कौशिक प्रज्ञापारमिता बोधिवत्त्वानां
महावत्त्वानां दानपारमितामभिभवति श्रीलपारमितामभि-
भवति चान्तिपारमितामभिभवति ध्यानपारमितामभिभवति । 10
तद्यथापि नाम कौशिक जात्यन्धानां व्रतं वा वृक्षं वा
अपरिचायकानामभयं मार्गावतरणाय । कुतः पुनर्नगरानुप्रवे-
शाय । एवमेव कौशिक अचक्षुष्काः पक्ष पारमिता जात्यन्ध-
भूता भवन्ति विना प्रज्ञापारमितया अपरिचायिका विना
प्रज्ञापारमितया अभया बोधिमार्गावतरणाय । कुत एव सर्वा- 15
कारज्ञतानगरानुप्रवेशाय । यदा पुनः कौशिक पक्ष पारमिताः
पञ्चापा[180^b]रमितापरिमृष्टीता भवन्ति । तदैताः पक्ष पार-
मिताः अचक्षुष्का भवन्ति । प्रज्ञापारमितापरिमृष्टीतास्तैताः
पक्ष पारमिताः पारमितानामधेयं लभन्त इति विस्तरः ॥
एवमन्यथापि यथासूचमवगन्तव्यं ।

1 Op. *Aṣṭasādhikā* p. 178 for a quasi-literal exposition of this very doctrine.

उक्तं च ।

सर्वपारमिताभिज्ञं निर्मलाभिरभिन्दते ।

चन्द्रलेखेव ताराभिरनुयातायि सर्वदा ॥¹ इति ॥

अथ वा । इममिति समनन्तरप्रकाशरूपं ग्रन्थात्मकं
६ प्रबन्धं । परिकरमिति प्रज्ञासमुत्पापकतया तत्कारणसंज्ञं
पीठिकाबन्धं च² । प्रज्ञार्थमिति प्रज्ञैव पूर्वोक्ताऽर्थः प्रबोधनं
साध्यतया यच्च तं । ग्रन्थपरिशोधितचित्तसंताने³ प्रज्ञायाः
प्रादुर्भावात् । सुप्रशोधितचेचे⁴ सत्यनिव्यतिवत् ।

अथोक्तं प्रज्ञासमुच्चये । किं पुनरस्य ग्रन्थस्य माहात्म्यं

10 अथाभूतज्ञानजननप्रज्ञाः । यस्मात्

समाहितो यथाभूतं जानातीत्युक्तवाक्युनिः । इति ॥⁵

एतदपि धर्मसंगीतावुक्तं⁶ । समाहितचेतसो⁷ यथाभूतदर्शनं

¹ = *Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā*, prefatory stanzas, 8.

² Maithil Ms. *ṣamathātmakamathāpr*^o; Nep. *ṣamathapr*^o, and in margin *tmd arthaḥ*—Tib. *shī-gnas-kyi bdag-gid-kyi rgyun-no*.

³ According to the Tib. *bandham vā. —samādoha = hithaga = sāmagrī. —piṭhā-kṣbandha = gzhī*.

⁴ Maithil Ms. *°cittacaitta*^o; *°citta*^o only, in Nep. and Tib.

⁵ *supraṣodhita* = *legs-par sbyaṅs-pa*; *pariṣodhita* = *yonz-su dag-pa byas-pa*.

⁶ See *Qikṣā*, p. 119-9 (...*ṣamasya .... prajñāntīty avadan muniḥ*) and metrical observations, p. 408 (*Samy.-N.* III p. 13, *Mil.-p.* 39-8 have the same saying, with *prajñāntī*; see also *Qikṣā*, 120-11-13: "Here a prose-saying is forced into verse")—*samāhito*... = *Kārikā* 9^a (see *Qikṣā*, p. XLI). Prof. Bendall's opinion—so far as the original reading is concerned—is confirmed by the quotation of this very passage, *supra* ad VIII. 4: *samāhito ḥṣ .... prajñāntīty avadan muniḥ*. Compare *Bhojarāja* ad *Yogas.* I. 20: *samāhitatittag ca bhūyām samyag vijñāntī*, and *M. Vyut.* 81. 6: *samāhitacitto yathābhūtam prajñāntī*, *yathābhūtam pacyati*.

⁷ This quotation follows in the *Qikṣā* (119. 11).

⁸ *Qikṣā*, *°manaso*.—Tib. *mñan-par bahag-pai sems*.

भवति । अथाभूतदर्शिनो बोधिवत्त्वक कालेषु महाकल्पका प्रव-
र्तते ।^१ इदं मया^२ समाधिबुद्धं^३ सर्वव्यापनां निव्यादयितव्यं ।
अ तत्र महाकल्पका संबोध्यमानो ऽधिशीलमधिचित्तमधिप्रज्ञं
अ शिवाः^४ परिपूर्वानुत्तरा^५ सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्यते^६ । इति
विस्तरः ॥

५

शिरिति अस्मात् प्रज्ञार्थं दानादिपरिकरं अमयात्मकपरि-
करं वा मुनिर्वर्जो तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञामिति बोधनीयं । उत्पा-
दयेदिति निव्यादयेत्साक्षात्कुर्वाद्वावधेस्तेवयेद्वाक्योक्तुर्वादा ॥

अ च प्रज्ञा द्विविधा हेतुभूता फलभूता च । हेतुभूतापि
द्विविधा । अधिबुद्धिः^७ [१३१^८] रितस्त च भूमिप्रविष्टस्त च^{१०}
बोधिवत्त्वक । फलभूता तु सर्वाकारवरोपेतसर्वधर्मशून्यताधि-
गमकभावा^९ ऽनिमित्तबोधेन^९ । तत्र प्रथमतो हेतुभूता^९ भूत-
चिन्ताभावनामयी^{१०} क्लेशाभावाद्भूमिप्रविष्टप्रज्ञां निर्वर्तयति ।
अ चापरापरभूमिप्रतिपत्त्ययोगेन प्रकर्षमभिवर्धयन्ती याव-

^१ *Qikpā*. has: *evam cārya bhavati*.—Wanting in our Man. and Tib.

^२ *mukha* = ego; but see Kern, *Lotus*, 295, n. 1.

^३ *Qikpā*. has: *sarvadharmayathābhātadarśanam ca*.

^४ See *Dh. saṃgraha* 140 (tīrath qikpāh); the reference to *M. Vyat.* is wrong: read 86; and *Ang. N. I.* 235,—*qikpām*, according to *Qikpā*.

^५ Supported by the Tib. (not by *Qikpā*).

^६ *Nep. Ms.* has: *bodhyate*.—The *vistara* is to be found *supra* ad V. 54.

^७ *Nep. Ms.* ° *bhāvā* 'ai°.

^८ *Maithil Ms.* has: ° *vattvopetā* s° ... *dyogena*—The readings of the *Nep. Ms.* are supported by Tib.

^९ According to the Tib. *gyur-gyur-pa ni*—*Nep. Ms.* has: *hetubhāṭām* ... ° *bhāṭā*, ° *mayi*.

^{१०} Cp. *M. Vyat.* 75; *supra* p. 5, n. 1 and V. 25.—*mayi* is wanting in Tib.

दुःखान्तरविगमाद्यकलकल्यणानाकविगतबुद्धत्वसमावप्रज्ञा नि-
प्यादयति । अत एवाह दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षेति ।

दुःखस्य पञ्चगतिसंयुतस्य त्वराग्निगतस्य स्वात्मगतस्य च ।
सांसारिकस्य । जातिव्याधिजरामरस्यैवभावस्य^१ प्रियविप्रयोगा-
ऽ ५ प्रियसंप्रयोगपर्यन्तमात्रसाभविधातस्यैवस्य । संक्षेपतः पञ्चोपा-
दानस्यैव आत्मकस्य च । निवृत्तिः । निर्वाणं । उपशमः । पुन-
रनुत्पत्तिर्धर्मकतया आत्यन्तिकसमुच्छेद इत्यर्थः । तस्याः
काङ्क्षया अभिलाषेण च्छेदेनेति यावत् ॥

तथा हि विपर्याससंज्ञिनी ऽसत्सत्त्वसमारोपाभिनिवेशवशा-
ऽ १० दात्मात्मौघस्यप्रवृत्तेर्योगिग्रोमनसिकारप्रसूतो रागादिक्लेशग्रणः
समुपजायते । तस्मात्कर्म । ततो जन्म । ततश्च व्याधिजरामरस-
शोकपरिदेवदुःखदौर्मनसोपायासाश्च प्रजायन्ते । एवमस्य केव-
लस्य महतो दुःखस्यैवस्य समुदयो भवति । तदेवमनुजोमा-
कारं प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक्प्रज्ञाया व्यवलोकयतः । पुनस्तमेव
ऽ १५ निरात्मकमस्त्रामिकं मायामरौचिगन्धर्वनगरस्यप्रतिविम्बादि-
समानाकारतया परमार्थतो निःस्वभावं पश्यतो यथाभूतपरि-
जानात्तदिपञ्चात्मतया मोहस्वभावमविद्याभवाङ्गं निवर्तते ।
अविद्या[१८१^५]निरोधान्तप्रत्ययाः संस्कारा निवृद्ध्यन्ते । एवं पूर्व-
पूर्वस्य कारणभूतस्य निरोधादुत्तरोत्तरकारणभूतस्य निरोधो
ऽ २० वेदितव्यः । यावज्जातिनिरोधाज्जरामरसशोकपरिदेवदुःखदौ-

मैत्रेयीपाशावाह निदधन्ते । एवमस्य केवलस्य मरतो दुःख-
सम्बन्धस्य निरोधो भवति ॥ तत्राविद्या दृष्ट्योपादानं च क्षेत्र-
वर्त्मनो व्यवच्छेदः^१ । संस्कारा भवस्य कर्मवर्त्मनो व्यवच्छेदः ।
परिमृष्टान्मृद्गानि दुःखवर्त्मनो व्यवच्छेदः^२ । पूर्वापरान्त-
निरोधो निरोधवर्त्मनो व्यवच्छेदः । एवमेव चित्तवर्त्म निरा- ५
त्मकं^३ चात्मात्मोपरहितं^४ संभवति च संभवद्योगेन^५ विभवति
च विभवद्योगेन सभावाजडकसापसदृशं^६ इति । एतद्योत्तरस्य
विस्तरेण युक्तागमाभ्यां प्रतिपादयिष्यते ॥

तदेवं प्रज्ञया सप्रमायादिसंभवं संकृतं प्रत्यवेक्षमाद्यस्य
सर्वधर्माणां निःसंभावतया प्रतिपत्तेः परमार्थाधिगमात्सुखाद्य- १०
निःश्रेयसोपराग्निविमिष्टनिर्भवतीति^७ सर्वदुःखोपशमहेतुः प्रज्ञो-
पपद्यत इति ॥

यथा च युक्तागमाभ्यां विचारयतो ऽविपरीतवस्तुतत्त्वप्रवि-

1—1 = *Daṣabhamaka*, quoted in *Qikāśa* 227-11 (with a *varia lectio*: *pari-
ccham duḥkhavarimano vyavacchedaḥ*).

2 = *lam-du rnam-par-chad-de*. *Vibhūticandra* has: *lam gyl o=° varma
sydt.*—There are three *Kāṣṭhas* in the *Pratītyasamutpāda*, *kleśakāṣṭha*, *harma*°,
duḥkha°; see *Pratītyasamutpādashrdaya*, by *Nāgārjuna* (Tanjur, Mdo. XVII)
which agrees with our text.

3 *bdag mah-ba ma yin te*.

4 So Tib.—*śtma* wanting in *Maithil Ms.*—*śtma* deleted in *Nep.*

5 *Nep. sambhavaṭi cāsam*°; *Maithil sambhavaṭi* | a°.

6 *Maith. svabhāvo nala*°. On *kalāpa*, see *infra* ad IX 72, *Abhidh. conq.*
(J.P.T.S. 1884) VI. 8, and *Qālistamba*.

7 *Maith. has saṁśāsaṇa*°—Tib. *bag-chags-dah-bona-pai* *śas*.

यस्य^१ समुपजायते । तदुपदर्शितुं सत्यदयश्चक्षमाणाश्च संवृति-
रित्यादि ।

संवृतिः परमार्थश्च सत्यदयमिदं मतं ।

बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते ॥ २^१

5 संनिधत्त आनिधत्ते यथाभूतपरिज्ञानं सभावावरणादावृत-
प्रकाशनाद्यानयेति^१ संवृतिः । अविद्या मोहो विपर्यास इति
पर्वायाः । अविद्या अक्षय्यदार्पणरूपारोपिका सभावदर्शनाव-
रणात्मिका च सती संवृतिरुपपद्यते ।

अधुनामार्थशास्त्रिकान्वयचे^२ । पुनरपरं तत्त्वे^३ प्रतिपत्तिर्निष्ठा-

10 प्रतिपत्तिरज्ञानमविद्येति । उक्तं च^४ ।

अभूतं व्यापयत्यर्थं भूतमावृत्य वर्तते ।

अविद्या जायमानेव कामसातकवृत्तिवत्^५ ॥ इति ॥

तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तुरूपं संवृतिरुच्यते । तदेव

¹ The Nep. Ms. has: 'viparīṭavastu tattvanprakāṣṇāo cānayeṭi || samvṛtir avidyā (see infra l. 6). The lacuna is manifest; the Tib. translator exactly follows the Nepalese Ms.

² The first line is quoted infra ad 107 (idem smṛtam).

³ *avṛtaprakāṣaṇa*—If *avṛta* be right (query *abhūta*), it is to be translated *adhyatropita*, *abhūta*.—This sentence is passed over in Tib.

⁴ See *Qikṣāsamuccaya* and our forthcoming edition of the *Qālistamba*.

⁵ *tattve*, the second t by a second hand.

⁶ Quoted by Vibhūticandra (285 b 5): *Snah-bai-phrah-ba-las* = from the *Ālokaśāla* (?)

⁷ Tib. *miḡ-ser-gyis ni gnod-pa bshin*; Vibhūticandra *miḡ-ser nad-la-sogs-
pa bshin*.—*miḡ-ser* = *kāmaśāla* (M. Vynt.).—See *Dāthap.*, *tañk*: *kyechrojiuane*,
dañkethys = *gnod-pa*, *nad-pa*.

लोकसंहतिव्यत्यमित्यभिधीयते लोकस्यैव सं[132^a]ख्या तत्सत्य-
मिति क्त्वा ॥ तदुक्तं ।

मोक्षः सभावावरणाद्भि संहतिः

सत्यं तथा ख्याति षदेव कश्चिम् ।

जगाद् तत्संहतिव्यत्यमित्यसौ

5

मुनिः पदार्थं कृतकं च संहतिं ॥ इति ॥¹

या च संहतिर्द्विविधा लोकोक्त एव । तच्चसंहतिर्मिथ्या-
संहतिश्चेति । तथा हि किं चित्प्रतीत्यजातं नीलादिकं वस्तु-
रूपमदोषवदिन्द्रियैरुपलब्धं लोकोक्त एव सत्यं । मायामरौचि-
प्रतिबिम्बादिषु प्रतीत्यसमुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलब्धं 10
वयास्त² तौर्धिकसिद्धान्तपरिकल्पितं च लोकोक्त एव मिथ्या ।
तदुक्तं ।

विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां

पक्षामपि घातमवैति लोकः ।

सत्यं हि तल्लोकोक्त एव श्रेष्ठं

15

विकल्पितं लोकोक्त एव मिथ्या ॥ इति³ ॥

एतत्तदुभयमपि⁴ सम्यग्दृष्टामार्याणां गृह्य परमार्थदृष्टाणां

¹ Metre Vamçastha.—This is the 38th stanza of the VI chapter of the *Madhyamakāvatāra*; see *Musson* 1900 Aout (I. 2)—Quoted without reference by Vibhūticandra (285 b 5).

² Tib. ji-ltar mu-stega-can-gyi rah-gi-grub-mthas.

³ = *Madhyamakāvatāra*, VI. 25 (*Musson*, loc. cit.), by Candrakīrti.—Quoted by Vibhūticandra 286 a 1, from Nāgārjuna.

⁴ So Nep. Ms.—Maith. Ms. has: *stad ubhayam*—Tib. de-ltar de grāi-ga yān = *svam tad ubhayam*.

संवृत्तिसत्तासौकल्यात् । एतत्समनन्तरमेवोपपत्त्या प्रतिपादयि-
ष्यामः । तस्मादविद्यावतां वस्तुस्वभावो न प्रतिभासत इति ॥

परम उत्तमोऽर्थः परमार्थः । अक्षयिभं वस्तुरूपं यदभि-
गमात्सर्ववृत्तिवासनानुसंधिक्षेयप्रज्ञां भवति । सर्वधर्माणां
5 निःस्वभावता । शून्यता तद्यता भूतकोटिः । धर्मधातुरित्या-
दिपर्यायाः । सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्व-
भावता पारमार्थिकं रूपं । यथाप्रतिभासं संवृत्तस्थानुपपन्ना-
त्तात् ॥

तथा हि । न तावद्यथापरिदृश्यमाणरूपेण सत्स्वभावो
10 भावः । तस्योत्तरकाशमनवस्थानात् । स्वभावस्य च सर्वदा
ऽनागन्तुकतया ऽविचक्षितरूपत्वात् । यो हि यस्य स्वभावः स
कचं कदा चिदपि निवर्तेत । अन्यथा तस्य स्वभावताहानि-
प्रसङ्गाभिः स्वभाव[132^b]तैव स्यात् । नापि स उत्पद्यमानः सत्स्व-
रूपेण कुतश्चिदागच्छति निरुध्यमानो वा क चित्संनिषयं
15 गच्छति ॥ अपि तु हेतुप्रत्ययसामर्थी^१ प्रतीत्य मायावदुत्पद्यते ।
तदैकस्यतो निरुध्यते च । हेतुप्रत्ययसामर्थी^२ प्रतीत्य जातस्य^३
परायत्तात्मस्वाभस्य प्रतिबिम्बस्येव कुतः सत्स्वभावता ।

न च कस्य चित्पदार्थस्य परमार्थततो हेतुप्रत्ययसामर्थीतः
समुत्पत्तिः संभवति । तस्मा अथपरसामर्थीजनितात्मतथा

^१ Yod-pai ran-bahin.—Mas. °evabhāvā bhāvāḥ (°vāt) : no plural-sign in Tib. ; compare *taṣyottara*°.

^२ samagrīm, wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

^३ Maith. adds ca.

परायणात्मसाभाया निःस्रभावतात् । एवमन्वयाः पूर्वपूर्वायाः
स्रकारणसामयोजन्यतया निःस्रभावता द्रष्टव्या । इत्थं कार-
णानुरूपं कार्यमिच्छता कथं निःस्रभावास्तस्रभावस्रोत्पत्ति-
रभ्युपेतव्या । यदव्यति ।

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितं ।

5

याति तत्कृतः कुच याति चेति निरूप्यतां ॥

यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कचिमे सत्यता कथं ॥¹ इति ।

उक्तं च ।

यः प्रत्ययैर्जायति स ज्ञातातो

10

न तस्य उत्पादो सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनो स शून्य उत्तो

यः शून्यतां जानति सो ऽप्रमत्तः ॥² इति ।

³ इति शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति ॥⁴

न च स्रपरोभयरूपहेतुनिबन्धनमहेतुनिबन्धनं वा भावस्य 15
जन्मातिपेक्षसमुपपद्यते⁵ । तथा स्रात्मस्वरूपं भावानां स्रव्य-
निमित्तं भवेत् । निष्यन्नमनिष्यन्नं वा भवेत् । न तावन्निष्यन्नस्य
सतः स्रात्मनि कारयता । तस्य सर्वात्मना स्रधं निष्यन्नतात्

¹ = IX. 144, 145.

² *Anavastaptahradāpasanākramasūtra*, quoted in *Madh. Vṛtti* ad XIII. 2
et alia.

³ *iti* given by both Mss.

⁴ See *infra* ad IX. 108, and *Pañcakrama* 40.35.

⁵ *atipapala* = *qin-tu-legs-pa*.

क पुनरस्य व्यापारोऽस्य । उत्पाद्यस्य पुनरस्यानिव्यक्तस्यान्यस्य
 स्वभावस्याभावात् । एकस्य चास्य निरंगत्वात् । [133^a] न च
 पश्चादुत्पद्यमानस्यापरस्य तत्स्वभावता युक्ता । तन्निव्यक्ताव-
 निव्यक्तस्य तत्स्वभावताभावात् । इति न स्वात्मनो निव्यक्तात्कस्य
 5 चिदुत्पत्तिरस्ति । न चापि स्यत उत्पत्तिपक्षे प्राङ्निव्यक्तं
 स्वरूपमितरेतराभ्युदयोपप्रसङ्गात्कस्य चित्संभवति । नापि तद-
 निव्यक्तस्वभावमाकाशकुशेयसंकाशमशेषसामर्थ्यशून्यं सन्निव्यक्तौ
 हेतुभावमुपगन्तमर्हति । अन्यथा स्वरविषाणस्यापि स्वस्वभाव-
 जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

- 10 नापि परत इति पक्षः । आदित्यादयन्वकारस्य सर्वस्माद्वा
 सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । जनकाजनकाभिमतयोर्विवक्षितकार्या-
 पेक्षया परत्वाविशेषात्¹ । 'जन्यजनकैकत्वैकसंततिप्रतिनियमो
 ऽस्यनुत्पत्ते कार्ये काष्पनिकतया वस्तुतो न संगच्छते । न
 चानागतावस्थितधर्मापेक्षया कार्यादिस्थवहारो वास्तवः । अर्थ-
 15 स्वभावसद्भावस्य² निरूपयिष्यमाणत्वात् । नापि बीजावस्थासु
 विद्यमानाङ्कुरापेक्षया बीजस्य परत्वमकाष्पनिकमस्ति । कारणे
 कार्यास्तित्वस्य निवेद्यमानत्वात् । यच्च परिदृश्यमानमेव रूपं
 विचारतो नावतिष्ठते तच्चागागतादिषु संभावितस्य का चिन्ता ॥

¹ According to the Tib. ^a *aviśeṣāc ca*.

² *rgyn[d] gcig-pa-so-sor-hes-pa* = ^a *janakaiskasaṃtati* — *ekatva* : is wrong.

³ Nep. *atha*^a; Maith. *sukha*^a; Tib. *dhos-poi ran-bshin-du yin-par dpyod-par hgyur-bai-phyir-ro*.

नाप्युभयत इति पक्षः । प्रत्येकपक्षोक्तसमुद्दिष्टदोषप्रसङ्गात् ।
कार्यानुत्पत्तौ चोभयरूपस्य हेतोः परमार्थतो ऽभावात् ।
उत्पत्तौ वा न किं विज्वनचितव्यमसीति कुचोभयरूपस्य
हेतोर्भाषारः स्यात् ॥

नाप्यहेतुत इति विकल्पः । यतो नायं प्रसङ्गप्रतिषेधात् 5
तथा ऽहेतुत इति युज्यते । अहेतुकत्वे हि भावानां हेतुकाज-
नियमाभावप्रसङ्गः स्यात् । नित्यं यत्नायत्नप्रसङ्गो वा । उपेक्षा-
र्चिणां प्रतिनि[133^b]यतोपाधानुष्ठानं च न स्यात् । प्रधाने-
श्वरादीनां कारणत्वे ऽस्य प्रतिषेधस्येवमाशङ्क्यात्¹ । तथाहेतुतो
भावाः स्रभावं प्रतिज्ञभन्ते ॥ 10

तस्माच्च स्रपरोभयरूपहेतुहेतुभ्य उत्पद्यन्ते यत्स्रभावा
भावाः । तदुक्तं ।

न स्रतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क चन के चन ॥ इति ॥²

एकानेकस्रभावविचारणयापि सर्वभावाणां स्रभावविकस्र- 15
त्वाच्च यत्स्रभावत्वं । तस्मात्स्रप्रमाद्याप्रतिविम्बादिवदिदंप्रत्य-
यतामाचमेव³ अविचारमनोहरमस्तु किमिह सर्वदुःखहेतुना
भावाभिनिवेशेन प्रयोजनं ॥ अत इदमर्थस्य तत्त्वं ।

1 ... sogs-pa-rname rgyu-yin-pa-sid hdi hgeg-par hgyur-bai phyir-ro.

2 = *Madhyamakamāla* I. 1. (See *Madhy. Vṛtti*, p. 12, l. 13, Bibl. Buddh.)

3 rkyon-las byuh-ba tsam-sid hdi = *idam pratyaṅga*^o; but on the com-
pound *idampratyaṅgaśāstra*, see *Madh. Vṛtti*, p. 9, n. 7, 8, and *infra* Index.

निःस्वभावा चमौ भावास्तत्त्वतः स्वपरोदिताः ।

एकानेकस्वभावेन विद्योगात्प्रतिविम्बवत् १

एवं निःस्वभावतैव सर्वभावानां निम्नं पारमार्थिकं रूप-
मवतिष्ठते ॥ तदेव प्रधानपुरुषार्थतया परमार्थ उत्कृष्टं प्रयोजन-
5 मभिधीयते ॥

अत्रापि नाभिनिवेष्ट्यं । अन्यथा भावाभिनिवेशो वा
शून्यताभिनिवेशो वेति न कश्चिदिशेषः । उभयोरपि कल्पना-
त्मकतया सांभृतत्वात् । न चाभावस्य कल्पितस्वभावतया किं
चित्स्वरूपमस्ति । न च भावनिवृत्तिरूपो ऽभावो निवृत्तेर्निः-
10 स्वभावत्वात् । यदि च भावस्यैव कश्चित्स्वभावः स्यात् तदा
तत्प्रतिषेधात्माऽभावोऽपि स्यात् । भावस्य तु स्वभावो नास्तीति
प्रतिपादितमेव । अतो न भावनिवृत्तिरूपो ऽभावो नाम
कश्चित् । न च भावाभावयोरेककमेणासत्त्वे प्रतिपादिते तदु-
भयसंकीर्णात्मता^१ संभवति । उभय[134*]प्रतिषेधस्वभावता वा ।
15 भावविकल्पस्यैव सकलविकल्पनिबन्धनत्वान्तस्मिन्निराकृते सर्व
एवामौ एकप्रहारेण निरस्ता भवन्तीति । तस्मात् ।

न सत्तासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं^२

किं चिदभिनिवेशविषयतया मन्तव्यं । तदुक्तमार्थप्रज्ञापार-
मिताया^३ । सुभूतिराह । इहायुष्मन् शारदतीपुत्र बोधिसत्त्व-

१ edita = amras-pa = said to be sua or para.

२ Mss. sunikiriyatātmakā.

३ 'pys omitted by Nep.—See infra p. 359, l. 10.

४ Comp. *Aptasāhasrikā*, 180. 10.

यानिकः कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता वा ऽनुपायकुत्रको रूपं
 शून्यमिति प्रजानाति चक्रः । वेदनां शून्यामिति संजानाति
 चक्रः । संज्ञां शून्यामिति संजानाति चक्रः^१ । संस्कारान् शून्या-
 मिति संजानाति चक्रः । विज्ञानं शून्यमिति संजानाति चक्रः ।
 एवं चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायो^२ मनः । यावत्सर्वधर्मशून्यतां^३
 शून्यामिति संजानाति चक्र इति विस्तरः ॥

सप्तं च ।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

चक्षुः^४ तस्यामपि पादस्त्वयासाववसादितः ॥ इति^५ ।

न सत्तासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं । 10

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यामिका विदुः ॥ इति^६ ।

एवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुत्पन्नानिच्छातुच्छेदा-
 शाश्वतादिस्वभावतया निःप्रपञ्चत्वादाकाशवदाचक्रानामनासद-
 मग्रेषु^७ विश्वमुत्पश्याम इति ॥

सत्त्वदयमिदं मतमिति । किं तत् । संवृतिः परमार्थश्चेति 16

^१ This clause is wanting in Mes.—given by Tib.

^२ So Mes. *jihvā kāyo*.

^३ Nep. has *yaṣca* (second hand).

^४ Quoted infra ad IX. 33.—*iti* wanting in Nep.

^५ Quoted in *Subhāṣitasamgraha* (fol. 17) from Saraha, *Musson*, 1908, IV, p. 389—See *Sarvadarç.* p. 14, l. 15, and our translation note 58 (*Musson*, 1901, II, p. 174.)

^६ So Maith.—Nep. has *śaśvatasamgam*.—Tib. *chags-pa-med-pa gnas-med-pa* = *śaśvatasamgam andāpadam*.—*viçva* = *hgro-ba* = *jagad*.

पञ्चाशोन्ननीषं । भूतमिदं प्राज्ञासौ चावपनमिदं सुष्टिकेति
यथा ।¹

संवृतिरेकं सत्यमविपरीतं । परमार्थस्यापरं सत्यमिति ।
चकारः सत्यतामात्रेण ऽतुल्यवृत्तां समुच्चिनोति । तच्च संवृति-
5 सत्यमवितथं रूपं लोकस्य । परमार्थसत्यं च सत्यमविसंवादकं
तत्त्वमार्थाणामिति विशेषः । इत्थं विशेषोपदर्शनार्थं ऽपि
युक्तश्चकारः ॥

एतदुक्तं भवति । सर्व एवामौ आध्यात्मिका बाह्या[स्य]²
भावा[134^b]: स्वभावदयमाविभक्तः समुपजायन्ते । यदुत संवृतं
10 पारमार्थिकं च । तच्चैकमविद्यातिमिरावृतबुद्धिबोधनानाम-³
भूतार्थदर्शिनां⁴ पृथग्जनानां मृषादर्शनविषयतया समादर्शि-
तात्मवृत्ताकं । अन्यत्रविषयाच्चनश्रद्धाकोहातिताविद्यापटलसम्य-
ग्ज्ञानजनयनानां⁵ तत्त्वविदामार्थाणां⁶ सम्यग्दर्शनविषयतयोप-
स्थितस्वरूपं⁷ ।

15 तदेतत्स्वभावदयं सर्वं पदार्था धारयन्ति । अनयोश्च स्वभा-

¹ Grammatical instances wanting in Tib.—*muṣṭika*, maso. only in P.W.—
Maith. has *sṛtam*, *vastriketi*.

² According to Tib.—Nep. *ādhyātmikā bahyā bh°*; Maith. *°kā vā bh°*.

³ *buddhi*, wanting in Nep. and Tib.; but on the relations of Tib. and Nep.
see

⁴ Nep. and Tib.: *abhūtātma°*.

⁵ Maith. *°paśāḍkulas°*.

⁶ According to Tib. *samyagjñāna°*.

⁷ So Nep. and Tib.—Maith. *°viparyatayā samādarṣitātmavasthānam anya t
pravicayāya sthitarāpam*.

यद्योर्मुखादुग्रां वाचिग्राणां चो विषयस्यसंहतिवत्यं । यद्य यन्म-
गुग्राणमधिमततत्त्वानां विषयस्यपरमार्थस्यमिति यद्यका
ग्राणविदां । यदाह ।

यन्ममुखादुग्रां प्रमत्तभावं

रूपद्वयं विभति सर्वभावाः ।

8

यन्मगुग्रां चो विषयः च तत्त्वं

गुग्रादुग्रां संहतिवत्यमुक्तं ॥ इति ॥

इति द्रव्योः यमुदायो द्रव्यमिति युज्यते । मतमिति संम-
तम् । येषां । प्रज्ञावावरचधिवां गुग्राणां भगवतां तन्मा-
मां यन्मामार्थमावकप्रत्येकगुग्रावोधिपत्तानां च । इदमेव 10
यत्तु यान्मस्यमसौति । यद्यधारवाची अपि युज्यते
यत्तु ।

इत्येव यमुपायित्य गुग्राणां धर्मदेवना ।

लोकसंहतिवत्यं च यत्तु च परमार्थतः ॥ इति ।

पितापुत्रसमागमे चोक्तं ।

15

यद्य इमे दुवि लोकाविदूनां

दिष्टं सत्त्वं यमुचितं परेषां ।

1 = *Madhyamabūddhā*, VI. 23. (See *Musson*, loc. cit.)

2 = *Madhyamakamūla*, XXIV. 8 (See *Madhy. vṛtti*).

3 = *Yab-gras-mjal-be* — See *supra* VI. 14. — All passages known hitherto are in prose.

4 *diṣṭa* = *drṣṭa* = gaige. Tib. has: *tsayā paramidd aprutya sayam diṣṭam* — For scansion *diṣṭa sayam aprutya*.

संवृति या च तथा परमार्थौ

सत्यं न सिध्यति किं च द्वितीयं ॥ इति ॥

ननु चत्वार्यर्थसत्यानि दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणा-
न्यभिधर्मे कथितानि भगवता । तत्कथं द्वे एव सत्ये इति ।

५ सत्यं । किं तर्हि वैनेयजनाग्रयानुग्रयवशादेते^१ इ ए[१३५^२]व^३
चत्वारि कृत्वा कथितानि । अमीषां द्वयोरेवान्तर्भावात् । तथा
हि दुःखसमुदयमार्गसत्यानि संवृतिसत्त्वभावतया संवृतिसत्ये ऽन्त-
र्भवन्ति । निरोधसत्यं तु परमार्थसत्य इति न कश्चिद्विरोधः ॥

स्यादेतत्संवृतिरविद्योपदर्शितात्मतया^४ ऽभृतसमारोपस्वरूप-
१० त्वादिवाराच्छतशो^५ विशीर्यमाणापि कथं सत्यमिति । एतदपि
सत्यं । किं तु लोकाध्यवसायतः संवृतिसत्यमित्युच्यते । लोक^६
एव हि संवृतिसत्यमिदं^७ प्रतिपन्नः । तदनुवृत्त्या भगवद्विरपि
तथैवानुपेक्षिततत्त्वार्थिभिः^८ संवृतिसत्यमुच्यते । अत एव लोक-
संवृतिसत्यं चेति शास्त्रे ऽपि विशेष उक्त^९ आचार्यपादैः । वस्तु-
१५ तस्तु परमार्थ एवैकं सत्यमतो न का चित्सत्तिरिति ॥

^१ *bsam-pa duñ bag-la-ñal-gyi dbañ-gis* : in conformity to the anuṣaya and to the ṣṣaya .....

^२ The folio numbered 135 (letter-numeral) is wanting.—We give this portion from the Malth. Ms.

^३ *stma* wanting in Tib.

^४ Ms. *vicarād bhūtaṣo*—Tib. *lan-brgya-phrag-du ſams-par-gyur-na*.

^५ Ms. *loka eva ... pratipannāḥ*.

^६ *samvṛti*°, supported by Tib.

^७ So Ms.—Tib. *bcam-lan-hdas-kyis kyañ de-kho-nai don de-ñid btañ-ñoms-
su bshag-nas*.

^८ Ms. *uktam āryācāryopādāt*.—*Qāstra* = *Madhyamakamūla* XXIV. 8—
Ācārya = Nāgārjuna.

अथोक्तं भगवता । एकमेव भिन्नवः परमं सत्यं बहुता-
प्रमोषधर्मं निर्वाणं सर्वसंस्काराद्यं मृषा मोषधर्माणि इति^१ ॥

सत्यदयमिदमुक्तं । तथाविद्योपप्लुतचेतसां तत्सम्भावतया
संवृत्तिसत्यमिति प्रतीतं । परमार्थसत्यं तु न ज्ञायते कौटुम्भि-
सम्भावं किञ्चक्षणमिति । अतो वक्तव्यं तत्स्वरूपमिति । अतः ५
आह बुद्धेरगोचरस्तत्त्वमिति ।

बुद्धेः सर्वज्ञानानां । समतिक्रान्तसर्वज्ञानविषयत्वाद्गोचरः ।
अविषयः । केन चित्प्रकारेण तत्सर्व[बुद्धि]विषयीकर्तुं^२ न शक्यत
इति यावत् । इति कथं तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्यं । तथा
हि सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तसम्भावं परमार्थ[सत्य]तत्त्वं^३ । अतः सर्वो- 10
पाधिशून्यत्वात्कथं^४ कया चित्कल्पनया पश्येत । कल्पनासमति-
क्रान्तस्वरूपं च शब्दानामविषयः । विकल्पजन्मानो हि शब्दा^५
विकल्पधियामविषये [न] प्रवर्तितुमुत्सहन्ते । तस्मात्सकलविक-
ल्पाभिलापविकल्पादनारोपितमसावृतमनभिसाध्यं परमार्थतत्त्वं
कथमिव प्रतिपादयितुं शक्यते । तथापि भाजनमोक्षजनादु- 15
पहार्यं [परिकल्पमुपादाय]^६ संवृत्त्या निदर्शनोपदर्शनेन किं
चिदभिधीयते ॥

^१ Quoted *Madhy. vṛtti.* (Bibl. Buddh.), p. 41.3, n. 2 — The Ms. has *yadvat*
promopadharmaṃ bijam.

^२ Ms. *tatsarva . . viṣayikartum.* Tib. *blo de thams-cad-kyis.*

^३ "satya," from Tib.

^४ *upādhi* = *kliya-d-par.*

^५ Ms. *ṣabdān . . . . utahale.*

^६ Ms. *tadbhāvanāsamvṛtye.* Tib. *yoṅs-sa-brtag-pa bzah-nas kun-rdzo-*
kyi bdeṅ-pa dpe ṅe-bar = samvṛtisatyānidārgana.^७

यथा तिमिरप्रभावान्तेमिरिकः^१ सर्वमाकाशदेशं केशोष्ण-
 मक्षितमितस्ततो ह्युचं विधिपक्षपि पश्यति । तथा सुर्वन्तमदे-
 त्यान्तेमिरिकः किमयं करोतीति तत्समीपमुपसृत्य तदुपसन्न-
 केशप्रविहितलोचनो ऽपि न केशाकृतिमुपसन्नते । नापि तत्के-
 ५ ग्राधिकरणान् भावाभावादिविघ्नेषान् परिकल्पयति । यदा
 पुनरसौ तेमिरिको ऽन्तेमिरिकाच्च साभिप्रायं प्रकाशयति
 केशानिह पश्यामीति^२ । तदा तद्विकल्पापसारसाय तस्यै यथा-
 भूतमसौ ज्ञवीति । नाच केशाः सन्तीति तेमिरिकोपसन्नानु-
 रोधेन प्रतिषेधपरमेव वचनमाह । न च तेन^३ तथा प्रतिपाद-
 १० यतापि कस्य चित्प्रतिषेधः कृतो भवति विधानं वा । तच्च
 केशानां तत्त्वं यन्तेमिरिकः पश्यति तज्जान्तेमिरिकः^४ ॥

एवमविद्यातिमिरोपचातादतत्त्वदृशो वासा दृष्टेतरस्त्वन्ध-
 भावाद्यतनादिस्वरूपमुपसन्नते^५ तदेषां सादृतं रूपं । तानेव
 स्त्वन्धादीन्धेन सभावेन^६ निरस्यमसाविद्यावायना बुद्धा भग-
 १५ वन्तः पश्यन्ति । ज्ञानेमिरिकोपसन्नानुदर्शनस्यावेन^७ । तदेषां
 परमार्थसत्यमिति ।

१ Ms. timirasrabhāvat. — Tib. rab-rib-gyi mthuz.

२ Tib. = keçā iha santīti.

३ Tib. de-rnams-kyls = taiç.

४ According to the Tib. — Ms. yad ataimirikaç ... tan na taimirikaç.

५ So Ms.; Tib. = ° upaghatāt tattvadṛço ..... svarūpakā nopalabhante. — na
 upalabhante is wrong; tattvadṛço very questionable.

६ Tib. de-bshin gañ-gis — Query rañ-bshin.

७ Tib. = ataimirikaçadarçanasyāyena. — ° upalabdhaboçā°, given by Maith.
 Ms., is doubtful.

अथात्र प्राक्कम् ।

विकल्पितं च निमित्तप्रभावात्^१

चेष्टादिरूपं वित्तं तदेव ।

वेनात्मा[१८६]ना^२ पश्यति शुद्धदृष्टि-

कालमिथ्येवमिहाप्यवैधि ॥ इति ।^३

४

इति परमार्थतोऽप्यप्यमपि परमार्थतत्त्वं दृष्टान्तद्वारेण
बहुतिसुपादाय कथं चिक्कितं । न तु तद्विषयवस्तुतत्त्वव्यवहार-
विरहितकथाभावं वस्तुतो वक्तुं प्रकृत इति ॥ अहुतं ।

अनवरस्य धर्मस्य युतिः का देवता च का ।

मूयते देयते चार्थः समारोपादनवरः ॥ इति^४ । १०

तस्माद्व्यवहारस्य एव हिता परमार्थो देयते । परमार्थ-
देशनावगमाच्च परमार्थाधिगमो भवति । तस्माद्व्यवहारमात्रात् ।
अहुतं प्राप्ते^५

व्यवहारमनाभित्य परमार्थो न देयते ।

परमार्थमनागत्य निर्वाचं नाधिगम्यते ॥ इति १६

‘एवं परमार्थदेशनोपायभूता परमार्थाधिगमस्योपेयभूता
इति^६ । अथवा तच्च देशयितुमशक्यमात्रं ॥ ननु च तत्राविध-

^१ Ms. avabhārat.

^२ The letter and figure-numerals concord again, as the lacuna has not been noticed by the second hand (figure-numerals).

^३ = *Madhyamakaśāstra*, VI. 20.—*Āstravid* = *Candrakīrti*.

^४ Quoted with the reading *deçyate cāpi* in *Madhy. vṛtti*, ad XV. 3 (fol. 78 b), *uktam bhagavān* — Our Tibetan version has *don*, supporting *deçyate sārthak*.

^५ = *Madhyamakaśāstra*.— This stanza = XXIV. 10.

^६ Wanting in Maith.— Given by Nep. and Tib.

मपि तथाविधबुद्धिविषयः परमार्थतः किं न भवतीत्यत्राह ।
बुद्धिः संवृतिरुच्यते इति । सर्वा हि बुद्धिरात्मननिरात्मन-
तथा^१ विकल्पस्य भावा । विकल्पस्य सर्व एवाविद्यास्य भावः । अव-
स्तुपाक्षितात् । यदाह ।

५ विकल्पः स्वयमेवायमविद्यारूपतां गतः । इति ।^२

अविद्या च संवृतिः । इति नैव का चिद्बुद्धिः पारमार्थिक-
रूपपाक्षिणौ परमार्थतो युज्यते । अन्यथा संवृतबुद्धिपाक्षतया
परमार्थरूपतैव तस्य होयेत । परमार्थस्य वस्तुतः संवृतज्ञाना-
विषयत्वात् ॥

१० तत्र चेदमुक्तं भगवतार्थसत्यव्यावतारे । यदि हि देवपुत्र
परमार्थतः परमार्थसत्यं कायवाङ्मनसां विषयतामुपगच्छेत् ।
न तत्परमार्थसत्यमिति संख्यां गच्छेत् । संवृतिसत्यमेव तद्ग-
[१३६^b]च्छेत् । अपि तु देवपुत्र परमार्थसत्यं सर्वव्यवहारसमति-
क्रान्तं निर्विशेषं । असमुत्पन्नमनिदङ्गं । अभिधेयाभिधानज्ञेय-
१५ ज्ञानविगतं । व्यावत्सर्वाकारवरोपेतसर्वज्ञज्ञानविषयभावसमति-
क्रान्तं^३ परमार्थसत्यमिति विस्तरः ।

अत एव तद्विषयः सर्वकल्पनानां यद्भावाभाव[स्य]परभाव-
सत्यासत्त्वग्रासतोच्चेदनित्यानित्यसुखदुःखशुच्यशुचात्मानामा-

१ ° nirālambana° wanting in Mñith.— Tib. has snah-be dan mi snah-be-
ñid-kyis = ābhāśānābhāśatayā.

२ Prose in our Tib. version, but metrical in Vibhūticandra's Commentary.

३ ° viprayabhāva°, bhāva wanting in Tib. vul. las hda-s-pa.

तद्गुण्यगुण्यस्यैकत्वान्वतोत्पादनरोधादसौ^१ विशेषास्तत्त्व न
संभवन्ति । अमीषां सांख्यधर्मत्वात् ॥

एतदुक्तं भगवता पितापुत्रसमागमे^२ । एतावद्येव शेषं
यदुत संवृत्तिः परमार्थस्य । तच्च भगवता गुण्यतः सुदृढं सुवि-
दितं सुसाक्षात्कृतं । तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तच्च संवृत्तिर्लोक- 5
प्रचारतत्त्वागतेन दृष्टा । यः पुनः परमार्थः सोऽनभिज्ञाप्यः ।
अनाज्ञेयः । अपरिज्ञेयः । अविज्ञेयः । अदेशितः । अप्रका-
शितः । यावदक्रियः । अकरणः । यावच्च साभो नास्माभो न
सुखं न दुःखं न यशो नायशो न रूपं नाकारमित्यादि ।

इति प्रत्यक्षमितसमस्तसांख्यवस्तुविशेषमशेषोपाधिविविक्त- 10
मुक्तमनस्तवस्तुविक्षरव्यापिशानासोकावभाषितान्तरात्मना भग-
वता परमार्थसत्यमिति । तदेतदार्थाणामेव स्वरसंविदितस्वभाव-
तया प्रत्यात्मवेद्यं । अतस्तदेवा^३ प्रमाणं । संवृत्तिसत्यं तु लोक-
व्यवहारमाश्रित्य प्रकाशितं । तदेवं यथावद्विभागतः सत्यद्वय-
परिज्ञानादविपरीतो धर्मप्रविचय उपजायते ॥ 15

एवं संवृत्तिपरमार्थभेदेन द्विविधं सत्यं व्यवज्ञाप्य तदधि-
कृतस्य लोकोऽपि द्विविध एवेत्युपदर्शयन्नाह [137^a] । तच्च
लोक इत्यादि ।

^१ ° abhāvavapara°, eva from Tib. rañ dañ gñan-gyi dños-po.— lakṣaṇa
wanting in Tib. — geig dañ du-ma dañ = skatvanānāva.

^२ The same quotation occurs infra ad IX. 155.

^३ So Nep.— Maith. ta eva.— Tib. de ñid.

तत्र लोको द्विधा बृहो योगी प्राकृतकस्तथा ।

'तत्र प्राकृतको लोको योगिलोकेन बाध्यते ॥ ३

तत्र तयोः संहतिपरमार्थवत्यथोरधिकृतो^१ व्यवक्षितस्तस्य-
प्रतिपत्तेति यावत् । लोको जनः । द्विधा द्विप्रकारः । संहति-
५ परमार्थवत्यवेदो । लोक इति समुदायवचनं । तेन रात्रिद्वय-
मित्यर्थः । बृह इति प्रतिपन्नः । युक्तेरागमाच्च । कथं क्त्वा
द्विधेत्याह योगी प्राकृतकस्तथेति । योगः समाधिः सर्वधर्मा-
नुपबन्धसङ्घः^२ । सोऽस्मासीति योगी । लोक इत्येकः प्रकारो
रात्रिः । तथा प्रकृतिः संसारप्रवृत्तेः कारणमविद्या इत्या ।
१० तस्या जात इति प्राकृतः । प्राकृत एव प्राकृतको^३ लोक इति
द्वितीयः । तत्र योगी प्रधानतत्त्वमविपरीतं पश्यति । प्राकृत-
कश्च विपर्ययं वस्तुतत्त्वं पश्यति^४ भ्रान्तत्वात् ।

आदेतत् । उभयोरपि यथासं तत्त्वदर्शित्वात्कतरः पुन-
रनयोर्भ्रान्तिमानस्य च एवान्यतरेण बाध्यते । कः पुनरनयोः
१५ नैव बाध्यत इत्याह तथेत्यादि । तथेति सप्तम्या समुदाय-
निर्देशः । निर्धारणे च सप्तमी^५ । तत्र तयोर्योगिप्राकृतकयो-

१ With this line and the following one (4 A.) compare Aryadeva's *Ūttavi-
guddhiprakaraṇa*, 83 (J.A.S.B. LXVII, p. 182): *yathā prakṛtako. ....*

२ *dbah-bar-gnas-pa*.

३ *Maith.* ° *anupalambhaṣṇanyatā*—° *ṣṇanyatā* ° wanting in Tib.

४ *phai-pa ſid phai-pa yin-la hjiṣ -rtan*.

५ *Maith.* has *adhyavasayati*; but Tib. *miheh*.

६ *bdun-pai-mtha-sen sbyin-btak-bai tsheṣ dak dmigs-byis dgar-ba-la bdun-
pao*.

लोकचोर्मेये प्राकृतको लोकः प्राकृतकत्वमात्मा बहुदाया-
निर्धार्यते । निर्धार्यं च बाध्यत इति बाध्यं विधीयते^१ ।
केनेत्यपेक्षायामाह योगिलोकेनेति । योग्येव लोको योगि-
लोकः । तेन बाध्यत इति विपर्यस्तमतिर्यक्साध्यते । कथं
धीविशेषेणेति योजनीयं^२ । न तु योगी प्राकृतकेन बाध्यते । ४

इदमिहाभिमतं । यथा विभ्रमाहितसङ्गावं तिमिरोपहत-
चक्षुषो ऽसङ्गतकेयोक्षुकादिदर्शिनो ज्ञानं यथावस्थितवस्तुतत्त्व-
प्राप्तिषो ऽतैमिरिकज्ञानेन^३ बाध्यते । न तथा तैमिरिकज्ञाने-
नातैमिरिकज्ञानं बाध्यते । एवमविद्यामलतिमिरदूषितबुद्धि-
चक्षुषो^४ विपरीतवस्तुस्वरूपप्राप्तिषः प्राकृतकस्य ज्ञानं प्रज्ञा- 10
यस्मिन्नावस्थितविगतमक्षानास्रवज्ञानचक्षुषो^५ भावनिजतत्त्ववेदिनो
योगिलोकस्य ज्ञानेन बाध्यते । न पुनरितरज्ञानेन योगि-
ज्ञानमिति ।

तथा चोक्तं^६ ।

न बाध्यते ज्ञानमते[137^७]मिराणां

15

अयोपक्षत्वं तिमिरेक्षणार्ता ।

^१ Maith. *nirdhāryate bādhyate bādheṇa vidhīyate*.—Tib. *dmigs-kyis beal-
ba yin-te dmigs-kyis beal-nas kyañ gnod ces-pa ni gnod-par brjod-de*.

^२ See infra p. 370 l. 11.

^३ Maith. adds. *taimirikaññanam*.

^४ "buddhi" wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

^५ *Qas-rab chus bkru-s-pal mshan-fid-can dri-ma dan bral-ba*.

^६ *Madhyamakāvatāra*, VI. 37.

^७ So Nep.—Maith. "labdhīḥ".—See infra p. 378, l. 14.

तथा मया ज्ञानतिरस्कृतानां

धिषास्ति वाधा न धियोऽनसायाः ॥ इति ॥

तथाप्राकृतज्ञानमेव ध्यानमिति वाच्यते ॥ अथ किं प्राकृतं
एव वाच्यते । योगिभिरत योगिनोऽपीत्याह वाच्यन्त इत्यादि ।

५ वाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः ।

योगिनोऽपि योगिभिरपरापरैर्वाध्यन्ते । न केवलं प्राकृतका
इत्यपि गच्छत्यर्थः । किंभूतैरुत्तरोत्तरैः । उत्तरे चोत्तरे चोत्त-
रोत्तरादौ । तारतम्यभेदावस्थितगुणविशेषप्रतिष्ठाभोक्तृत्वप्राप्ते-
रधिकाधिकैरित्यर्थः । तदपेक्षयापचितगुणा अधराधरे
10 वाध्यन्ते । ज्ञानमाशाब्दादिभिरभिभूयन्ते ।

कथं धीविशेषेणेति । धियो ज्ञानस्य प्रज्ञाया विशेषस्तदा-
वरणविगमात्प्रकर्षः । तेन । अपक्षकथं चेत्तत् । ध्यानसमाधिसमा-
पत्त्यादिविशेषेषापि । तथा हि प्रसुदितात्मप्रथमभूमिजाभिगो
बोधिसत्त्वस्य ज्ञानादिगुणापेक्षया तदुत्तरविमलाभिधानद्वितीय-
15 विमलाभिगो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानप्रभावादयो गुणा विशिष्यन्ते ।

एवमन्येषामप्युत्तरोत्तरभूमिजाभिनां वेदितव्यं । तथा प्रथम-
ज्ञानादिजाभिनामप्युत्तरोत्तरैर्बाधनं योजनीयं । चावस्थासुवा-
चामनासुवेरिति ॥

1 The Tib. translation of the *Madhyamakāṣṭkāra* (de-bahin dri-med ye-
ges spah-pai blo) is literally accurate; our Tib. translation is very good; de-
bahin ges-pa dri-med ye-ges gyur-pas = tathā malinajñānādhinayā.

2 Rep. from a second hand: 'apecya pupā.

आदेतत् । अद्यपि योगिनां धियो विभ्रमे प्राकृतज्ञानं ध्यान्त-
मिति कथमवगमयितुं शक्यत इत्याह । दृष्टान्तोभयेष्टेनेति ।

दृष्टान्तोभयेष्टेन कार्यार्यमविचारतः ॥ ४

उभयेषां योगिप्राकृतकानामिष्टोऽभिमतत्वेन दृष्टान्तेन
निदर्शनेन । य एव सूत्रेषु भगवता मायामरीचिगन्धर्वनगर- 5
प्रतिविम्बादिदृष्टो दृष्टान्तः स उभयेषामपि निःसम्भावतया
प्रसिद्धः । तस्मा[198*]धर्मैष सर्वधर्माणां निःसम्भावतया प्रतिपाद-
नात् । तथा हि ये तावत्सर्वजनप्रतिपक्षरूपा रूपादयः । ते
योगिनामेव परमार्थसत्याधिगमाभिःसम्भावतया सिद्धाः । ये
पुनरिमे सप्रमायादिषूपसम्भासो प्राकृतकानामपि । अतस्तथो- 10
भयोरपि विप्रतिपक्षेरभावादृष्टान्तधर्मता न विह्वल्यते ॥ येषां तु
मीमांसकादीनां देशकालान्यथात्मकं वक्ष्येव तत्तथा प्रतिभासत¹
इति मतं तैऽन्यच्च² निराकृता इति न तन्मतमिह निरख्यते ॥
ये तु सायूच्यादित्तमेव वस्तुसत्त्वप्रादिषु तथा प्रतिभासत इति
मन्वन्ते । तेऽपि यथावसरमपतः स्वसंवेदननिराकरणाच्चिरात् 15
करिष्यन्ते ॥ पुनरिहमपि । उभयसिद्धमेव । अतस्तेन दृष्टान्तेन
विपरीतवस्तुस्वरूपपादितया प्राकृतकज्ञानं ध्यान्तमिति व्यवस्था-
प्यते । एवं योगिनामपि³ यथासंभवं वक्तव्यं ॥

1 Yul dak dus gshan-gyi bdag-kid dños-po kid de de-bshin-du snak-ba gñam.
no. For Uttaramimāṃsā, see Brahmasūtrabhāṣya, 3, 2.1-3. (Col. G. A. Jacob.)

2 In some other treatises.

3 svayāthyāh = Vijñānamātravādinah. — See infra ad IX, 17, 18.

4 Tib. = yogyāñnam.

ननु यदि निःस्रभावाः सर्वभावा इति वस्तुतत्त्वं कथं तर्हि सर्ववस्तुसमुद्हरणाय येन दानादिषु संभारपरिपूरणार्थं तत्त्ववेदि-
नामपि बोधिसत्त्वानां प्रवृत्तिः । तेषामपि निःस्रभावत्वात् ।
इत्यत आह । कार्यार्थमविचारत इति ।

- ४ कार्यं सार्थं । उपादेयं । फलमुच्यते । तदर्थं तन्निमित्तम-
विचारतः । अविचारेण तद्धेतौ प्रवर्तनात् । तथाभूतेष्वपि
तत्वेदंप्रत्ययतानिबन्धनं विद्यमानत्वात् । न हेतुफलभावस्य
निरोधः ।

- एतदुक्तं भवति । अद्यपि मायादिस्वभावतया निःस्रभावा
10 दानादवस्थापि त्रिकोटिपरिशुद्धा सादरादियोगेनाभ्यस-
मानास्तथाभूता अपि परमार्थाधिगमाय हेतु[188^b]भावमाप-
द्यन्ते । तेषां तदुपायत्वात् । प्रतीत्यसमुत्पादस्य चाविन्यत्वात् ।
एतादृशादेव हेतोरेतादृशं फलमधिगम्यते । तस्य तदुपेयत्वात्¹ ।
तदुक्तं ।

- 15 उपायभूतं व्यवहारसत्य-

मुपेयभूतं परमार्थसत्यं । इति² ॥

अवश्यं चैतदेवं³ । अन्यथा मार्गाभ्यासतः⁴ समसावस्थाया
निर्मेसावस्था सविकल्पावस्थाया निर्विकल्पावस्था कथमुत्पद्येत ।
तस्याः परमार्थतत्त्वभावत्वात् । अन्यथापि समानमेतत् ।

¹ So Nep. and Tib.—Maith. *taṭpratyaayatvāt*.

² *Madhyamakāvatāra*, VI. 80.

³ So Nep. and Tib.—Maith. *evapavyam*.

⁴ Nep. adds *samādharmah*.

सर्वधर्माणां परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । हेतुरूपं च सर्वत्र
फलमिष्यते । अतः सांख्यतादपि निःस्वभावाद्हेतोर्निःस्वभावता-
धिगम एव फलं । कथमन्यथा संस्कृतादपि मार्गादसंस्कृतं निर्वाण-
मवाप्तेत । इति दागादयो वस्तुतो निःस्वभावा अपि परमार्थ-
तत्त्वाधिगमाय सर्वसत्त्वेषु कदाप्यमानैर्बोधिसत्त्वैरपादीयन्ते । ४
अन्यथा परमार्थाधिगमायोगात् । ततो दागादिषु प्रवृत्तिर-
निवारिता । एवमिष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारार्थिनां कुशला-
कुशलयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ वक्तव्ये । एतत्पुनः पश्चाद्भक्तौकरिष्यते ॥

स्वादेतत् । यदेतस्माद्यादिष्वमानस्वभावं वस्तुरूपं योगिनः
प्रतिपद्यन्ते तदेव यदि प्राकृतकोऽपि जनः प्रतिपद्यते क तर्हि 10
विप्रतिपत्तिरस्तीत्याह । लोकेनेत्यादि ।

लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्पन्ते चापि तत्त्वतः ।

न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकयोः ॥ ५

लोकेन प्राकृतकजनेन । हेतुप्रत्ययं प्रतीत्य भवन्ति स्वरूपं
कल्पन्त इति भावाः । न पुनः पारमार्थिकं रूपं निजमेवा- 15
मंशि । इति भावग्रन्थेन निःस्वभावताभिधानं प्रतीयते ।
'सत्स्वरूपेषु' न केवलं दृश्यन्ते कल्पन्ते चापि तत्त्वतः । यथा-
प्रतीतस्वभावेनैव परमार्थतोऽध्यवसीयन्ते । अ[139*]भिनिविश्यन्त
इति यावत् । यदेतदस्मात्प्रतीतिगोचरो वस्तुरूपं तदास्तवमेवे-

- स्वामिमननात् । न तु मायाकत् । न तु युगवैषा बोधिना
 मायेव मायाकत्त्वभावशून्या दृष्टान्ते परमार्थतत्त्वा प्रतीकान्ते ।
 इत्यत्रास्मिन् विवादो विप्रतिपत्तिर्बोधिजोक्तयोः । बोधिना
 सह जोक्तव्येत्यर्थः । तत्प्रतिपत्ते वस्तुतन्त्रे जोक्तव्याप्रतिपत्तेः ।
 ८ जोक्तेन सह वा बोधिनः । तत्प्रतिपत्ते बोधिना चयार्थता-
 प्रतिवेधात् ॥ अथमभिप्रायः । सर्वभावानां सांख्यतं पारमार्थिकं
 चेति रूपद्वयमस्ति । तत्र चत्सद्वयं तदेव जोक्तेन प्रतीयते ।
 यत्तु पारमार्थिकं तद्योगिनेत्युक्तं । यथा मायाकारनिर्मित-
 रक्षादिरूपमेव मन्त्रादिषामर्थविधमित्योचनो जनः पश्यति ।
 १० मायाकारस्तु तत्त्वभावादि^१ निजं तत्त्वरूपं । एवं बोधि-
 जोक्तयोरपि अथायोगं प्रतिपत्तव्यं ॥

अथापि स्थात् । अदेतत्समस्तजनसाधारणमर्थक्रियाचमं^२
 प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतं वस्तुरूपं तत्कथमपक्रोतुं शक्यत इति परस्मै
 चदयमाशङ्क्याह प्रत्यक्षमपीत्यादि ।

- १८ प्रत्यक्षमपि रूपादि प्रसिद्धा न प्रमाखतः ।

अदपि च प्रत्यक्षमभिधीयते रूपादि । आदिशब्देन शब्दादि
 वेदनादि मृच्छते । तदपि प्रसिद्धा रूपा^३ जोक्तप्रवादेन न
 प्रमाखतः । न प्रमाखेनाधिगतं सप्रत्यक्षं रूपादीति संबन्धः ।

१ So Nep. and Tib.—Maith. *māyeva tathā lobana prāṭhyante*.

२ So Mss. and Tib.

३ See Sarvadary, French translation, n. 20 (Maddon 1901).

४ For this reading I am indebted to Prof. H. Kern.—Maith *rucyā*.—Nep. has *rūpā* from a second hand.—Not translated in Tib.

शौक्यचारिकप्रमाणात्म्याद्यादीनां तदधिगतं वदितमेव
रूपादि । न च लौकिकप्रमाणात्म्यमधिगतं तात्त्विकं रूपं सर्व-
जनायां तत्त्ववेदितप्रसङ्गात् । अदाह ।

इन्द्रियैरप्यन्तं यत्तत्त्वेन भवेद्यदि ।

जातास्तत्त्वविदो वासास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥ इति । ४

तस्मात्प्रत्यक्षमपि न प्रमाणाधिगतं ॥

रूपादि तत्त्वं प्रत्यक्षमपि यदि न प्रमाणाधिगतं कथं
तत्त्वसिद्धिः । प्रसिद्धिहेतुकं सृजेत्यत्राह । अशुच्यादिमित्यादि ।

अशुच्यादिषु शुच्यादिप्रसिद्धिरिव सा मृषा ॥ ६

यथा च परमार्थतोऽशुचिनि शौक्येवरादौ तदाशक्ति- 10
विपर्ययचेतसां शुचिबुद्धिरपजायते । आदिशब्दादनित्यादौ
नित्यादिबुद्धिर्युज्यते^१ । सा चातर्किकशङ्काशङ्का वितर्क्यादिशौ-
त्यर्थः । तद्वदियं रूपादावपीत्यविशेषः ।

यदि न प्रत्यक्षप्रमाणात्तत्त्वसिद्धिः । चागमात्तर्हि भविष्यति ।

तथा हि स्वप्नभावायतनादिस्वभावतया भगवता भावाः 15
रूपे देयिता चयिकादिस्वभावतया च । तत्वेदमुक्तं भगवता ।
सर्वं सर्वमिति^२ ब्राह्मणं यावदेव पञ्च स्कन्धाः । सादृशायतनानि ।
अद्यादयं धातव इति ॥ तथा ।

1 Reference to the four viparyāṣas.

2 So Nep. and Tib.—Maith. has sattvaṁ sattvam iti.

चण्डिकाः सर्वसंस्कारा चण्डिराणां कुतः क्रिया ।

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव बोध्यते ॥ इति^१ ।

न च मायादिस्वभावानां चण्डिकाचण्डिकादिधर्मताप्रति-
पादनमुचितं । निःस्वभावानां कस्य चित्स्वभावस्याभावात् ।

५ तत्कथमसौ न परमार्थसन्त इत्याह लोकावतारणेत्यादि ।

लोकावतारणार्थं च भावा नाथेन देशिताः ।

तत्त्वतः क्षणिका नैते संवृत्या चेद्विरुध्यते ॥ ७

लोकानां भावाभिनिवेशिनां स्कन्धादिदेशनावेनेयानां सत्त्वा-
नामापाततः^२ शून्यतादेशनानधिष्ठितानां शून्यतायामवतारणार्थं
१० सुकुमारोपक्रमेण प्रवर्तनाय । चो हेतौ । यस्माद्भावाः स्कन्धा-
द्यतनादिसंख्याः । वस्तुतो निःस्वभावत्वेऽपि सर्वधर्माणां । नाथेन
नरकादिदुःखात्सत्त्वान् परिचायमाणेनाभ्युदयनिःशेषसमुच्चं प्राप-
यता सत्त्वाग्रयादिवेदिना बुद्धेन भगवता देशिताः प्रकाशिताः ।
न तु परमार्थतः । तस्माच्च सूत्रविरोधः ॥ तदुक्तं ।

१५ ममेत्यहमिति प्रोक्तं यथा कार्यवशाज्जिनेः ।

तथा कार्यवशात्प्रोक्ताः स्कन्धाद्यतनधातवः ॥ इति^३ ॥

अदि न परमार्थतो दे[१४०*]शिताः कथं तर्हि ते चण्डिका
इत्याह । तत्त्वतः चण्डिका नैत इति । तत्त्वतः परमार्थतो

^१ The first line is quoted in Kumārila's *Tantravārt.* p. 170. 10; the second in *Bhāmāṣī* (Calcutta, 1891) p. 261. 3 (bhūtir yeśām); both in *Nyāyabīndupārvapākṣa*—See *Album Kern*, p. 112, n. 1.

^२ = re-abig.

^३ *Tukṭipañjika*, by Nāgārjuna, fol. 27 a 2 (Mdo XVII).

निःकलायमात्मिका अपि न भवति । इति भाषा ।
 चक्षिकादिदेवना वेनेयानां तत्त्वभाषताप्रकाशनात् । यदि न
 तत्त्वतः चक्षिकाः कथं तर्हि देवनायामपि कथिता इति मनसि
 निषाधः परः संवृत्ता चेत् । यदि संवृत्ता चक्षिका अभि-
 धोयन्ता इत्युच्यते । इत्युत्तरमाशङ्क्य दूषयति । तदा विदध्यते । ४
 संवृत्ता चक्षिका न परमार्थत इति विदध्यते । न संगच्छते ।
 अचक्षिकतया प्रतीतेः प्रतीतिविरोधः । सांभवहारिभि-
 रचक्षिकत्वप्रतीतेः । न चक्षिकत्वं संवृतं रूपमिति चावत् ।
 एतस्मिन्नान्तवादी परिहरति न दोषो योगिसंवृत्येति ।

न दोषो योगिसंवृत्या लाकार्ते^१ तत्त्वदर्शिनः । 10

अन्यथा लोकबाधा स्यादशुचिसूत्रीनिरूपणे ॥ ८

नाथं प्रतीतिविरोधश्चक्षुषो दोषः । कुतः । योगिनां पुद्गल-
 नेरात्म्यवमाधिसाभिना^२ वा संवृतिर्व्यवहारस्तथा चक्षिकतया

1 So Mes.—Tib. skad-cig-ma-la-sogs-pas (?) batan-pai (?) gdul-bya-rnams-la
 deirab-bzhin batan-pai-phyir.

2 So Mes.—According to Tib.: dha samvṛtyā cet iti.

3 Mes. uoyante.

4 Things being perceived as permanent, there is opposition by the percep-
 tion.—Tib. skad-cig-ma-ma-yin-par rtogs-pa dāḥ hgal-lo = akṣayikatayā pratīter
 vipṛīḥ.

5 Tib. tha-skad-pa-rnams-kyis skad-cig-ma-ma-yin-pai de-kho-na-ñid-du
 rtogs-pa dāḥ kun-rdsoḥ-kyi ran-bzhin shes-pa ni hgal-lo shes-pai don-to.....
 akṣayikatavya tattvena pratītiḥ sāmṛtyaḥ rūpaḥ ceti virodha ity arthaḥ.

6 So M.—Minacv has lokānte.

7 Bdag-med-pai tiñ-ñe.

प्रतीतेः ॥ अथमभिप्रायः । यदि नामार्वाङ्दर्शिनैः चक्षिकत्वं न प्रतीयते । तथापि योगिव्यवहारगोचरः । योगिव्यवहारो ऽपि संवृतिरूपतां न जहाति बुद्धिः संवृतिरुच्यते इति वचनात्^१ । न च प्रतीतिबाधितं बाधितमेव । तथाविधायाः प्रतीते-
५ रप्रमाद्यन्तात् ।

कुतः पुनरेतत्सादृतमपि चक्षिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति । नार्वाङ्दर्शिन इत्याह । लोकान्ते तत्त्वदर्शिन इति । लोकादवांचोर्गदर्शनात्सकाग्रान्ते योगिनस्तत्त्वदर्शिनः । प्रतीक्षित-
दर्शिनः । हेतुपदमेतत् । अस्मान्तत्त्वदर्शिनस्यो तस्मात्त्वचिक्क-
१० नेराग्यादि लोकाप्रतीतमपि प्रतिपद्यन्ते । अत एव न तेषां लोकप्रतीतिबाधा ।

अवय्वं चेतदङ्गीकर्तव्यमित्याह । अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि चैवं [140^b] न स्वीक्रियते । तदा भवद्भुपगतेऽपि लोकबाधा स्यात् । कुतः । अशुचिसौमिरूपस्य इति । अशुचिभावनाद्यमर्थे^२ ।
१५ अशुचोति स्त्रियाः कामिन्या निरूपणे विभावनायां लोकबाधा स्यात् । लोकप्रतीतेन विरोधो भवेत् । लोकेन शुचिस्त्वभावतया स्त्रीशरीरस्याध्यवसानात् । तस्मात् लोकप्रतीतेन योगिदर्शन-
बाधेति । अथ

अथोपपन्नं^३ तिमिरेषणानां

^१ See supra p. 353, l. 4.

^२ Nep. Ms. has *asubhābhā*.

^३ First hand *upalabdhī*; i erased; see above, p. 369, l. 15.

इत्यादिनोपपन्नहेतुमेन^१ योजनीयं ॥ इति ज्ञानमाहपि
भावानां परमार्थतः सिद्धिरस्ति । तस्याप्यावाक्यप्रादिकभावाः
सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

आदेतत् । यदि सर्वस्यापि नो मायोपमस्य भावता । बुद्धोऽपि
तर्हि मायोपमः सप्रोपमः स्यात् । उक्तं चैतद्भगवत्पा^२ । एवमुक्ते ५
सुभूतिज्ञानं देवपुत्रानेतदवोचत् । मायोपमासौ देवपुत्राः
सत्त्वाः । सप्रोपमासौ देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च
सत्त्वाद्यादयमेतद्वेधीकार^३ । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः
सप्रोपमाः । स्रोतश्चापकोऽपि मायोपमः सप्रोपमः । स्रोत-
श्चापत्तिफलमपि मायोपमं सप्रोपमं । एवं सकृदागाम्यपि १०
सकृदागामिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । चर्ह-
अपि चर्हत्वमपि मायोपमं सप्रोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः
सप्रोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं सप्रोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि
मायोपमः सप्रोपमः । सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं सप्रोपमं ।
बावन्निर्वाणमपि मायोपमं सप्रोपमं । सर्वेर्निर्वाणादपि कश्चिदुर्मे^४ १५
विप्रित्तरः स्यात्तमयहं मायोपमं सप्रोपमं [१४१०] वदामि^५ ॥

^१ *upacayaheṭu*° = *lhag-pai gtan-tshigs*.

^२ Quoted in *Madh-urtti*, Chapter XXII in fine.—Some various readings; our text is abridged.

^३ *advaidhikāra*, wanting in P. W.—The Ms. has °कारं not °कारः .

^४ *dharmo viśiṣṭataraḥ*. = *khyad-par-du hphags-pai-choe*.

^५ *Madh-urtti*, has *vadeyam*.—No final clause (*iti=shes-te*) in Ms.—Comp. the *Mahāprajñāpāramitāśāstra* quoted by Teitaro Suzuki, *Awakening of faith in the Mahāyāna*, p. 100, n. 1: "Even Nirvāṇa is like a mirage, like a dream. Nay, if there be something superior to Nirvāṇa, I declare it is also like a mirage, like a dream."

एवं कथं तत्र सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसङ्गः इति
परस्माभिप्रायमाशङ्क्यमाह । माघोपमादित्यादि ।

माघोपमाज्जिनात्पुण्यं सङ्गावेऽपि कथं यथा ।

यदि भगवानपि माघोपमसम्भावः । तदा माघोपमाभिः-
५ सभावाज्जिनाद्भवतः पुण्यं सुकृतं पूजासत्कारपादवन्दनादिभिः^१
कथं यथा कथमिवेति मन्यसे । उपस्य चैतत् । पापमपि
तदपकारे कथमिवेति द्रष्टव्यं । न हि मायाकारनिर्मितपुण्य-
सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसूतिर्भवेति परस्माभिप्रायः ।

अथ प्रागुक्तमेवोत्तरं । तथाच परमेव परिपृच्छति । सङ्गावे-
१० ऽपि कथं यथेति । सङ्गावेऽपि परमार्थसत्यत्वेऽपि भगवतः
कथमिव पुण्यं । कथं यथेत्युभयत्रापि योजनीयं ।

अथमभिप्रायः । यथा कस्य चित्परमार्थसतो जिनात्पर-
मार्थसत्पुण्यमुपजायते । तथान्यस्य माघोपमान्माघोपममेवेत्या-
वयोर्न कश्चिद्विशेषः । इदं प्रत्ययतामात्रस्योभयसाधारणत्वात् ।
१५ इति षडेवोत्तरं भवतां तदेवास्माकमपि नातिरिच्यते किं
चित् । न च युक्तिरिदं परमार्थसत्पुण्यं किं विदसीति
प्रतिपादितं ॥

भवेत्तु नाम माघोपमादपि जिनात्पुण्यं । इदं तु कथं
समाधोयत^२ इत्याह । यदि माघोपम इत्यादि ।

१ Ms. has : vandanāśāśātibhiḥ, not supported by Tib.

२ āhyad-par cuñ-sad āyāñ yod-pa me yin-no-na kaṅ oīd rīceṣab.

३ de-lta-na yañ hdi-la lan ji-ltur hāde shes.

यदि मायोपमः सत्त्वः किं पुनर्जायते मृतः ॥ ९

अथवा अन्यथाऽवतार्यते । यदि जिज्ञोऽपि मायोपमः ।
का वार्ता तर्हि सांसारिकेषु बन्धेषु । तेऽपि तथेति प्रश्नः ।
मायोपमासो देवपुत्राः सत्त्वा इति वचनात् । एवं सति
महामोक्षः प्रसज्यत इत्याह । अदीत्यादि ।

5

अदि मायोपमो मायासम्भावसमानधर्मः सत्त्वः प्राणो ।
तदा किंपुनर्जायते मृतः । किमिति प्रश्ने अथमाया वा ।
किं पुनर्जायते । उत्पद्यते । मृतो निकायसभागतायाश्च्युतः ।
का[141^b]रणमत्र वक्तव्यं नैतदुक्तमिति वा । न हि मायापुरुषो
विनष्टः पुनरुत्पद्यते । तस्मात्परमार्थसन्तो भावा इत्युपगन्तव्यं ॥ 10
नैतदुपगन्तव्यमित्याह । आवदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावन्मायापि वर्तते ।

यावत्कारणं प्रत्ययानां कारणानां मन्त्रौषधादीनां सामग्री
समुदायः । समयापि कारणानि । तावत्कारणं मायापि वर्तते ।
नार्थाग्निवर्तते । नापि ततः परं प्रवर्तते । एवं आवदविद्याकर्म- 16
दृष्ट्यासम्भावसामग्री तावत्सत्त्वसंतानमायापि वर्तते । इदं-
प्रत्ययतायत्तदृष्टित्वात् । अदि न परमार्थतः सत्त्वोऽस्ति । कथमा-
संसारं सत्त्वसंतानः प्रवर्तते । न तु मायावदधिरमेव निवर्तते ।

1 See supra p. 879, l. 7.

2 So Tib.—Better avidyātrṣṇādharmā.

3 gan rkyan-rname gan yin-pa ni hñg-pai-phyir-ro.

सकमप । यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्प्रवर्तते^१ । 'यस्य तु तथा नास्ति स नानुवर्तत इति'^२ ॥

अपि स न चिरकालावस्थितिः सत्यक्रयवस्थानिवन्धन-
मित्याह । दीर्घसंतान इत्यादि ।

५ दीर्घसंतानमात्रेण कथं सत्त्वोऽस्ति सत्यतः ॥ १०

दीर्घचिरकालावस्थितः । संतानः प्रवाहः । स एव केवल-
शब्दात् । तेन । कथमिति पृच्छति । केन प्रकारेण । सत्त्वोऽस्ति
विद्यते । सत्यतः परमार्थतः ॥ एतावन्तु विशेषः । यस्य हि
दीर्घकालावस्थितिहेतुप्रत्ययविशेषोऽस्ति । स दीर्घकालमनु-
१० वर्तते । यस्य तु तथा नास्ति स नानुवर्तत इति । न तु तावता
सम्बन्धिभ्यात्वं । तस्मात्माद्यास्यभावत्वेऽपि न पुनर्जन्मासंभवः ॥

एवं तर्हि यथा मायापुरुषवधादौ न प्राणातिपातः ।
तथा तदपरपुरुषवधादपि न स्थादभिन्नस्यभावत्वादित्यत्राह ।
मायापुरुष इत्यादि ।

१५ मायापुरुषघातादौ चित्ताभावान्न पापकं ।

मायापुरुषस्य घातादौ मारणादौ । आदिशब्देन तस्मा-
दन्तादि गृह्यतः^३ । समानेऽपि निःस्यभावत्वे चित्तस्य विज्ञानस्य
मायापुरुषसंताने ऽभावात् । अयत्नात् । न पापकं नाकुशल-

१ Tib. = *tāvan māsā pravartate*.

२ Wanting in Tibetan ; see infra l. ९.

३ Dev. has *sattvataḥ*.

४ Tib. *ma-byin-par blaṅs-pa-la-sogs-pa yin-la* = *adattādānādan*.

सुत्पद्यते प्राणातिपातादि । [141^१] पापमेव पापकं कार्यं
कन्विधानात्^१ । तथापि मारणाभिप्रायेण प्रहारं दहतो
भवत्येवाशुभं न तु प्राणातिपातः ॥ मायापुरुषादन्यत्र, कथं
प्राणातिपात इति चेत् । आह । चित्तमायेत्यादि ।

चित्तमायासमेते तु पापपुण्यसमुद्भवः ॥ ११ ४

चित्तमेव माया चित्तमाया । तथा समेते युक्ते । माया-
समावेन चित्तेन संबद्ध इत्यर्थः । तुग्रन्धः पूर्वसादिशेवार्थः ।
पुण्यं च पापं च पुण्यपापे । तयोः^२ । सुकृतदुःकृतयोः समुद्भवः
समुत्पत्तिः । उपकारापकारयोः ॥ इति सामयीविशेषात्कार्य-
विशेषः । यथा सत्यपि गोमयेतरजसमनोर्वर्तिकधोराकारसाम्ये^३ 10
कारणभेदात्स्वभावभेदः । तथेहापि मोक्षदोषप्रसङ्गः ॥

यदुक्तं चित्तमायेति तत्परो विषट्पञ्चाह मन्त्रादीना-
मित्यादि ।

मन्त्रादीनामसामर्थ्यान् मायाचित्तसंभवः ।

मन्त्रादीनां । आदिग्रन्थादौषधादीनां । चित्तोत्पादं^४ 15
प्रत्यसामर्थ्यादव्यापारात् । न मायाचित्तसंभवः । न मायास्वभावं
चित्तं संभवति । यथा परव्यामोहनिबन्धनानां मायाकारप्रयुक्तानां

^१ This clause is wanting in Tibetan.

^२ *kyoh*, in modern copy; wanting in Nep. and Tib.

^३ = *lei-ba dan gshan-las skyes-pai myu-gu-dag* .—Nep. has *jamnanoh*; and var^० from a second hand.

^४ Modern copy and Nep. have here *kārya*; but in the Nep. there is a mark that these akṣaras are out of place.

मन्त्रादीनां प्रभावेन इत्याद्याकारनिर्दृष्टिः । न तथा चित्तचेति
परस्य भावः ॥ एतत्परिहरन्नाह । सापि नानाविधेत्यादि ।

सापि नानाविधा माया नानाप्रत्ययसंभवा ॥ १२

अपिशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च^१ । सा माया नाना-
५ विधैव नानाप्रकारैव अतीव^२ नानाप्रत्ययसंभवा । नानाप्रत्यया-
दनेकप्रकारकारणात्संभव उत्पादो यस्याः सा तथोक्ता ॥
अयमभिप्रायः । यदि माया मायेति शब्दसाम्यमस्ति । तथापि न
तत्कारणस्याप्यभेदो मायास्वभावत्वेऽपि कार्यस्य नानास्वभावत्वात् ।
न ह्येकस्मिन् कार्ये किं चित्कारणं^३ दृष्टमिति कार्यशब्द-
१० साम्यात्सर्वत्र तदेव प्रकल्पयितुं युज्यते । अपि तु क्वचिदेव^४
कस्य चित्सामर्थ्यं शब्द[१४२^b]साम्येऽपि स्वभावभेदात् । एत-
देवोपदर्शयन्नाह । नैकस्येति ।

नैकस्य सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययस्यास्ति कुत्रचित् ।

नैकस्य क्वचिदुपलब्धसामर्थ्यस्य प्रत्ययस्य कारणस्य हेतोः ।
१५ सर्वसामर्थ्यं सर्वस्मिन् कार्ये सामर्थ्यं शक्तिरस्ति संभवति । क्व
चिद्वृष्टमिति क्त्वा कुत्रचिदिति कस्मिंश्चित्समये देजे काले वा ।

^१ According to Tib. *bhinnakramo rā*.

^२ So Tib. (*gin-tu*) and Nep. old reading; now reading and modern copy
ata eva.

^३ Tib. *hbras-bu goig-pa rgyu-gcig mthoñ-bas* = *ekasmin kārya ekam
kāraṇam*.

^४ So Maith. supported by Tib. — Nep. *kvacidaiva kasya* = *kvacid eva-
kasya*.

Nyāya Kaumudī Prakarṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6	Vol. II, Fasc. 1-6	Rs.	0
1-6 @ /6/ each	...	...	...
Padumawālī, Fasc. 1-4 @ 2/	...	...	0
Parīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	14
Prākṛta-Pāṇḍalā, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	14
Prithivīrāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	12
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	...	8
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	...	0
Parāṣara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	7
Parāṣara, Institutes of (English)	...	...	12
Prabandha-cintāmaṇi (English) Fasc. 1-8 @ /12/ each	...	...	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	...	6
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	4
Śraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6	...	...	4
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-8	...	...	2
Śuṅgīta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	...	12
*Taittirīya Saṁhitā, (Text) Fasc. 22-45	...	...	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	2
Trantra Vartika (English) Fasc. 1-4 @ /12/	...	...	0
*Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	...	4
Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 1-8	...	...	2
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-8 @ /6/	...	...	2
Upamitā-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	0
Uvāśagadaśā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	...	8
Vallala Carita, Fasc. 1	...	...	8
Vara Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	...	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-7	...	...	10
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	10
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	...	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'ā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	...	0
Rtogs brjod dpag lkhri S'ā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	0

Arabic and Persian Series.

*Ālamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	...	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-8 @ /12/	...	...	4
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	...	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	...	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	...	0
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/ each	...	...	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	8
Bādah-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	...	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-31 @ 1/ each	...	...	0
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	...	0
Futūh-nah-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	6
Ditto of Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	8
Haft Asmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1	...	...	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	2
Iqbāl, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	4
Masīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9, Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /6/ each	...	...	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	12

* The other fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Mustakhab-i-Lubb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	19	0
Mustakhab-i-Lubb, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-8 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	...	12	0
Mustakhab-i-Lubb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	19	0
Ma'sir-i-Alamgiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	5	0
Makhatat-i-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	1	0
Nizami's Khiradnamah-i-Ikandari, (Text) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	3	0
Nizamu-s-Salatin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	5	0
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5	...	5	0
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	5	0
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	0
Ditto Index	...	1	0
Tarikh-i-Firās Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	7	0
Tarikh-i-Firāshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	6	0
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	2	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	5	0
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	17	0
Zusuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1	...	1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (7), 1850 (6), 1851 (6), 1852 (8), 1853 (7), 1854 (8), 1855 (8), 1856 (8), 1857 (8), 1858 (8), 1859 (8), 1860 (8), 1861 (8), 1862 (8), 1863 (8), 1864 (8), 1865 (8), 1866 (8), 1867 (8), 1868 (8), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N.S., Vol. I, No. 1, 1905, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2 per No. to non-members.
5. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by B. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1876) ... 4 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
6. Anis-ul-Musharrafin ... 3 0
7. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
9. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
10. Jawāmir-i-'ilm ir-riyāsi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
11. Khizānat-i-'ilm ... 4 0
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
14. Sharaya-col-lalām ... 4 0
15. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kōrōs ... 10 0
16. Ditto Grammar ... 8 0
17. Kaqmirābaddūmta, Parts I and II @ 1/8/ ... 8 0
18. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by O. R. Wilson ... 1 0
19. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir, by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0
 N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

Books are supplied by V. P. P.

14-7-05

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1189.

बोधिवर्यावतारपञ्चिका ।

PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES

BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHEENT.
FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1907.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 2-14 @ /10/ each	...	7	8
Āitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
Āyura-Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
... of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
... Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Ātharvāna Upaniṣad, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Āyurvedyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	2	2
Āyadīna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	0
A Lower Ladakhi version of Kesaraga, Fasc. 1-2 @ 1/- each	...	...	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	1	14
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	...	8	2
Bhāṭṭa Dīptikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	8	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
Bṛhaddvātī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	8	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ātadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Ātāpatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	11	14
Ātāśāstrika-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Ācārvaṇa Chintāmaṇi, Vols. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-15, Part II, Fasc. 1-10, Vol IV, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	85	4
Ālokavartika, (English) Fasc. 1-5 @ 1/4/ each	...	6	4
*Āraṇya Sūtra of Āpastamba, Fasc. 6-17 @ /10/ each	...	7	8
Ditto Ānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	10	0
Ārī Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gāḍadhara Pādāṭhī Kīlāśāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Ācāśāra, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
Kala Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ 1/2/ each	...	4	8
Kāthī Śarī Śīgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Kṛma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 2-6 @ /10/ each	...	2	8
Mādhya Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12	...	15	10
Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	1	14
Mānasa Sāṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	9	0
Mānasa-śāstra Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	2	8
*Mānasa-śāstra Purāṇa, Fasc. 4-7 @ /10/ each	...	10	10
Mānasa-śāstra, Fasc. 2-12 @ /10/ each	...	2	12
Mānasa-śāstra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	0
Mānasa-śāstra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	0

दृष्टमिष्टं वा । ततश्च का चिन्माया मन्त्रादिसामर्थ्यप्रतिबन्ध-
स्त्रभावा । का चित्पुनरनादिसंसारप्रवृत्तमाहात्म्याऽविद्यादिप्रभाव-
प्रवर्तिता । तस्मान्न सर्वासु मन्त्रादिसामर्थ्यमिति ।

एतत्सर्वं लोकाव्यवहारानुगतं कल्पनानिर्मितं संवृतं वस्तु-
तत्त्वमुपादाय समुत्थितं । न तु परमार्थतः । परमार्थदशायां 5
जननमरणोत्पादननिरोधहेतुफलभावाभावादिकल्पनाया च भा-
वात् । प्रकृतिनिवृत्तत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

एतदसहमानः परः पुनरन्यथा प्रसञ्जयन्नाह । निवृत्त
इत्यादि ।

निवृत्तः परमार्थेन संवृत्या यदि संसरेत् ॥ १३ 10

निवृत्तः स्त्रभावशून्यत्वादुत्पादननिरोधरहितः । परमार्थेन
परमार्थसत्यतः प्रकृतिनिर्वाणतया ऽऽदिशान्तत्वात् । यदि संवृत्या
संवृतिसत्येन काल्पनिकत्वेन संसरेत् । जातिजरामरणादियोगी
भवेत् । तदायं महान्निरोधः स्यादित्याह । बुद्धोऽपि संसरे-
देवमित्यादि ।

15

बुद्धोऽपि संसरेदेवं ततः किं बोधिचर्यया ।

एवमभ्युपगम्यमाने बुद्धोऽपि सर्वावरणप्रहाणतो निवृत्तोऽपि
संसरेत्^१ । जन्मादिभागभवेत् । यत एवं । ततस्तस्मात्कारणात् ।
किं बोधिचर्यया । बोधये बुद्धत्वाय चर्या करचरणशिरःप्रदा-
माद्यनेकदुःकरग्रतस्तत्त्वज्ञाना । तथा किं । न किं चित्तप्रयोजनं । 20

¹ So Tib.—Nop. has saṃsāra.

प्रत्ययानामनुच्छेदेऽविनाशेऽपि न संभवः ।
 सर्वसाधारिकधर्मसिद्धित्वे
 सर्वगुणसमुच्चयाद्भवानुत्पत्त्याद्ये' न संसाधनीयते' । तथापि न
 साधारिकधर्म[148]सिद्धिसिद्धेत् । किं तन्मसाधनेयं संसाधित-
 त्विति शङ्कः । तदनुच्छेदेऽपि न संसाधनीयत्वादिना । पुन-
 5 तस्मिन्निमित्तकप्रमाणं । अत्रात्रागमिष्यादि ।

प्रत्ययानामनुच्छेदे मायाप्युच्छिद्यते न हि ।

प्रत्ययानां तु विच्छेदात्संवृत्यापि न संभवः ॥ १४

प्रत्ययानां कारणानां । अनुच्छेदेऽविनाशे । तद्विनाशे ।
 मायापि न केवलं संसार इति । समुच्चयेऽपि न संभवः । नैवोच्छिद्यते
 10 न निवर्तते । प्रत्ययानां कारणानां तु विच्छेदात् । निवृत्तेः ।
 संवृत्यापि काश्चनिकव्यवहारेणापि [न] संभवी न संसारं ।
 प्रत्ययानां समुच्छेदः पुनस्तत्त्वाभावादविद्यानिरोधादिक्रमेण
 विहितः ।

तद्यथोक्तसामर्थ्यादिसामुच्चये' । एवमुक्ते मैत्रेयो बोधिसत्त्वो
 15 महासत्त्व आयुष्यन्तं शारिपुषमेतदवोचत् । यदुक्तं भगवता
 धर्मस्त्वामिमां सर्वज्ञेन । यो भिक्षुः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स
 भ्रमं पश्यति । यो भ्रमं पश्यति स मुक्तं पश्यति । तत्र ततमः

1 Bo Nep. ° dṛṣṭa = brten-te (See Mahāvastu I. 456, Lalita 210. g.)

2 Nep. samādhigata, samādhigata.

3 ga wanting in both Mss.—Tib. hkhor-ba srid-pa ma yin-no = na saṃsara-
 gasambhavaḥ.

4 See Qikṣā. and for this passage Madh. vṛtti (Bibl. Buddh.) p. 8. n. 2.]

प्रतीत्यसमुत्पादो ज्ञानः । अदिद्वयविद्याप्रत्ययः संज्ञासंज्ञः ।
 संज्ञाप्रत्ययं विज्ञानं । विज्ञानप्रत्ययं नामकम् । अतएव प्रत्ययं
 कदाचान् । कदाचान्प्रत्ययः सुखः । सुखप्रत्ययः वेदना । वेदना-
 प्रत्ययः तृष्णा । तृष्णाप्रत्ययसमुत्पादः । समुत्पादप्रत्ययो ज्ञानः ।
 भवतात्प्राप्तिः । प्राप्तिप्रत्ययः कदाचान्प्रत्ययैकपरिदेवदुःख-
 दौर्भाग्योपायस्यः । [एवमस्य केवसस्य ज्ञानो दुःखस्य भवतात् 5
 समुत्पादो भवति । न च अविद्यानिरोधसंस्काराः] । निर्वर्धनो ।
 [पेक्षां] । एवमस्य केवसस्य ज्ञानो दुःखस्य भवतात् निरोधो भवति ।
 अयमुच्यते प्रतीत्यसमुत्पादः ॥ वेदासं ॥ य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं
 सततवृत्तिं निर्जीवं यथावद्विपरीतमजातमभूतमसंस्तान-
 प्रतिवृत्तनाशमनं शिवमभयमशर्ममद्युत्तमसमायं पश्यति । 10
 य धर्मं पश्यति । यद्यु एवं सततवृत्तिं यावदुत्तमसमायं
 धर्मं पश्यति । सोऽनुत्तरं धर्मवरीरं बुद्धं पश्यति ॥ वेदासं ॥
 [148^b] तथाविद्या कतना । एतेकात्रेव यथा धातुना केवसंज्ञा¹
 पिच्छसंज्ञा नित्यसंज्ञा भुवसंज्ञा प्राणसंज्ञा सुखसंज्ञा अज्ञसंज्ञा
 सत्यसंज्ञा² जीवसंज्ञा जलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा जगत्संज्ञा 15

1 From Tib.—Modern copy: "upāyāsātāp canirudhyante; Nep. upā yāsātā ca; but the wanting passage is not supplied in margin.

2 Wanting in Tib.

3 Tib. has: ajīvam, nirjīvam.

4 From other sources: aviparitam abijam (wanting in Tib.)

5 From other sources: abhayam avyayam (Wanting in Tib.)

6 So Nep.

7 So Nep.—Read: anuttara.

8 So Nep. °Op. M. Fyut. § 207.

अहंकारममकारसंज्ञा । एवमादि विविधमज्ञानमित्युच्यते
 ऽविद्या । एवमविद्यायां सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते
 तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा
 इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानं । चत्वारि महाभूतानि
 5 उपपादानानि^१ रूपमैकधरूपं^२ । विज्ञानसहजाद्यत्वारोऽरूपिण
 उपपादानस्कन्धा^३ नाम । तन्नामरूपं । नामरूपसंनिवृत्तानीन्द्रि-
 याणि^४ वृद्धायतनं । अथाणां धर्माणां संनिपातः स्वर्गः ।
 स्वर्गानुभवो वेदना । वेदनाध्यवसानं दृष्ट्या । दृष्ट्या-
 वैपुल्यमुपादानं । उपपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः ।
 10 भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जात्यभिनिवृत्तानां
 स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धविनाशो मरणं । म्रियमाणस्य
 संमूढस्य^५ स्वाभिध्वङ्गस्यान्तर्दाहः शोकः । शोकोत्यक्षपनं^६ परि-
 देवः । पञ्चविज्ञानसंप्रयुक्तमसातानुभवनं दुःखं । दुःखमनसि-
 15 कारसंप्रयुक्तं मानसं दुःखं दौर्मनस्यं । ये चान्य एवमादाय उप-
 ज्ञेया इम उपपादासा इत्युच्यन्ते ।

तत्र महान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः ।
 विज्ञानमार्थेन विज्ञानं । मनमार्थेन^७ नामरूपं । आपदारार्थेन^८

1 Tib. hbyun-ba-chen-po bzhi-po ñe-bar-gzan-nas gaugs goig-po ni gaugs-
 so = catvāri mahābhūtāny upādāya rūpam....

2 Nep. ekadhyārūpam modern copy evādhya.

3 = na-bar-len-pai phun-po.

4 °piertāni; corrected in margin °sri°.

5 chags-dah-bcas-pa = sabbhigāṅgasya, correct.

6 uttha = byun-ba.

7 See *Qikāde.*, 251, n. 2 (manyānā).

8 So Nep.—Modern copy *āpadāvāra*°—Tib. skyebai sgoi-phyir = janmadu-
 rāthana; but see VI. 101.

यदायतनं । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । परि-
तर्षणार्थेन दृष्ट्या । उपादानार्थेनोपादानं । पुनर्भवजननार्थेन
भवः । स्कन्धप्रादुर्भावनार्थेन जातिः । स्कन्धपरिपाकार्थेन जरा ।
विनाशा[144^a]र्थेन मरणं । शोचनार्थेन शोकः । वचनपरिदेव-
नार्थेन परिदेवः । कायसंपीड़नार्थेन दुःखं । चित्तसंपीड़नार्थेन
दौर्मेगसं । उपक्लेशनार्थेनोपायासाः । इति विस्तारः ॥ 5

एवमुपदर्शितप्रत्ययानामनुच्छेदे¹ संसारो² ऽविकलः प्रव-
र्तते । दादशास्त्रप्रतीत्यसमुत्पादस्यैव संस्कारत्वात् । यदाह-
राचार्यपादाः ।

यथाचेपं क्रमादुद्धः³ संतानः क्लेशकर्मभिः ।

परलोकं पुनर्यातीत्यनादि भवचक्रकं ।

10

स प्रतीत्यसमुत्पादो दादशास्त्रसिकाण्डकः⁴ । इति ॥

प्रत्ययानां पुनरुच्छेदे सर्वथैव संसरणं न स्यात् । कारणवै-
कल्यात् । ततश्च बुद्धोऽपि संसरेदेवमित्येतन्न प्रसज्यत इति ॥

एवं तावत्सौचान्तिकादिषोषमुदस्य योगाचारविप्रतिपत्ति-
निराकरणाय तस्मैतेन दूषणमुद्गावयन्नाह । यदा न भ्रान्ति- 15
रपीत्यादि ।

यदा न भ्रान्तिरप्यस्ति माया केनोपलभ्यते ॥ १५

¹ Tib. rkyen-ruams rgyun-ma-chad-na.

² Nep. old reading: *samskāro*; Nep. new hand *samsāro*—Tib. has *hdu-
byed*.

³ *urddhaḥ* = *skyes-nas* = *jāta*.

⁴ *Kleśakāṇḍa*, *karma*^o, *duḥkha*^o; compare the three *vartman*, *supra* p. 351,
n. 2, and *Congrès d'Alger, Notes sur la Pratityasamutpāda*.

यदा चेन्न जगदभ्युपगच्छतो बहिरर्थाभावात् अन्तः
वादिभिः । मायासंभावसंदृष्टिकादिषु बुद्धिरपि नवर्ता नास्ति
 बाधवत् । तदा माया कैरोपलभ्यते । कैम प्रतीयते तद्वाचक-
 वस्तुसंज्ञानमन्तरेण । नैव कैम चिदित्यर्थः । यस्य पुनः स्वचित्त-
 ५ नैव परमार्थसंज्ञारूपतया ध्यानं तथा प्रतिभासते । न तस्यायं
 दोष इति भावः ॥

एवं निराकर्तुमाह । यदा मायैवेत्यादि ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।

यदा मायैव पाद्यतया इत्याद्याकारप्रवृत्त्या तव विज्ञान-
 10 वादिनो नास्ति । चित्तमात्रं जगदभ्युपगच्छतो बहिरर्थाभावात् ।
 तदा किमुपलभ्यते । तदा किमिह प्रतिभासते । बहिरर्था-
 भावाद्देशादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इत्यर्थः ॥ अथ पर-
 म्याभिप्रायमात्रसंज्ञाया चित्तस्यैव स इत्यादि ।

चित्तस्यैव स आकारो यद्यप्यन्धोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १६ ॥

16 उक्तमात्रं चित्तमेव वक्ष्येति [144^b] यः ध्यानं इत्याद्याकारं
 प्रतिभासत इति ॥ उक्तमेव । किं तु यद्यपि चित्तस्यैव ज्ञान-
 स्यैव स इति देशादिविच्छेदेन पाद्यतया प्रतिभासमान
 आकारो निर्भासः । अन्य इत्यपर आन्तराद्याहकाचित्ताका-
 रात् । अस्ति विद्यते । तत्त्वतो वस्तुतः ॥ यद्यपीत्यभ्युपगम्योक्तं ।
 20 तथापि नैतत्संगच्छत इत्याह । [चित्तमेव यदा मायैवेत्यादि]^१ ।

चित्तमेव यदा माया तदा किं किं दृश्यते ।

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्वीकृतं । यदा माया
माया । न हि वेदकचित्तव्यतिरिक्ता का चिदभ्य माया
नाम । तदात्मतया । तस्यास्तथाप्रतिभासोपगमात् । तदा किं
केन दृश्यते । किं केन प्रतीयते । दर्शनमेव हि केवलमस्ति न ६
दृश्यं । दृश्यमन्तरेण दर्शनमपि न स्यात् । दृश्यापेक्षत्वात्तस्य ।
अतो न ज्ञेयं चित्किं चिदृश्येत । इत्यान्धमग्नेयस्य जगतः प्राप्त-
मिति भावः ॥ ननु स्यादेवेतत् । यदि ज्ञानस्यात्मसंवेदनं न
स्यात् । यावता स्वसंवेदनतया स्वरूपं संवेदयत्तदभिज्ञं मायादि-
प्रतिभासमपि वेदयेत् । तथा च सति न का चित्त्वतिः ॥ इति 10
विज्ञानवादिनोऽभिप्रायमाशङ्क्यत्वं । उक्तं चेत्यादि ।

उक्तं च लोकनाथेन चित्तं चित्तं न पश्यति ॥ १७

स्वभावशून्यमेव सर्वं जगद्यदा युक्तिः प्रतिपादितं । तदा
कः कस्य स्वभावो वस्तुत इति कस्य केन वेदनं स्यात् । उक्तं च
भगवता । सर्वधर्माः शून्याः । शून्यतालक्षणं चित्तं । सर्वभूतं 15
विविक्ता । विविक्ततालक्षणं चित्तमिति ॥ किं च । उक्तं च कश्चित्
च । लोकनाथेन । लोकानां सर्ववत्त्वात्मा नाथेन प्रकृतेन
बुद्धेन भगवता । किमुक्तं । चित्तं चित्तं न पश्यतीति । चित्तं

स्वात्मानं न जानाति । सत्यपि वस्तुत्वे स्वात्मनि कारिच-
विरोधात्^१ । कथमिव । न च्छिनन्ति यथात्मानमसिधारा ।

न च्छिनन्ति यथात्मानमसिधारा तथा मनः ।

यथा सुतीक्ष्णाप्यसिधारा खड्गधारा तदन्यवदात्मानं
५ स्वकायं न च्छिनन्ति न विघाटयति । स्वा[145*]त्मनि क्रिया-
विरोधात् । तथा मनः । असिधारावच्छिन्नमपि स्वात्मानं न
पश्यतीति योष्यं । तथा हि न तदेवैकं ज्ञानं वेद्यवेदक-
वेदनात्मस्वभावचयं युक्तं^२ । एकस्य निरंशस्य चिस्वभावता-
ऽयोगात्^३ ॥

10 तच्चेदमुक्तं । आर्यरत्नचूडसूत्र^४ । स^५ चित्तं परिगवेषमाणो
नाध्यात्मं चित्तं समनुपश्यति । न बहिर्धां चित्तं समनुपश्यति ।
न स्कन्धेषु चित्तं समनुपश्यति । न धातुषु चित्तं समनुपश्यति ।
नायतनेषु चित्तं समनुपश्यति । स चित्तमसमनुपश्यच्चित्तधारां
पर्येषते । कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । आलम्बने सति चित्त-
15 मुत्पद्यते । तत्किमन्यच्चित्तमन्यदालम्बनं । अथ यदेवालम्बनं तदेव
चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यचित्तं तद्विचित्तता भवि-

1 Kāritra, M. Vyut 245 (295).

2 So Ms.—Tib. = naikasmin jīdne .... ° trayam yuktam.

3 ° bhāvataḥ yogāt, so Ms.

4 See *Qikās*. Index.—This very passage (° pariprocchā) occurs in the *Ma-dhyamābhūṭṭi* (Bibl. Buddh.) p. 62, 4, and has been translated by Burnouf *Intr.* p. 561,—also in *Qikās*, 235. 1 (See note in loco).

5 Ms. svacittam.—Tib. de sems rab-tu-tshol-ba.

यति^१ । अथ तदेवात्मनः तदेव चित्तं । तत्त्वं चित्तं चित्तं
पश्यति^२ । न हि चित्तं चित्तं समनुपपद्यते । तद्यथा न तथैवाधि-
धारया सेवाधिधारा शक्यते हेतुं । न तेनैवाहुस्त्वपेक्ष तदे-
वाहुस्त्वपेक्षं स्पष्टं शक्यते । 'एवमेव तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं
द्रष्टुमिति विस्तरः ॥

६

अथ चित्तमात्रवादिनः आत्मनि [क्रिया]विरोधं विषट-
यितुं स्वपक्षप्रसाधनाय दृष्टान्तमुद्गावयन्नाह । आत्मभाव-
मित्यादि ।

आत्मभावं यथा दीपः^३ संप्रकाशयतीति चेत् ॥ १८

आत्मभावं स्वरूपं^४ । यथा दीपः । प्रदीपः । संप्रकाशयति १०
शोतयति । यथा हि किसान्धकारादृतघटादिवस्तुप्रतिपत्तये
प्रदीप उपादीयते । न तथा प्रदीपप्रकाशनाय प्रदीपान्तरं ।
अपि तु घटादि प्रकाशयन्नेवात्मानमपि प्रकाशयति ॥ तथा
प्रकृतेऽपि स्वसंवेदने वेदितव्यं । न चापि क्वचिद्विरोधो दृष्ट-
इति सर्वत्र योजनीयं । तस्मात्प्रदीपवद्विरोध एवेति चेत् । १५
यद्येवं मन्यसे । तदा नैवं वक्तव्यं । कुत इत्याह । नैवेत्यादि ।

^१ *Sems de gñis-su hgyur-ro.*

^२ *Sems de-ltar mthoñ-bar hgyur-ts. Sems-byis sems mthoñ-bar mi ruh-
tho.*

^३ *Madh. vṛtti* has: *evam eva na tenaiva .... cakyañ draṣṭum, and our
Tib. too.*

^४ *brigs* is wanting in *Mss.* But *Tib.* has: *ran-la byed-pa hgal-ba.*

^५ This is a capital instance in favour of the *svasamvedana*, see *Sarvadār-
śanaś.* (*Museon*, II, p. 177 and foll.)

^६ *ran-gé dños ni ran-gi ran-bāhin yin-ta.*

नैव प्रकाशयते दीपो यस्मान्न तमसावृतः ।

नैव प्रकाशयते । घटादिवज्जैवोद्योत्यते । दीपो यस्मान्न
तमसावृतो [145^b] नान्वकारपिहितः । विद्यमानस्यावरणस्याप-
नयनं प्रकाशनं । ततो युक्तं घटादीनां प्रकाशनं । तेषां प्राप्ति-
5 द्यमानत्वात् । नैवं प्रदीपस्य तस्य प्रागविद्यमानत्वात् । न
चाविद्यमानस्य प्रकाशनं युक्तमसत्त्वात् । तस्मान्नैव प्रकाशयते
दीपः । इति विसदृशत्वाच्च प्रदीपदृष्टान्तात्साध्यसिद्धिः ॥

स्यादेतत् । आत्मभावमित्यादिना नैतदभिधीयते यदा-
त्मानं घटवत्तमसावृतं प्रकाशयति दीपः । अपि तु तत्सत्त्वात्
10 प्रति परनिरपेक्षतामात्रमस्याभिधीयते । एतदेवोपदर्शयन्नाह ।
न चोत्थादि ।

न हि स्फटिकवन्नीलं नीलत्वेऽन्यमपेक्षते ॥ १६
तथा किं चित्परापेक्षमनपेक्षं च दृश्यते ।

चिरिति यस्मात् । यथा स्फटिकोपलः स्वयमनीलः सन् ।
15 नीलत्वे नीलगुणोत्पत्तिनिमित्तमन्यमुपाधिं नीलपक्षादिष्वनि-
धिमपेक्षते । तथा स्वयमेव यदस्तु नीलं तदपि न नीलत्वेऽन्य-
मुपाधिमपेक्षते । तथा तेन प्रकारेण किं चिद्घटादिकं परापेक्षं
प्रदीपाद्यपेक्षं प्रकाशं दृश्यते । किं चित्पुनः प्रदीपादिकमनपेक्षं
च । स्वयं प्रकाशात्मकं दृश्यते । उपसम्भते । एतावन्मात्रमेव
20 विवक्षितं ।

एवं विज्ञानवादिनोपदर्शिते विज्ञेये सिद्धान्तवादी नील-
मेव तावन्नीलत्वे परनिरपेक्षं दृष्टान्तलेनोपदर्शितं प्रतिषेधय-
न्नाह । अनौलत्व इत्यादि ।

अनौलत्वे न तन्नीलं कुर्यादात्मानमात्मना ॥ २०^१

अयमपि न बहुगो दृष्टान्तः । यतो नीलमपि न नीलत्वे ५
स्फटिकवन्निरपेक्षं । तद्भावं प्रति स्नेहेतुप्रत्ययापेक्षत्वात् । कदा
पुनरिदमनपेक्षं स्यात् । यदि तदनीलमेव स्नेहेतोदत्पद्येत ।
पुनस्तद्भावे परनिरपेक्षं स्वयमेव नीलमात्मानं कुर्यात् । न चैत-
दस्ति । यतो ऽनीलत्वे नीलगुणरहितत्वे सति । नेति निषेध-
यति । तदिति नीलाभिमतं वस्तु । नीलं नीलगुणयुक्तमात्मानं १०
स्वरूपमा[१४६*]त्मना स्वयमेव न कुर्यात् । न कर्तुं शक्नोति
पूर्ववत्स्वस्मिन् क्रियाविरोधात् । तस्माच्च नीलस्यापि परानपे-
क्षता नीलत्वं प्रति स्फटिकवत् ॥

तथा हि स्फटिकोपशोऽपि वस्तुतोऽवस्थितरूप एवोपाधि-
संनिधौ न नीलोपरागमनुभवति । अपि तु सर्वशोपादानलक्ष- १५
णात्^१ । नीलोपाधिविशेषसहकारिणश्च पूर्वस्वरसनिरोधात् ।

^१ Minaev has:

tathā kiṃ oit parāpekṣam anapekṣam ca dr̥ṣyate ।

anīlatve na tan nīlaṃ nīlahetur yathekṣyate ॥ १० ॥

nīlam eva hi ko nīlaṃ kuryād ātmānam ātmanā ।

anīlatve na tau nīlaṃ kuryād ātmānam ātmanā ॥ ११ ॥

In the Ms. Burn. 90, 20B and 21A. are wanting; also in the Tibetan trans-
lation (Mdo, XXVI, fol. 30 a6).

^२ So Ms.—sarrarya is certainly wrong; °su° is correct (see following note).

अन्य एव नीलगुणोपरतः कृत्तिकोपल उत्पद्यत^१ इति
चिह्नान्तः । तस्मात्साधारणमनयोक्तृत्वं प्रति हेतुप्रत्ययाधीनत्वं ।
इति प्रकृतेऽपि साधे न कश्चिदिमेवः ॥

ननु प्रियमिदमनुष्ठितं प्रियेण । यस्मात्त्वजस्रभावव्यावृत्ता-
५ त्ततया स्वहेतुप्रत्ययात् । उत्पत्तिरेव ज्ञानस्य । प्रकाशान्तर-
निरपेक्षस्यात्मप्रकाशता स्वसंवेदनमुच्यते । एतदेव तथापि नील-
स्वरूपपरामर्शेण^२ समर्थितं । एतावन्मात्रेण प्रदीपोऽपि दृष्टा-
नीकृतः । न पुनरस्माभिः कर्मकर्मक्रियाभेदेन ज्ञानस्यात्मप्रका-
शनमिष्यते । एकस्य घतः कर्मादिस्वभावव्यवस्थायोगात् । तत्र
१० क्रियादिभेदेन दूषणेऽपि किं चिदूषितमस्माकं स्यात् । स्वहेतु-
जनितस्यात्मप्रकाशस्यानुपघातात् । इति नात्मसंवेदने प्रति-
पादितदोषप्रसङ्गः ॥

तदुक्तं ।

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते ।

१५ इयमेवात्मसंविन्निरस्य याऽजडरूपता ॥

क्रियाकारकभेदेन न स्वसंविन्निरस्य तु ।^३

एकज्ञानग्ररूपस्य चैक्यानुपपन्नितः ॥ इति ॥^४

^१ on-kyah thams-cad rah-gi fie-bar-len-pai skad-cig-ma dah shon-poi khyad-
par lhan-cig-byed-pai rkyen-pas kyan sha-ma rah-fid-kyi(s) hgaga-nas qel-
gyi rdo shon-poi yon-tan-gyis bsgyur-ba gshan fiid skye-bar hgyur-ro =
api tu sarvasvopādānakāṣa-nīlopādāhahakāripṛatyayād api pārasvarāpani-
rodhāt....

^२ So Ms.

^३ hdi-yi rah-bahin-rig-pa ni bya dah byed-poi dños-por min = kriyākāra-
harāpeṣa.

^४ From some Yogīśvara-treatise.

अनोच्यते । क्रियाकारकभेदेन व्यवहारप्रसिद्धं शब्दार्थसंभि-
गत्त दूषणमुक्तं । स्वसंवेदनशब्दस्य तदर्थान्निधायकत्वात् । यदि
पुनर्दोषभयाक्तोक्तप्रसिद्धोऽपि शब्दार्थः परित्यज्यते । तदा
लोकत एव बाधा भव[104b]तो भविष्यति ॥

इत्यमपि न परमार्थतः स्वसंवेदनसिद्धिः । तथा हि हेतुः ५
प्रत्ययोपपन्नितस्य प्रतिबिम्बस्यैव निःस्वभावत्वमुक्तं । तथा च
सुतरां न स्वसंवेदनं ज्ञानस्य । तत्त्वतो निजस्वभावाभावात् । न
च स्वभावाभावे गगनोत्पन्नस्यात्मसंवेदनमुचितं । न चापि जड़-
स्वभावता मध्यमकवादिनं प्रति परमार्थतः कस्य चिसिद्धा ।
येन जड़व्यावृत्तमजड़ं स्वसंवेदनं स्यात् । तस्मादन्वानेव वस्तु- 10
वादिनः प्रति युक्तमेतदुक्तं^१ । ततो निःस्वभावतया न कथं
पिदपि स्वसंवेदनसिद्धिः ॥ एतत्पुनः पश्चात्प्राप्त्युपपन्नानोपदर्श-
प्रज्ञावे^२ विस्तरेणोपदर्शयिष्यामः ॥

सांप्रतं प्रदीपस्य स्वयंप्रकाशतामभ्युपगम्य बुद्धेः स्वसंवेदन-
मयुक्तमिति प्रतिपादयिष्यामः । दीप इत्यादि । 15

दीपः प्रकाशत इति ज्ञात्वा ज्ञानेन कथ्यते ।

बुद्धिः प्रकाशत इति ज्ञात्वेदं केन कथ्यते ॥ २२'

भवतु वा प्रदीपस्य प्रकाशात्मता । तथापि न बुद्धिस्ववेदन-

^१ Modern copy has: yuktam eva tad.

^२ ix. 24.

^३ According to the Minacov's edition; really 21.

साधनं^१ प्रति सद्गुणो दृष्टान्त इति समुदायार्थः । दीपः प्रका-
शत इति । आभासते प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव । इति
ज्ञात्वा प्रतीत्य ज्ञानेन बुद्ध्या कथ्यते । प्रतिपाद्यते । प्रदीपस्य
ज्ञानविषयत्वात् । बुद्धिर्ज्ञानं प्रकाशत इति यदुच्यते । तत्पुनः
५ केन ज्ञानेन ज्ञात्वा कथ्यत इति परं पृच्छति ॥

न चात्र किं चिदुद्भिप्रतिपत्तिनिबन्धनमस्तीति^२ असंभावनां
प्रकाशयति । न तावत्पूर्वज्ञानेन तत्प्रतिपत्तिः । तत्कालमनुत्पत्ते-
स्तस्यासत्त्वात् । नापि पश्चात्कालभाविना तदानीं क्षणिकतया
याज्ञस्यातीतत्वात् । न च तत्समानकालभाविना तेन तस्यानुप-
१० कारात् । न चानुपकारकस्य विषयभावः । नाकारणं विषय
इति वचनात् । नापि स्वयं । तत्रैव विप्रतिपत्तेः । तत्कथं
तत्प्रतीतिरिति न विद्मः ॥

इत्थं सर्वथा बुद्धेरप्रतिपत्तौ तत्संवेदनमतीवायुक्तमित्या-
[१४७*]^३ । प्रकाशा वेत्यादि ।

१५ प्रकाशा वाप्रकाशा वा यदा दृष्टा न केन चित् ।
बन्धादुद्धितलीलेव कथ्यमानापि सा मुधा ॥ २३

प्रकाशा वा । प्रकाशात्मिका दीपवत् । अप्रकाशा वाप्रका-
शात्मिका अटादिवत् । परस्परसमुच्चये वाग्यब्दद्वयं । बुद्धिर्धेदा

^१ Samvedana = rah-rig-pa = sva °.

^२ Tib ... yod-pa ma-yin-na shes-pai-sgra ni mi-srid-pa stan-par-byed-pa yin-
no = ... astīti itigabdo 'sambhāvanām.....

^३ The folio 147 is wanting in the Nep. Ms.

दृष्टा न केन चित् । न प्रतिपत्ता केन चित्प्रतिपत्ता स्व-
रूपेण वा^१ । यदेतिपदं तदेत्याकर्षति । तदा वन्ध्याया अप्रसव-
धर्मिण्याः स्त्रिया दुहिता पुंशो तस्या स्त्रीया विंशत्यो ज्ञातं ।
तदत् । कथ्यमानापि । आख्यायमानापि सा सुधा । चेति
बुद्धिर्मुधेति निष्कला ॥ वन्ध्यादुहितुरविद्यमानतयाप्रतिपन्न- 5
त्वात् तस्त्रीया सुतरामप्रतिपन्नेत्यभिप्रायः ।

अथ वानुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया वन्ध्यादुहितस्यानौया
बुद्धिः । अप्रतीततत्त्वभावतया तस्त्रीयावत्स्वसंवित्तिः । तदप्रती-
तेस्तस्या अप्रतीतिरिति कथ्यमानापि युक्तिरहितेन वचन-
मात्रेण सा स्वसंवित्तिर्मुधा । अनुपादेयत्वाच्चिप्पयोजना ॥ 10
स्वादेवं । युक्तिशून्यं वचनमात्रमेतत् । यत इयमच युक्तिरस्त्री-
त्याह^२ । यदि नास्तीत्यादि ।

यदि नास्ति स्वसंवित्तिर्विज्ञानं स्मर्यते कथं ।

यदि स्वसंवेदनं विज्ञानस्य । नास्ति न विद्यते । तदा
विज्ञानं स्मर्यते कथं । विज्ञानस्य स्वसंवेदनाभावादुत्तरकाशं 15
स्मरणं न स्यात् । न ह्यननुभूतस्मरणं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तस्मा-

1 So Maith.—Tib. rtogs-pa-po hga yañ med-la rtogs-pa cuñ-zad kyañ med-de
rañ dah gshan gñis kyañ ma yin-no = pratipattuḥ kasya cid abhāvān na kē cit
pratipattir api; svaparobhayam api nāsti.

2 Ms. syād etan na yuktiḥśūnyam vacanamātram etat. yata ubhayatra yuk-
tir ...; Tib. de-lta mod kyi hdi ni rigs-pas ston zhiñ theig-taam yin te, gañ
gi-phyir hdi-la rigs-pa hdi yod-do zhes. ...

इतुभवपक्षस्य कारणस्योत्तरकाशं दर्शनाज्ज्ञानसंवेदनमसीत्त्वदु-
च्यते इति ।

नेतस्याधनं साधीयः^१ । यतो यदि स्वसंवेदनकार्यतया
कारणं निश्चितं भवेत् । भवेदुक्त्येयं धूमः स्वसंवेदनस्य कारणं^२
५ अतिः । न चासिद्धे स्वसंवेदने प्रमाणतः । कारणस्य तत्कार्यता-
पक्षमस्ति । सर्वयोभयप्रतिपत्तिनान्तरीयकतात्कार्यकारणभाव-
प्रतिपत्तेः^३ । न च चक्षुरादेरिव विज्ञानमदर्शनेऽपि कारणं
तत्कार्यं वेत्स्यति । चक्षुषो हि व्यतिरेके नीलादिज्ञानाभावतो
[व्यतिरेकद्वारेण] तत्कार्यमनुमीयते^४ । अतिसु ज्ञानसंवेदनमन्त-
१० रेषापि भवतीति प्रतिपादयिष्यामः । इति स्वसंवेदनकार्यता-
निवृत्त्यन्तरेण कारणस्य तदिनाभावाच्च संवेदनसिद्धिः ।

अतः कारणमपि ज्ञानत्वात्कार्यं सिद्धमिति वक्तव्यं । न च
अयमसिद्धं सिद्धं ज्ञापकमन्यस्य । न च कारणं स्वसंवेदनस्य
प्रत्यक्षतया प्राप्तकं तस्य तस्मादन्यत्वात् । न च ज्ञानस्य
१५ ज्ञानान्तरविषय[त्वं]^५ । बहिर्यवत्संबन्धासिद्धादिदोषप्रसङ्गात् ॥

^१ Tib. *hdi gash sgrub-par byed-pa yin-pas hdis bsgrub-par-bya-ba ma yin-te.*
—The lotsavas did not understand the word *sādhīyas* or read *sādhya* (*bsgrub-*
par-bya-ba.)

^२ Tib. *has bsgrebs-par-byed-pa (sio).*—Possibly: *sādhakam*.

^३ Ms. has: *sarvatobhaya*° = *thams-cad-du rgyu dah hbras-bu rtogs-*
pa ni gñi-ga rtogs-pa med-par ma yin-no = [*sarvathā hetuphala* [bhāva]-
pratipattir ubhayapratipattim antaroṇa nāsti].—Op. *Nyāyabindu* 22. 2. 52. 11.

^४ Ms. ... *nilādiññanamabhavatu tatk*°—Tib. *mig-med-par shon-po-la-sogs-pai*
ces-pa med-pas ldog-pai-ego-nas dei hbras-bu rjes-su-dpog-go ... vyavrttidod-
repa...

^५ *ces-pa ni ces-pa gshan-gyi yul ma yin-te.*

अन्यथाविज्ञेयत्वं तानाभिरुभाविनामि स्मरणेन तस्य पदस्यैवात् १
अथ तेन पूर्वम[न]नुभूतत्वात् स्मर्यत इति चेत् । एवमेतन्मि-
पत्तिर्तेनापि न पूर्वमनुभूतमिति समाना प्रसङ्गः ।

कर्तृकारणभावोऽपि न तस्य निधानको धुन्यते । कर्तृ-
कारणभावस्यैव परमार्थतो ऽभावात् । सत्यपि तस्मिन् सर्व- ८
ज्ञानानां समप्रतिपत्तिनिष्ठतया तद्व्यवसायप्रसङ्गात् । यथा-
व्यवहारमभ्युपगमे काव्यनिकलं । काव्यनिकले च सर्वव्यव-
हाराणां कव्यनाभिर्मितत्वात्सोद्यतत्वमिति साधितं नः साध्यं ॥
इति न स्रुतेः स्वसंवेदनविशिष्टः ॥

भवतोऽपि कथं तर्हि स्वसंवेदनाभावे कृतिरित्याह । अन्वा- 10
नुभूत इत्यादि ।

अन्यानुभूते संबन्धात्स्मृतिराखुविषं यथा ॥ २४

ज्ञानादन्यस्मिन् पाप्मे वस्तुनि विषये ऽनुभूते सति ज्ञाने
कृतिः स्मरणमुपजायते । नन्यस्मिन्ननुभूतेऽन्यत्र स्मरणेऽति-
प्रसङ्गः स्यादित्याह । संबन्धादिति । विषयेऽनुभूते तदिज्ञान- 15
स्मरणं संबन्धाद्भवति । विज्ञानं हि तद्वाचकतया तत्संबद्धं^१ ।

^१ *rañ-kid rtogs-pa-la mthar thug-pa yin-pa phyir dak de hān-paṅ mē nus-
pai-phyir-ro.*

^२ *brtags-pa-kid.*

^३ *kan-rdsoḥ bgrub-bya yin-pas don-dam-pa ma bgrubs-par Agyar-ro.*

^४ *hdir ṣes-pa-las gshan = tatra jñānād....*

^५ *Ms. na cānyasmin....*

^६ *gul dran-pa-na brol-ba-las ṣes-pa.... = vipayāsmaraṇa sambandhāy jāṇa-
smaraṇam....*

^७ *Ms. tatsambandham.*

अतो विज्ञानं स्मर्यते । नान्वत् ॥ ¹सत्यपि संबन्धे ऽन्यस्मिन्ननु-
भूते ऽन्यस्य स्मरणे विभूतं स्मरणं स्यादिति चेत् । न² । पूर्व-
मनुभूतो विषय उत्तरकाशमनुस्मर्यमाणः स एवानुभवविशिष्टो
ऽनुस्मर्यते । तद्विशिष्टस्य तस्य ग्रहणात् । ज्ञानमेव च विषयानु-
5 [148*]भवो । नान्य । इति विषयानुभवस्मरणान्तसंबद्धतया
ज्ञाने स्मरणमभिधीयते । न तु विषयरहितं ज्ञानमपि केवल-
मनुस्मर्यत इत्यदोषः ॥

ननु कथमिव ज्ञानसंवेदनाहितस्मृतिवासनावीजमन्तरेण
स्मृतिरुत्तरकाशं स्यादित्याह । आस्तुविषं यथेति । आस्तुविषं ।
10 मूषिकविषं । यथा संबन्धात्काशान्तरेण जायते तथा स्मृतिर-
पीत्यर्थः । तथा हि मूषिकविषमेकस्मिन् शरीरक्षणे³ संक्रान्तं
पुनः काशान्तरेण मेघक्षानितमधिगम्य⁴ विनापि स्वसंवेदना-
हितस्मृतिवासनावीजमिदंप्रत्ययतामाचलयन्तवृत्तित्वात्⁵ । अन्य-
स्मिन् क्षणे विकृतिमुपयाति । तथा प्रकृतेऽपि न दूष्यतीति⁶
15 भावः ॥

पुनरपि विज्ञानवादी ज्ञानसंवेदनसिद्धये प्रकारान्तरमुप-
दर्शयितुमाह । प्रत्ययान्तरेत्यादि ।

¹ *hbrul-ba bden kyang hdi ma myon na gshan dran-pa ni. ... = ... tasminn ananubhūto.*

² *Ma. na pūvam.—Tib. ma yin ts.*

³ The Tib has: *skad-cig-la lus-la hphos-nas=ekasmin kṣaṇe śarīra-
śaṅkrāntam.*

⁴ According to Tib. °*stanītapratyayam.*

⁵ On the *smṛitirāśandhija* (*dran-pai ohags-kyl sa-bon*), see our partial translation of the *Sarvadarśana*, *Muséon* (1901), note 1ff.

⁶ *skyon med-do=na doṣa iti...*

प्रत्ययान्तरयुक्तस्य दर्शनात्स्यं प्रकाशते ।

प्रत्ययान्तरं कारणान्तरं^१ । ईश्वरिकादिविद्या परचित्तादि-
ज्ञानाभिज्ञा च^२ ताभ्यां युक्तस्य तत्सामयौसंबद्धस्य चित्तस्य दर्श-
नात् । प्रतिभासनात् । विज्ञानस्य स्वं प्रकाशते । स्वरूपं प्रति-
भासते । संवेदनमस्तीति यावत् । यदि हि तत्सर्वदा^३ परोक्षरूपं ५
कथं कदा^४ चित्सामयौविशेषादुपलभ्येत । ततो यथा सामयौ-
विशेषात्परचित्तमुपलभ्येत तथा समन्तरात्मनादिप्रत्ययात्स-
चित्तमप्युपलभ्येत^५ इति भावः ॥

एतदपि न ज्ञानसंवेदनसाधनमित्याह^६ । सिद्धाञ्जनेत्यादि ।

सिद्धाञ्जनविधेर्दृष्टो घटो नैवाञ्जनं भवेत् ॥ २५ 10

सिद्धं च तदञ्जनं च सिद्धस्य वाञ्जनं । तस्य विधिर्विधानं
प्रयोगः । तस्माद्दृष्टः । प्रतीतो घटो निधानादि वा । नैवाञ्जनं
भवति । न च घटादिरञ्जनमेव स्यात् । न यद्यस्मात्प्रतीयते
तदेव तद्भवति ॥ एवमीश्वरिका[दि]विद्यासहकारिणा^७ ज्ञानेन

^१ rkyen gshan ni dus gshan yin te = *kālāntaram*. This reading is possibly better, being more difficult; *kāraṇa* is given by a second hand in the Nap. Ms.

^२ lta-bai rig-pa-la-sogs-pa dan gshan-gyis (?) sems ces-pa-la-sogs-pai mkhon-par-ces-pa dag = *īkṣaṇikāvidyādi-paracittajñānādi-abhijñābhyām*.

^३ thams-cad-du = *sarvathā*.

^४ kadā-cit = *brgya-la yañ*.

^५ See *Nyāyabindu* 13, 10 foll.

^६ na in *sādhana* is given in margin, second hand.

^७ *ādi* from Tib. *rig-pa-la-sogs*.

परचित्तं स^१ सदास्मिन्नस्मिन् । नैतावता तत्संवेदनं सिद्धं
 स्यात् । तस्माच्चेतदपि [145b] साध्योपयोगि साधनं । ननु यदि
 ज्ञानमविदितस्वरूपं स्यात् । अर्थस्यापि प्रतीतिर्न स्यादथ-
 व्यक्तिकत्वात् ज्ञानस्य न अर्थस्य व्यक्तिसदप्रतीतौ कथमर्थस्य
 ४ प्रतीतिः^२ । तथा हि स्वसंवेदनस्य प्रतिषेधादन्येनान्यस्य यद्व्या-
 योगाच्च । तद्व्याप्याभ्युपगमे चीत्तरीत्तरस्याप्रतीतस्य प्रतीतये
 ज्ञानान्तरानुसरणेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च । न कथं सिद्धयर्थप्रतीति-
 रिति^३ । तेन यदुक्तं । अम्यानुभूत इत्यादि । तदसंगतं । अर्थ-
 स्यानुभवाभावात् सर्वज्ञायं दृष्टादित्यवहारो लोके न स्यादि-
 10 त्याह । यथा दृष्टमित्यादि ।

यदुक्तमेव दृष्टादित्यवहारो न स्यादिति । अ किं परमा-
 र्थतो न स्यात् । संवृत्या वा । तच्च यदि परमार्थतो न स्यादि-
 त्युच्यते । तदा प्रियमिदमस्माकं । न हि संवृतस्य परमार्थ-
 चिन्तायामवतारोऽस्ति । अथ लोकप्रसिद्धितस्तदा ।

15 यथा दृष्टं श्रुतं ज्ञातं नैवेह प्रतिषिध्यते ।

¹ ca, wanting in Tib.

² So Nep. Ms.—The old interpunction has been erased before na hy, and
 katham—Tib. has:—don yañ rtogs-par mi hgyur-ba ma yin-nam ces-pa ni
 mig-gsal-ba gsal-bar-byed-pai-phyir te don ni gsal-ba ma yin-pa. de ma
 rtogs-pa-la don ci-ltar rtogs-par hgyur-te. (mig-gsal-ba = cakṣur vyakta, to be
 read mi-gsal-ba = avyakta). I have little doubt that the old reading, previous
 even to the Tibetan translation, was as following:—arthasyāpi pratītir na
 syāt; avyaktavyaktikatvāj jñānasya tasya arthasya pratītiḥ, tad apratītau
 katham.... (See supra p. 353, n. 1, a conjecture on the relations between the
 Tibetan translation and our Ms. or its prototype.)

³ This very argument is forcibly summarised in the line Sarvadarśana
 p. 15, l. 17, Apratyakṣopalambhasya nārthadṛṣṭiḥ prasidhyati. (Dharmakīrti.)

इति । यथा इदमिति । चक्षुरादिविज्ञानेन मन्त्रेषु
प्रतिपक्षः । युतमिति । परमुक्त्यादागमः । ज्ञातमिति ।
विदुषामिदं ज्ञातमानामिति । तदेतद्विदुषां सर्वं ज्ञातम्
ज्ञातमिति चेत् प्रविशति । न वाच्यते । यद्यपि लोकः प्रती-
यते तत्तथैवाविचारितस्वरूपमभ्युपगम्यते लोकप्रसिद्धितः । न तु 5
पुनः परमार्थतः ॥ तेन ज्ञातमवेदकभावादर्थाभिप्रेत्यादयोऽपि
दोषाः परमार्थपक्षवादिन इव आवतरन्ति ।

यदि तत्तथैवाऽभ्युपगम्यते^१ । किं नाम तर्हि प्रतिप्रियते ।
इत्याह । सत्यत इत्यादि ।

सत्यतः कल्पना त्वच दुःखहेतुर्निवार्यते ॥ २६ 10

सत्यतः परमार्थतः । कल्पनाऽरोपः^२ । तुग्रब्धः पुनरर्थः । सा
पुनरच । विचारि सिद्धांती वा । निवार्यते प्रतिप्रियते । सुती
दुःखहेतुरिति हेतुपदहेतुत् [140^a] । तुःकस्य हेतुः कतरं
यस्मात्तस्मादित्यर्थः । उपादानस्त्वन्वातां सदसदादिकल्पनाहित-
प्रवृत्तिहेतुत एव च संसारस्य दुःखस्वभावः^३ । 15

^१ See Nyāyabindu, p. 104.

^२ *tathāivā 'bhyupa,*° so Ms.

^३ So Ms.

^४ *Samsāra* from a second hand written in margin after *hetuta eva ca*.—Tib.
has: fle-bar-len-pai phuñ-po-rnams yod-pa dah med-pa-la-sogs-pa brtags-pas
babag-pa hjug-pai rgyu-fid ni hkhor-ba yin-te. sdug-bahai kun-hbyun hji-
rten dah. lta gvas grid-pa an de-dag fid ces-pai tabig-las... *samsāra*
shandhā *sadasādhikālpānāhitepravṛttilhetava eva samsāra* *duḥkha* *sam-*
udayo....—I should admit that *śhita* (*bahag-pa*) is out of place, and read
hetuta eva samsāra, *samsāra* ca....

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिः स्थानं^१ भवस्य त । इति वचनात् ।

इति सत्यतः कल्पना दुःखहेतुर्भवति । तस्मादसत्समारोप-
कल्पनाभिनिवेशप्रतिषेधमात्रमत्राभिप्रेतं । न तु वास्तवं किं
चित्प्रतिविध्यत इति ॥ तदेवं स्वसंवेदनं ज्ञानस्य न कथं चिदपि

५ पुण्यते । तदुक्तं ।

न बोध्यबोधकाकारं चित्तं दृष्टं तयागतैः ।

यच्च बोद्धा च बोध्यं च तच्च बोधिर्न विद्यते^२ ॥ इति ॥

यत्तु क्व चिद्भगवता चित्तमात्रतासित्वमुक्तं । तत्स्वकन्धाय-
तनादिवर्ज्येयार्थतयेति कथयिष्यते^३ ॥

10 इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयन्नाह । चित्ता-
दन्येत्यादि ।

चित्तादन्या न माया चेन्नाप्यनन्येति कल्प्यते ।

वस्तु चेत्सा कथं नान्यानन्या चेन्नास्ति वस्तुतः ॥ २७

तर्हि चित्तादन्या माया स्यात् । अनन्या वा स्यात् । उभय-

15 स्वभावा वा । अनुभयस्वभावा वा । इति चत्वारो विकल्पाः ।

तच्च न तावत्प्रथमपक्षः । चित्तादन्याभ्युपगमेऽपि चित्तमात्रं
जगदिच्छतः सिद्धान्तविरोधः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु यदा
मायेव ते नास्तीत्यादिना^४ प्रतिपादित एव दोषः । तृतीयस्तु

१ Read *dr̥p̥isthānam* — Quoted from the *Abhidharmakośa*.

२ ...de-la byan-chub-sams yod-min = *tatra bodhicittam nāsti*.

३ See *infra* IX, 73 at the end; *supra* ad IX, 6.

४ IX, 10.

प्रकारो न संगच्छते । परस्परविद्वद्धोरेकभावात् । अथ
चतुर्थी कल्पना । सापि न संगच्छते ॥ तामुपादायोच्यते ।
चित्तादन्या न माया । इत्यन्यत्रप्रतिषेधः । अन्या तर्हि ।
नायन्येति तत्तस्यापि प्रतिषेधः । इति^१ उभयपातपक्षेद्यदि^२
कल्प्यते व्यवस्थाप्यते सोऽपि न युक्तः । अन्योन्यपरिहारवतोरेक- 5
प्रतिषेधस्यापरविधिनाम्तरीयकत्वात्तयोरेकभावात् । चतुर्थी
कल्पना सापि न संगच्छते ॥

अपि च वस्तु चे[दि]ति । अ[149^b]दि सा माया वस्तुसतो
कथं नान्या । चित्ताद्भूतिरिक्ता न भवति । अथानन्या चेद्यदि ।
चित्तमेव माया । तदा नास्ति वस्तुतः । न विद्यते परमा- 10
र्यतः । तस्यास्तत्त्वभावत्वात्^३ । चित्तमेव केवलं^४ । एतत्तदेवा-
यातं यदुक्तं ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।

इति^५ ॥ अधुना प्रकृतं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । असत्यपीत्यादि । 15

असत्यपि यथा माया दृश्या द्रष्टृ तथा मनः ।

असती । उपलभ्यमाना माया इत्यादिवस्तुतोऽस्तत्त्वभावा ।
तादृश्यापि दृश्या दर्शनविषया यथा माया । द्रष्टृ तथा मनः ।

१ = do-ltar = evam.

२ gñi-ga ba-ga-pai phyogs.

३ don-dam-par yod-pa ma yin-pa de-la-ste dei ran-bahin yin-pai-phyir-ro.

४ According to Tib. kevalam ity etat.

५ = IX, 10.

देवायतीः माया दृष्टा दृष्टान्तः । तथा जगः परमार्थतोऽज्ञा-
त्वाभावमपि दर्शनमर्थं भविष्यति । तेन यदा न धीनि-
रवक्षीत्यादि^१ यदुक्तं परेश तन्मनाद्योपसंशारेण दर्शितं ॥

युमरपि प्रकारान्तरेण परमार्थसिद्धान्तसाधनाय परोक्ष-
५ ज्ञानमभिवर्धयति । वस्त्वाश्रयैवेत्यादि ।

वस्त्वाश्रयैत्संसारः सौऽन्यथाकाशवद्भवैत् ॥ २८

तथा हि संक्षेपो व्यवदानं च हेतुोपदेयतया वचमिदं
यथाकप्रतिपत्त्यर्थं । तच्च रागादिमलादृतं चित्तं संक्षिप्तमित्यु-
च्यते । ते चाभूतसमारोपवक्षीत्यवत्त्वादागन्तुकाश्चित्तज्जिताः
10 प्रवर्तन्ते । तत्राभूतकर्मजन्मपरंपरोपनिबन्धः संसारः प्रजायते ।
तदेव चित्तं परमार्थतः प्रकृतिप्रभास्वरमनागन्तुकमभूतपरि-
कल्पसमुत्पन्नमाकाशकादिदृक्चक्षुःश्रोत्रादिभिरनुभूतमन्यमद-
यत्वाभावमीनान्तु^२ [क]दोषविनिर्मुक्तमात्रपरान्तुतेत्यवदानमित्युच्य-
ते^३ ॥ तदेव संक्षेपव्यवदानयोर्वस्तुसद्भूतचित्तमन्तरेण व्यवस्थापनं
15 न घटत इति मन्यन्ते । संसारनिर्वाणयोश्चित्तधर्मत्वात् । चित्त-
मेव संक्षिप्तमेव चित्तमेव व्यवदायते इति वचनात् ॥

तदेतत्परमतं निरूपयति । वस्तुमेव वस्तुसद्भूतचित्तमेव-
वक्षोऽप्येति वस्त्वाश्रयः । चेद्यदि संसारो व्यवस्थाप्यते । तदा
संसारोऽन्यथा भवेत् । चित्तादन्यः स्यात् । वस्तुनोऽन्यत्वेऽवस्तु

१ - IX, 15.

२ See p. 409, l. 6. — *agantuka* = glo-bur-ba.

स्यात् । चित्तमेव च^१ वस्तुत्वात् । कथमिव । आकाशवत् ।
ममनमिव ।

य एष चित्ताश्रयः संसारोऽभिधीयते स किं वस्तुवस्तु वा ।
वस्तुपि चित्तं तदन्वया ॥ तत्र यदि वस्तु चित्तमेव तदा न
चित्तादन्यः संसारस्तदाश्रयः । चित्तमेव सः । चित्तं च प्रकृतिः ६
प्रभाकरतया व्यवदानस्वभावत्वात् प्रहेयं । अथ चित्तादन्यः ।
तदा चित्तव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभ्युपगमात्सिद्धान्तवृत्तिः । अथा-
वस्तु । तदा संसारो नाम न किं चिदस्ति । स्वरविषाणवत् ।
अत एवाह । आकाशवदिति । अथाकाशं प्रशस्तिस्मात्तमसम्^२
न चिदर्पक्रियायां समर्थं । तथा संसारो भवतः स्यात् । अथ 10
वा । आकाशवदिति निःस्वभावत्वादस्तिद्धान्तानुप्रवेशः ॥

स्यादेतत् । यदि नामावस्तु । तथापि वस्तुवद्भूतचित्तसमा-
श्रितत्वात् । तद्व्यर्थक्रियासामर्थ्यं भविष्यतीत्याह । वस्तुश्रये-
वेत्यादि ।

वस्तुश्रयेणाभावस्य क्रियावत्त्वं कथं भवेत् । 15

नासद्रूपस्य कश्चिदाश्रयो भवितुमर्हति । आश्रयाश्रयि-
भावस्य कार्यकारणरूपत्वात् । न चाभावः कस्य चित्कार्यमनि-
वर्त्यविशेषत्वात् । भवतु नाम । तथापि वस्तुश्रयेण वस्तुवद्भूत-
चित्तसमाश्रयेणाभावस्यासदात्मकस्य क्रियावत्त्वं । अर्थक्रिया-

^१ Or ?

^२ prajñaptiśat, see supra VIII. 101, *Qikṣas.*, 257. 7; *Madh. Vṛtti* (Bibl. Buddh.) p. 28, n. 1.

कारित्वं । कथं भवेत् । न कदा चिदपि युज्यत इत्यर्थः ।
अन्यथा तस्य भावस्वभावता स्यात् । शक्तिर्हि भावलक्षणं । सर्व-
शक्तिविरहोऽभावलक्षणमिति वचनात्^१ ॥

किमिदानीमिति विचार्यमाणमुपस्थितं भवत इत्याह ।

5 असत्सहायमित्यादि ।

असत्सहायमेकं हि चित्तमापद्यते तव ॥ २६

असत्सहेवाभावः सहायो [150^b] ऽस्येति । असत्सहायं । हिरव-
धारणे । एकमद्वितीयमेव । चित्तमापद्यते तव । चित्तैकपर-
मार्थवादिनः ॥ ननूक्तमेव । याज्ञायाहकाद्याकारविनिर्मुक्तमद्वय-
10 लक्षणं चित्तं । इति चित्तैकताप्रतिपादने न किं चिदनिष्ट-
मस्माकं । तदयुक्तं । संक्षेपस्यापि प्रहेयतया वस्तुत्वमुक्तं । तत्कथं
चित्तमेवैकं वस्तु । अस्तु^२ नाम तथापि न बाधकान्मुक्ति-
रित्याह । याज्ञमुक्तमित्यादि ।

याज्ञमुक्तं यदा चित्तं तदा सर्वं तथागताः ।

15 याज्ञमित्युपलक्षणं । याहकादिमुक्तमपि वेदितव्यं । अथ वा
याज्ञाधीनं याहकत्वमिति तदभावाद्वाहकाभावः । याहकाभावे
च तदुपकल्पितस्याभिसाप्यस्याभावात् । अभिसापस्याभाव इत्यु-
पदर्शयितुं याज्ञमुक्तमित्युक्तं । याज्ञाद्याकारविविक्तं । अद्वय-

¹ See M. Vrttt, 116, n. 1.

² From a second hand. First hand vastu vastu nama—Tib. has: de sems
gcig-pu ſiḍ yod-par gyur-pa de-lta-na... = tac eittakutā syāt tathāpi....

स्वभावं यदा सर्वस्य जगतश्चित्तं । तदा तस्य चित्तस्य सर्वसत्त्व-
संतानान्तर्गतत्वात्सर्वसंसारिणः सत्त्वास्तथागता बुद्धा भगवन्तः
प्राप्नुवन्ति । न कश्चित्पृथग्जनः स्यात् । ततश्च संक्षेपप्रज्ञाणा-
यार्थमार्गभावनावैयर्थ्यप्रसङ्गः । न चैवं ॥ तस्मात्सत्यपि शास्त्र-
प्राप्तकवेधुर्ये भावाभिनिवेशस्य तदवस्थत्वाच्च सर्वथा संक्षेप- 5
प्रज्ञाणमित्यभिसंधायाह । एवं चेत्यादि ।

एवं च को गुणो लब्धश्चित्तमात्रेऽपि कल्पिते ॥ ३०

एवं चेति निपातसमुदायः । एवं सतीत्यस्मिन्नर्थे । अथर्थे
चकारः । एवमपि स्वीकृते को गुणो लब्धो । नैव कश्चित् ।
चित्तमात्रेऽपि विज्ञप्तिमात्रतायामपि कल्पितायां कल्पनया 10
समारोपिते^१ । अद्वयतत्त्वपरिज्ञानान्त्रयेऽपि सर्वसत्त्वसंताने रागा-
दीनां पर्यवस्थानात् ॥

नन्वेतत्समानं निःस्वभाववादिनो भवतोऽपीति समानदूष-
णतामापादयन्नाह । मायोपमत्वेऽपीत्यादि ।

मायोपमत्वेऽपि ज्ञाते कथं क्लेशो निवर्तते । 15

मायोपमत्वे मायास्वभावत्वेऽपि [151^a] जगतो ज्ञाते । कथं
क्लेशो निवर्तते । कथं रागादिगणः प्रहीयते । इति पृच्छति ।
किमत्र प्रज्ञाणानुपपत्तिकारणं यत्पृच्छसीत्याह । यदा माये-
त्यादि ।

यदा मायास्त्रियां रागस्तत्कर्तुरपि जायते ॥ ३१

इदमत्र प्रहाणानुपपत्तिबीजं दृश्यते । यदा मायास्त्रियां
मायाकारविनिर्मितायामवसायां रागः संरक्तचित्तता जायत ।
उत्पद्यते । कस्य जायते । तत्कर्तुरपि । न केवलं यद्ग्रामोदनाद्य
5 सा विनिर्मिता तेषामेव जायते । किं तु तथा मायास्त्रियाः
कर्तुर्निर्मातुरपि जायते । इत्यपिशब्दार्थः ॥ यदा हि परचित्त-
विभ्रमसंपादनार्थं मन्त्रौषधिसामर्थ्यविनिर्मितां सर्वाङ्गप्रत्यङ्गाव-
यवसङ्घपरिपूर्णमभिनवयौवनशोभासंपत्समापन्नां प्रसन्नमनो-
हरवर्णां लावण्यातिशयशालिनीमतौव तदाकारनिर्माणप्रवीणः
10 कश्चिन्मायाकारो जनपदकल्याणौ स्त्रियमुपदर्शयति । तदा न
तावन्नदन्ये तामभिसमीक्ष्य मन्त्रयश्चरप्रहारान्तरथयितचेतसो
जायन्ते । अपि तु योऽपि स तस्याः कमनीयकामिसंपदः
कामकलाकौशलोत्कृष्टतमूर्तेरभिनिर्माता । मया स्वयमेव चैषा
विरचितेति । तत्सुभावविचक्षणः । योऽपि कामकलया परम-
15 दशमासादयन्न कथं चिदपि चेतः संधारयितुमशं ॥ तत्कथं
मायोपमत्वेऽपि निश्चिते संसारसंततिच्छेदः स्यात् ॥

एतत्परिजिहीर्षन्नाह । अप्रहीणा हि तदित्यादि ।

अप्रहीणा हि तत्कर्तुर्ज्ञेयसंक्षोभवासना ।

तद्दृष्टिक्रमे तस्यातो दुर्वला शून्यवासना ॥ ३२

20 चिर्यन्मादर्ये । नैतदूषणमस्माकमासज्जते । यस्मादप्रहीणा-
ऽनिवृत्ता । तत्कर्तुर्मायास्त्रीनिर्मातुः । किमप्रहीणा ज्ञेयसंक्षोभ-

वासना । श्रेयसंक्षेपः सस्रभावतासमारोपादायज्ञादिः^१ । तस्मात्-
समारोपो वा । श्रेयावरणं यावत् । तस्य वासना । अनादि-
संसारजन्मपरम्पराभ्यस्तमिथ्याविकल्पजनिततद्बोधभूतचित्तसंतति-
संस्काराधानं^२ । तस्या अप्रहीणत्वात् ॥

नन्वेतत्समानं विज्ञानवादिनोऽपि प्रतिविधानं । तस्याप्यद्वय- ५
तत्त्वस्य सत्त्वेऽपि । आगन्तुकसंक्षेपवासनाया अप्रहीणत्वात् । न
सर्वं तथागता भवन्ति ॥ नैतत्समानं । यस्मादभावात्मानो
मलाः कार्यकलाविकला नावरणं भवितुमर्हन्ति । इत्युक्तमेव ।
अस्माकं तु निःस्वभावमेव जन्यं जनकं चेति न समानं ।

सा यस्मादप्रहीणा । अतोऽस्मात्कारणात् । तद्वृष्टिकाले । 10
तस्या श्रेयसस्रभावताया^३ दृष्टिरुपलब्धिः । तस्याः काले । तस्या
वा मायास्त्रिया दृष्टिकाल उपलब्धकाले । तस्येति अप्रहीण-
संक्षेपवासनस्य द्रष्टुः । दुर्बला शून्यवासनेति । शून्यस्य शून्य-
तत्त्वस्य शून्यताया वेति विषयः । ह्यन्दानुरोधाद्भावप्रत्ययस्य
लोपं कृत्वा शून्येति निर्देशः । वासना संस्काराधानं । सा 15
दुर्बला सामर्थ्यविकला । आरोपितस्य दर्शनात् ॥ अतस्तदा
भाववासना बलवती । कथं तर्हि सा निवर्तत इत्याह । शून्य-
तेत्यादि ।

^१ sa°, not sat°. Tib. rañ-bzhin dan bcas-par...

^२ hbyun-ba dan de sa-bon-du gyur-pai sems-kyi rgyun-gyis hdus-byas-pa
yin-te.

^३ sa (jñeyasa°), not translated in Tib.—First hand: °bhāvatayā (Tib. :
rañ-bzhin-du). Second hand: °tāyā.

शून्यतावासनाधानाद्दीयते भाववासना ।

शून्यताया मायास्वभावनिःस्वभावताया वासना । तस्या
आधानं । आवेधः । अभ्यासेन दृढीकरणमिति यावत् ।
तस्मादिरुद्धप्रत्ययात् । दीयते निवर्तते । वज्रिसन्निधाना-
5 ष्छीतस्यर्गवत् । किं भाववासना । अनवरागसंसारभ्यक्तवस्तु-
सद्वाहाध्यवसानवासना । तस्या भूतार्थत्वात् । वस्तुनिजस्वभाव-
त्वाच्च । इतरस्या अलीकत्वादागन्तुकत्वाच्च ॥

ननु भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वा । इति
नाभिनिवेशं प्रति कस्यदिशेषः^१ । तस्यापि कल्पनास्वभावा-
10 नतिक्रमात् । यदाह ।

शू[^{152*}]न्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् वभाषिरे ॥ इति ॥

एतत्परिहर्तुमाह । किं चिन्मास्तीत्यादि ।

किं चिन्मास्तीति चाभ्यासात्सापि पश्चात्प्रदीयते ॥ ३३

15 किं चिदिति भावो वा शून्यता वा । नास्ति न विद्यते ।
चशब्दः पूर्वापेक्षया । समुच्चये । इत्येवं चाभ्यासात् । भाववासना-
प्रहाणस्य पश्चात्सापि शून्यतावासनापि प्रदीयते । निवर्तते ॥
अयमभिप्रायः । शून्यताआवेधो^२ हि भावाभिनिवेशस्य प्रति-

^१ See above 368.6.

^२ So Ms.

पञ्चत्वात् । प्रहाणोपायभूतो । ऽधिगते सोपेये पश्चात्कोसोप-
मत्वात्^१ । उपायस्यापि प्रहाणमनुष्ठायते । एतदेवाह ।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतान्मृतदेशना ।

यस्य तस्यामपि ग्राहस्त्वयासाववसादितः ॥ इति^२ ॥

स्यादेतत् । यदि नाम किं विश्वासीति मनसिकारा- 5
भ्यासाद्भवति शून्यतावासनायाः प्रहाणं । तथापि तदभ्यासात्पुन-
रभावकल्पना^३ प्रवर्तमाना निवर्तयितुमशक्या । ततश्च गण्ड-
प्रवेशेऽचितारानिर्गमो जात इति^४ तदवस्थं तव दौर्घ्यमित्य-
चाह । यदा न लभ्यत इत्यादि ।

यदा न लभ्यते भावो यो नास्तीति प्रकल्प्यते । 10

तदा निराश्रयोऽभावः कथं तिष्ठेन्मतेः पुरः ॥ ३४

इयमपि^५ विचारेण नावतिष्ठत इति ॥ यो भावो नास्तीति
प्रकल्प्यते । यस्य भावस्य प्रतिषेधः क्रियते । स यदि विचार्य-
माणो निःस्वभावतया न लभ्यते । न प्राप्यते तैमिरिकोपलम्ब-
केशस्तबकवत् । तदा निराश्रय इति । यस्यासौ परिकल्पितो 15
भावः । तस्य संबन्धिनो ऽभावात् । निराश्रमः । अभावः । कल्पना-

1 Ms. *kālopatravāt*—But Tib. *gsins = kola* (Foucaux) = *Floss (Pet. W.)
=raft.—Pāli, *kullo*.

2 See supra 359.8. I prefer the reading *gasya*.—Tib. *hdi ni khyed-kyis*
spans lags ces.

3 Ms. *ābhāsakalpanā*.—Tib. *dāos-po-med-pai rnam-par-rtog-pa = abhāva-*
vikalpa.

4 *lba-ba bcug-pa-las mig-hbras hbyun-ba bzhin-du*.

5 *iyam abhātakalpanā*.

विदग्धितमूर्तिः । कथं तिष्ठेन्नतेः पुरः । कथमसौ विचारेण
बुद्धेरपतः प्रतिभासेत । खल्वमेव भावनिःस्रभावतायां निवर्तते ॥

अथ वा अन्यथावतार्यते । भवतु नाम शून्यतायन्त्राधाना-
द्भाववासनाविनिवृत्तिः^१ [152^b] । तत्प्रतिषेधाभावादभावाभि-
५ निवेष्टुं^२ केन वार्यते । इत्यत आह । यदा न लभ्यत इत्यादि ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

अथमत्र समुदायार्थः । संबंधमशून्यता हि भावाभिनिवेष्ट-
प्रहाणाद्योपादीयते । सापि शून्यता शून्यताभिमुखीकरणात्प्र-
त्याप्रहीयते । यापि च कथं सिद्धावकल्पना जायते । सापि
१० समनन्तरविचारेण निवर्तते ॥ अत एवेतत्समस्तकल्पनाजाल-
निवर्तनाय भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां विस्तरेणाध्यात्मशून्यता-
दयो ऽष्टादश शून्यताः प्रोक्ताः^३ ॥ न च शून्यता भावाद्यति-
रिक्ता मावस्यैव तत्त्वभावतात् । अन्यथा शून्यताया भावाद्यति-
रेके धर्माणां निःस्रभावता न स्यात् । निःस्रभावता तत्त्वभाव
१५ इति प्रसाधितं प्राक् ॥

एतदपि प्रज्ञापारमितायामुक्तं । पुनरपरं सुभूते बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् सर्वाकारज्ञताप्रति-
संयुक्तैर्मनसिकारैः । एवं प्रत्यवेक्षते । न रूपशून्यतया रूपं शून्यं ।
रूपमेव शून्यं । शून्यमेव रूपं । न वेदनाशून्यतया वेदना

^१ bala = stobs.

^२ According to the Tib.—Ms.: tatpratipēdhād abhāvād abhini.^०

^३ See M. Vynt. 87; Dh.-s. XLI.

शून्या । वेदमेव शून्या । शून्यमेव वेदना । न संज्ञाशून्यतया
संज्ञा शून्या । संज्ञैव शून्या । शून्यमेव संज्ञा । न संस्कारशून्य-
तया संस्काराः शून्याः । संस्कारा एव शून्याः । शून्यमेव
संस्काराः । न विज्ञानशून्यतया विज्ञानं शून्यं । विज्ञानमेव
शून्यं । शून्यमेव विज्ञानमिति विस्तरः ॥

5

उक्तं च ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सेव ते मता ।

भावः सूतम्बो नास्तीति शिङ्गनादस्तवातुल्यः ॥ इति ।

इति न शून्यता धर्माद्वैतिरिक्ता । तस्माच्छून्यतायामपि
नाभिनिवेशः कर्तव्य इति [153^a] ॥

10

एवं सर्वविकल्पप्रत्यक्षम[या]त्¹ । समस्तावरणनिर्मुक्तिरप-
जायते । इत्युपदर्शयन्नाह । यदा न भाव इत्यादि ।

यदा न भावो नाभावो मतेः संतिष्ठते पुरः ।

तदान्यगत्यभावेन निरालम्बा प्रशाम्यति ॥ ३५¹

यदा न भावः परमार्थसत्त्वभावो मतेर्भुङ्क्तेः संतिष्ठते पुरो- 15
ऽपतः । नाभावः । नापि भावविरहितसत्त्वोऽभावः । यदा मतेः
संतिष्ठते पुरः । तदाऽन्यगत्यभावेन विधिप्रतिषेधाभ्यां गत्यन्त-

¹ Ms. *pratyastanamasta*^o; *māt* in margin.—Query: *pratyastāt*?—Tib. *nub-
pai-phyir* (*nub*=*paścima*, *astam*, *antardhānam*.)

² According to Tāranātha and to the Commentary of Vibhūticandra,
Cāntideva, when coming to this stanza, disappeared from the eyes of his
auditors.

राभावात् । उभयानुभयपक्षयोरेतद्व्यविधिप्रतिषेधात्मकत्वात् ।
 आभ्यामव्यतिरिक्ततयाऽनयोः संपदे तावपि संमृहीताविति ।
 निराश्रया । सदसतोरात्मन्यन्योरयोगात् । बुद्धिः प्रज्ञाम्यति ।
 उपज्ञाम्यति । सर्वविकल्पोपशमाक्षिरिन्धनवक्त्रिवत् । निर्दति-
 5 सुपधातीत्यर्थः ॥

कथं तर्हि सकलकल्पनाविरहादनेककल्पासंख्येयाभिलषितं
 परार्थसंपदुपायभूतं बुद्धत्वमधिगम्य परार्थमभिसंपादयति भग-
 वानित्यत्राह । चिन्तामणिरिति ।

चिन्तामणिः कल्पतरुर्यथेच्छापरिपूरणः ।

10 विनेयप्रणिधानाभ्यां जिनविम्बं तथेक्ष्यते ॥ ३६

चिन्तामणिरिति । चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । कल्प-
 तरुरिति । कल्पितफलदाता वृक्षविशेषः । स यथा विकल्प-
 मन्तरेणापि लोकानां यथाभवमिच्छायाः परिपूरणः । अभि-
 ज्ञापस्य संपादकः । जिनविम्बं तथेक्ष्यत इति संबन्धः ।

15 चतुर्मारज्याप्तिनो भगवान्¹ । पापकधर्मजयादा । जिनस्य
 बुद्धस्य भगवतः । विम्बं दाचिंशता महापुरुषलक्षणैर्विराजितं
 शरीरं । तथा तेन प्रकारेण । ईक्ष्यते । सर्वकल्पाभावेऽपि
 परहितसुखसंपादनसमर्थः प्रतीयते ।

¹ See Childers, *Gikpās.*, 198. 10, *Mhv.* III, 273. 281.

कथं पुनरेतदिष्टमात्रेण भविष्यतीत्याह । विनेयप्रणि-
धानाभ्यामिति । विनेयवशात् । ये बुद्धस्य भगवतो विनेयाः^१ ।
तदुपाधिफलविशेषप्रतिलभहेतुकुशलकर्मपरिपाकात्^२ । तद-
शात् । प्रणिधानवशाच्च^३ । [153^b] यत्पूर्वं बोधिसत्त्वावस्थाया-
मनेकप्रकारं भगवता सत्त्वार्थसंपादनं प्रणिहितं तस्याच्चेपवशात् । ८
कुलालचक्रभ्रमणाच्चेपन्यायेनाभाभोगेन प्रवर्तनात् । सर्वसत्त्वहित-
सुखसंपादनमुपपद्यते ॥

यदुक्तं । यस्यां रात्रौ तथागतोऽभिसंबुद्धो यस्यां च परि-
निर्हतो । ऽचान्तरे तथागतेनैकमण्यचरं नोदाहृतं । तत्कस्य
हेतोः । नित्यं समाहितो भगवान् । ये चाचरस्वरसतवैनेयाः 10
सत्त्वाः । ते तथागतसुखादूर्णाकोशादुष्णीषात् । ध्वनिं निखरन्तं
वृण्वन्तीत्यादि ॥

उक्तं च ।

तस्मिन् ध्यानसमापन्ने चिन्तारत्नवदास्थिते ।

निखरन्ति यथाकामं कुशादिभ्योऽपि देशनाः^४ ॥ 15

ताभिर्जिज्ञासितानर्थान् सर्वान् जानन्ति मानवाः ।

क्षितानि च यथाभयं क्षिप्रमासादयन्ति ते ॥ इति ।

^१ *gab sañs-rgyas bcom-ldan-hdas-rnams gdul-bya do-rnams gdul-bya = ye buddhabhagavatām vineyās te vineyāḥ.*

^२ *upādhi*, not translated in Tibetan.—*tad* = *de-rnams-kyi = teṣām.*

^३ *prañidhāna* = *snon-lam.*

^४ See *Āryatathāgataguhyasūtra*, quoted *Madh. Vṛtti* fol. 169 b.

^५ = *agron-mai sgra*.—See J.R.A.S., 1902, p. 374.

चतुस्रवे^१ ऽप्युक्तं ।

नोदाहृतं त्वया किं चिदेकमप्युक्तं विभो ।

कृत्स्नस्य वेनेयजनो धर्मवर्षेण तर्पितः ॥ इति ॥

एवमसाधारणं कारणमाख्याय पुनरन्यथा हेत्ववस्थाया एव
५ स तादृशः प्रभावातिशयविशेषो यदनाभोगेन^२ परार्थसंपादन-
समर्पकसमुपजायत इति कृत्स्नद्वयेनोपदर्शयन्नाह । यथा गारु-
डिक इत्यादि ।

यथा गारुडिकः स्तम्भं साधयित्वा विनश्यति ।

स तस्मिंश्चिरनष्टेऽपि विषादौनुपशामयेत् ॥ ३७

१० यथा गारुडिको विषतत्त्ववित् । स्तम्भमन्तसामर्थ्यः । स्तम्भं
काष्ठमयं वा पाषाणमयं वा अन्यदा साधयित्वा । मन्त्रेणाभि-
संस्कृत्य ममाभावादयमेव सर्वविषापहारचतुरो भविष्यतीति
विनश्यति । स्वयमुपरतथापारो भवति । स स्तम्भस्तेनाभि-
मन्त्रितः । तस्मिन् गारुडिके चिरनष्टेऽपि । प्रभूतकाकसुप-
१५ रतेऽपि । विषादौनुपशामयेत् ।^३ आदिशब्दाद्गुहादिविकारमप-
हरेत् । हान्दसंसमयं परिपाकयता मितो^४ पि उपधाया णिचि
ह्रस्वो न कृतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा [१५४*]^४ । एवं
गुह्यान्तसुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । बोधिचर्येति ।

१ So Ms.—*Bstod-pa-bshi las*.

२ See supra VIII. 1. 107.

३ Wanting in Tib.

४ Thus Ms.—See l'âq. VI, 4, 92.

बोधिचर्यानुरूप्येण जिनस्तम्भोऽपि साधितः ।
करोति सर्वकार्याणि बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृते ॥ ३८

यथाशब्दस्येत्याकर्षयति । तथा बोधौ बोधिनिमित्तं
बुद्धत्वाच्च चर्या [बोधिचर्या]^१ । बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृत इति ।
बोधिर्बुद्धत्वमेकानेकस्वभावविविक्तमनुत्पन्नानिबुद्धमनुच्छेदमशा- 5
श्रुतं सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तमाकाशप्रतिसमं धर्मकायाख्यं परमार्थ-
तत्त्वमुच्यते । एतदेव च प्रज्ञापारमिताशून्यतातयताभूतकोटि-
धर्मधात्वादिशब्देन संवृत्तिमुपादायाभिधीयते । इदमेव चाभि-
संधायोक्तं ।

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः । 10

धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विजानितुं ॥ इति ।^२

उक्तं च ।

अक्षयमनुत्पादमसंस्कृतमवाप्नुयं ।

आकाशं बोधिवित्तं च बोधिरहयलक्षणा ॥ इति ॥

तच्च सत्त्वं । अभिप्रायोऽस्येति बोधिसत्त्वः । तस्मिन्निर्वृतेऽपि । 15
अपिशब्दो भिन्नक्रमः । अप्रतिष्ठितनिर्वाणत्वेन परमां शान्तिं
गतेऽपि । हेत्ववस्थानिबुद्धौ^३ कलावस्थाप्राप्तौ चेत्यर्थः ॥ इत्युभय-
थापि सर्वथा कल्पनाविरहेऽपि सत्त्वार्थसंपादनमविकलमुप-
दर्शितं भवति ।

^१ bodhicaryā, from Tibetan.—I suppose that our text is incomplete.

^२ See Vajracchedikā, § 26.

^३ Ms. nirvṛtau or nirvṛtau.

स्यादेतत् । यदि भगवानुपरतसकलविकल्पात्ममतया
निवृत्तसर्वचित्तचैतन्यापारः । कथं तर्हि तथागतपूजा महाफला
वर्धत इत्याशङ्क्यमाह । अचित्तक इत्यादि ।

अचित्तके कृता पूजा कथं फलवती भवेत् ।

- ५ संवृत्तिचित्तविविक्ते भगवति कृता उपकृता । पूजा कारा-
विशेषः^१ । कथं फलवती भवेत् । सफला स्यात् । तथासत्युप-
भोक्तारि दायकदानपत्तीनां कथं पुण्यं भवेत् । अत्रोत्तरमाह ।
तुल्यैवेत्यादि ।

तुल्यैव पश्यते यस्मात्तिष्ठतो निर्वृतस्य च ॥ ३८

- १० तुल्यैव समैव । पश्यत आगमे प्रतिपाद्यते । यस्मात्तिष्ठतो
निर्वृतस्य च तस्मात्फलवती भवेदिति योजनीयं । तिष्ठतो-
ऽपरिनिर्वृतस्य । निर्वृतस्य निरुपधिनिर्वाणं [154^b] गतस्य पूजाया
नास्ति विशेषः ॥

- अथमभिप्रायो । द्विविधं हि पुण्यं । त्यागान्वयं च । त्यागा-
१५ देव यदुत्पद्यते । परिभोगान्वयं च । देयधर्मपरिभोगाद्यदु-
त्पद्यते । तत्र यदि नाम निर्वृते भगवति प्रतिपद्यीतुरभावा-
त्परिभोगान्वयं न भविष्यति पुण्यं परित्यागान्वयं च केन
वार्धते ।

अप्रतिगृह्यति कस्मिंश्चित्कथं परित्यागान्वयमपि पुण्यं । किं पुनः कारणं सति प्रतिपक्षीतरि भवितव्यं पुण्येन नासति । * कस्य चिदप्यनुभव[भाव]ादिति^१ चेत् । इदमकारणमेव । यदि हि पुण्यं परानुपपत्त्यादेव स्यात् । मैत्राण्यप्रमाद्यसम्यग्बुद्धिभाव-
नार्था^२ न स्यात् । तस्माद्बुद्धयं स्वचित्तप्रभवं परानुपपत्त्यन्तरे- 5
णापि पुण्यं । तथा व्यतीतेऽपि गुणवति तद्भक्तिकृतं स्वचित्ता-
द्भवेत्पुण्यं । न विरुध्यत इति ॥ अपि च । सर्वपुण्यपापसङ्गावे
सर्वेषामागमः^३ साक्षीत्याह । आगमाच्चेत्यादि ।

आगमाच्च फलं तच्च संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा ।

किमन्योपपत्त्यन्तरेण । आगमाद्भगवत्प्रवचनात् । फलं भग- 10
वत्पूजाकृतं । महाभोगतादिसङ्गणमवगम्यते । तच्चेति निर्दृता-
निर्दृते भगवति पूजायामेतावास्तु विशेषः । कस्य चित्तत्फलं
साधितं । कस्य चित्पुनः पारमार्थिकमभिमतं । एवमनन्तर-
विचारमनादृत्य विशेषेणोच्यते । संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा पुण्य-
पापक्रियायाः फलं भगवदागमात्मनीयते । तच्च चावयो- 15
रविवाद एव ॥

^१ *yañ oi-sta len-pa-po hga yañ med-pai-phyir-ro zhe-na = kasya cid api pratigrahitur abhāvāt.*

^२ *Ma. apramāṇa^२.—byams-pa tshad-ma-med-pa-la sogs dan.... = maitry-
apramāṇādi.^२*

^३ *sarvepām*, not translated in Tib.

तत्रेदमुक्तं भगवता पुष्पकूटधारणा^१ । ये के चिस्त्रिंश-
 २ विक्रीडित तयागतस्य पूजां करिष्यन्ति तिष्ठतो वा परिनिर्हृ-
 तस्य वा । सर्वे ते चियानादेकतरेण घानेन परिनिर्वाण्यन्ति ।
 यश्च यस्तु त्रिंशद्विक्रीडित तयागतमर्हन्तं सम्यक्संबुद्धं दृष्ट्वा
 ५ चित्तं प्रसादयेत् । प्रसन्नचित्तः सत्कुर्यात् । गुरुकुर्यात् । मान-
 येत् । पूजयेत् । उपचरेत् । साभेन शीवरपिण्डपातशयनासन-
 स्थानप्रत्य[१५५*]यभैषज्यपरिष्कारैः सर्वसुखोपधानैरुपतिष्ठेत् । यश्च
 परिनिर्हृतस्य तयागतस्य^२ सर्वपक्वमाचधातौ शरीरपूजां
 कुर्यात् । समो विपाकः प्रतिकाक्षितव्यः । तथा पूजायै नास्ति
 १० विशेषो नामाकारणं चेति ॥ उक्तं च ।

तिष्ठन्तं पूजयेद्यस्तु यस्यापि परिनिर्हृतं ।

समचित्तप्रसादेन नास्ति पुण्यविशेषता ॥ इति^३ ।

पुनरिदमुक्तं^४ । यश्च यस्तु पुनः त्रिंशद्विक्रीडित तयागतं
 वर्षशतं वा वर्षसहस्रं वा सर्वसुखोपधानेनोपतिष्ठेत् । यश्च परि-
 १५ निर्हृतस्य तयागतस्य चैत्ये बोधिसत्तपरिग्रहीतैकपुष्पमारो-
 पयेत्^५ । तयागतपूजायै जलाञ्जलिं शोपनामयेत् । जलेन
 शोपयिष्येत् । ईषिकापदं^६ वा दद्यात् । निर्मास्यं वापनयेत् ।

१ See *Qikās*, p. 173, n. 1.

२ Ms. *qaryapa*° = *yukṣa-hbra*.

३ = *Divyāvad*, p. 489. 3.

४ This passage occurs *Qikās*, 173. 13.

५ Qi. has : °*samgrhīta ska*°.

६ Qi. *lāikā*°; see Pot. W. *ipikā*, *ipikā*, *ipikā*.

उपलेपनप्रदानं वा^१ दीपप्रदानं वा कुर्यात् । आत्मनाः । एक-
क्रमपदस्यतिहारं^२ वातिक्रम्य वाचं भाषेत । नमस्तस्मै बुद्धाय
भगवत इति । मा ते अत्र सिंहविक्रीडित काङ्क्षा वा विम-
तिर्वा विचिकित्सा वा । यदसौ कल्पं वा कल्पग्रतं वा कल्प-
सहस्रं वा दुर्गतिविनिपातं गच्छेत् । नेदं स्थानं विद्यत इति ॥ ५

एतदवश्यमभ्युपेयमिति । सत्यबुद्ध इत्यादि ।

सत्यबुद्धे कृता पूजा सफलेति कथं यथा ॥ ४०

सत्यबुद्धे परमार्थमिति भगवति कृता पूजा सफलेति ।
फलवतीत्येतदपि कथं यथेति । कथमिवेत्युदाहरणमुपदर्शयति ।
नान्यद्वोदाहरणमागमादिति भावः । तस्मात्सर्वथा भगवत्पू- 10
जायां फलसङ्गाव आगमादवगम्यते ॥

शून्यतावासनाधानादित्यादि यदुक्तं । तत्र वैभाषिकादयः
सर्वधर्मशून्यतायाः सर्वावरणप्रहाणमसहमानाः । चतुरार्यसत्य-
दर्शनभावना च तदुपायमिच्छन्तः प्राहुः सत्यदर्शनत इत्यादि ।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं । 15

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानां दर्श-
नतः । [155b] उपलब्धितः साक्षात्कारणादित्यर्थः । दर्शनत इत्युप-
लक्षणं भावनातोऽपि द्रष्टव्यं ॥ तदुक्तं ।

^१ So Qi. and Ms. first hand — Qi. adds *pūṣpapradānam*.

^२ *Pada*, wanting in Qi. — *gom-pai gnas-skabs liga hos-tc* — See stabs.

क्षेत्रप्रज्ञासमाख्यातं सत्यदर्शनभावनात् । इति ।

तत्र दृष्टव्यं^१ सुतचिन्तावतो भावनार्था प्रवृत्तस्य । अष्ट-
भानापागकृत्तिकृत्युपस्थानभावनानिष्पत्तिक्रमेण^२ । अनित्यतो
दुःखतः शून्यतोऽनात्मतत्वेत्येतैः षोडशभिराकारैर्दुःखादिष्वर्थं
५ पश्यतः^३ । उदयगतादिष्वतुर्निर्वेधभागीयद्वारेण^४ दुःखे धर्मज्ञान-
चान्मयादिष्वष्टदशषण्णवचणस्य दर्शनमार्गस्य^५ ततः परं भावना-
मार्गस्याधिगमाद्दर्शनभावनाच्चेयनैधातुकक्षेत्रोपक्षेत्ररात्रिप्रज्ञाया-
त्^६ । 'अथाशुत्पादज्ञानोत्पत्तिरित्यार्थसत्येषु संक्षेपतोऽभिसमच-
क्षमः । इत्यमार्थसत्यदर्शनतो मुक्तिरच्यते ।

10 तस्मादत एव मुक्तिरस्य । शून्यतादर्शनेन किं । शून्य-
तायाः सर्वधर्मनिःस्रभावताया दर्शनेनाधिगमेन साक्षात्करणे-
नेति यावत् । किं । न किं चित्तप्रबोधनं । तदपरस्य मुक्तेरपा-
यस्य विद्यमानत्वात् ॥ अथाह । न विनेत्यादि ।

न विमानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ॥ ४१

^१ *ahugs-pas = vuttasya.*

^२ On the *apubhabhāvanā*, see *M. vyut* § 52; on the *anāpānasmṛti*, *ibid.* 53; on the *amṛtyupasthāna*, *ibid.* § 58.

^३ The sixteen *āśāras*, see *M. vyut* § 54, 2-17; *Dh.-s.* 97.

^४ The four *nirvedhabhāgiyas*, *M. vyut.* § 55.—see *Divyāvadāna*, 240, 20; *Wassilief* 246; *Qarad. Candra Das* 355; *Nettip* 15.

^५ See the sixteen *Kāntijñānakṣapas*, *M. vyut* § 56, *Dh.-s.* XLVI. The last (*mārga* 'nuyajjāna'), being a *phala*, is not a part of the *darpaṇamārga*.

^६ *Traidhātuka*, see for instance *M. vyut* § 109, 65-67.—*darpaṇabhāvanā-koṣa*, *ibid* § 109, 68-69, and many Pāli and Sanskrit references.

^७ See *M. vyut* § 57, 9 *hayaajjāna*, 10 *anupāda*°.

नोपायान्तरमस्ति । तस्मादित्यर्थः । इदं महार्थं तत्त्वं^१ ।
 तथा हि । सर्वं एव हि भावा चारोपितमनारोपितं चेति
 रूपद्वयमुपपन्नम् । तत्र चतद्विद्याप्रवाहितमारोपितं रूपं
 तत्सर्वजनसाधारणमिति न तदुपपत्त्येः संक्षेपप्रज्ञासुपपद्यते ।
 अन्वया सर्वं वास्तवनास्त्यागताः क्षुरिति प्राचीनप्रसङ्गः । इत्य- 5
 नारोपितमेव तत्त्वमनु[प]लभ्ययोगेऽधिगम्यमानमज्ञानास्तवद्वयाद्यं^२
 सामर्थ्यवदुपपद्यते । तच्च प्रज्ञया विवेच्यमानं सर्वधर्मानुपलभ-
 यत्यमवसितमिति सर्वधर्मशून्यतैव सर्वावरणविभ्रमप्रज्ञायाच
 पटीयसीत्यवगम्यते ॥

इति युक्तितो निरूपितं प्राक् । निरूपयि[156*]क्यते च 10
 पश्चात् । इह पुनरागमत एवैनमर्थमवपादयितुं ।

न विनाशेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ।

इत्युक्तवान् ॥ यदुक्तं प्रज्ञापारमितायां । भगवानाह । इह सुभूते
 बोधिसत्त्वो महाशयः प्रज्ञापारमितायां परम् रूपं भाव इति
 न भावयति । वेदनां भाव इति न भावयति । संज्ञां भाव 15
 इति न भावयति । संस्कारान् भाव इति [न भावयति] ।
 यावन्मार्गाकारज्ञतां भाव इति न भावयति । यावत्सर्वाकार-
 ज्ञतां भाव इति न भावयति ।^३ सर्ववासनानुसंधिक्षेपप्रज्ञायां
 भाव इति न भावयति । तत्कस्य हेतोः । नास्ति भावसंज्ञिनः

^१ Tib. = idam arthasya tattvam.

^२ Mi-ges-pa dan sag-pa zad-pai chod-du nas-pa. Contrast the sixth
 abhijñā : śaravakṣayajñāna.

^३ Sarva is wanting in Tibetan.

प्रज्ञापारमिताभावना । यावन्नास्ति भावसंज्ञिनो दानपारमिता-
 भावना । नास्ति भावसंज्ञिनोऽध्यात्मशून्यताभावना । यावन्नास्ति
 भावसंज्ञिनोऽभावस्वभावशून्यताभावना । नास्ति भावसंज्ञिनः
 षड्भिज्ञाभावना^१ । यावन्नास्ति सर्वसमाधिसर्वधारणीमुख-
 5 तथागतबलवैशारद्यप्रतिसंविन्नहर्मैर्भीमहाकरुणाऽऽवेष्टिकमुद्ध-
 र्मार्गा भावना । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स^२ भाव एषोऽह-
 मिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । दाने ग्रीले चान्तौ वीर्ये ध्याने
 प्रज्ञायां । एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । अध्यात्मशून्यतायां
 यावद्भावस्वभावशून्यतायां षट्स्वभिज्ञासु । यावत्सर्ववासनानु-
 10 संधिक्षेयप्रहाण एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । यस्य द्वयो-
 रन्तयोः सक्तस्तस्य नास्ति मोक्षः । तत्कस्य हेतोः । नास्ति
 सुभूते भावसंज्ञिनो दानं । यावन्नास्ति प्रज्ञा । नास्ति मार्गा ।
 नास्ति ज्ञानं । नास्ति प्राप्तिः । नास्त्यभिसमयो । नस्त्यानुलो-
 मिकी^३ चान्तिः । नास्ति रूपस्य परिज्ञा । नास्ति वेदनायाः
 15 परिज्ञा । यावन्नास्ति प्रतीत्यसमु[156^b]त्पादस्य परिज्ञा ।
 नास्त्यात्मसत्त्वजीवजन्तुषोषपुद्गलमनुजमानवकारकवेदकजा-
 नकपशुकसंज्ञायाः परिज्ञा । यावन्नास्ति सुर्ववासनानुसंधिक्षेय-
 प्रज्ञास्य परिज्ञा । कुतः पुनरस्य मोक्षो भविष्यतीति ॥

^१ See *M. vyut* § 87; *Dh.-s.* XLI.

^२ Five *abhiññās*, *Dh.-s.* XX; six *abhiññās*, *M. vyut* § 10.

^३ In margin, from a second hand, *sarva*.—*hdi-ltar de dños-po-la hdi*
bdag-go..... *sakta* = *ohaga*.

^४ See notes to *Dh.-s.*, CVII.—*ānulomikī*, *s*^o from a second hand.

अत एव पुनस्तथैवोक्तं ।

भगवानाह । एवमेतत् कौशिक एवमेतत् । येऽपि तेऽभूव-
 क्षतीतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमामेव प्रज्ञा-
 पारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धाः । येऽपि ते
 भविष्यन्थनागतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमा- 5
 मेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोक्ष्यन्ते ।
 येऽपि त एतर्हि दृग्दिग्लोकधातुषु अप्रमेयासंख्येषु तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तिष्ठन्ति भ्रियन्ते यापयन्ति धर्मं देशयन्ति
 तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि-
 संबुद्धाः^१ । येऽपि तेऽभूवक्षतीतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्सं- 10
 बुद्धानां आवकाः । येऽपि ते भविष्यन्थनागतानां तथागता-
 नामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां आवकाः । येऽपि त एतर्हि प्रत्यु-
 त्पन्नानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां आवकाः । तेऽपी-
 मामेव प्रज्ञापारमितामागम्य स्रोतश्चापत्तिकक्षं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति च । येऽपि तेऽभूवक्षतीतेऽध्वनि प्रत्येकबुद्धाः । याव- 15
 तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य प्रत्येकबोधिं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति च ॥ तत्कस्य हेतोः । अत्र प्रज्ञापारमितार्था सर्वाणि
 त्रीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरनिमित्तयोगे-
 नानुपलम्भयोगेनानुत्पादयोगेनासंक्षेपयोगेनाव्यवदानयोगे[157*]-
 न । यावत्तत्पुनर्लोकव्यवहारेणपरमार्थयोगेनेति^२ विस्तरः ॥ 20

^१ From a second hand: abhisambudhyante.

^२ hjig-rten-gyi tha-sñad-kyis yin-te don-dam-pai theul-gyis ni ma
yin-no.

उक्तं च ।

बुद्धैः प्रत्येकबुद्धैश्च यावकैश्च निषेविता ।

मार्गस्त्वमेका मोक्षस्य नास्त्वन्य इति निश्चयः ॥ इति ।^१

एतन्महायानवचनमवहमान आह । नन्वसिद्धमित्यादि ।

५ नन्वसिद्धं महायानं ।

ननु भो शून्यतावादिन् । महायानमागमत्वेन ममासिद्ध-
मसंमतं । तदस्योपन्यासो न सार्धंनतया साधुः ॥ अथ परस्य
समानपरिहारदूषणमाह । कथमित्यादिना ।

कथं सिद्धत्वादागमः ।

10 यदि महायानमसिद्धं । कथं केन प्रकारेण तदीयागमो
भगवद्वचनमिति सिद्धः । तत्र न किं सिद्धागमतत्प्रसाधकं
प्रमाणमुत्पश्यामः ॥ परः परिहारमाह । यस्मादिति ।

यस्मादुभयसिद्धोऽसौ ।

यस्मात्कारणात् । उभयस्य तव मम च सिद्ध आगमत्वेन
15 निश्चितोऽसौ ममागमः । न हि महागमे भवतोऽपि महा-
यानासुखादिनो बुद्धवचनत्वेन विप्रतिपत्तिरस्ति । तस्मात्सिद्धो-
ऽसौ । न तु महायाने न मम संप्रतिपत्तिः । तेनेदमेवोत्तरं
भवतोऽपि स्यात् ॥ सिद्धान्तवाचाह ।

^१ See *Prajñāp.*, edit. by Rājendralāl, p. 3.

^२ sgrub-par-byed-pa-ñid-du.

न सिद्धोऽसौ तवादितः ॥ ४९

इति । अद्यप्युभयसिद्धत्वं तदागमस्यागमत्वसिद्धौ हेतुः ।
तदापि नैतद्वक्तव्यमसिद्धत्वात् । यस्मात्तत्रैव तावदसौ तदागमो
न सिद्धः । कदा । आदितः । आदौ तत्त्वोकारात्पूर्वं । न
आभ्युपगमात्प्राक् तव कथं सिद्धयसौ सिद्धः । इत्युभयसिद्धत्व- ४
मसिद्धत्वादसाधनं ॥

अद्यप्युभयसिद्धत्वमसिद्धं । इदं तर्हि साधनमस्य यदुद्विग्न-
परंपरयाच्चायासातं बुद्धवचनत्वेन । 'यच्च सूत्रेऽवतरति । विनये
संयुज्यते । धर्मतां च न विमोक्षयति । तद्बुद्धवचनं नान्यदित्य-
चाह । यत्प्रत्ययेत्यादि ।

10

यत्प्रत्यया च तच्चास्या महायानेऽपि तां कुरु ।

यः प्रत्ययो निबन्धनं । अस्या आस्त्रायाः सा तयोक्ता ।
यत्प्रत्यया यन्निबन्धना । आस्त्रा आदेयता आदरः । तच्च
स्त्रा[157^b]गमे । तां 'तत्प्रत्ययामास्त्रां । इह महायानेऽपि कुरु
विधेहि । महायानेऽप्युक्तस्त्रास्त्राकारणस्य विद्यमानत्वात् ॥ 15

इदं पुनः सर्वप्रवचनसाधारणमव्यभिचारि अक्षयं यदुक्त-
मन्वाग्रवचसोदगसूत्रे^१ । अपि तु मेघेष चतुर्भिः कारणैः प्रति-
भातं सर्वबुद्धभाषितं वेदितव्यं । कतमेवचतुर्भिः । इह मेघेष

^१ Ms. *tae sa...*—*gañ yañ mdo-sde-la hjug....*

^२ From a second hand : *yatpratyaśm*.

^३ See *Qikpa*, p. 15, l. 18-22.—Comp. *Subhāsitasutta*, in *Suttanipāṭa*, Paus-
böll, p. 71.

प्रतिभानमर्थोपसंहितं^१ भवति नागर्थोपसंहितं^२ । धर्मोपसंहितं ।
 भवति नाधर्मोपसंहितं । क्लेशप्रहायकं भवति न क्लेशविवर्धकं ।
 निर्वाणगुणानुग्रहसं^३दर्शकं भवति न संसारगुणानुग्रहसंदर्शकं ।
 एतैस्तुभिः^४ पेयाञ्च ॥ यस्य कस्य चिन्मैत्रेय । 'एतैस्तुभिः'
 ५ प्रतिभाति । प्रतिभास्यति वा । तत्र आद्वैः कुलपुत्रैः कुलदुष्टि-
 त्वभिर्वा बुद्धसंज्ञोत्पादयितव्या । शास्त्रसंज्ञां कृत्वा स धर्मः
 श्रोतव्यः । तत्कस्य हेतोः । यत्किं चिन्मैत्रेय सुभाषितं सर्वं तद्बु-
 द्धभाषितं^५ । तत्र मैत्रेय य इमानि प्रतिभागानि प्रतिचिपेत् ।
 नैतानि बुद्धभाषितानीति तेषु चागौरवमुत्पादयेत् । पुद्गल-
 १० विद्वेषेण तेन सर्वं बुद्धभाषितं प्रतिभानं प्रतिचिप्यं भवति । धर्मं
 प्रतिचिप्य धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन^६ कर्मणापायगामी भवति^७ ॥
 तदच धर्मताया [अ]विशोमनसेव^८ सम्यक्संज्ञणमुक्तं ॥

उक्तं च ।

यदर्थवद्बुद्धमपदोपसंहितं
 १५ त्रिधातुसंज्ञेन निवर्ण^७ वचः ।
 भवेच्च यच्छान्यनुग्रहसंदर्शकं
 तदुक्तमार्थं^९ विपरीतमन्यथा ॥ इति ।

१ *Qikāśa*. has *satyopasamhitam*, a°.

२ *Qikāśa*. has *ebhiṣṭaṭṭurabhiṣṭa*.

३ See *Ang.* N. IV, 164, 7.

४ *chos spaṅs-nas chos-kyis hphoṅs-par hgyur-bai las mñon-par hdu-yed-paṅ...*

५ Thus in *Qikāśa*.—Better *bhavatīti*.

६ *chos-ñid dan mi hgal-ba*.

७ *spoñ-byed*.

८ *M. Vyut.* § 66.

एतन्महायाने सर्वमस्तीति कथमुपादेयं न ज्ञात् ॥

अदुक्तं न चिद्भूऽप्यौ तदादित इति तत्र परो विशेष-
मभिधत्ते । न त्रयीमि यदावचोर्दयोः चिद्भुभचचिद्भुमिति ।
किं तर्हि । आवाभ्यामन्येषासुभयेषां मदागमः चिद्भु इत्युपा-
देयः । न महायानमेतद्विपरीतत्वात् । ते[158*]न नोपदेय- 5
मित्याह । अन्योभयेष्टेत्यादि ।

अन्योभयेष्टसत्यत्वे वेदादेरपि सत्यता ॥ ४३

यथावचोर्विवादाद्भूदत्वात्¹ । आवाभ्यामन्ये चे चे चिदप्रति-
पक्षा अभये² । तेषामिष्टं अभिमतं संमतमिति यावत् । तत्र
सत्यत्वे । यथार्थत्वे । अभ्युपगम्यमाने सति वेदादेरपि सत्यता । 10
वेदवाक्यस्य बोधनलक्षणस्य । आदिशब्दात्कणादादिवचनस्यापि
सत्यता । अमुषार्थता स्यात् । तथापि वादिप्रतिवादिभ्यामन्यो-
भयसंमतिः संभाव्यत इति तदप्युपादेयं भवतः स्यात् । तस्मा-
न्नायमपि विशेषः ॥

अथापि स्यात् । मदागमे बुद्धवचनत्वेऽविवादो न तु 15
महायाने । तेन य उपादेयो नेतरदित्याशङ्क्यमाह । सविवादं
महायानमित्यादि ।

¹ U-bu-cag rtsod-pa-dan-bcas-pai-phyir.

² Interpunction erased after *nbhaya*—Tib. gives no help: u-bu-cag-lus
gshan-pagan-su-dag gñi-ga-la grub-pa de-dag hdod-ciñ mlon-par hdod-pa
dan .. = ...nbhayatra pratipannās.

सविवादं महायानमिति चेदागमं त्यज ।

तौर्थिकैः सविवादत्वात्त्वेः परेऽगमान्तरं ॥ ४४

सविवादं सविप्रतिपत्तिकं महायानं । के चिदुद्भवजनतया
प्रवृत्त्यङ्गमिच्छन्ति । के चित्तादिपरीतसमारोपाप्नेच्छन्ति । इति
5 हेतोः । चेद्यदि न पाद्यं तदा । आगमं त्यज । आगममपि
विजहीहि । सोऽपि न प्रवृत्त्यङ्गं^१ स्यात् ॥ कस्मात् । तौर्थिकै-
र्मौमांसकादिभिः सविवादत्वात् । विप्रतिपत्तिसंभवात्^२ । परि-
त्यागमर्हति । न केवलं तौर्थिकैः । अपि तु स्वयूषैरित्याह ।
क्षैरिति । चतुर्निकायमष्टादशभेदभिन्नं^३ भगवतः शास्त्रं^४ ।
10 तत्रैकमेव निकायस्यानेकभेदसंभवात् । स्वयूषैरपि परस्पर-
विवादः संभवति ।

क्षैरिति स्वनिकायान्तर्गतभेदान्तरावस्थितैः । परैरिति
अन्यनिकायव्यवस्थितैः । अकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । सवि-
वादत्वात् । आगमान्तरं त्यजेति संबन्धः । तदभ्युपगतादागमा-
15 दन्य आगम आगमान्तरं । तदपि सविवादत्वात् स्वीकार-
मर्हति । तदागमस्यापरापेक्षया सविवादत्वं समानमिति
परित्या[158*]गे तुल्य एव न्यायः ।

अथ वा क्षैरिति । एकभेदव्यवस्थितैः सौचान्तिकाभिधर्मै-
कवैतथिकैः^५ परस्परं सविवादत्वात्सूत्राभिधर्मविनयाः परित्याग-

^१ h'jug-pai yan-lag.

^२ log-par rtogs-pa srid-pai phyir.

^३ sde-pa bshl-las boo-brgyad-dn gyes-pa...

^४ Vainayika wanting in Tibetan.

मर्हन्ति । अस्ति श्लोकभेदावस्थितानां शौचामिकादीनामन्योन्यं
विवादः । परैरिति एकनिकायामितभेदान्तरगतैः ॥ एतेन
चक्षुः । शुद्धपर्वक्रमेणाद्यायायातं बुद्धवचनमित्यादि । तदनेनैव
प्रत्याख्यातं द्रष्टव्यं । न ह्यविस्मृतसंप्रदायानामन्योन्यस्य विवादो
युक्तः । न च सर्वश्रवणेषु परस्परारुतिरस्ति । न च सूत्राभि- ४
धर्मविनयानां परस्परमेकवाक्यता भवतः संभवति । तत्कथं
सूत्रादिसंख्यन्तं^१ बुद्धवचनमे हेतुवत् । तस्माद्यत्किं चिदेतत् ॥

एवं समानपरिहारदूषणतामभिधाय पुनर्विशेषेण परस्पा-
न्यपगमे दूषणमुक्तावयवाच्च^२ ।

शासनं भिक्षुतामूलं भिक्षुतैव च दुःस्थिता । 10

शासनमित्यादिनोपक्रमते । शासनं भगवता हिताहित-
स्त्रीकारपरिहारदेशनाकषणं । तच्च भिक्षुतामूलं ॥

अथ वा । आगमविप्रतिपत्तिमानुसङ्गिकीं परिचमाप्य
चक्षुः ।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं । 15

इति निराचिकीर्षवाच्च । शासनमित्यादि ।

शासनमिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्याज्ञाप्रणयनं । तद्विषु-
तामूलं । भिक्षुभावो भिक्षुता सैव मूलं कन्दो यस्येति तत्त-

^१ mdo-sde-la-sogs-pa dah mthun-pa.

^२ The Ms. Burn. 90 has here the following stanza : parasparavirodhatvā
ced vinayān api tyaja, viruddhasattvatusyartham vākyam ekam kim icchasi,
with the unmetrical readings : vinayān dvān api tyaja, vākyatvam ekam.

चोक्तं । तत्प्रतिष्ठत्वात् । यथा किञ्च दृढमूलो दृढधिरमव-
स्थितिमनुभूयन् काष्ठग्राह्याप्रग्राह्यापन्नपुष्पफलच्छायादानसंता-
पाद्यपहरणसमर्थो भवति । तथा भगवतोऽपि ग्रासनकल्पपादपो-
भिषुताकन्दमासाद्य 'स्रुत्युपस्थानसम्पन्नप्रज्ञाचङ्छिपादेन्द्रियवश-
८ बोध्यप्रधानाह्वयसमाधिसमापनिबोधिपाञ्जिकायां [159*] छात्र-
मार्गभ्रामर्यफलसंपन्न चङ्छिप्रातिहार्यादिभिः क्लेशोत्पन्तापाद्यप-
हरणपटुर्भवति । इति भिक्षुताया मूलसाधर्म्यं ।

'तच्च संज्ञाभिक्षुः । प्रतिज्ञाभिक्षुः । भिक्षणग्रीवो भिक्षुः ।
ज्ञातिचतुर्थकर्मणोपसंपन्नो भिक्षुः' । भिक्षुक्लेशो 'भिक्षुरिति पञ्च-
10 प्रकारो भिक्षुः । तच्च चतुर्थपञ्चमं द्रव्यमयं । इतरेषां समा-
नाभिधानमात्राभिधेयत्वात् । तदुभयमपि ग्रासनावस्थाननि-
दानमविद्वद्वं । तथापि भिक्षुक्लेशो भिक्षुः प्रधानं । तद्वैवेच-
यद्वयं । तद्भावी भिक्षुता ॥

'सा चार्यसत्यदर्शनतो न संगच्छत इत्याह । भिक्षुतैव
15 चेत्यादि ।

भिक्षुता भिक्षुक्लेशता । क्लेशप्रहाणमिति यावत् । सो ब्रह्म-
व्यान्तरं समुच्चिन्त्यन् हेतौ वर्तते । यस्मात्सा भिक्षुतैव दुःखिता ।

1 See Dh.-s 43-50, 83; M. vyut. § 67-68.

2 See M. vyut. 270, 37-41, where the third bhikṣu is called : *bhikṣuta itī bhikṣuḥ* ?

3 Ms. first hand° *karmodayasampanno*; second hand° *karmādyupa*°.—Tib. *las-kyis bden-par rdsogs-pal*.

4 See *Abhidh-k-v.* (fol. 300 n): *bhinnekleśatvād bhikṣur ity arhan*.

शून्यतादर्शनमन्तरेणाद्यमद्यसा चेवस्यस्यदर्शनतो न युज्यते ।
तस्मात्स्यदर्शनतो सुप्तिरिति न वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ चेवा
वा दुःखिता । सावस्यमनचित्तानामिति । सहावस्यमेव वक्त-
विनिवेगेन वर्तते इति सावस्यमनं । तस्माद्दुःखं चित्तं चेवा
योगिनां ते तथोक्तास्तेषामिति । यतस्ते दुःखादिसत्यं क्लेशवि- 5
संयोगं च वस्तुत्वेनावस्यमन इति मतं भवतां । अतस्तेषामुप-
स्यमदुष्टीनां दुःखिता । न निरास्यमनचित्तानां ॥

यत्पुनरुक्तं । स्यदर्शनतो सुप्तिरिति तद्विकल्पनीयं । द्विधा
हि स्यदर्शनं संभाव्यते । परमार्थतः संवृत्तितो वा । तद्यथासौ
विकल्पः । तदा नास्माकं विप्रतिपत्तिः । अस्मात्पक्षस्य प्रधान- 10
त्वात् । सर्वधर्माणामस्माभिः परमार्थतो दर्शनाभ्युपगमात् ।
अथ द्वितीयः । तच्च सहामहे । युक्तिविरोधात् । न हि
संवृत्तिस्यदर्शनान्मुक्तिरूप्यते सर्वसत्त्वानां सुक्तिप्रसङ्गात् । तथा
हि पुत्तागमाभ्यां [159] तत्तातत्त्वविवेचनात् । परमार्थस्य-
मेवाच क्लेशप्रहाणाय निश्चीयते न संवृत्तिसत्यं । तच्च सर्वधर्मा- 15
नुपस्यमलक्षणं । न हि तदन्तरेण संक्लेशनिवृत्तिर्युज्यते । साव-
द्भावाभिनिवेशस्यावत्कल्पना न निवर्तते । सावच्च कल्पना ताव-
दक्षयितमहिमानः संक्लेशाद्विक्तसंतानमथावस्यति । सावच्च संक्लेश-
ास्तावत्कर्मनिर्मितजन्मपरंपराप्रसवः । संसारोऽपि सुतरामथा-
वतप्रसरः प्रवर्तते । तस्मात्सर्वधर्मशून्यतैवाविद्याप्रतिपक्षत्वात् । 20
संसारसंततिविच्छिन्निहेतुरवशीयते । न चेवस्यं स्यदर्शनं ॥
इदमेवाचार्यपादैरुक्तं ।

सुक्तिस्तु गृह्यतादृष्टेस्तदर्थविशेषभावना । इति १^१
 यथार्थसत्यानि सत्यद्वयेऽनर्भवन्ति तथोपदर्शितमेव प्राक् ।
 इत्यक्षमतिप्रसङ्गेन ॥ अपि च ।

६ सायलम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं ॥ ४५ ॥

इति न केवलं भिक्षुता । किं तर्हि निर्वाणमपौत्यपेरर्थः ।
 निर्वाणं क्लेशविशेषयोगाभिरुपधिग्रेषं दुःस्थितं दुर्घटं ॥ तच्च भिक्षु-
 तायास्तावदसंगतिमाह ।

क्लेशप्रहाणान्मुक्तिश्चेत्तदनन्तरमस्तु सा ।

10 यदि चार्यसत्यदर्शनतः क्लेशाः प्रक्षीयन्ते । ततो विमुक्तिरप-
 जायते । तदा तदनन्तरं क्लेशप्रहाणात्मननन्तरमेवास्तु सा
 मुक्तिर्भवतु । भवत्येवं । को वै नामान्यथा ब्रूते । नैतदस्ति ।
 कुत इत्याह ।

दृष्टं च तेषु सामर्थ्यं निःक्लेशस्यापि कर्मणः ॥ ४६ ॥

15 चो हेतौ । दृष्टं प्रतिपन्नं । आगमतः । यस्मात् । तेषु प्रक्षीय-
 क्लेशेषु । चार्यमौद्गल्यायनार्थाङ्गुलीमात्रप्रवृत्तिषु । सामर्थ्यं फल-
 दानं प्रति शक्तिः । तस्माच्च तदनन्तरमेव मुक्तिरस्ति । कस्य

¹ Quoted *Subhāṣitasaṃgraha* (Muséon, IV, p. 897-1.) Liberation by the view of vacuity. Every meditation has that view for aim.

सामर्थ्यं दृष्टं । कर्मणः शुभाशुभफलफल । किं पूर्वमनायावि-
क्षायां क्षेत्रसहितस्य । नेत्याह । अक्षेत्रस्यापि । क्षेत्रसहका-
[180°]रिरहितस्यापि कर्मणः ॥ ननु च सत्यदर्शनादविद्यादि
प्रहीयते । तत्प्रहाणासंस्कारादिप्रहाणकर्मण्य दृष्ट्यापि प्रहीयते ।
दृष्ट्याविपक्षावमती^१ च पुनर्भवोत्पत्तिनिमित्ते । ततश्च तयो- ८
रभावात्तुपरहितबीजस्यैव^२ कर्मणः सद्भावेऽपि न किं विदि-
हन्यत इति । तदुक्तं ।

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसंचेतनावशात् ।

हीनज्ञानगतिजन्म^३ त्यक्त्वा चेतस्य जायते^४ ॥ इति ।

अथ वा दृष्टौव केवला पुनर्भवकारणं समुदयाकारमात्^५ । 10
उक्तं हि भगवता^६ । तच्च कतमत्समुदयार्थसत्यं । येयं दृष्ट्या
पौनर्भविकी मन्दीरागसहगता तच्च तच्चाभिनन्दिनी । यदुत
कामदृष्ट्या । भवदृष्ट्या । विभवदृष्ट्या चेति ॥ तदेवं यस्य दृष्ट्या
नास्ति तस्य प्रहीणसमुदयस्य कारणाभावाच्च पुनर्जन्मसंभवः ।
इति पराभिप्रायमुत्थापयन्नाह ।

15

तृष्ट्या तावदुपादानं नास्ति चेत्संप्रधार्यते ।

^१ sred-pa dan phyin-ci-log-dah-ldan-pa ni =^०vati [avidyā.]

^२ çun-phrag-med-pai sa-bon bshin-du.

^३ So first hand.—Second hand gater or gatair janma—Tib. dman-pai gnas-su skye-ba yin = hīnasthāne janma.

^४ First hand: te na ci ta nna jāyate; second hand: ci tta.—Tib. do spuṅs-pas ni skye-ba med = tat (mithyājñānam) tyaktvā na jāyate.

^५ So Ms.—kun-hbyun-ba rgya yin-pai-phyir = samudayakāraṇatvāt.

^६ The well-known definition—See *M. vyut.* § 244.120; *Itivuttaka* 58.

अविद्याप्रहाणानुष्ठा मुनर्भवोपादानं कारणं । तावन्नास्ति
न विद्यते । चेद्यदि संप्रधार्यते निश्चीयते । तदा नैतदुक्तं ।
यत उपलभ्यमानादृष्टीनामविद्याप्रहाणमनुपपन्नं । तद्भावानुष्ठाप्रहा-
णस्याप्यभावात् ॥ भवतु वा । तथाप्यभिधीयते ।

५ किमक्षिष्टापि तृष्णैषा नास्ति संमोहवत्सती ॥ ४७

अक्षिष्टापि सती क्लेशप्रसंयुक्तापि तृष्णा किमेषा भवद्यो-
गिना नास्ति न संभवति । कथमिव । संमोहवत् । अक्षिष्टा-
ज्ञानवत् ॥ इत्यमपि तृष्णा निषेद्धमशक्येत्याह ।

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनैषा च विद्यते ।

- 10 एषप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया च तृष्णा । सा वेदना
तृष्णाकारणमेवामस्ति । तृष्णा तु तत्कारणमविकलंऽपि कारणे न
समक्षीति कथमभिधातुं शक्यते । निरविद्यस्य^१ वेदनायामपि
तृष्णा न भवतीति चेत् । न भावाभिनिवेशिनां निरवि-
[165^b]द्यमेवाचिद्धमित्युक्तं । ततो यदि^२ अक्षिष्टाज्ञानवत्ता-
15 भ्युपगम्यते तृष्णा तथापि शून्यतादर्शनमन्तरेण न्यायवत्ता-
दापतति ॥

1 Tib. kha-na ma tho ba med-pa.

2 So Ms. *yadi akliṣṭa jñāna*°—ñon-moḥs-pa-oan ma-yin-pai mi-ṣas-pa yod
kyañ srod-pa khas mi lon-pa—*yady akliṣṭa-ajñāna-saty api nopagamyate*
११५३....

अथमपि समुदायार्थः । यदा सुक्तसंतानेऽपि^१ कर्मणः क्लृप्त-
दानसामर्थ्यमुपलभ्यते । इच्छा च वेदनासङ्गावे संभाव्यमाना ।
तदा क्षेत्रप्रज्ञाणमपि संदिश्यमानं कथमिव विमुक्तौ निश्चयं
कुर्वात् । तस्माच्च शून्यतामन्तरेण भिद्यता सुस्थिता प्रतिभा-
सत इति ॥ यदुक्तं ।

5

सावलम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं ।

इति तदुपपादयन्त्याह ।

सावलम्बनेन चित्तेन स्यातव्यं यच्च तच्च वा ॥ ४८

सावलम्बनेन सोपलम्बेन चित्तेन स्यातव्यमावक्तव्यं । यच्च तच्च
वा । यच्च तच्चासङ्गस्थानेषु । आर्यसत्यादिषु । तद्भावनाफलेषु^{१०}
वा । आसङ्गसंभावनायां^२ न पुनर्जन्मनिवृत्तिरिति । कथं पुन-
र्जन्मसंभावनायां^३ निर्वाणमपि न संदिग्धं स्यात् । तस्मादुक्तशून्य-
तैव निर्वाणकारणमुक्तेत्याह ।

विना शून्यतया चित्तं बहुमुत्पद्यते पुनः ।

यथासंज्ञिसमापत्तौ भावयेत्तेन शून्यतां ॥ ४९

15

विना शून्यतया । शून्यतामन्तरेण चित्तं दिज्ञानं सावलम्बनं
बद्धं संयतं । सावलम्बनासङ्गपाशेन उत्पद्यते पुनः समाधिवशा-
त्क्वियत्काशं निवृत्तमपि पुनरुत्पत्तिमद्भवति । कः पुनरिदं
दृष्टमित्याह । यथा असंज्ञिसमापत्ताविति । यथाऽसंज्ञिसमापत्तिं

^१ rgyud grol-ba yin na.

^२ Tib. : shen-pa arid-pas = āsaṅgasambhavad, sambhāvanā = bsgom-pa.

समापद्यमानानां तावत्काशं चित्तचैतविरोधेऽपि पुनस्तुत्यन्तिः
 स्यात् तथान्यथापीत्यर्थः । उपपद्यमानं चैतत् । यथा निरोध-
 समापत्तावित्यपि द्रष्टव्यं ॥ अथ वा । यथासंज्ञिसमापत्तिं समा-
 पद्यासंज्ञिषु देवेषूपपद्यमानानामनेककल्पगतं यावन्निबद्धानामपि
 5 तत्समापत्तिविपाकफलपरिसमाप्तौ चित्तचैतानां पुनस्तुत्यन्ति-
 क्षया ॥

यतः शून्यतामन्तरेण न भिद्यता न निर्वाणमुपपद्यते ।
 तत उभयार्थिणां शून्यतैव भावनीयेत्याह [161 *] भावये[दि]-
 त्यादि । येन कारणेन विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते
 10 पुनः । तेन कारणेन निर्वाणार्थी शून्यतामेव भावयेत् ।
 तद्भावना हि क्षेत्रप्रज्ञायां निर्वाणं साधिगमयति । न केवञ्चैव
 सत्यादिभावेनेति यावत् । साक्ष्यमनन्तात् ॥

यदुक्तमार्थवञ्छेदिकायां प्रज्ञापारमितायां^१ । तत्किं मन्यसे
 सुभूते अपि नु स्रोतश्चापन्नस्यैवं भवति मया स्रोतश्चापत्ति-
 15 पक्षं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो हीदं भगवंसत्कस्य
 हेतोर्न हि भगवन् किं^२ चिदापन्नस्येनोच्यते स्रोतश्चापन्न
 इति । न रूपमापन्नो न शब्दाच्च गन्धाच्च रसाच्च स्पर्श-
 चानि^३ न धर्माणापन्नस्येनोच्यते स्रोतश्चापन्न इति । सचेद्भ-
 गवन् स्रोतश्चापन्नस्यैवं भवेत् । मया स्रोतश्चापत्तिपक्षं प्राप्त-
 20 मिति । स एव तस्यात्मपादो भवेत्सुखपादो जीवपादः ।

पुद्गलपादो भवेत् । पेयाद्यं^१ । तत्किं मन्यवे सुभूते ऽपि वर्धत
एवं भवति मयार्हत्वं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो होदं
भगवन् । तत्कस्य हेतोः । न . कश्चिद्भूतो षो ऽर्हन्नाम ।
सचेद्भगवन्वर्धत एवं भवेत् । मयार्हत्वं प्राप्तमिति । न एव
तस्यात्मपादो भवेत् । पेयाद्यं । 'भगवानाह । तस्मात्तर्हि ५
सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवमप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयि-
तव्यं^२ न क्व चित्प्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न रूपप्रति-
ष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न शब्दगन्धरसस्पर्शप्रतिष्ठितं^३
चित्तमुत्पादयितव्यमिति ॥

तस्माच्छून्यतैव बोधिमार्ग इति स्थितं ॥

10

यत्सूत्रे ऽवतरेदित्यादि अनुष्टुप्प्रयं नेन चित्प्रतिचिन्तमिव
लक्ष्यते* । अपक्रमनिवेशितत्वात् ।

* These three *anustubhs* are given both in MSS. and in the Tib. translation.

यत्सूत्रे ऽवतरेदित्यादि तत्रेदुदोक्तमिच्छते ।

महायानं भवद्भूतैः^४ प्रायशुचं न किं मतं ॥ ५०

रक्षेनायम्यमानेन^५ सकलं यदि दीयवत् ।

एकेन छत्रतुल्येन किं न सर्वं जिजोदितं^७ ॥ ५१

महाकायपुण्यैश्च महाकं नावगाच्छते^८ ।

^९तज्जगामवपुःपदादपाद्यं कः करिष्यति ॥ ५२

^१ p. 26, l. 5.

^२ p. 27, l. 4.

^३ Printed text: *yan na kvacit*.

^४ Printed text: *sprajñāyadharmā*.

^५ Minner and MSS. *bhavet sūtraiḥ*.—Tib. *khyod-cag-gi mdo dan mthasun*,

^६ *agamyamāna* = *ma-rtoḥ*.

^७ *mdo mthasun gcig-gi[s] thams-ced ni rgyal-bas gsun-pa cis ma-yin*.

^८ So Minner = *gtiñ-dpogs*—*L'vigrāhyate*, Dev. 85 *avagrāhate*.

^९ = *tat trayā an* = *de ni khyod-kyis ma rtoḥ-pas*.

आगमविप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । आशयं
 भिक्षुतेत्यादिद्व्याग[161^b]मविवादात् । प्रक्रमान्तरत्वात् । पूर्व-
 मेव वक्तुमुचितं । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनरुपक्रमो
 गन्धकारस्य प्रस्तावाकौशल्यं स्यात् । यत्प्रत्ययेत्यादिना^१ च
 5 प्राक्तनवृत्तदयार्थस्याभिहितत्वात् । महाकाव्यपमुख्यैरित्यादि-
 वचनस्यासौख्यत्वात् । गन्धकाराप्रयुक्तमिति निश्चितं । तस्मात्प्र-
 खेप एवायमिति ॥

स्यादेतत् । यथा सालम्बनचित्तस्यासङ्गसंभवात् । न मुक्तिः
 स्यात् । तथा शून्यतायामपि भयमुपजायते । तद्वरमुभयपरि-
 10 हारेण संसार एव स्थितिर्युक्तेत्याह ।

‘सक्तिचासावनिर्मुक्त्या संसारे सिध्यति स्थितिः ।
 मोहेन दुःखिनामर्थे शून्यताया इदं फलं ॥ ५३

सक्तिरासङ्गः । चासौ भयं । शून्यताशब्दश्रवणात् । तद-
 र्थापरिज्ञानात् । सक्तिचासमिति । समाहारः^२ । तस्मादुभय-
 15 पक्षपरिहारेण^३ संसारे वैधातुकस्वभावे सिध्यति स्थितिरव-

^१ See IX. 45.

^२ See IX. 43.

^३ Minaev: *Qakti*°—Burn. 90 supports the reading explained in the second part of the commentary (p. 445, l. 13) सक्ति चासावनिर्मुक्त्या—So does the Tibetan translation: *rmoñs-pas sdug-brñal-can-don-du, chags don hjiḡs mtha-las gro-bar, hkhor-bar gnas-pa hgrub-hgyur-ba, hdi ni ston-ñid hbras-bu yin.*

^४ *alas dbye-bai bsdu-ba yin-no.*

^५ Second hand: *pakṣāparihāreṣa*; but Tib. *spañs-nas.*

ज्ञानमुपजायते । तुग्रन्धः^१ पुनर्दोषपरिहारार्थं । इदं तु
शून्यताभ्युपगमे^२ दूषणं स्यात् । साधारणं^३ दूषणमिति
यावत् । कुतः । अनिर्मुक्ता । हेतौ द्वितीया । मुक्त्यभावादि-
त्यर्थः । कतमेषां दुःखिनां पञ्चगतिसंसारे जात्यादिदुःखपी-
डितानां सतां । कथं । अर्थे । अर्थविषये । मोहेन । अविद्यया । ८
आलम्बनासङ्गेनेति यावत् । अतः शून्यताया इदं फलं ।
यत्पुनरपि निवृत्त्य^४ संसारे ऽवस्थानं ॥

अयमभिप्रायः । यथा शून्यताव्यतिरेकेणोपलभ्यदृष्टेर्न
मुक्तिः स्यात् । तथा विषयासङ्गसुखचेताः सर्वधर्मशून्यताभय-
भीतकातरो वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बाह्यः 10
प्रथमसुखविमुखो विनिवृत्त्य^५ जात्यादिदुःखमनुभवन् । पुनस्त-
त्रैवावतिष्ठत इति किमनया प्रसाधितमिति ॥

अन्ये तु सक्तिचासान्तनिर्मुक्तेति पाठं मन्यमाना एवं
व्याचक्षते । सक्तेर्हेतु[162*]त्वात् । सक्तिरासङ्गस्थानं । चास-
हेतुत्वात् । चासो भयस्थानं । तावेवान्तौ सक्तिचासान्तौ 15
ग्रासतोऽप्येदान्तौ इत्यर्थः । तथा हि । ग्रासतदृष्टेरविसंक्रि-
च्छेददृष्टेः चासो जायते । तयोर्निर्मुक्ता परित्यागेन पूर्व-

^१ *ni sgras*.—*punar* is not translated.

^२ From a second hand, in margin: *śūnyatānabhyupagame*; but Tib. *hdi ni ston-ñid khas-len-pa-la ñes-pur hgyur-ts*.

^३ *Skyon thun-moñ ama yin no ces-pai tha-thaig-go = dūṣaṇam sādharmaṇam nāsti*.

^४ *mya-wan-las-hdas-nas = nirvṛtya*.

^५ Not translated.

^६ = *dr̥ṣṭer āsaktir*. The reading is doubtful: *ar̥visuktir*. Tib. *chags*.

वस्तुतोषा । यत्परमार्थविचारेण श्रव्यतान्तविवर्जनं । संवृति-
 सत्याभ्युपगमेन बोधेदानपरित्याग इति समारोपापवादान्त-
 परिहाराच्चधमा प्रतिप्रभिरिद्यमुपदर्शिता भवति ॥ तथा च
 किं संपद्यत इत्याह । संसारे सिध्यति स्थितिः । प्रज्ञया संसा-
 ५ रदोषास्त्रिष्य कषणापरतन्वत्वात् संसारे सिध्यति निष्पद्यते
 स्थितिरवस्थानं ॥ किमर्थं । दुःखिणामर्थं परदुःखदुःखिताया
 दुःखिणां संसारिणामर्थं । तदुःखसमुद्भवाभिज्ञायात् ॥

ननु संसारिणो नाम परमार्थतो न सन्धेयः । तत्कथं
 तदवस्थानमित्यत्राह । मोक्षेन विपर्ययेन संवृत्या सत्त्वस्योप-
 १० ष्यात् । एतच्च दुःखमुपशमार्थं तु कार्यमोक्षो न वार्थ इत्यत्र
 पञ्चाङ्गकौकरिष्यते^१ ॥

तस्मान्शून्यताया इदं कथं । यत्कषणा संसारेऽवतिष्ठमानो
 ऽपि शून्यतादर्शनात् संसारदोषैर्न क्षियते । इदमप्रतिष्ठितनि-
 र्वाणता शून्यतायाः कथं । शून्यतामन्तरेणास्याभावात् ॥
 १५ तस्मादासंसारं सत्त्वार्थमवस्थानमिच्छद्भिः शून्यतेव भावचितव्या ॥
 एतत्सर्वमुपसंशारेणोपदर्शयन्नाह ।

तदेवं शून्यतापक्षे दूषणं नोपपद्यते ।

तदेतत् । एवमुक्तक्रमेण शून्यतापक्षे उक्तं दूषणं । शून्यताया
 चासासंसारावस्थानलक्षणं नोपपद्यते । न संमच्छते वक्ष्यमाण-
 २० समाधानात् ॥ इति प्रथमपक्षे चोक्तं^२ ॥ अत एव ।

^१ IX. 77.

^२ ...phyoga-la sbyar-bar-bya ste.

तस्मान्निर्विचिकित्सेन भावनीयेव शून्यता ॥ ५४^१

निर्गतो विचिकित्साया निर्विचिकित्सः निःसंदेहः । तेन
सता भावनीयेवाभसनीयेव शून्यता । सर्वधर्मनिःस्रभावता ।
[162^b] अनुपलब्ध्ययोगेन ॥

एतेन यदुक्तं न विनामेन मार्गेश^२ तदुपसंहृतं भवति । ५
यत्पुनरुक्तं^३ । शून्यतादर्शनेन किं । तच्च शून्यताया विशेष-
माह ।

क्षेत्रज्ञेयावृत्तितमःप्रतिपक्षो हि शून्यता ।

श्रीघ्नं सर्वज्ञताकामो न भावयति तां कथं ॥ ५५

क्षेत्रा रागादयः । ज्ञेयं पञ्चविधं । आवृत्तिग्रन्थसूत्रभयच 10
संबध्यते । क्षेत्रा एवावृत्तिः । ज्ञेयं आवृत्तिरावरणमिति^४
विभक्त्य योजनीयं । ज्ञेयमेव समारोपितरूपत्वात्^५ । आवृत्तिः
सैव तम इव तमो^६ वस्तुतत्त्वावरणत्वात् । तस्य प्रतिपक्षः
प्रज्ञावहेतुः । हि यस्माच्छून्यता तस्माच्छ्रीघ्नं तरितं । सर्वज्ञ-

1 Quoted *Subhāṣitasamgraha*, Mas6on, IV, p. 396, 20.

2 Above IX. 41.

3 The two *āvaras* are "well-known." See *Dh.-s.* CXV.

4 Interpunction supported by Tibetan.

5 *mun-pa ltar mun-pa yin-te dños-poi de-kha-ñid-la sgrib-par-byed-pa'i
phyir-ro.*

तायां बुद्धत्वे कामो ऽभिलाषो यस्यासौ तथोक्तः । सर्वज्ञतां
कामयत इति वा । सर्वज्ञताकामः । न भावयति तां कथ-
मिति^१ । तां शून्यतां कथं न भावयति नाभ्यस्यति । अपि तु
महता यत्नेन भावयेदेव ॥

- ५ यदणुक्तं । चापान्शून्यतायां प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि न
युक्तमित्याह । यदुःखेत्यादि । द्वितीयपक्षे^२ पुनरित्यमवतार-
णीयं । अस्त्येव शून्यतायामेषो ऽनुग्रहः । केवलं प्रथमत एव
तत्र संभाषात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति ॥ आह ।

यद्दुःखजननं वस्तु चासस्तस्मात्प्रजायतां ।

- १० शून्यता दुःखशमनी ततः किं जायते भयं ॥ ५६

- यदस्तु दुःखजननं पीडाकरं तस्मादस्तुनः सकाशात्तासः ।
भयं जायतां नाम । शून्यता पुनः प्रत्युत दुःखशमनी सर्वसा-
धारिकदुःखापहन्त्री । ततस्तस्याः शून्यतायाः । किं । किमि-
त्यभयस्थाने कातरस्य जनस्य भयं जायते । सर्वगुणनिदानत्वा-
१५ त्मेवैव तस्यामुचितमिति भावः ॥ 'आत्मगृहजनिताहंकार-
प्रसूतं हि भयमतत्त्वविदामुत्पद्यते । स चात्मा कल्पनासमारो-
पितमूर्तिरित्यहंकारो ऽपि तदभावादनास्यद् इत्युपदर्शयन्नाह ।

^१ MS. kathayati.

^२ See above 445.13 and 446.20.

^३ See Subhāṣ-ṣ., loc. cit.

^४ So MS. "gṛaha."

यतस्ततो वास्तु भयं यद्यहं नाम किं चन ।

अहमेव न किं चिच्छेदयं कस्य भविष्यति ॥ ५७^१

यतस्ततो [वा] भयाभयस्यानात् । अस्तु भवतु भयं ।
कदा । यद्यहं नाम किं चन । अहमित्यहंप्रत्ययस्य [163^२]
विषयः कथितः । अहं नाम अहंप्रत्ययवेषं यत्किं चन किं 5
चिदस्तु स्यात् । अथकनिर्देशाक्षपुंसकता । तदा युक्तमेव भयं ।
यदा पुनरहमेव न किं चिन्न वस्तु सद्विचार्यमाणमहं किं
चिच्छब्दविकल्पमात्रादन्यत् । तदा भयं कस्याहमित्यस्याभा-
वात् । भविष्यति । उत्पत्स्यते । इतोऽपि विचारात्मासौ
निवर्तत इति भावः । तदुक्तं । 10

नास्त्यहं^३ न भविष्यामि न मे ऽस्ति न भविष्यति ।

इति वास्तस्य संवासः पण्डितस्य भयक्षयः ॥ इति ।

यथा साहंप्रत्ययविषयस्य कल्पनामात्रोपदर्शितत्वात् । असत्त्वं
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

दन्तकेशनखा नाहं नास्थि नाप्यस्मि शोणितं । 15

न शिंघानं^४ न च स्नेष्मा न पूयं लसिकापि वा ॥ ५८

^१ See *Subhāṣ.* loc. cit.

^२ So *Ms.* *nāsty.*

^३ Such is the reading of our *Ms.*—*Minrov* has *simhāṇa*; *M.* *simghāṇa*.—*M.* *Vyut.* § 189 (114) *qīṅghāṇaka*.—See *Qīṅpās.*, p. 200, l. 10, and P.W.

^४ *M.* *Vyut.* § 189 (119) *lusikā*.

दन्तकेग्रनखा नाहं । प्रत्येकममी अहंप्रत्ययविषया न
भवन्ति । नास्ति नाप्यस्ति शोणितं । अस्ति हृद्^१ शोणितं
हृदिरं । एतद्वयमपि नास्ति नाहं । शिंघानं न च स्नेहा न
पूयं । शिंघानं नासिकाविवरनिर्यातः क्लेदः । स्नेहा मुखविव-
रविनिर्गतः । पूयं ग्रणे पक्कहृदिरं । एतान्यपि नाहं भवन्ति ।
५ नासिकापि वा नासिका ग्रणक्लेदः सापि नाहं ॥

नाहं वसा न च स्वेदो न मेदो ऽन्त्राणि नाप्यहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी गूयमूचमहं न च ॥ ५८

नाहं वसा न च स्वेदो न मेद इति । वसा शरीरस्नेहः ।
१० स्नेदः प्रस्नेदः । मेदः चतुर्थो धातुः । इमान्यपि नाहं ।
अन्त्राणि नाप्यहमिति । अन्त्राणि प्रसिद्धानि तान्यपि नाहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी । अन्त्रनिर्गुण्डी^१ सूक्ष्मात्मिका । सापि
नैवाहं । गूयमूचमहं न च । गूयं विष्टा । एतदपि इयं
नाहं भवति ।

१५ नाहं मांसं न च क्षायुं नोष्मा वायुरहं न च ।
न च छिद्राण्यहं नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा ॥ ६०

^१ Ms. hattan. See P.W. hatta and hadda.

^२ = ahag.—Ms. sūkṣmāttikā; Tibetan has : suprasiddhā.

^३ Minaev and Mss. enāyur.

नाहं मांसं न च खाद्यु नोष्ठा । खाद्यु^१ सिरा^२ । ऊष्ठा
ग्ररीरतेजोधातुः । इमे ऽपि नाहं । वायुरहं न च । वायु-
राश्यासप्रश्नासादिष्वक्षयः सो ऽपि नैवाहं । न च बिड्राणि
चक्षुरादीनि । तान्यपि नाहं । नापि वह्निज्ञानानि सर्वथा ।
वट् चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानि [163^{*}] तान्यपि
नाहं भवन्ति ।

सर्वथा सर्वप्रकारेण । प्रत्येकं समुद्धानि वा । तथा हि
दन्तादिषमुदायात्मकमेव विचार्यमाणं ग्ररीरमुपलभ्यते । तस्य
प्रत्येकमहंप्रत्ययवेद्यं न भवति । प्रत्येकमहंप्रत्ययस्य तेज्यभावात् ।
न हि परेषामप्येकैकशः केशादयो ऽहंप्रत्ययवेद्या भवन्ति ॥ 10
समुदिता अपि त एव केवलाः पूर्ववत् । न च समुदितेषु
तेषु कश्चिदेकः संभवति । तस्य प्रतिषेत्स्यमानत्वात् । नाप्यनेके
समुदिता अथेकप्रत्ययविवक्षा भवितुमर्हन्ति न चानेकेष्वेकप्र-
त्ययो ऽध्वान्तो युक्तः । न च भ्रान्तेस्तत्त्ववक्ष्या । तस्मात्कल्प-
नामात्रमेतदहमित्यर्थशून्यमाभातीति निश्चितं ॥ 15

उक्तं चैतदशुभभावनाप्रस्तावे शिक्षासमुच्चये^३ । सन्ध्यास्निग्
काये केशा रोमा[णि] गन्धा दन्ता रजो मलं^४ तक् मांसास्नि

^१ Ma. *māyuh*.

^२ First hand : *sirah*.

^३ See *Qikṣās*, p. 209, l. 7-11. The quotation is from the *Ratnamegha*—See M. Vynt. 189, *Khuddaka Pāṭha* (J.B.A.S. 1869, p. 311, 326) to which Prof. Bendall refers.—On *aṇubhābhāvanā*, M. Vynt. 52; Kern Manual, 54; above IX 41 and 70.

^४ Comp. M. Vynt. 189 (117 *dantamala*, 125. *kaṇṇamala*. 182, *mala*).

सायु^१ शिरा^२ बुद्धा^३ हृदयं शीहकः कोमकः । चम्पाद्यन्त-
 गुणाः । आमाशयः पक्वाशयः । चैदरीयकं^४ । यक्षत् पुरीष-
 मश्रु खेदः खेटः शिघानकं^५ वसा । लसिका । मज्जा मेदः
 पित्तं श्लेष्मपूयशोणितं मस्तकलुङ्गं^६ प्रस्रावः । एषु च वस्तुषु
 ५ बोधिसत्त्व उपपरीक्षणजातीयो भवति ॥ एतत्पुनः पञ्चास्काय-
 स्मृत्युपस्थानपर्यन्त निर्देक्ष्यामः ॥

एवं निर्विषय एवाहंप्रत्ययः ॥ स्यादेतद्यदि नाम केशादयो
 ऽहंप्रत्ययवेषा न भवन्ति । तथापि नायं निर्विषयः सिध्यति ।
 यतो ऽन्तर्ब्यापारपुरुषगोचर एवाहंप्रत्ययो ऽस्माभिरिष्यत इति
 10 नैयायिकादयः । नैतदपि युक्तं । यस्मादहं गौरः कृशो दीर्घो
 गच्छामीत्याद्याकारपरामर्शात्मक एवायमहंप्रत्ययः प्रतिभासते ।
 न चात्मन एतद्रूपमिष्यते^७ परैः । न चान्याकारेण ज्ञानेनान्यस्य
 यद्वर्णं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तथा हि । तद्वान् । इदमि[164*]दं
 तस्य लक्षणमुपवर्णयन्ति परैः^८ । तत्र नैयायिकास्ताव-
 15 क्षित्यं सर्वगतं प्रतिप्राप्तिभिन्नमचेतनं चेतनायोगान्तु चेतनं ।

१ *Qikpās*. has *snāyuh*; see p. 451 l. 1.

२ So Ms.

३ So Ms.—Read *ṛkkā* and see Prof. Bendall's note.—*M. Vyūt.* has *plihāḥ*.

४ *loṅ-ka* = intestines, entrails, guts.—*len-ge* in Tib. translation of *Qikpās* is a misprint.—*M. Vyūt.* 189 (100).

५ So Ms.

६ *Qikpās*. has *mastakam mastakaluṅgam*.

७ Reading uncertain, not supported by Tib. *hdi-dag-la bdag-tu hdod-pa-ma-yin* "do not consider them as ātman."

८ Ms. *lakṣaṇam* i upa°.—Tib. *hdi ltar yan de-dan-ldan-pa hdi ni hdi o zhes mthuan-ñid yin-par*...

सुखादिगुणाधारं^१ शुभाशुभकर्मकर्तारं । तत्फलोपभोक्तारं
परलोकिनं चात्मानमिच्छन्ति ॥ जैयाधिकवद्वैशेषिका अपि ।
यदुक्तं ।

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समान्यं ।

स्वतो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥

5

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥ इति ।

जैमिनीयास्तु । व्यावृत्त्यनुगमात्मकं बुद्धिरूपेण परिणामिनं
चेतन्यरूपमात्मानमिच्छन्ति । तच्च चैतन्यं बुद्धिस्वभावं न च
तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवतः । तस्योभयवानुगतरूपत्वात् । 10
तद्यथा सर्पस्य कुण्डलावस्थानिवृत्तावृज्ज्वावस्थाप्रवृत्तौ च सर्प-
त्वस्योभयवायनुवृत्तिः ॥ यद्योक्तं ।

व्यावृत्त्यनुगमात्मानमात्मानमपरे पुनः ।

चेतन्यरूपमिच्छन्ति चैतन्यं बुद्धिलक्षणं ॥

यथाहेः कुण्डलावस्था व्यपेति तदनन्तरं ।

15

संभवत्यार्जवावस्था सर्पत्वं न निवर्तते ॥

तथैव नित्यचेतन्यस्वभावस्यात्मनो ऽपि न ।

निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमो ऽपि च ॥ इति ।

इति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ जैनास्तु जैमिनीय-

^१ Ms. sukhādiravagunādhāram.—Tib. bde-ba-la-sogs-pa yon-tan rgyai-rten
duh.

वचैतन्यमात्मानमिच्छन्ति द्रव्यपर्यायरूपेण यथायोगमनुगमन्या-
वृत्त्यात्मकं ॥ तथा चोक्तं ।

जैमिनीया इव प्राञ्जर्जेनाखिलवृत्त्यान्तरं ।

द्रव्यपर्यायरूपेण व्यावृत्त्यनुगमात्मकं ॥

- 5 कापिज्ञास्तु नित्यं व्यापकं निर्गुणं स्वयमेव चैतन्यात्मकमा-
त्मानमिच्छन्ति । न तु बुद्धिसंबन्धात् । बुद्धेः स्वयमचित्त्वभा-
वत्वात् । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वचनात् । नापि स
कस्य चित्कार्यस्य कर्ता स्वयं तत्कलोपभोक्ता वा निष्क्रिय-
त्वात् । प्रकृतिरेव तत्कर्त्री तस्य । तत्कलोप[164]नेचो च ।
10 विपर्यायवशादसौ स्वात्मनि तत्समारोपयति ॥ तथा हि ।
यदा पुरुषस्य शब्दादिविषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते ।
तदा प्रकृतिः¹ परिज्ञातपुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । ततः
शब्दादिषु² करोति । शब्दादिषु श्रोत्रादिवृत्तिभिर्मगना-
धिष्ठिताभिः परिगृह्यतेषु विषयेषु बुद्धिरध्यवसायं करोति ।
15 ततो बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति । एवं चैतन्यस्वरूप-
त्वाभिर्गुणत्वं । व्यापित्वाभिः क्रियत्वमिति सांख्यपुरुषस्य विशेषः ॥
उक्तं च ।

चैतन्यमन्ये मन्यन्ते भिन्नं बुद्धिस्वरूपतः ।

आत्मानस्य निजं रूपं चैतन्यं कल्पयन्ति ते ॥

प्रधानेनोपनीतं च कथं सुकृते च केवलं ।

कर्तृत्वं तस्य नैवास्ति प्रकृतेरेव तत्प्राप्तं ॥

प्रवर्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणा-

स्तमोदृतत्वादिपरीतचेतनः ।

अथं करोमीत्युधो हि मन्यते

५

इत्यस्य कुञ्जीकरणे ऽप्यनीश्वरः^१ ॥ इति ॥

उपनिषदादिनस्तु समस्तप्राणिसंताणान्तर्गतमेकमेव व्यापि-
नित्यं च ज्ञानमिच्छन्ति । तद्विवर्तरूपतया सकलमिदं चित्ति-
जलपवनज्ज्वालादिनां जगदवभासते । तत्सत्त्वात् एव चात्मा ।
न बाह्यं किमप्यवयवि परमाणादिकं प्राज्ञं प्रमाणप्रसिद्धमस्ति ॥ १०
आह च ।

नित्यो ज्ञानविवर्तो ऽयं चित्तितेजोजलादिकः ।

आत्मा तदात्मकश्चेति संगिरन्ते ऽपरे पुनः ॥

प्राज्ञस्यस्यसंयुक्तं न किं चिदिह विद्यते ।

विज्ञानपरिणामो ऽयं तस्मात्सर्वं परीक्ष्यते ॥ इति । १५

पुद्गलवादिनस्तु पुनरन्तस्वरतीर्थिकाः स्तब्धेभ्यस्तत्प्राण्यत्मा-
भ्यामवाच्यं पुद्गलनामानमात्मानमिच्छन्ति । अन्यथा तीर्थिक-
सिद्धान्ताभिनिवेशदर्शनं स्यात् ॥ आह चाप ।

1 = *Bhikkhukramadīpikā*, 43, with the reading *bhimanyate* (Garbe, *Bhikkhukramadīpikā*, p. 308 and 69).—Prof. Garbe wrote to me in 1898: "I have never considered the *S. Kr. d.* so old that it could be quoted by an author of that antiquity (*Prajñākaramati*). Perhaps both, the quotation in your text and the corresponding passage in *S. Kr. d.* are taken from an original source which we don't know yet."

केचित्सौगतमन्या^१ अप्यात्मानं प्रच[165]क्षते । इति ॥

^१कथमात्मनो ऽहंप्रत्ययविषयता स्यात् । स्वस्वरूपेण तथा-
प्रतिभासनात् । तत्कथमात्माहंप्रत्ययतया प्रतिभासत इत्युच्यते ।
तस्मादिकल्पमात्रमेतत् । निर्विषयमुत्पद्यत इति स्थितं ॥

- 5 संप्रति चित्स्वभावात्मवादिनः सांख्यादयः । षड्विज्ञानाणा-
मात्मनिषेधमसहिष्णवः प्राहुः । शब्दादिज्ञानं चिदात्मकमा-
त्मैवास्माभिरभिधीयते । तत्कथमस्यात्मताप्रतिषेध उच्यते ॥
इति पराभिप्रायमाकलय्य सिद्धान्तवादी प्रसङ्गमासञ्जयन्नाह ।

शब्दज्ञानं यदि तदा शब्दो गृह्येत सर्वदा^१ ।

- 10 ननु यदि शब्दज्ञानात्मक आत्मा तस्य च नित्यत्वाच्छब्दज्ञानं
नित्यं स्यात् । तदा शब्दो ऽपि सदा^२ नित्यमेव तद्भावाभाव-
काशयोर्गहीतव्यः स्यात् । शब्दग्रहणस्वभावस्य तस्य तत्सदसत्ता-
काले सर्वदानुवर्तनात् । अन्यथा नित्यत्वमेव तस्य हीयेत ॥
भवत्येवमेवेति चेत् । आह ।

- 15 ज्ञेयं विना तु किं वेत्ति येन ज्ञानं निरुच्यते ॥ ६४

ज्ञानमेव नित्यमुपस्थितं । शब्दस्य तु कादाचित्कत्वान्न

^१ Tib. = *kecit saugatā anye = bder-gcogs-pa hga-kha-oig ni gzhan yan bdag-
tu rab-brjed-byed.*

^२ Tib. *dei phyir ji-ltar = tasmāt katham, tat katham.*

^३ The Sanskrit text has *sarvadā* and the Tib. *thams-cad thec-na*—Tib. Com-
mentary has *rtag-tu = eadā nityam eva.*

यदेदा विद्याभिधानिः । ततश्च तद्विद्याकाशे ज्ञेयं विना
विषयमनरेव किं वेति किं जानाति तज्ज्ञानं । तुभ्यं
ज्ञेयताकाशप्रभविशेषे वर्तते । येन ज्ञेयेन शून्यमपि ज्ञानं
निर्दिश्यते । अभिधीयते । ज्ञेयं जानातीति ज्ञानमाख्यायते ।
तदभावात्कथं ज्ञानमित्याशयः । एतद्विद्या ।

४

अजानानं यदि ज्ञानं काष्ठं ज्ञानं प्रसज्यते ।

अदपि विषयं न जानाति तदपि यदि ज्ञानमुच्यते ।
तदा काष्ठमज्ञानस्य भावं ज्ञानं प्रसज्यते । न हि तेन किं
चिदपराङ्मुखा येन न विज्ञानं स्यात् । न चैवं । तस्यादिविषय-
रिज्ञानाभावाद्यथा काष्ठं ज्ञानं न भवति तथाप्यदपि न स्यात् । 10
इत्याह ।

तेनासंनिहितज्ञेयं ज्ञानं नास्तीति निश्चयः ॥ ६२

येन निर्विषयं न ज्ञानं तेन कारणेन । असंनिहितज्ञेयं ।
असंनिहितमयोऽप्यदेश्यं^१ ज्ञेयं याज्ञो विषयो यस्य तत्तत्तत्तत्
ज्ञानं नास्ति न विद्यत इ[१६५^b]ति । निश्चय एकात्म इव 15
सापेक्षत्वात् ।

आदेतत् । अद्वयं सदाविद्यमानत्वात्^२ । नासंनिहित-
विषयं अद्वयज्ञानं । अपरत्वं तु कदा चित्कादाचित्कमित्यभि-

^१ See Nyāyahindu.

^२ Sgra rtag-pa yod-pa ma-yin-pai-phyir = ...sādī a'.

नादिति^१ नोक्तदोषप्रसङ्गः । नैतदस्ति । यतो यदस्य ज्ञानस्य
परिच्छेदं रूपं व्यक्तमित्युच्यते । तस्य सदासंनिहितविप्रवृत्तभा-
षाहकमज्ञानमभिधीयते^२ । अथ स तु सदा संनमयत्वं वा न
विवक्षितं । ज्ञानं तु कदा चिदभाहकमित्येतावतैव साध्यसिद्धेः ।
५ तस्यादसंनिहितशेषमित्यनेन ज्ञानस्यैवभाषकत्वं साध्यते ।
येन रूपेण ज्ञानस्य साक्षो विवक्ष्यमाणं न सर्वदा संनिधान-
मसीति कला इति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः । अथ स यथा
सर्वदा सत्त्वं नास्ति तदिसरमवाकोच्यते ॥

अपि च । यदि अथ ज्ञानमेवात्मा तदा तद्वृत्त्यात्मकत्वा-
१० तस्य रूपग्रहणं न स्यात् । नैतदस्ति । यतस्तदेव रूपभाषक-
मित्यत इति चेदभाह । तदेवेत्यादि ।

तदेव रूपं जानाति तदा किं न शृणोत्यपि ।

तदेव अथ ज्ञानमेव यदि रूपं जानातीति मतं । तदा
किं न शृणोत्यपि । तदा रूपग्रहणकाले किमिति न शृणो-
१५ त्यपि । अथ अपि किं न शृणोति । अथ ज्ञानत्वात् । अथ
शृणोत्येव । यदि संनिहितं स्यात् । केवलमसंनिधानात् । न
दोष इति । परस्मिन्नरमाश्रयाह । अथ स्यादिति ।

१ Kīdācīkṛtvā = ros-hga-yā-pa.

२ = eadī-a°.

३ MS. grāhakaṃ jñānam (Virāma after m).—...hdsin-par byed-pa ces-pa
ma-yin-par bejod-par-byao.—I print according to the Tibetan; but I have
little doubt that we must read agrāhakaṃ jñā°—See below L. 5.

शब्दस्यासंनिधानाच्चेत्ततस्तज्ज्ञानमप्यसत् ॥ ६३

शब्दस्य विषयतामापन्नस्यासंनिधानादसौग्यदेशात् । यद्वचं
[न] स्याद्यदि^१ एवमभिधीयते । ततस्तत्^२ ज्ञानमप्यसत् ।
तत्तस्यात्तर्हि शब्दस्यासंनिधानात्तत् ज्ञानमपि शब्दज्ञानं ।
असद्विद्यमानं । शब्दज्ञानमेव तर्हि तच्च भवतीत्यर्थः ॥ ५

किं च यदि शब्दज्ञानं तदा रूपग्रहणात्मकं तच्च युज्यते
इत्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहरूपं यत्तद्रूपग्रहणं कथं ।

शब्दस्य ग्रहरूपं शब्दस्य ग्रहणस्य भावं शब्दग्राहकमिति
यावत् । यत् ज्ञानं तद्रूपग्रहणं रूपग्रहणात्मकं । कथं । न १०
कथं चिदपि स्यात् । एकस्य निरंशस्य रूपग्रहणाद्योनात् ॥ ननु
यथा कश्चि[१६६]देक एव कस्य चिदपेक्षया पिता कस्य
चिदपेक्षया च स एव पुत्रः स्यात् । तथा प्रकृते ऽपि रूपग्रह-
णेकस्य भविष्यतीत्याह । एकः पितेत्यादि ।

एकः पिता च पुत्रश्च कल्प्यते न तु तावतः ॥ ६४ १५

एक पिता एव जनकः पुत्रश्च जन्यः च एवेति कल्प्यते ।

^१ So MS.—Tib. gives no help.

^२ So MS.

^३ The fol. १६६ is wanting in the Nep. MS.; the fol. १६७ is numbered
(figures and letter-numerals) १६६.

न तु तदपेक्षया कल्पना व्यवसायते । न तु तत्राह । न पुनः
परमार्थतः । एक एव सत्त्वात् उभयात्मकः कल्पनासमारोपित-
व्यपदेशात् । [भिन्नरूपत्वात्] पुनरेक एव तथा नागाभिधाने[न]
नेवाभिधीयते । उभयवाक्यव्यपदेशमेकस्य घटनीयं । तच्च कथं
5 चिदपि न संगच्छते । रूपद्वयव्यतिभिन्नतया वस्तुभ्यो ऽपि
द्वित्वप्रसङ्गात् । तस्माच्चया वाक्यमेकस्य द्विरूपत्वं तच्च दृष्टान्त-
वर्जितमिति । यथासि काव्यमिकं तत्प्रसङ्गात्पुनोपयोगीति यत्किं
चिदेतत् ॥

इतो ऽपि न पारमार्थिको ऽयं व्यपदेश इत्याह सर्वं रज
10 इत्यादि ।

सर्वं रजस्तमो वापि न पुत्रो न पिता यतः ।

एतच्चावयवं नत्रापि लोकर्थं । यांश्चमते हि पित्रुष्वेकं
जन्यततः सर्वं रजस्तमो वापीति समुदायः समुच्चयार्थः । यतो
व्यादेते नृणाः स्वस्वभावावस्थिताः प्रत्येकं समुदिता वा
15 तस्माच्च पिता न पुत्रः परमार्थतः । सर्वदा तु वा एव त्रैलोक्यः
वर्तते । 'स्यमय' पुत्रावस्थायां च रजस्तमोव्यपदेशा गुणास्त
एव प्राप्तजनकभावा अपि तेन पूर्वापरकाव्यधोरवि[शिष्ट]-
सत्त्वा एव । ते तत्तदपेक्षया पिता पुत्रस्याभिधीयन्ते । न तु

1 rtogs-pai agro-btags-pa yin-te. grugs tha-dad-pas yah goig fīd de-bāhin-
du agro sna-tshogs-par agro-sna-tshogs-kyis brjod-par-bya-ba min-no.

2.3 So MS.—dos ni hāi yin-te = ayam arthaḥ.

3 khyad-par-med-pai dāos-po fīd yin-te.

तत्र कथमिति चेत् । ततः शब्दप्रमाणं कथम् । यदि
च रूपग्रहणकाले ऽपि शब्दग्रहणात्मकमिव तत् ज्ञानं
तदा तत्त्वभावमुपसृज्यते । न चोपसृज्यते । ततो न तद्ग्रहणा-
त्मकमित्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहणयुक्तस्तु स्वभावस्तस्य नेच्छ्यते ॥ ६५ ॥

शब्दग्रहणेन युक्तः संबन्धः । तु शब्दो विशेषाभिधाने ।
स्वभावस्तस्य रूपग्रहणकाले ज्ञानस्य नेच्छ्यते न प्रतीयते । अत-
स्तदा तस्य शब्दग्रहणात्मता नास्तीति निश्चीयते ॥

आदेतत् । यदि नाम न प्रतीयते तथापि तदेव तत् ॥
[168^a] कथं तर्हि रूपग्रहणमित्याह । तदेवेत्यादि । 10

तदेवान्येन रूपेण नटवत्सोऽप्यशाश्वतः ।

तदेव शब्दज्ञानं । अन्येन रूपेण स्वभावेन रूपग्रहणात्मकेन
रूपेण यदातीति शेषः । कथमिव तदातुरूपता । नटवत् ।
यथा नाट्यवेमये रङ्गभूमिनतो नटः । एक एव नागरूपेण
वर्तते । तथा प्रकृते ऽपीति न दोषः ॥ अथाह । सो 15
ऽप्यशाश्वत इति । अनित्यः पूर्वस्वभावपरित्यागेन रूपान्तरमा-
विश्रति । न च पूर्वापरकायधोरेकस्वभाव एव नटो नागा-

¹ ges-pa de goig fid yin-na...

² de-lta-na yah de fid de yin-no she-na, de-ltar-na, ji-ltar...

रूपसंयमात् । अन्यथा तस्यापि रूपद्वयमेकदा चेति भाषेत ।
इति साध्यविकल्पो दृष्टान्तः ।

अथापि स्यात् । भावः स एव । सभावः पुनरस्यापरापर
सत्ययते निरुध्यते च । ततो ऽयमदोष इत्युच्यते । च
५ एवान्येत्यादि ।

स एवान्यस्वभावश्चेदपूर्वेयं तदेकता ॥ ६६ ॥

च एवात्मा नटो वा । अन्यस्यभावो ऽपरस्यभावः । चेद्यु-
च्यते । तदा ऽपूर्वेयं तदेकता । अपूर्वेयमदृष्टपूर्वेयमीदृशी
तदेकता । तस्य भावस्यापरस्यभावोत्पत्ताव्येकता । अभिज्ञा-
१० त्वात् । तथा हि स एवेति तत्त्वमाख्यायते । पुनरन्यस्यभाव
इति तत्त्वैवान्वयः । न चैतत्परस्परविद्वद्भर्मद्वयमेकस्य पुनः ।
न हि भावो नामान्न एव सभावान् । येन तस्योत्पादनिरो-
धयोरपि भावस्य तौ न स्यातां । नापि तदभिज्ञस्य सभाव-
स्योत्पादनिरोधयोर्भावस्य तादृशस्य पुनरभेदाभावप्रसङ्गात् ।
१५ भेदे वा संबन्धाविद्विरिति भावः ॥

अद्वैतत् । भवन्नेवैव प्रसङ्गो यदि रूपद्वयमस्यात्मनः सत्यं
स्यात् । किं तर्हि निवृत्तस्य रूपमपराधापरं रूपमतात्मिकं

¹ So MS.—Tib. gives no help: gñis-po yah goig-tu sama-la (?) anah-bar hgyur-ro. Possibly sama-la=iti.

² So Nep. (first-hand) and Tib. tha-dad-pa ma-jin-pa med-par thal-bar hgyur-bai-phyir.—Second-hand yuktam bheda°.

तेन नोक्तदेवप्रसङ्गः । इत्याद्ययमात्रादुक्त्याह । अन्यद्रूप-
मित्यादि ।

अन्यद्रूपमसत्यं चेन्नित्यं तद्रूपमुच्यतां ।

अन्यद्रूपं तद्विषयोपाधिकं स्फटिकोपलक्ष्येन असत्यमस्माभा-
विकं । इति चेद्यदि । तर्हि नित्यं तद्रूपमुच्यतां । नित्यं ५
स्वाभाविकं । तस्यात्मनो रूपं तत्त्वं । उच्यतां । अस्त्येवान्यद्रूपं
तस्य किं तत् । ज्ञानता चेत् ।

ज्ञानता चेत्ततः सर्वपुंसामैक्यं प्रसज्यते ॥ ६७

ज्ञानात्मतेव तस्य पूर्वापरकाशा[166]नुगामिनी । नित्यं रूपं
किमन्यदत्र । 'आपद्यते । वस्तुतो भेदे ऽपि विज्ञेयाभावात् ॥ 10

इत्थं च पुनरिदमितिप्रसज्यत इत्याह चेतनेत्यादि ।

1 There is no lacuna in Nep. MS.—I have no information concerning the
Maith. MS.—Tib. has: gshan ni ci-zhig brjod-par-bya. dei gzung-kyis mda-ma
dañ phyi-ma-dag-tu gzung gshan dañ hbrei-ba-na yah qel hshis-du hdi-gcig-
pa yin-no shes gal-te ser-nao. de-ltar-na skyes-bu kun gcig-tu thal-bar
hgyur-te. de-ltar-na de qes-pa-fid-du thun-moñ-bai chos yin-pas-so. dper
na sha-ma dañ phyi-mai dus-kyi sgra dañ gzung-kyi qes-pa-dag dei rnam-pa
tha-dad-pas tha-dad-pa yin-na yah gcig yin-pa de-ltar-na sems-can kun-te.
srog-chags-kyi rgyud-du gtogs-pe-rname bdag-gcig-tu thal-bar hgyur-ba
hthob-par hgyur-la. dños-po tha-dad-pa yah khyad-par med-pai-phyir-ro-him
anyad uktavyam, tadrūpeṇa pūrva-apara-anya-rūpa-sambandhe pi sphatikavedi
yady eko 'stity ucyate, evam sarvapuruṣaṁ aikyaṁ prasaṁjyate, evaṁ jñātr-
na tat-siddhāntarūpatvāt, tadyathā pūrvāparakālīkayoḥ śabdārūpajñānayoḥ
bhinnākāratvād bhinnayoḥ apy ekaṁ eva, tathā sarvasattvānāṁ. prajñā-
gatī-gatānāṁ ekātmatā prasaṁjyate, āpadyate.

चेतनाचेतने चैक्यं तयोर्धेनास्तिता समा ।

अदि वाचान्तरं^१ भेदनिबन्धनं विशेषमपास्त किं'पिदा-
कारकमाभित्यैकत्वमुच्यते । तदा चेतना पुंसवधर्मः । अचेतना
प्रकृत्यादिधर्मः । चकारो दोषान्तरमुच्यते । ते ऽप्येकमभिर्न
४ वस्तु ज्ञाता । कथं । तयोश्चेतनाचेतनयोर्धेन कारणेन । अस्तिता
समा । अपि भावानी निजं रूपं । समा इयोरपि तुल्यता ॥

ननु अपापि सादृश्यनिबन्धनमिष्यत एवैकत्वं वस्तुभेदे ऽपि ।
ततो ऽयमिष्टप्रसाधनाददोष इत्याह । विशेषस्येत्यादि ।

विशेषश्च यदा मिथ्या कः सादृश्याश्रयस्तदा ॥ ६८

- 10 दूषणान्तरस्रोतने चकारः । विशेषो भेदः । सर्वभावाना-
मनिषेधेन यदा मिथ्या ऽसत्यं । निजमेव रूपं सत्यं । तदा
कः सादृश्याश्रयः ज्ञातुः । किमभित्यै^२ सादृश्यं व्यवसाय्यते ।
विशेषसङ्गात्वे हि किंचिन्मात्रसाधर्म्येण सादृश्यं ज्ञातुं । विज्ञे-
यभावे च तदेव तस्मात् सङ्गं । न हि मीगवधप्रयोगोविशेष-
15 मनुभूयन् । न मवयो गोसङ्गो भवेदपि तु गौरव

१ yodī ed av'—bar-akha-kyl.

२ nam-pa ouh-zhig-la brten-nas = kash old ākaram,—ākarakam ? ka from a
second hand.

३ ci-sto hdi-la yāh dhes-po tha-dad-na yāh hāra-bai rgyu-miham-gyis goig-
pa-ñid yā-to do-lā-bas na = name strāpi vastubhede pi ādṛṣṣyamibandhanena-
katham asti tatas.

४ Ma. igit.

स्यात् । अतो विभेद एव सादृश्याग्रहः । न च तदा
पारमार्थिको न भवति । तदा कः सादृश्याग्रहः समानाकारतायाः
पुंसांमन्त्रस्य वा आसन्नो निबन्धनं वा भवेत् । नैव कश्चिदि-
त्यर्थः । अतो वस्तुत एवैकत्वमापत्तितं भवतो न सादृश्याग्रहः ।
तत्कथं सिद्धसाधनाददोष इत्युच्यते ॥

5

एवं कापिलजैमिनीयपरिकल्पितस्य चित्तस्य भावस्यात्मनः
सत्त्वमसिद्धं । उपनिषदादिपरिकल्पिते ऽपि यथासंभवं दूषणं
अदिदमभिधेयमिति ॥

सांप्रतमचेतनस्य नेयाधिकादिपरिकल्पितस्यात्मनः सद्भावहा-
रप्रतिषेधाच्चाह । अचेतनस्येत्यादि ।

10

अचेतनस्य नैवाहमाचेतन्यात्पटादिवत् ।

चेतनस्यावयुक्तकमेणात्मा न युज्यते । अचेतनोऽपि न
वाहमात्मा युक्त इति शकारार्थः । कुतः । आचे[167^५]तन्यात् ।
चेतन्याभावात् । न विद्यते चेतनाऽस्येत्यचेतनः । तस्य भाव
आचेतन्यं । उभयपदवृद्धिः । पारलौकिकादिवत् । तस्मात् । 15
अचेतनत्वादित्यर्थः । कथमिव पटादिवत् । यथा पटवृक्ष-
पर्वतादयश्चेतन्यविरहादात्मा न भवन्ति । तथाभिमतोऽपि

1 So Ms.—According to the Tib. *gogavayayor vipaśyananubhavaḥ na...*

2 Hdra-bas byas-pa ni ma yin-no.

3 So Ms.—*Yams-med kyaḥ bdag ma yin-par bstan-pai ched-du min-tā shen-
te . ml-rigs-so shes-pa ni aṅ-gi sgral don-te.*

4 *de-bzhin-du mñon-par-hdod-pa kyaḥ.*

कर्मकर्तृत्वादेरस्याभ्युपगमात् । अन्यथा न किं चित्प्रयोजनं
तेन । न चाचेतनस्य तद्युक्तं । यथा पटादेः ॥

अदि नाम स्त्रयमसावचेतनस्यापि बुद्धेः सेतनाचेतयते ।
तेनायमदोष इति पराभिप्रायं संभावयन्नाह । अथ अ
5 इत्यादि ।

अथ अचेतनायोगादज्ञो नष्टः प्रसज्यते ॥ ६६

अचेति पृच्छायां । अथायमात्मा सेतनायोगाद्बुद्धिसमवा-
यात् । स्त्रयमचेतनोऽपि ज्ञो भवति । जानातीति अ इति
कप्रत्ययान्तस्य रूपं^१ । एवमुपगम्यमानेऽज्ञो नष्टः प्रसज्यते । यदा
10 तर्हि मदमूर्खावस्थायां सेतनानिष्ठतावयमात्माऽज्ञो न किं
चिदपि जानाति । तदा नष्टः प्राक्तनचेतन्यसंबद्धस्वभावपरि-
त्यागादिनष्टः प्रसज्यते ॥

चेतन्यसंबन्धासंबन्धकाशयोरेकस्वभावताकाशं दोष इति
परमाशङ्क्यन्नाह । अथाविकृत इत्यादि ।

15 अथाविकृत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतं ।

अथ चैतन्योत्पादनिरोधयोरविकृत एव । अनुत्पन्नानिरुद्ध-
स्वभाव एवात्मा । अथेवं तर्हि चैतन्येनास्य किं कृतं ।

¹ buddhic, second hand.—bloi sems-kyis sems-dan-ldan-par byed-de.

² Pāp. 3. 1, 186.

अचेतनस्य सर्वकाशमविज्ञतस्य सतः । अस्यात्मनः । चैतन्येन
बुद्धिसमवायेन किं कृतं । किमतिशयाधानमनुष्ठितं । न किं
चित् । बुद्धिसमवाये पि तथैवाप्रच्युतप्राच्यस्वभावस्वावस्थाना-
दचेतन एवात्मा ॥

तथा च सति किमनुष्ठितं भवद्भिरित्याह ।

५

अज्ञस्य निष्क्रियस्यैवमाकाशस्यात्मता मता ॥ ७०

अज्ञस्य किं चिदपि हिताहितं ज्ञातुमशक्यम् । निष्क्रियस्य ।
निर्गतो बहिर्भूतः क्रियाया इति निष्क्रियः । तस्य सर्वप्रतीकार-
रहितस्यानाधेयातिशयतयाऽसंस्कर्तव्यस्य । अथ वा सर्वकर्मणि
[167^b] शक्तिविकल्पाद्य गमनादिक्रियाशून्यस्य वा आकाशस्य 10
प्रकृतानुपयोगित्वादाकाशकल्पस्य । एवं सत्यात्मता आत्म-
स्वभावताव्यवस्था व्यवस्थापिता ॥ एतच्च स्वमतेनोदाहरणं ।
यथा निःस्वभावतया सर्वक्रियाशून्यं प्रज्ञप्तिस्वप्नाचमाकाशं
तथात्मापीत्यर्थः । परमतेनापि वा । यथा च न कर्मकर्त्तादिरूप-
माकाशमचेतनत्वादक्रियत्वाच्च । तथात्मापीति भावः ॥ 15

इदानीं पुनरन्यथात्मप्रतिषेधबाधकं परमतेनोत्थापयन्त्याह ।
न कर्मेत्यादि ।

न कर्मफलसंबन्धो युक्त्येदात्मना विना ।

यदि न कश्चिदेकः परस्त्रीकी स्यात् । तदा तेनात्मना

परलोकागमिना विनाऽन्यरेण कर्मफलसंबन्धोऽयुक्तः^१ । कर्म
 शुभाशुभं । फलं च तस्येवेष्टानिष्टलक्षणं । तयोः संबन्धः ।
 कर्मणः कृतस्य फलेन वा संबन्धः । येनैव कृतं कर्म तस्यैव
 तत्फलप्रतिफलभो नान्यस्येति । न युक्तो न चटत इत्यते च
 ५ परलोके कर्मफलसंबन्धः । तच्च च सौगतानामप्यविवादः ।

तथा च सूत्रं^२ । अनेमेव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभविव्यति ।
 न हि भिन्नवः कृतोपचितानि^३ कर्माणि पृथिवीधातौ
 विपच्यन्ते । नाग्धातौ । न तेजोधातौ । न वायुधातौ ।
 उपान्तेष्वेव^४ स्कन्धधात्वायतनेध्विति विस्तारः ।

१० उक्तं च ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिग्रन्तैरपि ।

सामर्थी प्राप्य काशं च फलन्ति खलु देहिनां । इति^५

ततः कर्मफलसंबन्धोऽनिवारितो भवतामपि । तस्माद्-

वश्यमङ्गीकर्तव्यं चात्मा । अन्यथा सर्वमेतदसंगतं स्यात् ॥

१५ कथमसत्यात्मनि कर्मफलसंबन्धो चटत इत्याह । कर्म
 कृतेत्यादि ।

1 gal-te hjiḡ-rten pha-rol-po hga yañ med-par hgyur-na dei-tshe bdag-dḡ
 hjiḡ-rten pha-rol-ñi hgro-ba yod-pa ma yin-shiñ. med-na las-hbras-hbrel-par
 mi rigs-so = yadī na kaç cit paralokaḥ syāt tadā sa ātmā paralokagāmi na syāt.
 [tad] abhāvāt karmaphalasambandho na yuktaḥ syāt.—Observe that *ekaḥ* (na ka
 cid *ekaḥ*) is not translated. The original reading was *yadī na kaçcid *ekaḥ**
paralokagāmi; from the wrong reading *paraloki* follows the total alteration of
 the sentence.

2 See *Divyāvadāna*, p. 54, and elsewhere.

3 On the import of the word *upacīta*, see *Madh vṛtti*. 308, n. 4.

4 See *ibidem* 295, n. 3.

5 See *Divya* 504, 23; 582, 4; etc: *Abhidh. k.v.*, Soc. Asiat. fol. 221.

कर्म कृत्वा विनष्टे हि फलं कस्य भविष्यति । ७१

हि चक्षात्^१ कर्म कृत्वा कर्मोत्पाद्य शुभाशुभफलं ।
विनष्टे निरुद्धे सति कर्मकर्तारि । फलं कस्य भविष्यति ।
आत्मनोऽसत्त्वे परलोकगामिनः कस्य चिद्भावात् । येन चित्त-
क्षणेन कृतं कर्म तस्य क्षणिकतया [168^a] तत्कर्मक्रियाकाले 5
निवृत्तत्वात् । कृतस्य कर्मणः फलं सुगतौ दुर्गतौ वा सुख-
दुःखात्मकं कस्य भविष्यति । उत्पत्त्यते । नैव कस्य चित्त्वात् ।
परलोके च कृतकर्मण एव फलयोगिनो^२ अन्यस्य कस्य चिदुत्पा-
दात् । इति कृतविप्रणशो [५]कृताभ्यागमस्य स्यात्^३ ॥ उपलक्षणं
चेतत् । स्मृतिप्रत्यभिज्ञानसंग्रहनिर्णयस्य च निहितप्रत्यनुमार्ग- 10
दृष्टार्थकुतूहलविरमणकार्यकारणभावतदधिगतप्रमाणबन्धमोक्षा-
दयोऽपि न स्युः । चेद्यदि मतं तन्न युक्तमित्याह । दयोरित्यादि ।

दयोरप्यावयोः सिद्धे भिन्नाधारे क्रियाफले ।

दयोरप्यावयोः । आत्मवादिनो भवतो मम च नैराव्य-
वादिनः । सिद्धे निश्चिते । के सिद्धे चाह । भिन्नाधारे क्रियाफले । 15
कर्मक्रिया तस्मिन् भवे । तस्याः फलं परलोके । ते भिन्नाधारे ।
मानाधिकरणे सिद्धे । तथा हि । न येनेव शरीरेण तस्मिन्

¹ nil agras ni gah-gi-phyir.

² hbras-bu dan ldan-pa.

³ byas-pas chud-sa shih ma-byas-pa dan hphra-i-par hgyar—See *Syāduddā-
māñjarī*, § 18 (p. 151); *Barvadarpana* 26, 18 (Gough's translation of this passage
and my own translation are wrong).

जन्मनि कर्म करोति तेनैव प्रेत्य फलमुपभुङ्क्ते । अतोऽन्यदेव
कर्मकर्तृ तदन्यच्च फलोपभोक्तृ । अतो भिक्षाधारे क्रियाफले
भवतः । अत्र चाविप्रतिपत्तिरावयोः ॥

स्यादेतदात्मव्यापारमन्तरेण ते एव कर्तृत्वोपभोक्तृत्वे न
5 स्थातामित्यत्राह ।

निर्व्यापारश्च तत्रात्मेत्यत्र वादो दृष्टा ननु ॥ ७२

निर्व्यापारो व्यापाररहितः । तत्र तयोः कर्मक्रियाफलोप-
भोगयोरात्मा निःक्रियत्वादचेतनत्वात् । नित्यत्वाच्च क्व चिदपि
क्रियायां समर्थः ॥ यदप्युक्तं ।

10 ज्ञानमात्रादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते ।

सुखदुःखादिसंविप्तिसमवायस्य भोक्तृता ॥ इति ।

तदपि पूर्वापरकालयोरविच्छित्तस्वभावस्योक्तक्रमेण न
संगच्छते ॥ इति हेतोरत्रात्मनि निर्व्यापारे वादो विवादो ।
दृष्टा निष्कलो । यदर्थमसावङ्गीकृतस्तत्र तस्यानुपयोगित्वात् ॥

15 नन्विति परसंबोधने ॥

ननु यद्यात्मा न भवेत्कथं तर्हि कृतविप्रणाशादिदोषो न
स्यात् । ततो [न]¹ दृष्टा तदाद इत्याह । हेतु[168^b]
प्रानित्यादि ।

हेतुमान् फलयोगीति दृश्यते नैव संभवः ।

यो हेतुमान् कर्मणा युक्तः स एव फलयोगी फलसंबन्धः ।
इत्येवमेव संभवो न दृश्यते नोपलभ्यते । यस्मादन्य एव स्वतो
लोके जायते अन्य एव हि^१ । ततो हेतुमतः फलयोगो न
दृश्यते ॥

एतत्तर्हि कथं नीयते यदुक्तं । अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः ५
प्रत्यनुभविष्यतीति^२ । अत्राह । संतानस्येत्यादि ।

संतानस्यैकमाश्रित्य कर्ता भोक्तेति देशितं ॥ ७३

संतानस्योत्तरोत्तरानेकक्षणपरंपराक्षणस्य कार्यकारण-
भावेन प्रवर्तमानस्य । ऐक्यमाश्रित्य^३ । अनेकेष्वेकत्वं^४ लोकाध्य-
वसाद्यवशाद्वरोपितमेव^५ निमित्तीकृत्य कर्ता भोक्तेति देशितं । 10
य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्योपभोक्ता च । इत्येतद्देशि-
तत्वेऽपि नेत्याभिप्रायवशान् भगवता प्रकाशितं । अन्यथा
कर्मफलच्छेदं मन्येत जनः । न तु तावता उभयलोकानुगामिनः
सत्त्वमाख्यातं ॥ अत एव च तच्चैवोक्तं । उपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वाद्य-
तनेषु विपश्यन् इति^६ । तथा चेतना कर्म चेतयित्वा कर्मति 15
वचनाच्च^७ । तदुक्तं ।

^१ So Ms. See above, VIII. 98.

^२ See above, 468.6.

^३ Ms. kertya.

^४ One of the aspects of the avidyā, piśṇasamjñā, ekasamjñā, etc.

^५ Ms. °vaśād āvaropitam.—Possibly āropitam.

^६ See above, 468.9.

^७ See above ad V. 6; also Madh. vṛtti ad XVII. 2.—de-bzhiin-du sama-pai
las-kyis bsam-pas bsams-pai las yin-no shes grūns-pas-so(?)

कर्मणं लोकवेदिष्यं चेतना तत्कृतं च तत् ।

चेतना मानसं कर्म तज्जे वाङ्मायकर्मणी । इति^१ ॥

अन्यथायुक्तं ।

यत्तच्छोकमय भाजनलोकं

चित्तमेव रचयत्यतिचित्रं ।

कर्मणं हि जगदुक्तमशेषं

कर्म चित्तमवधूय न चास्ति । इति^२ ॥

तस्माच्च चित्तविनिर्मुक्तमन्यत्कर्मास्ति । तच्च कुशला-
कुशलं चित्तमुत्पाद्य निरुध्यमानं स्तोपादेयचित्तवृत्ते कुशला-
10 कुशलादिसंस्कारविशेषवासनामादधाति^३ । तदपि तदाक्षित-
वासनमुत्तरोत्तरतदभिसंस्कृतवृत्तपरंपराविच्छेदतः संतानप्रवर्त-
मानं^४ परिणतिविशेषमुपगच्छत्^५ कर्मविशेषानुरूपं तथाविधं
सुखादिस्वभावं चित्तात्मकमेव फलमभिनिर्वर्तयति परलोके^६ ॥

1 Quoted *Abhidh. k.v., Soc. As., fol. 387 b* (chapter IV, initio).—*las-las hji-
rten sna-tshogs skye. las ni sems-pa dan des byas.*

2 Quoted *Pañcakramaf*, p. 40, and also *Mudh. vrtti*.

3 de yañ dge-ba yañ mi dge-bai sems skyes-naa hgags-pa-na rañ-gi fie-bar-
len-pa-las byuñ-bai sems kyi skad-cig-la dge-ba dan mi-dge-ba-la-sogs-pai
hdu-byed-pai bag-ohags hjiog-go. de yañ des gzhag-pai bag-ohags gshan dan
gshan des mñon-par-hdu-byas-pai skad-cig-ma gshan dan gshan rgyun ma-
chad-pas hjiag-pa-na yon-su-gyur-pai khyad-par fie-bar-skyeo. las-kyi khyad-
par dan rjes-su mthun-pa de-lta-bno (?). rnam-pa bde-ba-la-sogs-pai rañ-bshin-
gyi sems-kyi bdag-ñid-kyi hbras-bu hjiog-rten pha-rol-tu skyed-par byed-do
shes brjod-do.

4 *viśeṣa*, not translated—*vi* from a second hand, *ṣeṣa* in margin.

5 According to the Tibetan : *“kṛpāpāramparāsamtāndvīśeṣedatuh pra.”*

6 According to the Tibetan *upajdyate*.

तद्यथा चित्तिबीजादयः परस्पररोपसर्पणप्रत्ययविशेषात्ममधिगता-
तिग्रथतया प्रथमच्छब्दो[169*]पनिपातिनः स्तोपादेयभूतद्वितीय-
च्छब्दकक्षापे कार्योत्पादानुगुणविशेषोत्पादनद्वारेण तदुत्तरोत्तर-
तारतम्यमुपजनयन्तः संततिपरिणामविशेषादन्यच्छब्दकक्ष्यं प्रकर्ष-
पर्यन्तमासादयन्तो बीजानुरूपशालिकोद्वाहुरमुत्पादयन्ति ॥ ८
यथा च साक्षारसपरिभावितं मातुलुङ्गादिवीजमुग्रं तत्संस्कार-
परंपराप्रवृत्तेस्तत्पुष्पादिषु रक्ततामुत्पादयति । न च तच्च
कश्चित्पूर्वापरकालयोरेकोऽनुगामौ समस्ति । तच्च कुशलाकुशलं
समानस्यापि^१ कल्पनोपस्थापितत्वात् । नोपन्यासो युक्तः । तदुक्तं ।

यस्मिन्नेव हि संतानं आहिता कर्मवासना । 10

फलं तत्रैव बध्नाति कर्पासे रक्तता यथा ॥ इति ॥^२

तस्माद्यथा बीजादिस्वात्मानमन्तरेणापि प्रतिनियमेन कार्यं
तदुत्पत्तिश्च क्रमेण भवति । तथा प्रवृत्तेऽपि परलोकगामिनमेकं
विनापि कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्प्रतिनियतमेव फलं ।
क्षेत्रकर्माभिसंज्ञितस्य संतानस्याविच्छेदेन प्रवर्तनात्परलोके फल- 15

^१ dper-na de ni sa dan sa-bon-la-sogs-pa phan-tshun tshogs-pai rkyen-gy
khyad-par-las thob-pai khyad-par-dā gyur-pa skad-oig-ma dan-po-las bsod-pa-
la ran-gi fle-bar-len-pa [r bya-] bas byun hgyur-pa skad-oig-ma gñis-par gyur-
pai tshogs-pa-la hbras-bu bskyes-pai rjes-su-mthun-pai khyad-par skyed-par
gyur-nas phyi-ma phyi-ma khyad-par-du hbyun-bai rgyud yons-su-gyur-pai
khyad-par-las mthar skad-oig-mai mtshan-ñid phul-tu byun [ ] thob-bo.
sa-bon... skyed-par byed-de.

^२ So Ms.—dge-ba dan ml-dge-ba dan. mtshun-pa-la yan rnam-par-rtogs-pas
gzhag-pai-phyir fle-bar-dgod-pa ni ma rigs-so.

^३ See Sarvadārṣana, p. 26, and references *Museon*, 1903, p. 43.

प्रतिषेधोऽभिधीयते ॥ इति नास्त्यभागमो न कृतविप्रणाशो
बाधकं । ततो नात्मानमन्तरेण कर्मफलसंबन्धो न युज्यते ॥

यथा च सत्यैवात्मनि स न घटते । तथा सप्रत्ययमुच्यमान-
मतिविस्तरं स्यादिति नेह प्रतन्यते ॥

५ आह च ।

नात्मास्ति स्कन्धमात्रं तु क्षेत्रकर्माभिसंस्कृतं ।

अन्तराभवसंतत्या कुक्षिमेति प्रदीपवत् ॥ इति ॥

‘मुद्गसूतदादिभिस्तत्त्वान्यत्रप्रतिषेधपक्षाभ्युपगमात्स्वयमेव व-
स्तुत्वं प्रतिषिद्धं । वस्तुनो हि तत्त्वान्यत्रप्रकारानतिक्रमात् । पर-
10 स्वरपरिहारवतोरेकप्रतिषेधापरविधिगान्तरीयकत्वात् ॥ भारद्वा-
[169^b]रादि^१सूत्रमपि समर्थितमत्रार्थं । तस्मादाभिप्रायिकीं
भगवतो देयनामजानद्भिः परिकल्पितोऽसौ न वस्तु सन् ।
वस्तुत्वाभ्युपगमे^२ नान्यत्रमित्यात्मनो निराकरणेनैव निरस्तः^३ ।
इति न पुनर्विशेषेण प्रतिषेधितः ॥

16 उक्तं चैतद्भगवता । इति हि भिन्नवोऽस्ति कर्म । अस्ति
फलं । कारकस्तु नोपसृज्यते य इमान् स्कन्धान् विगृह्णाति ।
अन्यास्तु स्कन्धानुपादत्ते । अन्यत्र धर्मसंकेतात् । अत्रायं धर्म-
संकेतो यदस्मिन् सति इदं भवत्यस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति ।^४

^१ gab-zag-tu smra-ba-de-rnams-kyis.

^२ See J.B.A.S., 1901, p. 308.

^३ dhos-pos (?) blañs-pa na yah gshan ma-yin-no shes ..

^४ = nirastah pudgalah.—bsal-ba ma yin-no ?? (na nirastah.)

^५ dharmasanketa = dhos-kyi-brda.—See *Qālistambasūtra*.

एतेन भगवन्नेवेदंप्रत्ययतामाचक्षते^१ कार्यकारणभावो
ऽपि दर्शित^२ एव । अयमपि च संतानस्येत्यनेन^३ यथाव्यवहार-
मनिरूपितस्वरूपः सूचित^४ एव । संतानवचनेनेदंप्रत्ययतामाच-
क्षाभ्युपगमात् । अन्यथा संतान एव न स्यात् । तेन
वास्तवकार्यकारणभावभाविनो^५ दोषा नावसीयन्ते ॥ ६

इदमेवाचार्यपादैरप्युक्तं ।

अग्रक्तं सर्वमिति चेत् । बीजादेरङ्कुरादिषु ।

द्रष्टा शक्तिर्मता सा चेत्संवृत्यास्तु यथा तथा^६ ॥

कार्यकारणभावप्रतिनियमादेव स्मृत्यभावोऽपि निरस्तः ।
एकस्यानुगमात्मनोऽभावात् । न स्मृतां कश्चिदिह विद्यते । किं 10
तर्हि स्मरणमेव केवलमारोपवशात् । स्मर्यमाणवस्तुविषयं । न
चात्र स्मर्तुरभावेऽपि कश्चिद्वाचातः । अनुभूते हि वस्तुनि
विज्ञानसंताने स्मृतिबीजाधानात्काष्ठान्तरेण संततिपरिपाकहेतोः
स्मरणं नाम कार्यमुत्पद्यते ॥ एवं प्रत्यभिज्ञानादयोऽपि
द्रष्टव्याः । अतिविस्तरभयात्प्रत्येकमिह न प्रतिविधीयन्त इति 15
तत्समर्थनमन्यत्रैव विस्तरेणावधार्यमिति ॥

^१ rkyen-hdi-pa-tsam-kyi mthean-fid.

^२ Sio Ms. old hand ; r erased ; Tib. has *bsan* = *deçita*.

^३ So Ms.—hdi yañ rgyun goig ces-pas = *samtāna eka ity.*

^४ *bsan-pa.*

^५ *vāstava* = *dnos-po-la* grub-pa.—^०*bhāvino*... = *yod-pai*..... = *doçā* ye
vastutvena siddhe kāryakāraṇabhāve bhavanti.

^६ gal-te kun-rdsoḥ hdod-na ji-ltar de-ltar hgyur = *yadī eṣa guṇitir samvṛtya*
i/s...

सर्वमेतत्संवृत्तिसत्यमुपादाय समर्थितं । परमार्थे^१ तु सर्व-
 धर्माणां निःस्वभावत्वात्सर्वविकल्पोपरमाच्च । न किं विद्युत्पद्यते
 निरुध्यते वा । सात्मकमनात्मकं वा । नापि[170^२] विचार्यमाणं
 कर्म तत्फलं वा नापीदृशोको न परलोको वा न^३ कश्चि-
 ५ दस्ति । कल्पनाविठपितत्वात् । तस्मात्सर्वमेतत्प्रतिविम्बसंनिभं
 निःस्वभावमुत्पद्यते निरुध्यते च । कार्यकारणं^४ च सात्मकं
 निरात्मकं च नित्यमनित्यं चाभिधीयते । स्वप्नवत्कर्मकर्तृत्वं
 तत्फलसोपभोगं^५ इदृशोक्तः परलोक्तः सुगतिदुर्गतिगमनं च ।
 कल्पनानामप्रहाणात् । इति सर्वं सुस्थं । यदक्ष्यति^६ ।

10 एवं च न निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति तत्त्वतः ।

अज्ञातमनिदृष्टं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥

स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे^७ कदलीसमाः ।

इत्यादि ॥ चक्रं च ।

कर्ता स्वतन्त्रः कर्मापि त्वयोक्तं व्यवहारतः ।

15 परस्वरापेक्षिकी तु सिद्धिस्तोऽभिमतानयोः ॥

न कर्तास्ति न भोक्तास्ति^१ पुष्टापुष्टं प्रतीत्यजं ।

यत्प्रतीत्य न तज्ज्ञातं प्रोक्तं वाच्यते त्वया ॥ इति ।

1 Ms. paramārthahetu sarva.^२

2 onh-zad.

3 rgyu dah hbras-bu.

4 lohs-spyod-pa-po.

5 Below ix. 160-161.

6 Tib. has sñin-po med = asñrā.

7 bhoktā = sa-ba-po.

यथा निरात्मानश्च सर्वे धर्माः कर्मफलसंबन्धाविरोधश्च^१ ।
 निःस्वभावता च । यथा दृष्टसर्वधर्माविरोधश्च । तथा पिता-
 पुत्रसमागमे देशितं । तदुक्तं^२ । भगवानाह । एवमेव महाराज
 बाह्योऽभ्युतवान् पृथग्जनसंश्लेषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्त्वानी-
 चान्यभिनिविशते । सोऽभिनिविष्टः समनुनीयते । समनुनीतः 5
 संरम्यते । संरक्तो रागजं कर्माभिसंस्करोति^३ । त्रिविधं
 कायेन । चतुर्विधं वाचा । [त्रिविधं मनसा]^४ । तच्च कर्माभि-
 संस्कृतमादित एव क्षीणं विद्वज्जं विगतं^५ विपरिणतं । न पूर्वा
 दिशं निश्च्युत्य^६ तिष्ठति । न दक्षिणां । न पश्चिमां । नोत्तरां ।
 नोर्ध्वं । नाधः । नानुविदिशं । नेह । न तिर्यक् । नोभय- 10
 मन्तरा । तत्पुनः कास्मान्तरेण मरणकालसमये प्रत्युपस्थिते ।
 जीवितेन्द्रियनिरोधे आयुषः परिचयात् । तत्सभागस्य कर्मणः
 क्षीणत्वात् । चरमविज्ञानस्य निरुध्यमानस्य^७ मनस्य आरम्भो-
 भवति । तद्यथापि नाम [170^b] ग्रथितविबुद्धस्य जनपद-
 कक्षाणी^८ । इति हि महाराज चरमविज्ञानेनाधिपतिना । 15

1 MS. sambandhavinirodha—Tib. hbrel-ba mi hgal-ba.

2 Quoted *Gikāś.* 250.10—Comp. *ibid.* 326.7.—The first part (... .. trividham manasā) = *locus classicus*, see *Madh. vṛtti*, 137, note 1.

3 The Tib. adds...*dveṣajam...mohajam*.

4 Neither in our MS. nor in the Tib. translation, nor in *Gikāś.*

5 *hgags-la bral-zhin*.

6 = *brten-te = nigṛitya*.

7 *rnam-par qes-pe tha-ma hgags-pai tsho = cāramavijñāna-nirodhakāle*.

8 Neither our MS. nor the Tib. translation does repeat the words *ārambajam bhavati*. See *Gikāś.* p. 259, n. 1.

तेन च कर्मारम्भणेन औपपत्त्यंशिकं^१ इत्यप्रत्यक्षं प्रथमं विज्ञान-
 सुत्पद्यते । यदि [वा] नारकेषु । यदि वा तिर्धग्योनौ । यदि
 वा यमलोके । यदि वा आसुरकाये । यदि वा मनुष्येषु ।
 यदि वा देवेषु । तस्य च प्रथमविज्ञानस्यौपपत्त्यंशिकस्य समन-
 ५ न्तरनिदृष्ट्यानन्तरं सभागा^२ चित्तसंततिः प्रतिवर्तते^३ यच्च
 विपाकस्य प्रतिसंविदा^४ प्रज्ञायते^५ । तच्च चरमविज्ञानस्य
 निरोधस्तच्च व्युत्तिरिति संख्या भवति । यः प्रथमविज्ञानस्य
 प्रादुर्भावस्तचोपपत्तिरिति । इति महाराज न कश्चिद्भूमौ-
 ऽस्मात्तोकात्परलोकां गच्छति । व्युत्पुपत्तौ प्रज्ञायते^६ । तच्च^७
 १० महाराज चरमविज्ञानमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति ।
 निदध्यमानं न कश्चिद्गच्छति । कर्माप्युत्पद्यमानं न कुतश्चि-
 दागच्छति । निदध्यमानं न कश्चिद्गच्छति ।^८ [प्रथमविज्ञान-
 मप्युत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति । निदध्यमानं न कश्चिद्ग-
 च्छति] । तत्कस्य हेतोः । स्वभावविरहितत्वात् । चरमविज्ञानं
 १५ चरमविज्ञानेन शून्यं । कर्म कर्मणा शून्यं । प्रथमविज्ञानं
 प्रथमविज्ञानेन शून्यं । व्युत्तिव्युत्था शून्या । उपपत्तिरुपपत्त्या

१ skye-bai char-gtogs-pai rnam-par ges-pa.

२ skal-ba dan hdra-ba or skal-ba hdra-ba.

३ *Qikṣṣ.* has pravartate, more correct.

४ So MS.—*Qikṣṣ.* has pratīsamvedanā, correct.—See below. 479. 1.

५ mñon-par yod.

६ *Qikṣṣ.* has tatra.

७ Given by *Qikṣṣ.* and Tib.

शून्या । कर्मणा चावन्ध्यता प्रज्ञायते^१ । विपाकश्च प्रति-
संवेदना । न तत्र कश्चित्कर्ता न भोक्ता । अन्यत्र नामसंकेता-
दिति विस्तरः ॥ एवं देवमोहाभ्यामपि कर्माभिसंस्करणं संघा-
योगं वाच्यमिति ॥

5

आज्ञिसाम्प्रत्ययेऽप्युक्तं^२ । पुनरपरं तत्त्वेऽप्रतिपत्तिर्निर्मिष्याप्रति-
पत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां सत्यां चिविधाः संस्कारा
अभिनिर्वर्तन्ते । पुण्योपगा । अपुण्योपगा । आनन्द्योपगाश्च^३ ।
'इमं उच्यन्ते अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इति'^४ । पुण्योपगानां
संस्काराणां^५ पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति^६ । अपुण्योपगानां 10
संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति^७ । [171*] आनन्द्योप-
गानां संस्काराणामानन्द्योपगमेव विज्ञानं भवति^८ । इदमुच्यते
संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमिति । तदेव विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं ।
नामरूपविद्वद्वा षडभिराद्यतनद्वारैः कृत्यक्रिया[ः]^९ प्रवर्तन्ते ।

1 las-rnams hbras-bu med-par mi hgyur-bar mñon shiñ.

2 See *Qikāś*, 222.11—For the first part of the quotation, see above ix. 2.

3 So MS.—*Qikāś*, has āniñjya.⁹

4—6 Wanting in Tib.; but see note 8.

5 hdu-byed-rnams las (abl. not genit.)

6 Tib. adds: hdi-dag ni ma-rig pai rkyen-gyis hdu-byed-rnams shes-byas
shes-bya-ba dah.

7 Tib adds: hdi-ni hdu-dyed kyi rkyen-gyis rnam-par-ces-pa shes-bya-bao.

8 The text is corrupt. Tib. has: ..... mi gyo-bar hgro-bai rnam-par ces
pa hdi-du hgyur-te hdi ni rnam-par-ces-pai rkyen-gyis miñ dah gaugs ces
byas. miñ dah gaugs rnam-par hphel-bas.....—*Qikāś*, has: idam ucyate
samākārapratyayaṁ vijñānam iti. evam nāmarūpam. nāmarūpavivṛddhyā...—
As observed by Prof. Bendall, the *Mādhyamakavṛtti* gives better readings
and is followed by the Tibetan translation of *Qikāś* itself.

9 bya-ba byed-pa.

- तन्नामरूपप्रत्ययं षडायतनमुच्यते । षड्भ्य आयतनेभ्यः षट्
 स्यर्गकायाः प्रवर्तन्ते । अयं षडायतनप्रत्ययः स्यर्ग इत्युच्यते ।
 यज्जातौयः स्यर्गा भवति तज्जातौया वेदना प्रवर्तते । इयं
 स्यर्गप्रत्यया वेदनेत्युच्यते । यस्तां वेदयति । विशेषेणास्वादयति ।
 5 अभिनन्दयति । अध्वस्यति । अधितिष्ठति । सा वेदनाप्रत्यया
 दृष्टेत्युच्यते । आस्वादना । अभिनन्दना । अध्वसायस्थानं¹
 आत्मप्रिय[रूप]सातृपैर्वियोगो मा भवत्विति । अपरित्यागो
 भूयो भूयश्च प्रार्थना इदं दृष्ट्याप्रत्ययमुपादानमित्युच्यते । एवं
 प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्पापयति । कायेन वाचा
 10 मनसा । स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते । तत्कर्मनिर्जातानां²
 [पञ्च]स्कन्धानामभिनिर्वृत्तिर्या सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते ।
 या जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानामुप[चय]परिपाकादिनाशो³
 भवति । तदिदं जातिप्रत्ययं जरामरणमित्युच्यते । पेयासं । तच्च
 विज्ञानं बीजस्वभावत्वेन हेतुः⁴ । कर्म क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः ।
 15 अविद्या दृष्ट्या च क्लेशस्वभावत्वेन हेतुः । कर्मक्लेशा विज्ञानबीजं
 संजनयन्ति । तच्च कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति । दृष्ट्या
 विज्ञानबीजं छेदयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति । [अ]-
 सतामेषां प्रत्ययानां विज्ञानबीजस्याभिनिर्वृत्तिर्न⁵ भवति । तच्च

¹ *Qikāś*. has : ...adhyavasānam mā me priyarūpaçātarūpaṁ viyogo bhavaty
 ti.—Tib. has : ...myoñ-ba, mñon-par-dga, lhag-par-zhen-nas hdug-pa-las
 bdag adug ño-bo dan bden-pai ño-bo dan hbral-bar. .

² pañca = lñs.

³ According to Tib. ³pākavināṣo bhavati = yoñs-su-smin-pa dan hjiḡ-par
 hgyur-ba.

⁴ rgyu byed-do.

Prakaraṇa, Fasc. 1-3 @ 10/ each	6	10
Prakaraṇa, Karmasāra, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 10/ each	8	0
Prakaraṇa, Fasc. 1-4 @ 2/	8	0
Prakaraṇa, Fasc. 1-5 @ 10/ each	8	0
Prakaraṇa-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4	6
Prithivī, Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ 10/ each	8	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Prakṛta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-11; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 10/ each	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Śaddarāsa-Samuccaya, Fasc. 1, @ 10/ each	0	10
*Sāma Vēda Samhitā, Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV 1-6; V, 1-8, @ 10/ each	20	10
Śākhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ 10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sāṅkara Vajaya, Fasc. 2-8 @ 10/ each	1	4
Śrīddhā Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 10/ each	8	12
Śrānta Sūtra Latyayan, Fasc. 1-9 @ 10/ each	8	10
" " Anbalayana, Fasc. 1-11 @ 10/ each	6	14
Śrēṇṭa Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ 10/ each	2	8
*Taittiriya Brahmana, Fasc. 3-25 @ 10/ each	14	6
" Pratisākhya, Fasc. 1-8 @ 10/ each	1	14
*Taittiriya Samhitā, Fasc. 22-45 @ 10/ each	15	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 1-19 @ 10/ each	11	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	7	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1 Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 10/ each	23	12
Tattvārthādhipāya Sūtram, Fasc. 1-8 @ 10/	1	14
Trikāṇḍa-Māṇḍana, Fasc. 1-3 @ 10/	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ 10/	3	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-9 @ 10/ each	5	10
Uvāṇagadāsā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ 10/	0	10
Vara Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 10/	8	12
*Vāya Purāṇa, Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 10/ each	7	8
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 @ 10/	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 10/	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 2-5 @ 10/ each	2	8
<i>Tibetan Series.</i>		
Pag-Sam Thi S'tā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Stogs brjod dpag hkhri S'tā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
*Ālamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ 10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/-	3	0
Āin-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	88	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/- each	34	0
Akbar-nāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	55	8
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	18	12
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger @ 10/	0	10
*Bīdshāh-nāmah, with Index, Fasc. 1-19 @ 10/ each	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 10/ each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/ each	8	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Fārang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Taj, or, 'Taj's list of Shy'ab Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Futūḥ-nah-Shām of Wāqidi, Fasc. 1-4 @ 10/ each	4	10

Hafī Ḥamīn, History of the Persian Mahmawī, Fasc. 1 @ /12/ each	Rs.	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	7	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngirī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Iṣṣāh, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	51	0
Maṣīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10;			
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;			
Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	...	35	0
Maḡhāzī of Wāqidi, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	Rs.	3 2
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-16 @ 10/ each	...	Rs.	9 6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.			
1-5 and 3 indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	...	...	15 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	11 14
Ma'āṣir-i-'Ālamgirī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3 12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	...	...	0 10
Nisāmī's Khirad-nāmah-i-Iṣkandari, Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	1 8
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	...	...	5 0
Tabaquat Nasiri, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	14 0
Ditto Index	...	...	1 0
Tārīkh-i-Firūs Shāhī of Ziyān-d-din Barnī, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4 6
Tārīkh-i-Firūzshāhī, of Shams-i-Sirāj Aīf, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	2 0
Wis o Rāmīn, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3 2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	10 10
Tuṣṭuk-i-Jahāngirī (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	...	...	1 0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1884. ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kōrōs ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kaṣmīraḡabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by O. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāśmīr, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hājī Baba of Isfahan, by Hājī Shāikh Ahmad-i-Kirmāsī, and edited with notes by Major D. O. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-33 @ 1/ each ... 33 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasury."

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1305.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY

TO THE

BODHICARYAVATARA OF ÇĀNTIDEVA.

EDITED WITH INDICES

BY
LOUIS DE LA VALÉE POUSSIN,
Professor of Sanskrit in the University of Ghent.

FASCIOLUS VI.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1912.

ASIANIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 12, Grafton Street, New Bond Street, London, W.
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA,

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Ra. 1	14
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	14 6
Aitareyalocana	...	...	2 0
Amarakoṣha, Fasc. I	...	...	2 0
*Anṣ Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	...	2 8
Anumana Dīdhiti Prasārini, Fasc. I, @ /10/	...	...	0 10
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	8 12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	...	0 10
Agvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	8 2
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/ each	...	...	18 0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-3, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	1 14
Bandhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	4 6
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	4 6
Bauddhastotrasaṅgraha	...	...	2 0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2 8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3 12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3 2
Orī Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	...	...	1 14
Qatadūṣapī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1 4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	6 0
*Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	14 6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	3 2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	...	3 2
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ /10/ each	...	...	10 0
*Qaturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	26 14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	...	...	2 8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	...	...	1 4
Qlokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	...	8 12
*Qrauta Sūtra of Qāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	10 0
Qrī Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1 14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1 4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4 6
Ditto Aśrasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	...	3 2
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	...	3 2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	...	2 8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...	...	2 0
Ditto Gṛhya Saṅgraha	...	...	0 10
Haralata	...	...	1 14
Karmapradīpī, Fasc. 1	...	...	1 4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4 6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4 8
Kātha Śarīr Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	...	17 8
Kurma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	5 10
Kirāṇavallī, Fasc. I, @ /10/	...	...	0 10
Kāśyapa Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	...	6 14
*Kāśyapa-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-13; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	...	19 6

कर्मणां नैवं भवति । अहं विज्ञान[बीजस्य] चेन्नकार्यं
 करोमि । दृष्ट्याया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजं
 स्नेहयामि । अविद्या[या] अपि नैवं भवति । अहं विज्ञान-
 बीजमवकिरामीति । विज्ञान^[171^b]बीजस्यापि नैवं भवति ।
 अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति । अपि तु विज्ञानबीजं कर्म- 5
 चेन्नप्रतिष्ठितं । दृष्ट्यास्नेहाभिस्यन्दितं । अविद्यावकीर्णं विरोहति ।
 नामरूपाङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति¹ । स च नामरूपाङ्कुरो न
 स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो न काल-
 परिणामितो न चैककारणाधीनो² नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । अथ
 च मातापितृसंयोगादुत्समवायादन्येषां च प्रत्ययानां समवा- 10
 यादास्त्वादनानुप्रबद्धं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्या मातुः कुक्षौ
 नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्त्रामिकेषु धर्मेष्वमसेष्वपरि-
 यहेष्वप्रत्य³र्थिकेष्वकाशां समेषु मायालक्षणस्वभावेषु । हेतु-
 प्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयालं⁴ । न तत्र कश्चिद्भूमोऽस्मा-
 ल्लोकात्परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलमस्ति च⁵ विज्ञ- 15

¹ *Qikāś*. has : ...vijñānabīje...°pratiṣṭhite...°abhisandite 'vidyāvākīrṇe
 tatṛa tatropattyāyatana[prati]sāṃdhau mātuh kukṣau virohati nāma.°...
 These readings are supported by our Tibetan translation except as concerns
 the reading *utpatti*° (correct : *upapattyāyatana*).

² So MS. and *Qikāś*.—Tib. has : rañ-bzhin-las ma byññ byed-pa-la rag-
 las-pa ma yin=na svabhūvād utpanno na kāraṇādhīnaḥ.

³ *apratyarthikeṣu* is wanting in Tib.

⁴ Supply the omitted passage from *Qikāś* 225, 5—18.

⁵ *Qikāś*. asti ca karmaphalaprativijñaptiḥ, hetu°—Supported by our Tib.
 translation : las-kyi hbras-bu mñon-par yañ yod-do=karmaphaḥ phalam
 prajñāyate.

भिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयासं^१ । यथाग्निरुपादान-
वैकल्याच्च ज्वलति^२ । उपादानावैकल्याच्च ज्वलति । एवमेव
कर्मक्षेत्रजनितं विज्ञानबीजं तच्च तत्रोपपत्त्याद्यतनप्रतिसंधौ
मातुः कुक्षौ नामरूपाकुरमभिनिर्वर्तयति । अस्माभिकेषु धर्मेष्व-
५ मनेष्वपरिपहेष्वप्रत्यर्थिकेषु । [आकाशसंज्ञेषु] । मायासंज्ञ-
स्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य-
समुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः^३ ॥

तथाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः^४ कारणैर्द्रष्टव्यः ।
कतमैः पञ्चभिः । न ग्रास्यततः । नोच्छेदतः । न संक्रान्तितः ।
१० परीतहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । तत्सदृशानुप्रबन्ध-
तयेति^५ । कथं न ग्रास्यततः । यस्मादन्ये मारणान्तिकाः^६
स्कन्धाः । अन्ये औपपत्त्यंशिकाः^७ स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । न
तु य एव मारणान्तिकाः स्कन्धाः त एव औपपत्त्यंशिकाः
प्रादुर्भवन्ति । अतो न ग्रास्यततः ॥ कथं नोच्छेदतः । [१७२५]
१५ न च पूर्वनिरुद्धेषु^८ मारणान्तिकेषु स्कन्धेषु औपपत्त्यंशिकाः

१ *Qikṣās.* omits this mention.

२ This first clause wanting in our MS. ; the second in *Qikṣās.*

३ This clause wanting in *Qikṣās.*

४ So MS. and *Qikṣās.*—The correct reading is : *pañcabhīr dhārair* (rnam-
pa lhar).

५ *de dañ hdra-bai rgyud-du o.*

६ *tha-ma ohi-bai phun-po.*

७ *skye-bai char-gtogs-pa.*

८ *prādurbhavanti* omitted by Tib. translator and by *Qikṣās.* which adds :
api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānā aupapatty-amṣikāḥ skandhāḥ
ca prādurbhavanti—But see below.

९ *pūrva* (shon) wanting in *Qikṣās.*

स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । नायनिबद्धेषु । अपि तु मारणान्तिकाः
 स्कन्धा निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समय औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः
 प्रादुर्भवन्ति । तुल्लादण्डोन्नामावनामवत् । अतो गोच्छेदतः ॥
 कथं न संक्रान्तितः । विसदृशात्मत्वनिकायादिसभागाः
 स्कन्धा जात्यन्तरेऽभिनिर्वर्तन्ते । अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं ६
 परीतहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परीतं कर्म क्रियते ।
 विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीतहेतुतो विपुलफलाभि-
 निर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यथावेदनीयं कर्म
 क्रियते । तथावेदनीयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानु-
 प्रबन्धतः ॥ एवमाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिर्द्रष्टव्य 10
 इति विस्तरः ॥

तदेवमात्मादिविरहेऽपि कर्मफलसंबन्धोऽविकलः सूत्रेषु
 भगवता स्वयमुपदर्शित^१ इत्युपदर्शित^२ भवति । इति नैकस्थो-
 भया^३मुयायिनोऽभावेऽपि किं चिदिरुध्यत इति ।

यदि कथं चिदपि नास्त्येवात्मा कथं तर्हि । 15

आत्मा हि आत्मनो नायः को नु नायः परो भवेत् ।

आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

1 MS. has °nikāyād visabhāgāḥ...; and Qikāḥ. MS. ddhi ṣabbāgāḥ. But the Tibetan translators agree: de skal-pa mñam-pai skye-bas (sabhāga, not visabhāga)—Prof. Bendall prefers °nikāyād dhi sa° and he may be right.

The meaning is that a man can be reborn as a god, etc.

2 = gsuhs.

3 = btan.

4 gñi-gar hgro-ba.

इति गाथायामुक्तं ॥ चित्तमेवाहंकारसंनिवृत्ततया चक्षु-
मात्तेशब्देनोक्तं । अन्यत्र सूत्रे

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दानं सुखावहं ।

इति चित्तस्य दमनवचनात् । तदपि चात्मदृष्ट्यभिनि-
5 विष्टानामन्यथात्म्याहपरिकल्पविच्छेदार्थं नेयार्थतया संवृत्त्या
चित्तमात्मेति प्रकाशितं । न तु परमार्थतः । एतेन यदुक्त-
मार्थसङ्गावतारे ।

पुद्गलः संततिः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा^१ ।

प्रधानमौचरः कर्ता चित्तमात्रं वदाम्यहं ॥

10 इति । तदपि व्याख्यातं^२ भवति यतस्तदपि चान्यत्र पुद्गला-
द्यभि^[172^b]निवेशवाधनाय वचनं । न तु तावता चित्तस्य
परमार्थसत्त्वमुक्तं । एवमन्यथापि स्कन्धादिस्वात्मदेशना नेयार्था ।
अतश्चित्तमपि वस्तुतो नाहंप्रत्ययस्य विषयः ॥

भवतु वा चित्तं परमार्थसत् । तथापि न वस्तुतस्तदहंकार-
15 गोचर इत्युपदर्शयन्नाह । अतीतेत्यादि ।

अतीतानागतं चित्तं नाहं तद्धि न विद्यते ।

चिधा हि चित्तं संभवति । परिकल्पमुपादाय । अतीत-

^१ gshan-du hdsin-pai, "ātma" not translated.—This last text (cittasya damanam), by which it is established that by ātman the only thought is meant, has been said in order of cutting the wronger view of those who search elsewhere for an ātman.

^२ According to the Tib.: *pratyayā hetavas tathā* (rkyen dan rgyu dan de bshin-du).

^३ *vyākhyāta* = *begrüßte* = *siddha*.

मनागतं प्रत्युत्पन्नं च । तच्चातीतानागतं गृह्यजातं । चित्तं नाहं ।
नाहं दर्शनविषयः । कुतः । हिर्यस्मात् । तदतीतानागतं चित्तं
न विद्यते । न संप्रत्यस्ति । गृह्यजातत्वात् । यदतीतं तत्क्षीणं
निर्द्वन्द्वं विगतं विपरिणामितं । यदनागतं तदप्यसंप्राप्तमिति ।
प्रत्युत्पन्नं तर्हि चित्तमहं भविष्यतीत्यत आह ।

5

अथोत्पन्नमहं चित्तं नष्टेऽस्मिन्नास्त्यहं पुनः ॥ ७४ ॥

यथोत्पन्नं वर्तमानं चित्तमहमस्तु तदपि न युक्तं । यतो
नष्टेऽस्मिन्ना[स्त्य]हं पुनः । अस्मिन् प्रत्युत्पन्ने चित्ते नष्टे द्वितीय-
क्षणेऽतीते सति नास्त्यहं पुनः । पश्चादहंप्रत्ययस्य विषयो नेष्टः
स्यात् । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नोपलभ्यते । तत्कुतश्चित्तमात्मन्यर्ता 10
येन आत्मनः स्यात् । अतो न चित्तात्मनोऽपीति निरात्मनः
एवायमहंप्रत्यय उत्पद्यते । एवमात्मनो ऽसत्त्वाभावात् अर्ध-
वर्तिनश्चित्तस्य च तद्विषयत्वात्¹ । नापि चित्तमहंकारस्य विषय
इति प्रसाध्योपसंहरन्नाह । यथैवेत्यादि ।

यथैव कदलीस्तम्भो न कश्चिद्भागशः कृतः ।

15

तथाहमप्यसद्भूतो मृग्यमाणो विचारतः ॥ ७५ ॥

यथैव कदलीस्तम्भो रक्षादृच्छच्छब्दं । भागशः प्रत्यवधवशः
कृतोऽवधूतो न कश्चिन्न वस्तु सन् प्राप्यते । तथाहमप्यसद्भूतः²

¹ de-bzhin-du bdag med-de bdag yod-pa ma yin-la dus gsam-du hbyun-bai
sems nid dei yul yin-pai phyir ro = ...oittasyaiva . ...

² MS. asambhūta.—Tib. yod-par hgyur-ba ma yin-la.

कदलीसम्भवत् । अहमपि अहंप्रत्ययस्य विषयोऽपि । असङ्गतो
ऽवस्तुभूतः । वन्द्यातनयवत् । न कश्चिद्विषयोऽस्यास्तीति भावः ।
कथं मृग्यमाणो विचारतः । निरूपणतः ॥

पुनरन्यद्वाधकमात्मप्रतिषेधे प्रसञ्जयन्नाह । यदीत्यादि ।

६ यदि सत्त्वो न विद्येत कस्योपरि कृपेति चेत् ।

यदि सर्व^[173]यैव सत्त्व आत्मा पुद्गलो वा विचार्य-
माणो न विद्येत । न स्यात् । तदा कस्योपरि कृपा करुणा
बोधिसत्त्वानां भवेत् । सत्त्वमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तते । करुणा
च सम्यक्संबोधिसाधनं । तत्पूर्वकमेव संभारनिदानेषु दानादिषु
१० प्रवर्तनात् । अतः करुणापुरःसराः सर्वबुद्धधर्माः प्रवर्तन्ते ।

तथा चोक्तमार्थधर्मसंगीतौ^१ । अथ स्वप्नार्यावलोकितेश्वरो
बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत् । 'न भगवन् बोधिसत्त्वे-
नातिवज्रसु धर्मेषु शिञ्चितव्यं । एक एव हि धर्मो बोधिसत्त्वेन
स्वाराधितः^२ कर्तव्यः सुप्रतिविद्धः^३ । तस्य करतलगतः सर्व
१५ बुद्धधर्मा भवन्ति^४ । तद्यथा येन राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चक्ररत्नं

१ See *Qikjās*. 286. 7.

२ This clause is twice repeated in Tib. : boom-ldan-hdas byañ-chub-sams-
dpas chos-man-po-rnams-la belab-par mi bgyio, boom-ldan-hdas byañ-chub-
sams dpas chos gin-tu-man-po belab-par mi byao.

३ = rab-tu-gzau = sugrhitah.

४ = rab-tu-rtogs-pa = su pratibaddha (*Qikjās*)—Our MS. supratibaddha.

५ *Qikjās*. adds : katams ekadharmo ? yad uta mahākaruṇā, mahākaruṇayā
bhagavan bodhisattvānāṃ sarvabuddhadharmāḥ karatalagatā bhavanti.—
Supported by our Tib. translation : 'chos goig-po gañ she-na. hdi-lta-ste adin-
rje chen-po....

गच्छति । तेन सर्ववस्तुकायो गच्छति । एवमेव भगवन् येन बोधिसत्त्वस्य महाकरुणा गच्छति । तेन सर्वे बुद्धधर्मा गच्छन्ति^१ ॥ तद्यथा भगवन् जीवितेन्द्रिये सत्यन्येषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्भवति^२ । एवमेव भगवन् महाकरुणायां सत्यां बोधिकारकाणां^३ धर्माणां प्रवृत्तिर्भवतीति ॥ 5

आर्यगयाग्रीर्षं चोक्तं । किमारम्भा^४ मञ्जुश्रीबोधिसत्त्वानां चर्या । किमधिष्ठाना^५ । मञ्जुश्रीराह । महाकरुणारम्भा देवपुत्र बोधिसत्त्वानां चर्या सत्त्वाधिष्ठानेति विस्तरः ॥

तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वान्मना करुणाभ्युपगन्तव्या दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समुत्पत्तेः । सत्त्वाभावे च सा न स्यात् । 10 इति^६ चेत् । एवं मन्यसे यदि । तदा नैतदकथ्यमित्याह कार्यार्थमित्यादि ।

कार्यार्थमभ्युपेतेन यो मोहेन प्रकल्पितः ॥ ७६ ॥

कार्यमभिमतसाध्यं पुरुषार्थं इत्युच्यते । तदर्थमभ्युपेतेन स्त्रीकृतेन मोहेन संवृत्या यः प्रकल्पितः समारोपितः सत्त्व- 15 स्तस्योपरीत्यर्थः । तथा हि सकलकल्पनाजालरहित^७ । सर्वा-

1 One more simile in *Qikāśa*.

2 pravṛtti = hbyun-ba.

3 The first & is erased (°karakāhām).—*Qikāśa*.: bodhikarāpām.

4 brtaam-pa.

5 brten-pa.

6 iti is translated by she-na.

7 jālarahitam is wanting in Tib.

वरणविनिर्मुक्तं । परमपुरुषार्थतया बुद्धलभिह सार्धं । तच्च सर्व-
 धर्मानुपसम्भमन्तरेण नाधिगम्यते । स च ^[178^b] प्रज्ञाप्रकर्ष-
 गमनात्संपद्यते । तच्च सादरनिरन्तरदीर्घकासाभावादुपजायते ।
 तदारम्भश्च कदवावगादुत्पद्यते । सा च प्रथमतो दुःखितसत्त्वेषु
 ५ प्रवर्तमाना संभारारम्भनिदानमुत्पद्यत^१ इति कार्यार्थं मोहस्य
 संवृत्तिसत्त्वरूपस्याभ्युपगमः^२ । ततः प्रथमतः सत्त्वासम्भवे कदवा ।
 ततः परं धर्मासम्भवाऽनासम्भवा च ॥ अयमभिप्रायः । न सर्वथा
 सत्त्वस्याभावः । स्कन्धादयो हि संवृत्त्यात्मशब्देनोच्यन्ते^३ । यथोक्तं
 भगवता ये के चिद्विचवः अमणा वा ब्राह्मणा वा आत्मेति
 10 समनुपपन्नः समनुपपन्नो इमानेते पञ्चोपादानस्कन्धानिति ।
 ततो यदि नाम प्रज्ञया निरूपयतः परमार्थतः सत्त्वानुपसम्भः
 तत्रापि संवृत्त्या न निषिध्यत इति । तदुक्तं ।

यतः प्रज्ञा तत्त्वं भजति कदवा संवृत्तिमतः

तवाभूत्तिसत्त्वं जगदिति यथार्थं विमृशतः ।

15 यदा चाविष्टोऽभूदग्रवसज्जन्या कदवा
 तदा तेऽभूदार्ते सुत इव पितुः प्रेम जगति ॥ इति ।
चतुस्रवेऽपि^४ ।

^१ Read *upapadyate* (pa written in marg. and erased.—Tib. *hgyur-thsogs-kyi* *rgyu rtsom-pa* = *sambhāra-nidāna-ārambha*).

^२ MS. *mohasya samvṛtistatya sya* (*sya* erased).—*hbras-bui don-tu rmobs-* *pa kun-rdsoob-kyi bden-pai ŋo-bo khas-blans-pa yin-no*.

^३ *bden-pai sgras* = *satyaśabdāna*.

^४ MS. *bhūdd*.

^५ *batod-pa bshi-pa-las*.

सत्त्वसंज्ञा च ते नाप्य सर्वथा न प्रवर्तते ।

दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु त्वमतीव कृपात्मकः ॥ इति ।

तस्मादमो कृपादय एव संवृत्या^१ सत्त्वशब्देनोच्यन्ते इति न
कहणा निर्विषया ॥

अनु परमार्थतः सत्त्वाभावे कस्य तत्कार्यं । इति कथं ५
तत्साधनाय कस्य चित्प्रवृत्तिरित्यभिसंधायाह । कार्यमित्यादि ।

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्यमौहा तु मोहतः ।

न चेत्सत्त्व इति । यदि सत्त्वो नास्ति । तदा एकस्यानु-
द्यायिनो^२ऽभावाद्वृत्तादीनां चोत्पन्नविनाशित्वात् कार्यं कस्य ।
न कस्य चित्स्थित्यर्थः । सत्यमित्यभ्युपगम इति । एवमेवैतन्^३ १०
मतमेवास्माकं । नैव कस्य चित्परमार्थतः कार्यं । अस्माभिर-
न्त्यात्सर्वधर्माणां । यद्येवं कथं तर्हि तत्साधनाय प्रथमतः
प्रवृत्तिरिति चेत् । ईहा तु^[174*] मोहतः । ईहा चेष्टा
पुनस्तत्कार्यार्थितया व्यापार[ि] मोहात् । नमैव तत्कार्यं भविष्य-
तीत्येकत्वाध्यवसायेन सत्त्वाभावेऽपि संवृत्या मायास्तभावतया १५
वस्तुतो निरीहत्वात्सर्वधर्माणामन्यत्र प्रतीत्यसमुत्पादात् । तदुक्तं ।

निरीहा वशिकाः^४ शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः ।

सर्वधर्मास्तथा नाप्य निःस्तभावाः प्रकाशिताः ॥ इति ।

तस्मात्संवृतेरेव^५ कार्यार्थव्यापारः ॥

^१ bden-pai sgras = satyaśabdau.

^२ rjes-su hgro-ba.

^३ So MS.

^४ Kun-rdsob-ñid-du = samvṛtyā.—hbras-bui don-du bya-ba ldan-pa yinam
phalārtham kriyāvattvam.

ननु च मोक्षो जन्माविद्याजन्मावतया सर्ववैकान्त्युपादेयः ।
तत्कथं पुनस्तस्यैव लोकार इत्यत आह । दुःखेत्यादि ।

दुःख्युपशमार्थं तु कार्यमोक्षो न वार्यते ॥ ७७ ॥

द्विविधो हि मोक्षः संसारमहत्तिहेतुः । तत्प्रमहेतुश्च ।

- ५ तच्च चः संसारनिदानं च प्रज्ञातव्य एव । अन्यस्तु चः परम्परया
दुःख्युपशमार्थं । सर्वसत्त्वमात्रादिव्यसनमिदृच्छिनिमित्तं । कार्य-
मोक्षः । कार्यस्य परमार्थसत्यस्य च यथाधिगमाच्च मोक्षः च पुनर्न
वार्यते । न प्रतिविध्यते । उपादीयत एव । परमार्थोपयोगि-
मात् । इदमिहा[धि]कृतं^१ । तदपि कार्यं नात्मसुखाभि-
१० क्षापेण महद्भिदपादीयते । अपि तु सर्वसत्त्वानामात्यन्तिक-
सर्वदुःख्युपशमार्थं । तच्च लोपाद्यभूतः परमार्थाधिगम एव ।
तस्याप्युपायभूतं^२ [संवृत्तिसत्त्वं]^३ । संवृत्तिमन्तरेण परमार्थानधि-
गमात् । इति दुःखप्रशमार्थता कार्यमोक्षस्य । एतत्कार्यार्थ-
१५ मविचारत इति^४ । अस्मिन् प्रज्ञावे प्रतिपादितमेव पूर्वं ।
पुनर्विपक्षयितुमुक्तं ॥

आदेतत् । यथा दुःखोपशमहेतुमात् । कार्यमोक्षोऽविद्या-
जन्मावोऽप्युपगम्यते । तथैवात्ममोक्षोऽपि तद्हेतुमादृत्य । तत्कि-
मात्मा जज्ञेन निविध्यते । तत्सङ्गावेऽप्यात्मभावनयाहंकार-

१ MS. : fhākṣitam.—Tib. beam-pa ni hdi yin to.

२ MS. : 'bhūta saṃvṛtī saṃvṛtīm antareṇa (saṃvṛtī erased).—Tib. : ..gyar
pa ni kun-rdsoḥ-kyi bden-pao yin-te. Kun-rdsoḥ med-par....

३ See above IX. 4 (p. 371).

वशात्^१ । भविष्यति संसारनिवृत्तिः । ततः किं वैराग्यजनन-
वेत्यत्र । दुःखहेतुरित्यादि ।

दुःखहेतुरहंकार आत्ममोहानु वर्धते ।

यथा कार्यमो^[174] हो दुःखोपग्रमहेतुः । न तथा
द्वितीय आत्ममोहः । तस्मिन् सत्यहंकारवशाभावात्^१ आत्म- ५
मोहानु । अनात्मव्यात्मविपर्ययदर्शनात् । पुनरहंकारो वर्धते ।
दृढ उपजायते^२ । किंभूतः । दुःखहेतुः दुःखस्य साधारणिकस्य
निदुःखतासवयवस्य हेतुः कारणं । अहंकारवशाच्च दुःखोपग्रम
इत्यते । सति आत्मदर्शने कथमधौ निवर्तते । कारणेऽविकल-
सामर्थ्ये कार्यस्य निवृत्त्यधोगात् । ततो दुःखमपि न निवर्तते । 10
तथा आत्मानं पश्यतः संकृतेषु स्वभवात्मायतनेष्वहमिति दृढ-
तरमुत्पद्यते चेष्टः । ततस्तदुःखप्रतीकारेण च सुखाभिज्ञापो
दोषान्^३ प्रच्छाद्य तर्धितया गुणधारोपात्तसाधनेषु प्रवर्तते ।
क्षोपकारिणि^४ वधमिति बुद्धिरुपजायते । अहं ममेति च
दर्शनात् । परिपन्थिनि विदेवः । ततः समस्तदुःखनिदानं सर्वं 15
एव क्षोपक्षेत्रा जन्मप्रसराः प्रवर्तन्ते । इत्यात्ममोहप्रवर्तितो
दुःखहेतुरहंकारो भवति । तदुक्तमाचार्यपादैः^५ ।

^१ According to Tib. : tatsandbhāve' pi bhāvanayā....

^२ MS. pratyuta erased.

^३ MS. second-hand vṛddhim upa.—Tib. : hphel-ha śa-har skya-bar hgyur-ro (=vṛddhir upa").

^४ bde hdod-pai śes-rnams bgrāba nas=sukhābhilāṣadopa....

^५ kho-bo-la phan-pa byed-pao shes blo skya-bar hgyur-ro=samāsa hīman karotitī buddhīr jāyate.

^६ Nāgārjuna.

यः पश्यत्यात्मानं तस्याचाहमिति ग्रन्थतच्छेदः
 शेषास्तुल्येषु दृश्यति^१ दृष्ट्यादोषांशिरस्तुल्यते ।
 गुणदर्शी परिदृष्टव्यमेति^२ तत्साधनान्मुपादत्ते
 तेनात्माभिनिवेशो चावन्तावन्तु संसारः ॥

५ आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेषौ ।
 अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ।

इत्यमात्मशेषाश्वितर्तयितुमशक्तो ऽहंकारः ।

ततो ऽपि न निवर्त्ययेत् ।

ततोऽप्यात्मदर्शनादपि न निवर्त्यो निवर्तयितुमशक्तः ।

१० अहंकारश्चेद्यदि । तदा

वरं नैराक्यभावना ॥ ७८ ॥

नैराक्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावनाभासः । वरमुत्तमं ।
 आत्मदर्शनप्रवृत्ताहंकारनिवृत्तिहेतुत्वात् । तावत्कायमसु^३ प-
 [१७५^४] स्थाप्युपरिधमपि प्रहास्यते । उपलब्धादृष्टिनादिति^५
 १५ भावः^६ ॥ तथा हि तद्भावनाप्रकर्षपर्यन्तगमनात् । साक्षान्नैराक्य-
 दर्शनात् । विरोधिनः^७ । सत्कायदर्शनं निवर्तते । तच्चिदुक्तौ
 चैकस्यानुगामिनो दर्शनाभावात् । पूर्वापररूपविकल्पाच्च यथमाचक्ष्य

^१ Tib. : sred-pas = tṛṣṇayā doṣān....

^२ ti, from a second-hand.—Tib. = na-yi shes dei sgrub byed len.—The Tib. has twice seven syllables for each pāda.

^३ astu = gzhaḡ-nas (sthitvā f.).

^४ dhos-por dmigs-pa yin-pai phyir = vastvilambanavāt.

^५ According to Tib. : tatviruddhasatkāya°.

दर्शनं । ततः पूर्वापरसमारोपाभावाच्चागागतसुखसाधनं किं
चिदात्मनः पश्यति । ततो न तस्य कश्चिद्विषये रागो जायते ।
नापि तत्प्रतिविरोधिनि द्वेषः । आसङ्गमावादेव^१ । नाप्यप-
कारिणं प्रत्यपकारस्त्वनं पश्यति । येन यस्मिन् कृतोऽपकारः ।
तयोर्द्वयोरपि द्वितीयवृत्त्याभावात् । न चान्येन कृते ऽपकारे 5
प्रेषावतो ऽन्यत्र वैरिनिर्यातनमुचितं । नापि यस्य कृतस्येनापि^२ ।
एवं रागादिनिवृत्तावन्ये ऽपि तत्प्रभवाः क्षेत्रोपक्षेपा नोत्पद्यन्ते ।
नापि वस्तुतः कश्चित्कस्य चिदपकारकारी । इदं प्रतीत्य इद-
मुत्पद्यत इति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनादा । एवं हि पुद्गलशून्य-
तायां सत्कायदर्शननिवृत्तौ किञ्चमूलत्वात् । क्षेत्रा न समुदा- 10
चरन्ति ।

यथोक्तमार्थतयागतगुह्यसूत्रे^३ । तद्यथापि नाम ग्रान्तमते
वृक्षस्य मूलच्छिन्नस्य सर्वशाखापन्नपलाशं श्रूयति । एवमेव
ग्रान्तमते सत्कायदृष्टिप्रग्रमात्सर्वक्षेत्रा उपग्राम्यन्तीति ॥
तस्माद्वरं नैराश्रयभावना ॥

15

गतमिदमानुसङ्गिकं । संप्रति पुनरङ्कारविषयं निरूपयि-
तुमुपक्रमते । आदेतत् । यदि नामात्मा विचारेण स्वरवि-
षयसदृशत्वाच्चाङ्कारस्य विषयः । तथापि कायावयवी^४
तद्विषयो भविष्यतीत्यत्राह । कायो नेत्यादि ।

^१ shen-pa fid yin-pas so = āsaṅgabhāvāt (?).

^२ gañ-la des byas-pa de-la yañ-no = yatra tena kṛtas tatrāpi.

^३ This passage is also quoted *Qikāś.* 242, 7 and *Madh. vṛtti*, p. 361.
Qikāś. has °palācāḥ; *Madh. vṛtti*° palācāni.

^४ See p. 495, l. 11, p. 496, l. 13.

कायो न पादौ न जङ्घा मोरु कायः कटिर्न च ।
 मोदरं नाप्यथं पृष्ठं मोरो बाहू न चापि सः ॥ ७९
 न हस्तौ नाप्यथं पार्श्वौ न कक्षौ नांसलक्ष्णः ।
 न ग्रीवा न शिरः कायः कायोऽपि कतरः पुनः ॥ ८०

- ४ कायोऽपि विचारेवेको नैव कश्चिदस्योत्पद्यते ।
 तत्र हि करचरबाह्वो भावा एव परं^१ दृश्यन्ते । न
 तेनः कायो नाम प्रतिमाद्य[१७५]ते । न च तेन्यन्तमः
 कायो भुज्यते । कतः कायो न पादौ । न करौ । न जङ्घा ।
 बाहू च कायो न भवति । मोरु जङ्घादेशविशेषौ न
 १० कायः । कटिर्न च । ओष्ठिरपि नैव कायः । मोदरं जठर-
 मपि कायो न भवति । नाप्यथं पृष्ठं । अथं कायः पृष्ठमपि
 नैव । मोरः । मोरो वक्षोऽपि न कायः । बाहू न चापि सः ।
 च कायो भुज्यतेऽपि न भवति । न हस्तौ । करौऽपि न
 कायः । नाप्यथं पार्श्वौ । अथं कायः पार्श्वौऽपि न भवति ।
 १५ न कक्षौ नांसलक्ष्णेऽपि न कायः । नांसलक्ष्णः । नापि कृन्ध-
 लक्ष्णः कायः । न ग्रीवा । न कंधरा कायः । न शिरः कायः ।
 जङ्घादौऽपि कायो न भवति ॥ चरबाह्वोर्ना कश्चिमाद्यविचारेण
 परमाणुतोऽप्यनवच्छेदात् । करचरबाह्वोर्नामन्यतमच्छेदे काय-
 विनाशेन मरणप्रसङ्गात् । पराभ्युपगमाभावाच्च । नैव प्रत्येकं

कायात्मता । एवं च न प्रत्येकलोके कायवशात् । इत्येक-
मुदाहरणं च ग्रहीतुं । तत्कायो ऽयं कतरः पुनः । अथ यत्
यादादिभानेषु पुरोवर्तिषु ग्रहीतृकव्यवायिमित्तेषु कतरः
कायो भवतु । नैव कसिदेकोऽपि विख्यातः कायात्मक
उपलभ्यते इति यावत् ॥

5

अथापि स्यात् । नैवमभिधीयते प्रत्येकं कराद्यः कायः
किं तर्हि सर्वावयवस्थापकतादवयविनः सर्वावयवेषु वर्तते इत्य-
चाह । यदीत्यादि ।

यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन वर्तते ।

सर्वावयवेषु वर्तमानो ऽयमेकदेशेन वर्तते । अणुपसर्गमन्त्रा 10
वा । तच्च यदि । सर्वेषु करपरपादिष्ववयवेषु कायो ऽवयवी ।
एकदेशेन वर्तते । चेन्न चिह्नागेन कं चिद्वचनं चाग्नोति । न
सर्वात्मना सर्ववित्पर्यः । तदेतच्च वक्तव्यं । यतो नैरेकदेशैरवयवेषु
वर्तते । तेष्वपि किमेकदेशेनैरेकदेशेन वा [176] मते
सर्वात्मना चेति विकल्पो न निवर्तते । तच्चपि पुनरेकदेशेन 15
हृत्किञ्चपनाचामनवस्थानवृत्तिश्च स्यात् ॥

अपि च तस्यावकाशाभावादेवावयवेषु न हृत्किञ्चपना-
चम इत्यादि ।

अंशा अंगेषु^१ वर्तन्ते स च^२ कुच स्वयं स्थितः ॥ ८१

अंशां भागा अंगेषु स्वस्वभागेषु वर्तन्ते । व्यवतिष्ठन्ते । स्वस्व-
भागव्यवस्थितत्वात्सर्वभावानां । स च कुच स्वयं स्थितः । स्वयं
पुनरसौ कायोऽवयवौ क तु नाम व्यवस्थित इति न विद्मः ॥

४ अथ द्वितीयो विकल्पः । तथाह । सर्वात्मनेत्यादि ।

सर्वात्मना चेत्सर्वत्र स्थितः कायः करादिषु ।

कायास्तावन्त एव स्युर्यावन्तस्ते करादयः ॥ ८२

सर्वात्मनापि दृत्तिसंभावनायामवयवेष्वनवकाशत्वात् स च कुच
स्वयं स्थित इति प्रसङ्गो नाद्यापि निवर्तते । तथापि पुनरपर-
10 मुच्यते । सर्वात्मना सर्वभावेन नैकदेशेन । सर्वत्र सर्वेषु करादिष्व-
वयवेषु । आदिशब्दाश्चरणादिषु । स्थितः समवेतः । काया-
वयवौ चेशदि । तदा पुनरयं दोषः स्यादित्याह । 'काया इति
कायावयविनः तावन्त एव स्युः । तत्संख्यापरिच्छिन्ना एव
प्राप्नुयुः । किञ्चनः । तावन्तस्ते करादयः । ते करचरणादयो
15 ऽवयवा तावन्तः । 'तत्संख्यापरिच्छिन्नास्तत्समवेता अवयविनो
ऽपि तावन्त एव भवेयुः । तस्य निरङ्गतया । सर्वात्मना तेषु
परिसमाप्तत्वात् । तदनेकसंबन्धादनेकत्वात् । नान्यथा एकदृत्तिः
स्यात् । अयं च प्रसङ्गो ऽनेकैकदेशेन 'दृत्तिपक्षेऽपि चोजयि-

1 So L², M., Commentary.—Min.: aṅgadeṣeṣu; Dev. 85: aṅgā aṅgeṣu.

2 Min. has tu. (nu?).

3 According to Tibetan: kāyā ityadi.

4 MS.: tatsamkhyā°.

5 d -ma yul-goig-tu hjug-pai phyogs-la.

तस्यः । यथा रक्तारक्तपिहितापिहितकम्पादयोऽपि यथायोगं
वक्तव्या इति ॥

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसमधिगम्यः कायो नास्ति । बाधकं
पुनरस्यानन्तरमुक्तमस्तीति प्रसाधितमित्युपदर्शयन्नाह । नैवान्त-
रित्यादि ।

5

नैवान्तर्न बहिः कायः कथं कायः करादिषु ।

पूर्वमन्तर्यापारपुरुषप्रतिषेधात् । मांसशोणितादीनां विशा-
रितत्वात् । नैवान्तर्मध्ये कायः । अधुना पुनरवयविनः प्रतिषे-
धाच्च बहिः न बाह्यः[१] प्रत्यक्षादिगोच[176^b]रः कायः ।
इति कथं कायः करादिषु व्यवस्थायते । अथ करादिश्चेतिरिक्तो 10
भविष्यतीत्याह । करादिभ्य इत्यादि ।

करादिभ्यः पृथग् नास्ति कथं नु खलु विद्यते ॥ ८३

करादिभ्यो ऽवयवेभ्यः पृथग् भिन्न उपलब्धिजन्यप्राप्तः^१
कायो नास्ति न प्रतिभासते । करादय एव हि केवलाः प्रति-
भासन्ते । एवं यो न करादिस्वभावो नापि तदाधेयः समवेतो 15
नाप्यन्तर्गतो न चापि तद्व्यतिरिक्तः स^२ कायः कथं नु खलु
विद्यते । कथं निति । कथं चिदपि कायमनुपलभमानस्तत्त्व-

^१ = de-bzhin-du = tadyathā. —Comp. *Sāṃkhyaśāstravṛtti*, i. 42.

^२ Minacv has: tu.

^३ Second hand: 'prāptiḥ.

^४ According to Tib. : sa iti kāyaḥ.

महंभावचम् । वृण्वति । कथं तु । केन प्रकारेण । निति विनर्त ।
विद्यते । तस्मात्ता व्यवस्थाप्यते ॥

यदा चैवं विचारेण कायो व्यवस्थापयितुमशक्यस्तदा
ऽसंभवे व्यवहर्तव्य इत्युपसंहरन्नाह । तस्मात्सौत्यादि ।

5 तस्मास्ति कायो मोक्षान्तु कायबुद्धिः करादिषु ।

तस्मास्ति काय इति यस्मादुक्तविचारेण नोपसंभवे ।
तस्मादुपसंभविष्यन्नप्राप्तो ऽनुपसंभवानो नास्ति कायः । यदि
नास्ति कथं तर्हि करादिषु कायबुद्धिरित्याह । मोक्षान्तित्यादि ।
मोक्षदविद्यावशात् । [तु] पुनः । कायबुद्धिः । करादिष्वेक-
10 द्रव्यरहितेषु । न तु परमार्थतः । अवधारणे वा तुशब्दः ।
तथा ह्यनवराद्यसंसारप्रवृत्तिजन्मपरम्परापरिचितमिच्छाभ्यास-
वासनावशात् । यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तावपि तद्विपरीत-
समारोपकल्पनोपजायते । तदुपनिबद्धोऽयं कायादिश्ववहारो
लोके प्रवर्तते । न तु पारमार्थिक इति ॥

15 कथमन्यथा न भवति । इत्यन्नाह । संनिवेशेति ।

संनिवेशविशेषेण स्थानौ पुरुषबुद्धिवत् ॥ ८४

करचरणादिसंनिवेशः संस्थानं । तदेव विशेषो भेद इतर-
स्थात् । तेन विभ्रमहेतुना । करादिष्वेव न सर्वत्र सा भवति ।
प्रतिनियतविषया हि भ्रान्तय इत्यन्ते । कथमिव । स्थानौ

पुरुष[बुद्धि]वत् । यथा स्नानौ पुरुषस्त्वभावरहितोऽपि^१ पुरुष-
साधारणोर्ध्वता[177*]दिसंनिवेशविशेषमुपसन्नवतो दूराद-
विवेचितपरविशेषस्य^२ कस्यचिदिभ्रमात्पुरुषबुद्धिरुपजायते । तथा
प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥

स्वादेतत् । कथं पुनरेतदवसितं मोक्षात्कायबुद्धिर्न तु 5
पुनर्वस्तुत इत्यत्राह । यावदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्कायः पुमानिव ।

यावत् । यावत्कासावधिपरिच्छिन्ना । प्रत्ययानां कारणानां ।
पृथिव्यादिषड्धातुषट्संश्रयतनाष्टादशमनोपविचारात्मकानां
कर्माद्यन्तवृत्तीनां सामग्री समवधानं । तावत्कासावधिरेव कायः 10
पुमानिव । यथा पुरुषस्त्वभावविरहितोऽपि परमार्थतः परि-
कल्पितरूपतया पुरुष इव प्रतिभासते । व्यवह्रियते । उपलक्षणं
चेतत् । स्वीयेत्यपि द्रष्टव्यं । न पूर्वं कस्यसाद्यवस्थायाम् न
पश्चादिकल्पितत्वाद्गच्छाद्यवस्थायाम् निजस्वभावाभावात् ॥

इदमत्रापि सामान्यमित्युपदर्शयन्नाह । एवमित्यादि । 15

एवं करादौ सा यावत्तावत्कायोऽत्र दृश्यते ॥ ८५

यथा प्रत्ययसामग्रीसङ्गावे कायः पुमानिव प्रतिभासते ।
सङ्गावेन^३ प्रतिभासते । एवं तथा करादौ यावत्सा प्रत्ययसामग्री

^१ Skyes-pa dah mtsuhs-par gyen-da hgen-ba la sogs-pao. dbyibs-kyi.,
=ūrdhvatādi. samniveṣa .....—Possibly : uddhatādi.

^२ MS. dūrādiviśeṣitah. pare^३ (i erased).

^३ So MS.—Tib. has : de med-pa-na = tadabhāve na pratibhāsate.

तावत्कायोऽत्र करादौ दृश्यते । कल्पनावगात् प्रतिभाषते । न तु
परमार्थतः । तस्मात्सामयौषाकस्ये भवति । तदभावे च न भवति
कायबुद्धिः । अतो मोहादेव करादिषु कायबुद्धिरिति निश्चितं ॥
अयमत्र समुदायार्थः । तत्तत्प्रत्ययसामयौषद्भावे तत्तदसुखभाव-
5 मन्तरेणाप्यभूतं तत्त्वमादर्शयन्ती भ्रान्तिवशादसौ कल्पनोप-
जायते । तदग्राह्यमिवेशविशेषेषु स्त्रीपुरुषकायादिष्ववहारः
प्रवर्तते । अत एव भस्माद्यवस्थायां सामयौषैकस्याभिवर्तते । अतो
नायं कायादिष्ववहारो वास्तव इति वक्ष्यति । तदुक्तं ।

कायसुभावो वक्तव्यो यो ऽवस्थारहितः¹ स्थितः ।

10 कायस्येतिप्रतिमाकारः² [177^b] पेग्नीभस्मसु नास्ति सः ॥

सुखभावेन चेत्तत्र स्त्रीस्यं त्यक्त्वा व्यवस्थितः ।

अनिर्देश्यः स्तनः प्राप्तः काय इत्युच्यते कथं ॥ इति ।

उक्तं च ।

हेतुतः संभवो यस्य स्थितिर्न प्रत्ययैर्विना ।

15 विगमः प्रत्ययाभावात्सो ऽस्तीत्यवगतः कथं ॥ इति ।

कचित्पाठः ।

यावत्प्रत्ययसामयौ तावत्काष्ठं पुमानिव । इति ।

तथेदं व्याख्येयं । यावदिपर्याप्तप्रत्ययसामयौ स्थानौ पुरुष-

1 These two stanzas occur *Īkṣāsamuccaya* 358, 14-17 (with the reading: *kāya ity ucyate na sah*).

2-3 Wanting in the Tibetan.

4 This stanza is quoted from Nāgārjuna's *Yuktiṣaṣṭikā*—See also *Madh.* viii, 418. 6.

प्रतीतिस्तत्काष्टं स्थाय्यभावं पुमानिव पुनश्च इव प्रतीयते ।
न तदभावे । एवमेव करादौ । यावत्सा प्रत्ययसामग्री तावत्कायो
ऽपि करादौ दृश्यते । न पश्चात् । अतो मोहादेव कायबुद्धि-
रिति निश्चयः ॥

ननु यदि नाम कायो नास्ति करचरणादयः पुनरवयवाः ५
प्रत्ययोपलब्धत्वात्प्रतिषेद्धमग्रया इत्याग्रञ्च करादयोऽपि परि-
कल्पितस्वभावा एवेत्युपदर्शयितुमाह । एवमङ्गुलीत्यादि ।

एवमङ्गुलिपुञ्जत्वात्पादोऽपि कतरो भवेत् ।

यथैव विचार्यमाणः कायो नास्ति । एवं करचरणादयोऽपि
न सन्ति । यतः । अङ्गुलीनां पुञ्जः समुदायः । अङ्गुलीनामि- 10
त्युपलक्षणं । पार्श्वप्रभृतीनामपि द्रष्टव्यः । तस्य भावस्तत्त्वं ।
तस्मात्तत्त्वभावादित्यर्थः । पादोऽपि चरणोऽपि कतरो भवेत् ।
तत्समुदायमन्तरेण विचार्यमाणो नैव कश्चिदिति भावः ॥
अङ्गुलिपुञ्जोऽपि नैकस्वभाव इत्याह । सो ऽपीत्यादि ।

सोऽपि पर्वसमूहत्वात्पर्वोऽपि स्वांशभेदतः ॥ ८६ 15

सोऽपि । अङ्गुलिपुञ्जोऽपि विचारतो न वस्तु सन् । कुतः
पर्वसमूहत्वात् । पर्वणामङ्गुलिभागानां समूहत्वात् । संघातत्वात्
कतरो भवेदिति प्रकृतेन संबन्धः ॥ पर्वणामपि प्रत्येकमवस्तुत-
मित्यत आह । पर्वोऽपि न वस्तु । कस्मात् । स्वांशभेदतः ।
संघातानां शानामवयवानां भेदतोऽपि विभागात् ॥ 20

अंशा अपि तत्ततो न वन्तीत्याह ।

अंशा अप्यणु[178°]भेदेन ।

इति । अंशाः पर्वभागा अप्यणुभेदेन परमाणुगो विभागेन
भिद्यमानत्वात् । कल्पिता एव ॥

5 अणवोऽपि न प्रत्येकं परमार्थवन्त इत्याह ।

सोऽप्यणुर्दिग्विभागतः ।

दिग्नां पूर्वापरदक्षिणोत्तराधरोर्ध्वस्वभावानां संबन्धेन विभा-
गतो ज्ञानात्मात् । तद्विभागभेदाद्विद्यमानस्य परमाणोः वङ्गता
स्यात् । दिक्षु वा विभागा ज्ञानादिमवस्थिता ज्ञानारूपांशाः
10 परमाणोः । ततो भेदेन [न] तस्य स्वभावोऽवतिष्ठते¹ । दिग्भागभेदो
यथासि तस्यैकत्वं न युज्यत इति न्यायात् ॥ तथा हि । पूर्वा-
परादिदिगवस्थितपरमाणुभिर्बुद्धं यत्तत्परमाणोर्मध्यवर्तिनो रूपं ।
तत्किमेकमेवापरापरं वा । यद्येकमेवेति यच्चः । तदा सर्व-
परमाणूनां परिवार्थावस्थितानामेकदेशताप्रसङ्गः । यतः पूर्वादि-
15 दिगवस्थितपरमाणुसमानदेशतामन्तरेणापरदिगाद्यवस्थितपर-
माणुना न प्राग्देशावस्थितपरमाणुभिर्बुद्धरूपाभिर्बुद्धं स्यात् ।
अन्यथा रूपभेदप्रसङ्गात् । तत्समानदेशता च न तत्स्वरूपान्त-
र्भावमन्तरेण तस्यापि पूर्वदिगवस्थितस्य परमाणोरपरपरमाणुना
सर्वात्मना संबन्धेन । तत्स्वरूपान्तर्भावात् परमाणुमात्रं ब्रह्मं

ज्ञात् । तथा च वति प्रचयरूपा भूषरादयो न कुः ॥ अतो
भवनादीनां प्रचयमिच्छता द्वितीय एव वयः समभ्युपेयः ।
तदा च वद्विरपरापररूपेण युगपत्संबन्धात् । वद्विभागो
मध्यपरमाणुः ज्ञात् । तत्तद्देशावस्थितापरापरपरमाणुसंबन्धेन
तत्परमाणुरूपस्य भेदात् । इति परमाणुरपि नैकस्वभावो युक्तः । ५
यदुक्तमाचार्यपादैः ।

वद्वेन युगपद्योगात्परमाणोः वद्व्युत्पत्ता ।

वद्व्यां समानदेशत्वात्पिण्डः आदायुमात्रकः ॥ इति ।

तेऽपि पुनरणीयांसो भागास्तथैव निरु[178^b]प्यमाणा
निरात्मतया नभःस्वभावतां प्रतिपद्यन्त इत्याह । दिग्बिभागो- 10
ऽपीत्यादि ।

दिग्बिभागो निरंशत्वादाकाशं तेन नास्त्यणुः ॥ ८७

दिग्बिभागोऽपि दिग्भेदेन परमाणोर्विभागोऽपि पूर्ववत् ।
वद्व्युत्पत्तया भिद्यमानः कतरो भवेत् । न किं चिदस्तु ज्ञात् ।
एतत्सर्वं पूर्वेषु योजनीयं । कुतोऽनंशत्वात् । अतोऽभिनिवृत्त्य- 15
मात्रो निःस्वभावतया आकाशं शून्यमेव । तेन कारणेन
नास्त्यणुः । न विद्यते परमाणुरिति ॥

1 This celebrated stanza occurs Sarvadarçanaśāṅgraha, 18. 5; Nyāyavārtti-
ka, iv, 2. 24; Tātparyatīkā 459. 28; Sarvasiddhāntas, iii, 12-13; see Wassilief,
303—[Some various readings: śatkens yngapad yogāt.....śātkoṣayn-
gapad yogāt.....kiṁ na syād apumātrakeḥ.....piṇḍaḥ syād apumā-
trakeḥ]—The first line refers to the Sautrāntika-system; the second line to
the Vaiśāṅghika.

एवं करादयोऽपि विचारतो निःस्वभावा द्रष्टव्या इति ।
ततः कायोऽपि न परमार्थतः कस्यिदस्ति । एकानेकस्वभाव-
विशेषस्य प्रतिपादनात् । इत्थं न केशादयो न चात्मा नापि
चित्तं न च कायोऽहंकारस्य विषयो वस्तुतः । तस्मादविद्या-
5 समुत्पापितात्मतया चात्मादिष्वन्तर्मनस्यैव प्रवर्तमानोऽयमह-
मिति प्रत्ययो निर्विषय एव समुत्पद्यते । तेन यदुक्तं ।

अहमेव न किं चिच्छेद्यं कस्य भविष्यति ।

इति तत्समर्थितं । सर्वेषु चैतेन कायकृत्यपञ्चानमुपदर्शितं
भवति । यदुक्तं धर्मसंगीतिसूत्रे^१ । पुनरपरं कुलपुत्र बोधिसत्त्व
10 एवं कायकृतिसुपञ्चापयति । अयं कायः पादपादाङ्गुलिजङ्घो-
रुचि^२ कोदरनाभौष्ठवंशद्वयपार्श्वपार्श्वकाहसकलाचीवाङ्गुली-
वाहनुसलाटग्रिरःकपासमात्रसमूहः कर्मभवकारकोपचितो
नानाक्लेशोपक्लेशसंकल्पविकल्पप्रतसहसाणामावासो । बहूनि चात्र
द्रव्याणि समवहितानि । यदुक्तं केशरोमनखदन्तास्त्रिषर्मपिहित-
15 वपुः^३ स्नायुमेदोवसाक्षिकायकर्मभूतपुरीषामाश्रयपक्वाश्रयश्चिर-

^१ The same quotation occurs *Qikṣās.* 228. 12—Compare the stock-lists quoted *ibidem*, p. 209 and here above ad ix. 58 (p. 458), also *Khuddaka pāṭha*, 3 (*J.R.A.S.*, 1869, 311, 326), *Mahāvinyūtpatti*, 189 and *Triglotte* 65.—I give, in the text, the readings of our MS.

^२ Marked as doubtful *M.vyut.* 189. 76.

^३ So MS.—*Qikṣās*.....*pārṣvakā*—*Trigl.* *pārṣvikab* (m)—*Pāli* *phāṣukā*—*Mhv.* II. 520: *parṣukā* (P).

^४ Read *vapā* (*Qikṣās.*) = *qai-phyi*.

खेटपित्तपूयसिंहा^१ एकमक्षि^२ व्यमसककुष्ठानि । एवं वज्रं द्रव्य-
समूहसत्को ऽयं कायः । तस्य प्रत्यवेद्यमाणस्यैवं भवति ।
आकाशसमो ऽयं कायः । स आकाशवत्काये कृतिमुपस्था-
[179*]पयति । सर्वमेतदाकाशमिति पश्यति । तस्य काय-
परिज्ञानहेतोर्न भूयः क चित्कृतिः प्रसरति न विसरति न 5
प्रतिसरतीति ॥

पुनरुक्तं^३ । अयं कायो न पूर्वान्तादागतो नापरान्ते संक्रान्तो
न पूर्वान्तापरान्तावस्थितोऽन्यथासदिपर्याससंभूतः कारकवेदक-
रहितो नाद्यन्तमध्ये प्रतिष्ठितमूलः । अस्त्रामिको ऽममो
ऽपरिग्रहः । आगन्तुकैर्बन्धनैर्विह्वल्यते काय इति देह इति 10
भोग इति आश्रय इति शरीरमिति कुनप इति आयतन-
मिति । असारको ऽयं कायो मातापितृशुक्रशोणितसंभूतो
ऽशुचिपूतिदुर्गन्धिस्त्रिभावो रागदोषमोहविषादतस्कराकुलो नित्यं
ग्रतं नपतनभेदनविकिरणविध्वंसनधर्मा नानाव्याधिग्रतसहस्र-
नीड इति ॥

15

एवं च द्वा विचार्यमाणो वस्तुतः शून्यस्त्रभावतया आका-
शसंक्राशः सर्वथा कायस्तदा मिथ्यैव वस्तुतत्त्वमारोप्य रागादि-

^१ The reading of our MS. seems to be: *Siṃhāpaka* (*mohil-ma*) written *Sinhāpaka* (compare elsewhere *vidhvaṃsana*).

^२ Not supported by *Qikṣās.*, but the Tib. has: *klad-pa dan klad-rgyas-rnams* = *mastika-mastaka-luṅgāni* = brain and the membrane covering the brain (*Qarad Candra*).

^३ See *Qikṣās.* 229. 7.

^४ *bjig-pa, HDRUL-ba, bral-ba.*

कसुत्पादयन्तः । संसारमुपहंसयन्ति वाक्का इत्याह । एव-
मित्यादि ।

... एवं स्वप्नोपमे रूपे को रज्येत विचारकः^१ ।

एवमित्युक्तक्रमेण स्वप्नोपमे स्वप्नोपसम्भवं एव रूपे
5 शौमनसस्थानीये को रज्येत्^२ । क आसज्येत्^३ ॥ अस्य
चोपसङ्गणत्वात् । को दिव्यात् । को सुचेदित्यपि वेदितव्यं ।
तद्य[चा]^४ शौमनसस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा रागो
जायते । दौर्मनसस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा द्वेषो
जायते । उपेक्षास्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा मोहो
10 जायत इति । यदेतन्मनो ऽप्रतिकूलेषु रूपेष्वनुनीतं चरति
तेनास्य राग उत्पद्यते । प्रतिकूलेषु रूपेषु प्रतिहतं चरति
तेनास्य द्वेष^५ उत्पद्यते । नैवानुकूलेषु न प्रतिकूलेषु संमूढं
चरति तेनास्य मोह उत्पद्यते । एवं शब्दादिषु चिविधमात्मन-
मनुभवति पूर्ववत् । तच्च यः पण्डितजातीयः^६ । इति श्रुत्य-
15 न्ततया चक्षुरायतनं^७ शून्यं चक्षुरायतनसम्भावेन तत्पूर्वन्ततो
[279^b] ऽपि नोपसम्भते । अपरान्ततो ऽपि नोपसम्भते ।
मध्यतो नोपसम्भते । स्वभावरहितत्वात् । एवमन्येषु श्रोत्रादिषु

^१ 1 So Burn. 90 and Dev. 85—Minsar has: vicakṣaṇah.

^२ 2 So MS.

^३ 3 = de-bzhin-du.

^४ 4 MS. first hand doṣa.

^५ 5 Tib: de la gañ dpyod-ldan su zbig ces te 'gin tu yañ..... = tatra yaḥ kaḥ
oid vicārayukta iti, atyantatayā.....

^६ 6 Āyatanam wanting in Tibetan.

वक्तव्यं । एवमत्यक्ततया रूपायतनं^१ शून्यं^२ रूपायतनसम्भावे-
नेत्यादि पूर्ववत् । एवं शब्दादिषु वाच्यं ॥

इति हि^३ नाद्योपमानौघ्याणि स्वप्नोपमा विषया
ष्येति^३ । तस्य कथं रागादिकमुत्पद्यते । अत एवाह ।
विचारक इति । विचारको विचक्षणः । एवमेतद्यथाभूतं 5
सम्बन्धं प्रज्ञया पश्यन् । को रज्येत् । वेष्टि । मुञ्चति वा ॥

अथ च स्वप्नोपसम्भजनपदकस्यापीप्रभृति भगवतोक्तं
निदर्शनमुपदर्शितव्यं । कायाभावे च स्थादिकल्पनयापि रागो
न युक्त इत्याह । कायस्येत्यादि ।

कायश्चैवं यदा नास्ति तदा का स्त्री पुमांश्च कः ॥ ८८ 10

हेतुसमुच्चये चकारः । यस्यास्त्थादिकल्पनया रागो न
भवति । कायो यदा एवमुदितनयेन नास्ति । निःसम्भावः ।
तदा कायाभावात् । का स्त्री कामिनौ यस्याः कमनीयतया
पुरुषे रागो भवेत् । कश्च पुमान् कामुकः यस्त रञ्जनोपतया
स्त्रिया रागो भवेत् । स्त्री हि स्वात्मनि स्त्रीति संकल्प्य 15
बहिर्धा पुरुषे पुरुष इति रागं जनयति । एवं पुरुषो ऽपि
स्वात्मनि पुरुष इति संकल्प्य बहिर्धा स्त्रिया स्त्रीति रागं

^१ Tib. = rūpasvabhena.....

^२ Tib. has: de-ltar na..... = evam hi.....

^३ MS. has: svapnopamān viśayān paśyati (qya, second hand); but Tib.
dān-po-rname ni rgyu-ma lta-bu yin-la, yul-rname ni rmi-lam lta-bu gañ-gi
yin-pa de-la ji-ltar.....

जनयति । काशाभावे तु स्त्रियां स्त्रीति न संविद्यते । पुरुषे
 पुरुषो न संविद्यते । यच्च स्त्रभावेन न संविद्यते । न तत्स्त्री न
 पुरुष इति । तस्मादद्यति काये स्त्र्यादिकल्पनाकृतो ऽपि
 न युज्यते रागः । तत्कस्य हेतोः । मन्यनापगता^१ हि सर्वधर्मा
 5 इति ॥ यथाप्रधानमयं निर्देशः^२ । एवमेव सकृच्चन्द्रनादयो
 ऽपि स्त्रभावरहिता वेदितव्याः । तथा दयमोहविषया अपीति ॥
 युक्तं चेतद्भगवता पितापुत्रसमागमे^३ । षड्धातुरयं महा-
 राज पुरुषः^४ [180*] । षट्स्यर्थायतनः । अष्टदशमनोप-
 विचारः^५ । षड्धातुरयं महाराज पुरुष इति । 'सकृ पुनरेत-
 10 युक्तं । किं चेतत्प्रतीत्य कं^६ । षड्भिरे महाराज धातवः । कतमे
 षट् । तद्यथा पृथ्वीधातुः । अग्निधातुः । तेजोधातुः । वायुधातुः ।
 आकाशधातुः । विज्ञानधातुश्च । इमे महाराज षड् धातवः ।
 यावत् । षड्भिर्मानि महाराज स्यर्थायतनानि । कतमानि
 षट् । सकृःस्यर्थायतनं रूपाणां दर्शनाय यावत्कालःस्यर्थायतनं
 15 धर्माणां विज्ञानाय । इमानि महाराज षट् स्यर्थायतनानि ।

1 manyanā = mtshan-ma : see below, p. 511.

2 ji-ltar hdi gteor btan-pa de-bahin-du.

3 See Qikāś. 244. 11.—Compare Majjhima III, p. 240.

4 Skyes-bu gañ-sag hdi ni = ayañ puruṣapudgalah.

5 So MS.—Qikāś. has : mana-upa°.

6.6 So MS.—Qikāś. has : ..... na khalu punar etad yuktam kiñ caitat
 pratityoktam—Both Tibetan versions agree : skyes-bu hdi ni khamṣ drug-pa
 shes gañ smras-pa oi-la (s) brten te smras ce-na rgyal-po chen-po khamṣ
 drug ni hdi-dag-go = caḍdhātur ayañ puruṣa iti yad uktam kiñ pratityok-
 tam iti cet. paḍ ime mahārāja dhātavaḥ.....

पेयासं ॥ अष्टादशे महाराज मगलपविचाराः । कतमे
 अष्टादश । इह पुरुषः चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यदौ
 मंगलोपेक्षास्नानीयानि रूपाण्युपविचरति^१ । एवं श्रोत्रादिषु
 वाच्यं । तेन प्रत्येकमिन्द्रियपट्के[न]^२ सौमनस्यादिचयभेदाद-
 ष्टादश मगलपविचारा भवन्ति । पेयासं ॥ कतमस्य महारा- 5
 जाध्यात्मिकः पृथ्वीधातुः । यत्किं सिद्धिं काये ऽध्यात्मं
 खकुसटलं^३ खरगतमुपासं । तत्पुनः कतमत् । तद्यथा केशो
 रोमाणि नखा दन्ता इत्यादि । कतमस्य महाराज वाङ्म-
 यः पृथ्वीधातुः । यत्किंचिद्वाच्यं खकुसटलं^४ खरगतमुपासं ।
 अयमुच्यते वाङ्मयः पृथ्वीधातुः ॥ तत्र महाराजाध्यात्मिकः 10
 पृथ्वीधातुः । उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्यमानो
 न कचित्संनिचयं गच्छति ॥ भवति महाराज समयो ऽयं
 [यत्सौ] अध्यात्मं [अहं] स्त्रीति कल्पयति^५ । सा अध्या-
 त्ममर्हं स्त्रीति कल्पयित्वा बहिर्धां पुरुषं पुरुष इति कल्प-
 यति । सा बहिर्धां पुरुषं पुरुष इति कल्पयित्वा संरक्ता सती 15
 बहिर्धां पुरुषेण बार्धं संयोगमाकाङ्क्षते । पुरुषो ऽध्यात्मं
 पुरुषो ऽस्तीति कल्पयतीति पूर्ववत् । तयोः संयोग[180^b]-
 काङ्क्षायां संयोगो भवति । संयोगप्रत्ययात्कल्लं जायते ।

^१ Qikāś. omits rāpāsy.—Our reading is supported by Tibetan.

^२ From Qikāś.

^३ Qikāś. has Kakkhataṭva—See p. 245, n. 2.

^४ MS. khakkhatam.

^५ Qikāś. : Sa samayo yat strī.—adhyātmam in marg.

तत्र महाराज यस्य संकल्प्यते^१ यस्य संकल्पयिता उभयमेतन्न
 संविद्यते । स्त्रियां स्त्री न संविद्यते । पुरुषे पुरुषो न संविद्यते^२
 इति क्षयव्यङ्ग्यतः संकल्पो जायते^३ । सो ऽपि संकल्पः सङ्गादेन
 न संविद्यते । यथा संकल्पः । तथा संबोगो ऽपि कलशमयि
 ५ सङ्गादेन न संविद्यते । यस्य सङ्गादतो न संविद्यते तत्कर्म
 सकृच्छटमं जनयिष्यति । इति हि महाराज संकल्पं ज्ञात्वा
 सकृच्छटमं वेदितव्यं यथा सकृच्छटमनुत्पद्यमानं न कुतश्चिदा-
 गच्छतीति^४ । भवति महाराज समथो यदस्य कायः सङ्गातप-
 र्यवसानो भवति । तस्य तत्सकृच्छटमं संक्रियमानं संनिदध्यमानं
 १० न पूर्वं दिशं गच्छति । न दक्षिणं न पश्चिमां । नोत्तरां ।
 नोर्ध्वं । नाधो । नानुविदिशं गच्छति । एवं महाराजाध्या-
 त्मिकः इयिवीधातुर्दृष्टव्यः । पेयास्तं^५ ॥ तत्र महाराज इयि-
 वीधातोऽस्यादो ऽपि शून्यो व्यथो ऽपि [शून्य] । उत्पन्नो
 [ऽपि] इयिवीधातुः सङ्गादशून्यः^६ ॥ इति हि महाराज इयि-
 १५ वीधातुः इयिवीधातुत्वेन नोपपन्नते । अन्यत्र व्यवहारात् ।
 सो ऽपि व्यवहारो न स्त्री न पुरुषः । एवं महाराज यथा-

^१ Œikṣāḥ : saṃkalpo.

^२ Œikṣāḥ : jātāḥ.

^३ Œikṣāḥ, has : ..... na kutaḥ oīd āgacchati nirudhyamānaḥ na kva oīd
 saṃnicayaḥ gacchati.

^४ Peyālam = Œikṣāḥ. 245. 18—246. 12.

^५ The Tibetan does not support these readings : saī khamṣ tū hbyun-ba yah
 stoḥ, saī khamṣ hjiḡ-pa dah hbyun. ba yah ṇo-bo-ñid-kyaḥ stoḥ-no.

^६ Œikṣāḥ : evaṃ evāitat.....

भूतं सम्यक् प्रज्ञया द्रष्टव्यमिति ॥ तेन का मन्यना । मन्यना
मारगोचरः । तत्कस्य हेतोर्मन्यनापगता हि सर्वधर्मा इति ॥

एवं कायमुत्पुपक्षानं प्रतिपाद्य वेदनास्युत्पुपक्षानमुपदर्श-
यितुं वेदनां विचारयन्माह । यद्यसीत्यादि ।

यद्यस्ति दुःखं तत्त्वेन प्रहृष्टान् किं न बाधते ।

5

शोकाद्यार्ताय मृष्टादि सुखं चेत्किं न रोचते ॥ ८६

त्रिविधा हि वेदना सुखा वेदना । दुःखा वेदना । अदुः-
खासुखा चेति । तत्र रूपवेदनापि परमार्थतो नास्ति ।
कथमिति चेत् । यद्यस्ति दुःखमघातं वेदितं । तत्त्वेन परमा-
र्थेन । तदा प्रहृष्टान् किं न बाधते । संतोषयुक्तान् किं न 10
दुःखयति । [181*] सुखमपि यद्यस्ति तत्त्वेन तदा शोका-
द्यार्ताय । आदिशब्दात्कामभयोन्नादार्ताय । मृष्टादि सुखं
चेत् । मृष्टादि सुरसमाहारपानादि । आदिशब्दात्सकृच्चन्द-
नादि सुखं सुखहेतुत्वात् । सुखं चेद्यदि किं न रोचते । न
हि वस्तु सत्त्वभावं कदा चिदपि निवर्तितुमुत्सहते । तस्मात्क- 15
ल्पनोपस्थापितमेव सुखदुःखं वेदनीयमिति ॥

1 Ūikṣās. 251. 8 : tena ká manyanā, manyanā ca nāma mahārāja mārago-
carah, amanyanā buddhagocarah. tat kasyā hetoh.....—Tibetan translators
do not agree as concerns manyanā. We have had above (p. 508) mīshan-ma
(= nimitta). Here we have : des-na ci-shig-la dpyad-par bya ste. dpyad-par-
bya-bai yul ma yin-no.....chos thams-cad ni dpyad-pa dan bral-bao. (= tena
kutra vicāryam ? nāsti vicāraṇīyāṇā...vicārapagatā sarvadharmāḥ)—Ūikṣās.
has rlom-sems = 'pride, self-consciousness.'—Bendall compares maññanā,
Dh.-Sūi, 1116. 1233 ; see also Nettipak. 24 and manasa (rlom-pa), amanasa
(Madh. vṛtti, p. 381, n. 5).

अदुःखं प्रवृष्टान् किं न बाधत इति । तच्च परस्मात् समा-
धानमाह । वक्ष्यीयसेत्यादि ।

वक्षीयसाभिभूतत्वाद्यदि तन्नानुभूयते ।

न हि प्रवृष्टावस्थायां सर्वयैव दुःखमसत् । किं तर्हि
5 असुहृत्तृप्तिना सुखेन तिरस्कृतत्वात् विद्यमानमपि नानुभू-
यते । वक्षीयसा ऽतिवक्ष्यता सुखेनाभिभूतत्वादुपहतत्वात् ।
अदपि यदि तदुःखं नानुभूयते । न वेद्यत इत्युच्यते । तदा
न युक्तमेतत् । इत्याह वेदनात्ममित्यादि ।

वेदनात्वं कथं तस्य यस्य नानुभवात्मता ॥ ६०

10 वेदनात्वं वेदनास्वभावत्वं कथं केन प्रकारेण तस्याव्यक्तस्य
सुखस्य यस्य नानुभवात्मता । यस्य नानुभूयमानस्वभावता ।
वेद्यत इति हि वेदनोच्यते । वेदनानुभव इति वचनात् ।
यदि आवेद्यमानापि वेदना स्यात् । तदा न किं चिन्न
वेदना स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ अथापि स्यात् । न सर्वथा नानु-
15 भूयते । किं तु । सूक्ष्मतयानुभूतमप्यनुभूतकल्पमित्यत्राह ।
वक्षीयसादि ।

अस्ति सूक्ष्मतया दुःखं स्थूल्यं तस्य हृतं ननु ।

तुष्टिमात्रा ऽपरा चेत्स्यात्तस्मात्साध्यस्य सूक्ष्मता ॥ ६१

अस्ति विद्यते । सूक्ष्मतया अनुपपन्नमाणतया दुःखं तर्हि

वस्यैवसा सुखेन किं कृतमस्य । सौख्यमस्य इतं ननु ।
 प्रवृष्टावस्थायां प्रवृत्तेन वसवता सुखेन सौख्यं प्रावक्ष्यमस्य
 दुःखस्य इतमभिभूतं । ननु । नन्विति परस्य संबोधने । इति
 मतं भो तव । न हि सूक्ष्मता नाम दुःखस्य सातानुभवकाले
 का विदुषस्तस्यते । तत्कथं सूक्ष्मता तस्येति व[181^b]क्त्यं^१ । 5
 अप तुष्टिमात्राऽपरा --- तस्मात्^२ । तस्मादुद्भूतवृत्तेः
 सुखात् । अपरा तुष्टिमात्रा द्वितीया सुखमात्रा चत्वीचसी
 सुखकणिका स्यात् । दुःखस्य सूक्ष्मता भवेत् । चेद्यद्यभिप्रेतं ।
 ननु साध्यस्य सूक्ष्मता सापि तुष्टिमात्राऽपरा । अस्य सुखस्यैव
 सूक्ष्मता । न तु दुःखस्य । तुष्टेः^३ सुखजातित्वात् । इति दुःखस्य 10
 सूक्ष्मता विशेष्यभावा सुखानुभवकाले नास्त्वेवेति निश्चितं ॥

सादेतत् । न दुःखं काश्चनिकतया कादाचित्कं । किं तर्हि
 कारणवैकल्यात् कदा विज्ञोपसंभते । इत्यत्राह । विरुद्धे-
 त्यादि ।

विरुद्धप्रत्ययोत्पत्तौ दुःखस्यानुदयो यदि । 15

दुःखेन विरुद्धस्य सुखस्य यः प्रत्ययो हेतुः स्वर्गः । तस्यो-
 त्पत्तौ चाभिमुख्ये सति । अथ वा । विरुद्धस्य प्रत्ययस्य
 सुखहेतोर्दुःखस्योत्पत्तौ जन्मनि विरुद्धः प्रत्ययो ऽस्येति वा । दुःखे-

^१ MS. vaktavyam atha.

^२ The MS. is almost illegible—the Tib. : on-te de ni de-las guban dga-
 nam zhes te de-las ni phul-du byun-bai bde-las so. —atha sã eva [dub-
 :hasukamata] tasmãd aparã tuṣṭimãtrã iti tasmãd eva udbhūtavṛttoh sukhãt.

^३ MS. tuṣṭib.

नेत्यपेक्षायामपि नमकत्वात् भवति समासः । तस्योत्पत्तौ
सत्यां प्रवृत्तावस्थायां हेतुवैकल्यात् दुःखस्यानुदयो दुःखस्यानु-
त्पत्तिरुच्यते । तदा ।

कल्पनाभिनिवेशो हि वेदनेत्यागतं ननु ॥ ६२

- 5 ननु यदेवास्माभिरभिहितं तदेव सांप्रतमागतमाधातं ।
किं तत्कल्पनयाभिनिवेशः^१ । कल्पनया कृतो यो ऽभिनिवेशः ।
हिरवधारणे । स एव वेदना सुखा दुःखा तदितरा वा ।
नान्यद्वास्तवं सुखादिसुखादिहेतुर्वास्ति । इति । तथा हि
निजस्वभावरहितमपि यत्सुखसाधनत्वेन परिकल्पितं तदभि-
10 निवेशात्सुखं वेदितमुत्पद्यते । इतरस्मादितरत् । कथमन्यथा
यदेवान्यस्य दुःखसाधनं तदेवापरस्य कस्य चित्सुखसाधनं
स्यात् । तस्यैवैकस्य यस्य शब्दश्रवणादपि दुःखमासीत् पुनः
काळान्तरेण तस्य दर्शनात्प्रीतिरप्युपपद्यते । तस्मात्काल्पनिकमेव
15 सु[182^a]खादिकं तत्साधनं वा न वास्तवं । आह च ।

अहिर्मयूरस्य सुखाय जायते

विषं विषाभासवतो रसायनं ।

भवन्ति चागन्दविशेषहेतवो

सुखं तुदन्तः करभस्य कण्टकाः ॥ इति^१ ॥

- 20 वेदना ऽभिनिवेशस्वभावत्वादेव च विचारेण निवर्तयि
शक्यत इत्याह । अत एवेत्यादि ।

¹ MS. kalpanāyābhi.^o—Tib. rtogs-pas mñon-par shen.

² Compare the Uṣṭrakapṭakabbakṣapanyāya, Col. Jacob, First handful, p. i

अत एव विचारोऽयं प्रतिपक्षो ऽस्य भाव्यते ।

अत एवेति । अत पूवाभिनिवेशस्य भावा वेदना । अत एव विचारो ऽयं विमर्शो ऽयं । प्रतिपक्षो विरोधी निराकृति-
कारणत्वात् । अस्याभिनिवेशस्य सुखादिरूपस्य । भाव्यते
विचिन्त्यते । तत्साधनाभावे तदभिनिवेशाभावात् ॥ अपि च । ५
इत्यमप्यभिनिवेशो वेदनेति । आह । विकल्पेत्यादि ।

विकल्पक्षेपसंभूतध्यानादारा हि योगिनः ॥ ८३ ॥

अत एवेति [अत्रापि] वर्तते^१ । विकल्प एव क्षेपं जन्म-
भूमित्वात् । तस्मिन् संभूतं जातं ध्यानं विविक्तं कामैर्विविक्तं
पापकैरकुशसैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं समाधिजं प्रीतिसुखमि- 10
त्यादि । ध्यानादि भावना समाधिसमापत्तेर्विकल्पभवत्वात्^२ ।
तदेवाहारः । शरीरपापनाहेतुत्वात् । येषां ते तथोक्ताः ।
के ते । योगिनः । हिंस्रस्मात्कल्पनानिर्मितप्रीतिसुखाहार-
संधारितशरीरा योगिनः । तस्मात्कल्पनाभिनिवेशो, वेदनेति
सिद्धं । एवं हेतुमभ्युपगम्याभिनिवेशो वेदनेति प्रतिपादितं । 15

सांप्रतं चैतन्मभिसंभवादेव न वेदना वस्तुसती युक्तेत्याह ।
बान्तरावित्यादि ।

^१ de-bid-kyi-phyir shes-pa ni hdir yah hbrei-to.

^२ So MS.—Tib. bde-ba shes-pa-la sogs-pai bsam-gtan ni bagom-pa yin-no-
tiñ-he-hdzin ni añoms-par hjug-pai yin-no. rnam-par rtog-pa-las byuh-ba yin-
pai-phyir-ro, = "sukham ityādidhyānam bhūvanā, samādhiḥ samāpattih, vikalpa"
bhavatyūt.

सान्तराविन्द्रियार्थौ चेत्संसर्गः कुत एतयोः ।

अथमत्र समुदायार्थः । स्यर्गप्रत्यया वेदना । विषयेन्द्रिय-
विज्ञानानां चयाणां संनिपातस्य स्यर्गः । स्यर्गाः षट् संनिपातजा
इति वचनात् । स च चिकसंनिपातजः स्यर्ग एव न षट्ते ।

- 5 कुतस्तत्रप्रत्यया वेदना भविष्यतीति । तथा हि । इन्द्रियार्थयोः
सान्तरयोर्वा स्यान्निरन्तरयोर्वा । तत्रेन्द्रियार्थावच्छेदवि[182^b]ष्यौ
सान्तरौ व्यवधानौ यदि तदा संसर्गः संनिपातो मौक्त्यं ।
कुतः कस्मात् । एतयोरिन्द्रियार्थयोः । नैव युज्यते । स्यर्गो हि
संपर्क उच्यते । व्यवधाने सति स कथं भवेदिति भावः ॥
- 10 अथ द्वितीयः प्रकारः । सो ऽपि न युज्यत इत्याह ।
निरन्तर[त्वं] इत्यादि ।

निरन्तरत्वे ऽप्येकत्वं कस्य केनास्तु संगतिः ॥ ६४

- निरन्तरत्वेऽपि व्यवधानाभावेऽपि सति । एकत्वं तादात्म्य-
मिन्द्रियार्थयोः । एवं हि तयोः सर्वात्मना नैरन्तर्यं भवेद्य-
15 यद्योवशापि नाग्रेण व्यवधानं स्यात्सधर्मता¹ च । तत्रान्तर्भावे
तत्त्वमेव । एवं च कस्य केनास्तु संगतिः । एकत्वे सति भेदा-
भावात् । किं केन संगतं स्यात् । न स्यात्तन्मेवात्मनः संगतिर्मुक्ता ॥
आदेतत् । निरंशानामेव परमात्मनो संसर्गो वस्तुतः । न च
तर्थाग्राशिव्यवहारो युक्तः । सूक्ष्मरूपाणामेव तत्संभवात् । तत्र च
20 संसर्गदूषणे न किं सिद्ध्यत² इत्याह । नाशोरित्यादि ।

¹ From Abhidharmakośa, iii, 30.

² MS. sadharmitā, i erased.

³ MS. from a second hand ddāyate.

नाणोरणौ प्रवेशोऽस्ति निराकाशः समश्च सः ।

परमाणूनामपि नैव संपर्को युक्तः । यत एकक्षयणोरन्य-
स्मिन्नणौ न प्रवेशोऽस्ति । नाम्नर्भावोऽस्ति । कुतः । सो यस्मात् ।
निराकाशः स गौरवः परमाणुः । समः स तुल्यः । निष्कौजता-
भावात्^१ । इति कथं निरंशस्य संगतिरस्तु^२ ॥ अथापि स्यात् । 5
मा भूदणोरणौ प्रवेशः । संगतिमात्रं केवलमस्तु । तावता सिद्धं
नः साध्यमित्याह । अप्रवेश इत्यादि ।

अप्रवेशे न मिश्रत्वममिश्रत्वे न संगतिः ॥ ६५

सर्वात्मना हि संपर्कः संगतिरणोः । अन्यथा सांशत्वप्रसङ्गात् ।
तथा च तत्स्वरूपं स्यात्प्रवृत्त एव तेन संगतिः । एवं 10
तत्स्वरूपमिश्रत्वाभावे संगतिर्न स्यात् । तच्च मिश्रत्वं तच्च
प्रवेशमन्तरेण न भवेत् । इत्यमप्रवेशे प्रवेशाभावे सति न
मिश्रत्वं नासंभिन्नरूपत्वं । अमिश्रत्वे [183^३]^४ मिश्रत्वाभावे च
न संगतिर्नास्तुः ॥ निरंशस्य सर्वथैव संसर्गो न युज्यत इत्याह ।
निरंशस्य चेत्यादि ।

15

निरंशस्य च संसर्गः कथं नामोपपद्यते ।

निरंशस्याशून्यस्य च पदार्थस्य । सो दूषणान्तरसमुच्चये ।
संसर्गो मौल्यं कथं नामोपपद्यते । नामेति रूभावनायां ।

^१ Unna [ta] tābhāvat P

^२ Pravaṇo stu P

^३ The fol. 183 is numbered 184 in the old pagination (letter-numeral);
184 becomes 185.

कथं संबर्गः संभाष्यते । सर्वास्तस्याप्यवस्थानेनेनाग्निं भवितव्यं ।
यस्य पुनरंश एव नास्ति तस्यामूर्तस्यांशभावेऽसत्त्वमेव प्राप्तमिति
भावः^१ ॥ न चैतद्भवतो^२ ऽपि प्रमाद्यप्रतीतं क्व चिदस्तीत्याह ।
[संबर्ग इत्यादि ।

५ संसर्गे च निरंशत्वं यदि दृष्टं निदर्शय ॥ ६६

..... । ॥ ६७] विज्ञानस्य नित्यादि ।

विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य संसर्गे नैव युज्यते ।

तुरतिशयाभिधाने । विज्ञानस्य विषयविज्ञप्तेः । पुनः
संसर्गे नैव युज्यते । न संगच्छते । कुतः । अमूर्तस्येति हेतु-
१० पदमेतत् । मूर्तिशून्यस्य । विज्ञानस्य । अमूर्तत्वादित्वर्थः ।
परस्परसंपर्को हि संबर्गः । य च मूर्तिमत्तामेव विद्यते । यस्य तु
मूर्तिरेव नास्ति । तस्य कथं संबर्गः स्यात् ॥ इति अत्रात्रामपि
संबर्गमवधूय संप्रति समूह एव वस्तुमस्तीति प्रतिपादय-
त्वाह । समूहस्यापीत्यादि ।

१५ समूहस्याप्यवस्तुत्वाद्यत्रा पूर्वं विचारितं ॥ ६७

अपि दूषणसमुच्चये । समूहस्यापि संघातस्यापि । अवस्तु-
त्वात् । वस्तुरहितत्वादस्यविवाच्यत् । संबर्गे नैव युज्यत इति

प्रज्ञातेन संबन्धः । समूहस्यैवाभावात् । कथं पुनरवस्तुकत्वं । यथा
पूर्वं विचारितं । यथा प्राक्किरूपितं । एवमङ्गुलिपुच्छलादि-
त्यादिना^१ । हेतुसंभवमेवोपसंहरन्नाह । तदेवमित्यादि ।

तदेवं स्पर्शनाभावे वेदनासंभवः कुतः ।

तस्मादेवं प्रतिपादितक्रमेण स्पर्शनाभावे चिकसंपर्काभावे । ६
वेदनासंभवः कुतः । वेदनायाः सुखादिरूपायाः संभव उत्पादः ।
कुतो । नैव युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य संभवायो[१८३^b]गात् ।
इति परमार्थतो वेदनाभावे हिताहितविषयस्यासंभवात् ।

किमर्थमयमायासः ।

सुखदुःखसाधनप्राप्तिपरिहाराय यो ऽयमायासः क्रियते १०
स किमर्थः । अकाग्रचर्वणार्थमिव नैवोचित इति भावः ॥
मा भूत्सुखसाधनाय । दुःखस्याभिषोढुमशक्यत्वात् तत्परि-
हाराय भवतु चेदाह ।

बाधा कस्य कुतो भवेत् ॥ ६८

वेदनाया विचारेण निःस्वभावत्वाद्बाधा [५]विचारतः । १५
आत्मादेः पूर्वजिरस्यत्वाद्देहकाभावः । उपचातहेतोरपि विकल्प-
कल्पितत्वात् । न परमार्थतः यत्त्वं । इत्येवं बाधा पीडा
वेदनाभावात् । कस्य वेदकाभावाद्भवेत् । कुत उपचातहेतो-
रभावाच्च भवेत् । नैव परमार्थतः कस्य चित्कुतश्चिन्त्यात् ।

तस्मादेदिभभावतो ऽपि^१ वेदना न युक्ता ॥ संप्रति वेदना-
भावात्तत्प्रत्यया^२ दृष्ट्वापि कारकविरहात्परमार्थतो नोत्पाद-
मर्हतीत्युपदर्शयितुमाह । यदा नेत्यादि ।

यदा न वेदकः कश्चिदेदना च न विद्यते ।

5 तदावस्थामिमां दृष्ट्वा तृष्णो किं न विदीर्यसे^३ ॥ ६६

यो वेदनां वेदयते स वेदको । यदा कश्चिदात्मादिर्नास्ति
तदभावात्समनन्तरनिरूपणाच्च वेदना न विद्यते । तदावस्थामि-
मामेवंविधां सज्जन्मविकल्पां दृष्ट्वा । उपलभ्य । तृष्णो किं न
विदीर्यसे । तदुःखदुःखितापि यतो किं न विशीर्यसे^४ ।

10 यदद्यापि तद्वियोगविधुरा तमात्मानं न सुखसि ॥ सादेतत्
यदि वेदको न स्यात् । वेदना च नास्ति । केनायं तर्हि
सुखसाधनमादिना भावेषु दृष्टादिव्यवहारः प्रवर्तते । इत्याचारः ।
दुःखत इत्यादि ।

दृश्यते स्पृश्यते चापि स्वप्नमायोपमात्मना ।

15 चित्तेन सहजातत्वादेदना तेन नेक्ष्यते ॥ १००

दृश्यते चक्षुरिन्द्रियेन^१ । स्पृश्यते कावेन्द्रियजातेन चित्तेन
ज्ञानेन । एवं तर्हि चित्तमेव वेदकं वस्तुवदस्यीति चेदाह

^१ MS. vaiditrabhāvato ; below p. 528, l. 10 veduyitr.

^२ MS. vedānānamabhāvāt.

^३ Contrast the readings.

^४ So MS.

साध्यापोषमात्मना । साध्यापोषमात्मना १८५] माध्यापोष-
माध्यापोषेन च । प्रतीत्यसमुत्पादेन चित्तेन । न तु परमार्थसत्ता ॥
कथं चित्ताद्भूतिरिति चित्तेन दृश्यते । सहजातमात् । चित्तेन
सहोत्पन्नमात् । चित्तेन सह जन्म [यस्य]^१ तस्य दर्शनमेक-
वामपीप्रतिबद्धत्वात् । प्रतीत्यसमुत्पादस्याचिन्त्यत्वाच्च । न तु ५
परमार्थस्य दर्शनमस्ति चेन्नैवं दृष्टादिव्यवहारः ॥ वेदना तेन
नेच्छते । चेन दृष्टसुखसाधनादिव्यवहारो ऽप्यन्यत एव । तेन
कारणेन वेदना नेच्छते । न दृश्यते वस्तुतः ॥ अथापि
स्यात् । न सहजं दृश्यते । अपि तु ज्ञानं विषयाकारतया तत्
उत्पद्यमानमुत्तरकाशं तस्य सादृश्यमुच्यते । इत्येतदपहस्यमित्यु- १०
माह । पूर्वमित्यादि ।

पूर्वं पश्चाच्च जातेन स्मर्यते नानुभूयते ।

अवश्यं सहजातस्य वेदनं । अन्यथा पूर्वं प्राप्त्वापि पश्चा-
दुत्तरकाशं जातेनोत्पत्तेन ज्ञानेन । स्मर्यते नानुभूयते ।
कृतिरूपेण विषयीक्रियते न साक्षाद्विद्यते । तज्ज्ञानकाशे १५
तस्यातीतत्वात् । न चातीतस्य स्वरूपेण वेदनमुचितमविद्य-
मानत्वात् । स्वरूपवेदनं नानुभवः । तस्यात्स्वरूपमात्रमेतत् ।
तच्च युक्तं न स्वरूपवेदनं । वेदनायाः सम्भाव्यवस्थापकं स्वस्व-
मेवावगममित्याह । साक्षात्मानमित्यादि ।

^१ The reading of MS. (erased and second hand) may be janmaivam.

स्वात्मानं नानुभवति ।

स्वात्मानं स्रं स्वरूपं नानुभवति न वेदयते । स्रंवेदनस्य पूर्व
निरस्तात् ॥ अन्येन तर्हि सा ज्ञानेनानुभूयते वेदना । आह ।

न चान्येनानुभूयते ॥ १०१

५ न च नैव । अन्येन तत्समानकाशभाविना ज्ञानेनानुभूयते ।
वेद्यते । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणवेदनात् ।

न चास्ति वेदकः कश्चिदेदनातो न तत्त्वतः ।

न च नैवास्ति वेदकः कश्चिद्यो वेदनां वेदयते । चित्त-
मन्वदा । अतो अस्मात्कारणवेदना अनुभव इति वेदना-
१० लक्षणाशून्यत्वादेदना न तत्त्वतः न परमार्थतः । अन्य[184^b]चाभि-
निवेशात् । तत्स्वरूपप्रतिपाद कस्य कस्य चिदभावात् ॥ 'एतदुक्त-
मार्थाचयमतिसूत्रे । अपि तु स्रं पुनरभिनिवेशो वेदना ।
परिग्रहो वेदना । उपादानं वेदना । उपलब्धो वेदना ।
विपर्यायो वेदना । विकल्पो वेदनेत्यादि । धर्मसंगीतिसूत्रेऽयुक्तं ।

१५ वेदनाऽनुभवः प्रोक्ता केनाऽद्यावदनुभूयते ।

वेदको वेदना वेद्यः पृथग्भूतो न विद्यते ॥

एवं कृतिरपक्षेया वेदनायां विषयस्यैः ।

अथा बोधिसत्त्वा ज्ञेया ज्ञाना श्रद्धा प्रभाकरा ॥

1.1. Qikāssamuocaya, 282, 7-13.

2 So MS. Qi-has vedako vedand anyah-Our reading is more than doubt-
ful.

तस्माददकवेदनास्यभावशून्यं प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रं निर्व्या-
पारमन्नामिकं मायाप्रपञ्चवदुपलम्भगोचरतामुपगतमिदं कष्टे-
वरमवभासते । इति न कस्य चित्सुखं वा दुःखं वा स्वीकृतं
भवतीत्याह । निरात्मक इत्यादि ।

निरात्मके कलापेऽस्मिन् क एव बाध्यते ऽनया ॥ १०२ 5

निरात्मके कस्य चिदस्मादेवेदकस्याभावादस्वामिके कलापे ।
एकस्यानुयायिनो ऽभावात् । प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रेऽस्मिन्
मायास्यभाववदुपलम्भगोचरतामुपगते । एवमिन्द्रजातवत्पञ्चम् ।
संजातविस्मयो भूते । क एवं बाध्यते ऽनया । एवमुक्तकमेव कस्य
चिदेदचितुरभावादेदनायासः । कः परमार्थतोऽनया वेदनया 10
बाध्यते । पीड्यते । विचारतो नैव कश्चित् । तस्मान्निष्णा-
विकल्प एवात्र सुखादिसाधनाध्यवसायः । तदेतदेदनाकृत्युप-
स्थानं दर्शितं ॥

सांप्रतं चित्तकृत्युपस्थानमुपदर्शयितुमाह । नेन्द्रियेभ्य इत्यादि ।

नेन्द्रियेषु न रूपादौ नान्तरास्ते मनः स्थितं । 15
माप्यन्तर्गं बहिर्निष्ठमन्यथापि न लभ्यते ॥ १०३

तत्र ब्रह्म तावन्मनोविज्ञानं निरूपयति । तथा क पुनरिदं
मनोविज्ञानं कथमुपस्थितं । तत्र न तावदिन्द्रियेषु चक्षुरादिषु
मनः स्थितं स्थितिमुपगतं । न रूपादौ विषये मनः स्थितं ।
नान्तरास्ते । नापीन्द्रियविषययोरन्तरास्ते मध्ये म[185०]नः 20

चित्तं । एकस्यापि चित्तस्य प्रवृत्तत्वात् । नाप्यन्यत् [न] वदितुं ।
 नाप्यन्यत् मन्त्रे कायस्य चित्तं । नापि वदितुं । न वाग्रेषु
 ग्रन्थेषु चित्तं सम्भवति । अन्यथापि न सम्भवति । कर्त्तव्यः
 ज्ञानेभ्यः । अन्यथापि कश्चिद्देशान्तरे ज्ञानं वा न सम्भवति । न
 5 प्राप्यते विचारतः ॥ तथा कश्चित्कथं चिद्वदति मतः कथं
 तस्य निषेध इत्यत्राह । यत्र काय इत्यादि ।

यत्र कायि न चाग्नौ न मिश्रं न पृथक् कश्चित् ।
 तत्र किं चिदतः सत्त्वाः प्रकृत्या परिनिर्दिताः ॥ १०४

चचित्तं न काये वा^१ वाङ्माभ्यन्तरे ग्रन्थे । न चान्यत्र
 10 नैव कायादन्यत्र वाग्रे वदुमि । न मिश्रं क्रियाविशेषवन्नेतत् ।
 दसोराध्यात्मिकवाङ्मयोर्मिममपि न चित्तं । चचित्तं न
 पृथक्कायात् । नापि पृथक् स्नातन्मेष च कश्चिद्वदितं
 चचित्तं । तत्परमार्थतो न किं चित् वदुमत् । कल्पनोपदर्शि-
 तमेव तत् । आसंसारं चित्तं मायावत्प्रतिभासो निःसम्भाव-
 15 त्वात् । अतोऽस्मात्कारणात्सत्त्वाः प्राणिनः प्रकृत्या सम्भावेन
 परिनिर्दिताः परिसुखमाया निःसम्भावनाश्चक्षुष्य प्रकृति-
 निर्वाचकः सर्ववत्तन्तामैषु कदा विद्यमानत्वात् । अत्रमेव
 लभूतपरिचक्ष्यवशादसत्यपि सत्यमारोप क्लेशवाचनोपपत्तयन्तति-
 चित्तवृत्तयः संसारसारकावरोधनिविद्धस्नातन्मेषु^२परिसुखा
 20 इत्युच्यन्ते । न तु परमार्थतः ॥ इति मनो विचार्यापि ।
 पञ्चरादिविज्ञानं विचारयन्नाह । ज्ञेयादित्यादि ।

ज्ञेयात्पूर्वं यदि ज्ञानं किमात्मन्यस्य संभवः ।

ज्ञेयेन सह ज्ञेयज्ञानं किमात्मन्यस्य संभवः ॥ १०५

तथा हि [न] कश्चित्सदा^१ सद्वृत्तमवस्थितं ज्ञानं । किं तु
चक्षुरादिसामर्थ्यं प्रतीत्योत्पद्यमानं रूपादिज्ञेयसाधकमित्युच्यते ।
इति परस्मादश्रयमाशङ्क्य विकल्पयति । तत्पुनर्ज्ञेयात्पूर्वं वा 5
स्यात् । ज्ञेयसमानकाशं वा ज्ञेयस्य पक्षादेति । तत्र यदि
प्राचीनो विकल्पस्तथाह । ज्ञेयाद्वाङ्मविषयात् । पूर्वं प्रागेवानुत्पन्न
एव ज्ञेये यदि ज्ञानमुत्पन्नमभिधीयते । तदा किमात्मन्यस्य
संभवः । पूर्वं ज्ञेयमात्मनमनन्तरेण किमात्मन्य किमाभित्यासं^२
संभव उत्पादः ॥ द्वितीयपक्षमाभित्याह । ज्ञेयेन वाङ्मविषयेण 10
सह समानकाशं चेद्यदि ज्ञानं किमात्मन्यस्य संभवः ।
समानकाशस्य ज्ञेयसाधारणतया ज्ञानात्मन्यत्वात् । नाकारणं
विषय इति वचनात्^३ ॥ अथ द्वितीयः [185^b] प्रकारः
स्वीक्रियत । अथेत्यादि ।

अथ ज्ञेयाद्भवेत्पश्चात्तदा ज्ञानं कुतो भवेत् । 15

अथेति वृत्तायां । ज्ञेयादिति पूर्वं ज्ञेयं । पश्चात्तदनन्तरं
निवृत्ते ज्ञेये भवेदुत्पद्येत ज्ञानं । तदा ज्ञानं कुतो भवेत् ।
ज्ञानकाशे ज्ञेयस्य निवृत्तत्वात् । कुत आत्मन्यत्वात् । ज्ञानं

^१ s, second hand; sadasad? or kva cit sadrūpam?

^२ First hand ḍṛtya.

^३ Compare above IX, 22.

भवेत् । किमाभित्योत्पद्येत^१ । तस्माद्विवक्षादिसामयोतोऽपि
परमार्थतो न सिध्यति ज्ञानं ।

इदं चित्तस्मृत्युपस्थानमार्थरत्नकूटादिभ्यभिहितं^२ । स एवं
चित्तं [परि]गवेक्षते । कतरत्तचित्तं^३ रज्यति वा दुष्यति वा
५ मुञ्चति वा । किमतीतमनागतं प्रत्युत्पन्नं वेति । तत्र यदतीतं
तत्त्वोपेक्षं । यदनागतं तदसंप्राप्तं । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नास्ति ।
चित्तं हि काश्चप मायात्म्यं न बहिर्धा बोधयमन्तरेणोप-
सृज्यते । चित्तं हि काश्चपाकृष्यनिदर्शनमप्रतिषमविश्रुतिकम-
प्रतिष्ठमनिकेतं^४ । चित्तं हि काश्चप सर्वबुद्धेर्न दृष्टं । न
१० पश्यन्ति । न द्रष्टव्यं । [यत्सर्वबुद्धेर्न दृष्टं न पश्यन्ति न
द्रष्टव्यं]^५ कीदृशस्तस्य प्रचारो द्रष्टव्यः । अन्यत्र वितथपति-
तया संश्रया धर्माः प्रवर्तन्ते । चित्तं हि काश्चप मायासदृश-
मभूतकल्पनतया^६ विविधासुपपत्तिं^७ परिगृह्णाति । पेयाद्यं ।
चित्तं हि काश्चप नदीस्रोतःसदृशमनवस्थितमुत्पन्नभग्न-
१५ विस्तीर्णं । चित्तं हि काश्चप दीपादिःसदृशः हेतुप्रत्ययतया
प्रवर्तते । चित्तं हि काश्चप विद्युत्सदृशं क्षणभङ्गनवस्थितं ।
चित्तं हि काश्चपाकाशसदृशमागन्तुकैः क्षेत्रोपक्षेत्रैरपक्लिप्तं ।

१. MS. āptya.

२ Quoted in Ūkṣās. from Ratnakūṭa, p. 233, 15-234, 18.

३ Ūl. has katarat tu.

४ Ūl. has arāpam.

५ From Ūl.

६ Ūl. has kalpanayā.

७ Skṣe-ba-rebirth (Bendall).

प्रेषाकं । चावक्षितं हि काम्यप परिगवेयमात्रं न सम्भते^१ ।
यत्र सम्भते तत्रोपसम्भते । तत्रैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं ।
तत्ररध्वसमतिक्रान्तं । यत्ररध्वसमतिक्रान्तं तत्रैवास्ति न नास्ति
[इत्यादि] ॥

एवं चित्तकृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य धर्मकृत्युपस्थानं प्रतिपाद- ६
यितुमुक्तमेव क्रमं योजयन्नाह । एवं चेत्यादि । [186*] ।

इवं च सर्वधर्माणामुत्पत्तिर्नावसीयते ॥ १०६

चकार एवकारार्थः । एवमेव यद्योदितन्यायेन सर्वधर्माणां
सर्वभावानामुत्पत्तिरुत्पादो नावसीयते । न प्रतीयते । तेषा-
मपि सहेतुतः पूर्वं समानकालं पश्चादोत्पत्ताविदमेव दूषणं
यथासंभवं वाच्यं । उत्पादाभावाच्चिरोधो ऽपि न युज्यते । 10
अनुत्पन्नस्य निरोधायोगात् । अत एव चानुत्पन्नानिरुद्ध-
सभावतया निवृत्त्युपस्थानात्सर्वधर्मा विमोक्षाभिमुखा धर्मधातु-
निर्याता आकाशधातुपर्यवसाना अप्रज्ञप्तिका अव्यवहारा
अनभिज्ञाया अनभिज्ञपनीया इत्युच्यन्ते । एवं धर्मकृत्युप-
स्थानेनाविरहितं सर्वधर्मेभ्योऽज्ञानमुत्पद्यते^२ ॥

15

धर्मकृत्युपस्थानभावना च । आर्यावयमसूत्रे दर्शिता^३ ।
यदुक्तं । धर्मे धर्मानुपपत्तौ^४ विहरन्बोधिसत्त्वो न कं चिद्धर्मे

^१ See Madh. vṛtti, p. 46, l. 1.

^२ Andragam ?

^३ Qi. p. 336, 6.

^४ Qi.-darśi.

^५ MS. kim.

यमसुखमिति । यतो न पुद्गलधर्माः । यतो न बोधिर्वतो न मार्गः ।
 यतो न निःसरणं । सर्वधर्मा^१ निःसरणमिति^२ विदिमाऽन्वयः ।
 महाकरणासमाधिं^३ समापद्यते^४ । य सर्वधर्मेषु सर्वक्षेत्रेषु^५ न
 क्वचिमसंज्ञां प्रतिपद्यते । निःक्षेपा^६ एते [धर्मा] नेते यक्षेपाः ।
 ४ [तत्कथं हेतोः] । तथा ज्ञेते नीतार्थे^७ समवसरति । नास्ति
 क्षेपणा^८ संनिचयो^९ रात्रीभावः । न रागभावो न द्वेषभावो न
 मोक्षभावः । दृष्टान्तेवानुबोधाद्बोधिः^{१०} । यत्त्वभावात् । क्षेपा-
 यत्त्वभावा बोधिरित्येवं कृतिसुपस्थापयतीति ॥ उक्तं च ।

उत्पत्तिर्यस्य नैवास्ति कस्य का निर्हृतिर्भवेत् ।

10 मायागजप्रकाशनादादिशान्तं^१ तु यमतः ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः सूत्र्यता सैव ते मता^{१०} ।

तथाविधस्य कर्तृमस्यात्मस्य तथागतः ॥

तत्रात्मं परमार्थोऽपि तथता द्रव्यमिष्यते ।

भूतं तद्विषयं यदि तद्बोधाद्बुद्धं चक्ष्यते ॥ इति ॥

15 एवं धर्मकृत्युपस्थानसुपदर्शयता सर्व[186^b]धर्मा चतुत्पन्ना-
 निरुद्धाः प्रकाशिताः ॥

1 First hand emda at.

2 MS. nissarapam and elsewhere.

3 Ol. andvarapam nāma mahā.

4 MS. pratilabhati.

5 MS. nipkleṣ.

6 MS. nīkṛte 'rīkṛte.

7 Ol. samanyo.

8 Ol. spām eva kṛcāndam avabodhāt.

9 Hgo-da sgyu-mar-gatimāyā ?

10 MS. matāḥ.—Compare, ix, 85.

तथा सति । संवृत्तिवत्यनवृत्तमित्युक्तं स्यात् । ततः सत्यद्वय-
व्यवसायनं न घटत इति परिहर्तुं बोधमुत्थापयन्नाह ।
अथैवमित्यादि ।

यद्येवं संवृत्तिर्नास्ति ततः सत्यद्वयं कुतः ।

अदि परमार्थतः सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिदृशमावाः । एवं 5
सति संवृत्तिर्नास्ति । व्यवहारो न स्यात् । परमार्थसत्यमेवैकं
स्यात् । ततः संवृत्तेरभावात् । सत्यद्वयं । संवृत्तिवत्त्वं परमार्थ-
वत्त्वं चेति । अदुक्तं

संवृत्तिः परमार्थस्य सत्यद्वयमिदं मतं^१

इति । तदेतत्सत्यद्वयं कुतः । नैव स्यात् । तदभावाच्च 10
परलोकगमनकर्मक्रियाफलसंबन्धस्यभावोपार्जनं न स्यात् ।
सर्वव्यवहाराभावात् ॥ अथापि स्यात् । अदि नाम नास्ति
तथा मरीचिकासु अक्षकल्पनमेव संवृत्तिरभावना कल्पनया
बुद्ध्या व्यवसायते । ततः सत्यद्वयमुत्पद्यत इत्याशङ्क्यन्नाह ।
अथ चेत्यादि ।

15

अथ साध्यव्यसंवृत्त्या ।

अचेति प्रश्ने । आपीति संवृत्तिर्नैवैवं परमार्थसत्यमित्य-
र्थः । अन्यथा संवृत्त्या कल्पनानुद्भिदरूपया व्यवसायते । अथ

या ऽपिरवधारणे निवृत्तौ^१ च । तत्रैवैव संवृत्तिरिति धीमनोर्ब ।
हवमेकं संवृत्ततोऽन्यत्राप्यवत^२ इत्युपदर्शयन्माह ।

स्यात्सत्त्वो निर्द्वैतः कुतः ॥ १०७

इति । यदि परमार्थतत्त्वभावान्यमपि कल्पनाबुद्धि-
५ विषयीकरणात् । संवृत्तमुच्यते । यो ऽपि तर्हि सर्वधर्मनि-
वृत्तभावतावच्छेदं परमार्थसत्यमधिगम्यानुपलभ्ययोगेन । सर्व-
प्रपञ्चविरहात् । परिनिर्द्वैतिसुपपातः । यो ऽपि सत्त्वः परि-
निर्द्वैतो विनिर्मुक्तः कुतो भवेत् । नैव स्यात् । तस्यापि बुद्ध्या
विषयीकरणात् । बुद्धिश्च सर्वैव संवृत्तिः कल्पनासम्भावनात् ।
10 बुद्धिः संवृत्तिरुच्यते इति वचनात् । निर्द्वैतिरपि सं[187^२]वृत्तिः
स्यात् ॥ अथ परिहारमाह । परचित्तेत्यादि ।

परचित्तविकल्पो ऽसौ ।

परस्य निर्द्वैतसत्त्वादन्वयस्य सत्त्वस्य चित्तं तस्यासौ विकल्पः ।
योऽयं निर्द्वैतस्यापि बुद्ध्या विषयीकरणं । न हि परचित्त-
15 विकल्पेनान्वयस्य संवृत्तिर्मुक्ता । ततोऽन्यबुद्ध्या विषयीक्रियमासौ ऽपि
निर्द्वैत इवासीत् । कुतो यतः ।

स्वसंहत्या तु नास्ति सः ।

तु पूर्वसादिशेषमभिधत्ते । स्वसंहत्या निजसंहत्या स्वकल्प-
नया च इति परिनिर्वृतो नास्ति न विद्यते । परिनिर्वृत-
एव च इति स्वयमस्य सर्वविकल्पोपरमात् ॥ अन्यथापि तर्हि
कथमन्यसंहतिः सादित्यभाह । च पक्षादित्यादि ।

स पञ्चाभियतः सो ऽस्ति न चेन्नास्त्वेव संहतिः ॥ १०८ 5

अस्मिन् अतीदं भवति । अस्त्योत्पादादिदृष्टत्पयत इति ।
इदं प्रत्ययतामात्रमेव संहतिः । इति धर्मभो धर्म इत्ययमात्रः
पक्षाद्भावी भवेत् । ततः च पञ्चाभियतो धर्मः सो ऽस्ति चेद्दि-
तदा ऽस्त्वेव संहतिः । न चेद्यदि च नास्ति तदा नास्त्वेव
संहतिः । गगनेन्दोवरादिष्विदं प्रत्ययताया अभावात् ॥ एतमुक्तं 10
भवति । यदि चात्र परिनिर्वृतो बुद्ध्या विषयीकृतो । नैव
तावता पदत्रिजविकल्पसाधेय तस्यापरिनिर्वृतिः । स्वयमुक्त
सर्वविकल्पप्रज्ञोपग्रमात् । न रक्तचिन्तेनाकम्बितः क्लृप्तं प्रदीप-
सर्वक्लेशावरणो वीतरागो ऽप्यवीतरागो भवेत् । तस्यासर्वकल्प-
नाविरहादन्यसंहत्याकम्बितो ऽपि स्वयं परिनिर्वृत एवाद्यौ 15
वरमार्चतः । अत एव सर्वधर्माः सर्वकल्पनाशून्यनादनुत्पन्ना-
निर्द्वन्द्वभावलाघ प्रकृतिपरिनिर्वृताः । अदिक्कता इत्युच्यते ।

तथापि तत्राविधेभ्यः एव तत्राविधा अन्ये धर्मा उत्पद्यन्ते
निश्चयान्ते च । मायास्तभाववत् । तेन च रूपेण परिकल्प-
यन्नात्पुनरात्मव्यमानाः सांस्तुताः । वास्तवरूपाभावा[187]वा-
स्तुत्यनानिर्मुक्ता इत्युच्यन्ते । अरविवाचवत् ॥

- 5 अदुर्ग^१ । द्यून्मेभ्य एव द्यून्वा धर्माः प्रभवन्ति धर्मैभ्य इति ।
आर्यवर्जितविस्तरेऽप्युक्तं^२ ।

संस्कार^३ प्रदीप अर्चिवन्तु । क्षिप्रमुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः ।
अनवस्थित मादतोपमाः । फेनपिच्छेव अवार दुर्बलाः ॥
संस्कार निरोध द्यून्काः । कदलीस्तम्बवत्मा निरोधते^४ ।

- 10 माद्योपम चित्तमोहना । वास्तवतापन रिक्तदृष्टिवत् ॥
येवाद्यं ।

अथा दुर्गं प्रतीत्य वक्ष्यं । रज्जुवायामवद्येन वर्तिता ।
अट्टिचक्रेण वक्ष्यं वर्तते । तेषु एकैकत्र^५ नास्ति वर्तिता ॥
तथा सर्वभवाप्रवर्तिनी^६ । अन्धमन्त्रोपचयेन मिश्रिता ।

- 15 एकैकत्र^७ तेषु वर्तन्ती^८ पूर्व अपरानां नोपसृज्यते ॥
मुद्राप्रतिमुद्रा दृश्यते । मुद्रार्थकानिर्गम नोपसृज्यते ।

1 See p. 355, l. 13.

2 Raj. Mitra, pp. 209, 210, 211. Lefmann, p. 176. See Gikyas, p. 237, Madhyamakavyūṭi, p. 551—I give the readings of the MS. without corrections.

3 Second hand samakāra.

4 Second hand nirikhyante.

5 Second hand abhaya.

6 Second hand nitya (?).

7 Second hand tva.

न च तत्र न चैव शान्तो । एवं संस्कार^१ तु भेदमाश्रितः ॥
 अरपि यत्र चोत्तरारपि । इत्युक्त्यायामप्येभि^२ संगतिः ।
 इति प्रत्यक्षतोऽभिजायते । जातु कृतकार्थं^३ कथं निश्चयते ॥
 अथ पश्चित^४ कश्चि मार्गते^५ । कुतोऽयमागत^६ कुत्र याति वा ।
 विदिषो दिमि सर्वं मार्गतो । नागतिर्नास्ति गतिश्च सम्भवे ॥ ५
 स्वभाषतनानि धातवः । इत्युक्त्या विद्या^७ इति कर्मप्रत्यया ।
 वामपि तु क्षेत्रसूदना^८ । सा च परमार्थत^९ नोपसम्भत । इति ॥
 चतुस्तवेऽप्युक्तं^{१०} ।

निश्चयानिश्चयानि बोधादङ्गुरसंभवः ।

माद्योत्पादवदुत्पादः सर्व एव तथोच्यते ॥

10

अतस्तथा जगदिदं परिकल्प्यमुद्भवं ।

परिज्ञातमङ्गुतमनुत्पन्नं न जगति ॥

नित्यञ्च संसृतिर्नास्ति नैवानित्यञ्च संसृतिः ।

अप्रत्यक्षसंसृतिः प्रोक्ता तथा तत्त्वविदां वर ॥ इति ॥

तस्मात्परमार्थत उत्पादनिरोधाभावे[188^१]^२ऽपि न संसृति- 15

सत्यविरोध इति सर्वं समक्षं ॥ ननु यदि परमार्थतो-

1 Second hand samāhāra.

2 From a second hand; first hand illegible.

3 = kṛtakārya.

4 Second hand 'tath.

5 Second hand n-mārgata.

6 Second hand 'tath.

7 as erased by second hand, avagraha.

8 Common reading sattvasūcanā.

9 Second hand 'to.

10 See IX, 36 and 76. Catustava, of course, is correct.

ऽप्युक्तानिब्रूयात् सर्वभर्मांस्तदा न चायं न न त्रेयं नकुतः
संभवति । तस्मिन्निष्ठेन विचार्यते इति विचारो ऽपि न
कदा । अतस्तत्प्रीतेव ज्ञातव्यमित्याह । कल्पनेत्यादि ।

कल्पना कल्पितं चेति द्वयमन्योन्यनिश्चितं ।

5 यथाप्रसिद्धमाश्रित्य विचारः सर्व उच्यते ॥ १०६

कल्पना चारोपिका बुद्धिः । कल्पितं तया समारोपितं ।
चेत्युक्तमुच्यते । इत्येवं द्वयसुभयमन्योन्यस्य^१ निश्चितं परस्पर-
यमाश्रितं^२ । कल्पनापेक्षया कल्पितं । कल्पितापेक्षया कल्पनेति ।
यथा प्रसिद्धं लोकव्यवहारतो निश्चितमाश्रित्य गृहीत्वा विचारो
10 विमर्शः^३ सर्व उच्यते । अभिधीयते । सर्व इति न कश्चिदेव
विचारोऽपि संवृतिमाश्रित्य मतव्यते । न तु परमार्थसत्यं । तच्च
सर्वव्यवहारानिष्कान्तमादित्यर्थः ॥ विचारोऽपि बहिर्विचार-
वत्कल्पनिकसमावत्तादिचारयितव्य इति चेत् । विचारसा-
म्यविचारमादित्यभिवंधायाह । विचारिते[ने]त्यादि ।

15 विचारितेन तु यदा विचारेण विचार्यते ।

तदानवस्था तस्यापि विचारस्य विचारयान् ॥ ११०

विचारितेन तु परीक्षितेन पुनर्ब्रूयात् विचारेण विचार्यते ।
निरूप्यते । तदानवस्थाऽप्रतिज्ञानं ज्ञानम् । कुतः । अद्यापि

^१ Adverbial use of anyonyasya, Goldstücker, 145b, 20.

^२ See Benart, Mhv. I, 456.

^३ MS. vimarśah.

विचारस्य विचारत्वात् । योऽपि विचारस्य विचारत्वाच्च विचार
उपादीयते । तस्माच्च विचारस्य विचारत्वाद्धेतोः ॥ विचार्य
तर्हि विचार्यमात्रे कथमिदमनवस्था न चादित्यपाह ।
विचारित इत्यादि ।

विचारिते विचार्ये तु विचारस्यास्ति मात्रयः । 5

निराश्रयत्वान्नोदेति तच्च निर्वाणमुच्यते ॥ १११

विचार्ये तु परीच्छे पुनर्वस्तुनि विचारिते निर्णीते सति
विचारस्य निर्णयस्य पुनस्तत्तत्काशं कर्तव्यत्वात् नार्हति ।
अमाश्रय्य पुनर्विचारानुसरणेना[न]वस्थानं स्यात् । विचार्यस्य
विचार्ये चरितार्थतया पुनराकाङ्क्षाभावात् । अत एव निरा- 10
श्रयत्वान्नोदेति । आश्रयाभावात् पुनर्विचारः प्रवर्तते । सर्व-
वमारोप[189b]निषेधं विधाय वस्तुतत्त्वपरिज्ञानात्कृतक्यत्वात् ।
प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात् । न क चित्सृज्यते । नापि विरज्यते ।
तच्च निर्वाणमुच्यते । सर्वव्यवहारनिवृत्तेः । सर्वत्र निर्वाणपारतया
प्रज्ञानात्मात् । तदेव निर्वाणमभिधीयते ॥ कश्चित्तविषये 15
ऽवस्थानेन सर्वत्र विचारः सत्यो न तु परमार्थत इत्याह ।
यस्य नित्यादि ।

यस्य त्वेतद्वयं सत्यं स एवात्यन्तदुःस्थितः ।

यस्य पुनः परमार्थसङ्गाववादिनः । एतद्वयं विचारो विचार्ये

चेति । एतदुभयमपि यत्नं । परमार्थयत् । स एव भाव-
कभाववादी । अत्यन्तदुःखितः । अत्यन्तमतिग्रहेण दुःखेन
क्षितो दुःखितः । दुष्करकरणीयत्वात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह ।
बदोत्यादि ।

5 यदि ज्ञानवशादर्धो ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः ॥ ११२

यदि ज्ञानवशात् । ज्ञानस्य प्रमादस्य वशात्सामर्थ्यात् ।
अर्थः प्रमेयं व्यवस्थाप्यते । तदा भवतु नाम प्रमादस्याप्रमेय-
व्यवस्था । को नाम निवारयति । केवलमिदमिह निरूपणीयं ।
ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः । ज्ञानस्य प्रमादस्य पुनरस्तित्वं कुतो
10 निश्चितमिति वक्तव्यं । स्ववेदेष्यताभावात् । प्रमादज्ञानरान्धेष्वे-
ऽनवज्ञानं सादिति का गतिराशयबोधा ॥ सादेतत् ।
सादेवानवज्ञानं यदि ज्ञानास्तित्वे प्रमादज्ञानरं मृग्यते ।
जायता प्रमेयादेव प्रमादव्यवस्था तत्कुतोऽनवज्ञानं सादित्या-
श्रद्धयन्नाह । अयेत्यादि ।

15 अथ ज्ञेयवशाज्ज्ञानं ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः ।

अचेति पराभिप्रायप्रकाशने । अथ ज्ञेयस्य प्रमेयस्य वशात् ।
ज्ञानं व्यवस्थाप्यते । तर्हि ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः । यदि
ज्ञेयवशात् । ज्ञानं व्यवस्थाप्यते । तदा स्वयमेव ज्ञेयं ज्ञानास्तित्वे
व्यवस्थानिवन्धनं सात् । तच्च कुतः प्रमादान्निध्यमिति पृच्छति ।
20 ज्ञेयास्तित्वे पुनः का गतिरिति । प्रमेय[189]विद्वेषे ज्ञाना-
न्तरानुवरणे तदपि ज्ञानान्तरं कुतः सिद्धमिति वक्तव्यं

तस्मादिव ज्ञेयादिति चेत् । ज्ञेयं कुतः सिद्धं । तस्मिद्धौ
ज्ञानाभ्युत्थानस्य पुनरनवस्थानमपर्यवसानं च स्यात् ॥ स्यादे-
तत् । भवेदेतत् । यदि ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा सिद्धये ज्ञाना-
भ्युत्थानस्य स्यादपि तु परस्परमितरेतरस्य सिद्धिरतो नोक्त-
दोषप्रसङ्ग इति परास्मादप्रवृत्तिर्भाविष्यत् । अथान्यो- 5
न्येत्यादि ।

अथान्योन्यवशात्सत्त्वमभावः स्याद्वयोरपि ॥ ११३

अथ पुनरेवमभिधीयते । अन्योन्यस्य ज्ञानस्य ज्ञेयस्य
परस्परस्य वशात्सामर्थ्यात् । ज्ञानज्ञेययोरपि सत्त्वमक्षितं
निश्चीयते । ज्ञानवशाज्ज्ञेयस्य ज्ञेयवशाच्च ज्ञानस्येति यावत् । 10
तदेवं सति । अभावः स्याद्वयोरपि । द्वयोरपि ज्ञानज्ञेययो-
रभावः स्यात् । एकस्यापि न सत्त्वसिद्धिर्भवेत् । इतरेतराभ्य-
न्तादेकस्यासिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धिः ॥ अथ प्रज्ञातानुरूप-
दृष्टान्तमाह । पिता चे[दि]त्यादि ।

पिता चेन्न विना पुत्रात्कुतः पुत्रस्य संभवः । 15

पुत्राभावे पिता नास्ति ।

पिता जनकः । यदि पुत्रं विना पुत्रजननेन न स्यात् ।
पुत्रजननसापेक्षतादस्य व्यपदेशस्य । तर्हि कुतः पुत्रस्य संभवः ।
उतः कस्मात्पितुरभावात्पुत्रस्य जन्यस्य संभवो जन्माद्यु-
क्तमिति चेत् । पुत्राभावे पिता नास्ति हेतुपदमेतत् । अतः 20

पुत्रस्याभावेऽप्यपि पिता नास्ति पिता न भवति । पिता हि
 पुत्रो जनयितव्यः । स च न पुत्रं यावज्जनयति तावत्पितेव
 न भवति । यावच्च पिता न भवति तावत्पुत्रस्य तस्मात्सं-
 भवो नास्ति । अत इतरेतराश्रयणादेकाभावादन्तराभावः
 5 स्यादिति । इयोरप्यनयोरभाव इति समुदाचार्यः ॥ अमुमर्थं
 दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । तथेति ।

तथासत्त्वं तयोर्द्वयोः ॥ ११४

यथाऽपि पितापुत्रोदाहरणे^१ तथाऽसत्त्वं तथैवाभावः ।
 तयोर्द्वयोश्चान्नज्ञेययोः । तथा हि ज्ञेयजननाज्ज्ञानमुच्यते
 10 [189^b] ज्ञानपरिच्छेद्यतया च ज्ञेयमिति यावज्ज्ञानं न
 सिध्यति । यावत्परिज्ञानं^२ न सिध्यति । तावत्तत्परिच्छेद्यतया
 च ज्ञेयं न सिध्यति । इतरेतराश्रयणादुभयाभावः स्यादिति
 भावः ॥ स्यादेतत् । न ब्रूमोऽन्योन्यवशासिद्धिरनयोरपि तु
 ज्ञेयकार्यं ज्ञानं । ततो ज्ञानादकुरादौजमिव ज्ञेयं वेत्स्यति ।
 15 इति पराश्रयमुक्तायन्नाह । अकुर इत्यादि ।

अकुरो जायते बीजादौजं तेनैव सूच्यते ।

ज्ञेयाज्ज्ञानेन जातेन तत्सत्ता किं न गम्यते ॥ ११५

अकुरो जायते । ज्ञाप्यते । बीजात्सूचिविशान्तगतात् ।
 बीजं तेनैव बीजाज्जातेनाकुरेण सूच्यते । गम्यते चञ्चा ।

^१ MS. 'sam.

^२ MS. 'mat. The whole clause is doubtful.

तथाच ज्ञेयात्ममेयात् । ज्ञानेन जातेनोत्पन्नेन । तत्सत्ता तस्य
ज्ञेयस्य सत्ता सद्भावः किं न गम्यते । किं न प्रतिपद्यते ।
अत्रापि बीजाकुरवत् कार्यकारणभावस्य विद्यमानत्वात् ॥ नाचं
सदृशो दृष्टान्त इत्याह । अकुरादित्यादि ।

अकुरादन्यतो ज्ञानादौजमस्तीति गम्यते ।

५

ज्ञानास्तित्वं कुतो ज्ञातं ज्ञेयं यत्नेन गम्यते ॥ ११ई

अकुरात्कार्यादौजमस्तीति यद्गम्यते । तत्रायमस्यैव केवलस्य
प्रभावः । किं तर्हि । अन्यतो ज्ञानादकुरव्यतिरिक्तात् तद-
स्तीति गम्यते^१ । तथा हि न योग्यताभावेण कार्यं कारणस्य
गमकं । बीजस्यैव अकुरजममप्रतिपन्नस्यापि^२ गमकत्वं स्यात् । 10
नापि स्वरूपप्रतीतिभावेण ऽप्रतिपन्नकार्यकारणभावस्यापि तत्र-
तिपत्तिप्रसङ्गात् । अपि त्वविनाभावित्वेन निश्चितं । अतः
प्राक्प्रतिपन्नकार्यकारणभावस्य पुनः पश्चात्क चिद्बीजाविना-
भाविनमकुरमुपसंभवतोऽकुरादध्यवसायात्मकमनुमानमुत्पद्यते^३ ।
ततो बीजमस्तीत्यवसीयते । अतो ज्ञानविषयीकृत एवाकुरो 15
बीजप्रतिपत्तिहेतुः ॥

^१ tat = bijam. It is not by the sole knowledge of this ankura that one understands that this ankura has a bija, but owing to a knowledge produced from elsewhere, i.e., knowledge of the ankuras, of the bijas and of the necessary relation between them.—See on this topic Nyāyabindu, p. 22, and Sarva darśana, pp. 7 and 8.

^२ One who does not know that ankuras are born from bijas.

^३ MS. has bijād adhyavasāyātmakam.—bijādhy^० ?

ज्ञानास्तित्वं ज्ञानस्य बह्वावः । कुतो ज्ञातं कस्मात्प्रतीतं ।
 स्वसंवेदनाभावादनवज्ञानभवेन^१ ज्ञानान्तरानुसरणाच्च । श्रेयं
 धर्मेण गम्यते । यद्यस्माज्ज्ञेयं [१९०^a] तेन ज्ञानेन श्रेयकार्येण
 गम्यते । अवसीयते । न हि स्वयमनिश्चितं सिद्धं साध्यस्य
 ५ गमकमुपपद्यते । ज्ञापकहेतुत्वादस्य श्रेयगमकत्वं ॥ तस्मादास्तव-
 पक्षे ज्ञानश्रेयासिद्धेर्विचारः कर्तुमशक्यः । काष्पनिकपक्षे तु
 यथाप्रसिद्धव्यवहारमाश्रित्य शक्यत इति निश्चितं ॥

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना ज्ञातु विद्यन्ते भावाः क चन के चन^२ ॥

१० इत्यस्यार्थस्य समर्थनार्थं नाप्यहेतुत इति तुरीयकोटि-
 प्रसाधनाय तावत्स्वभाववादिमतमपाकर्तुमाह । लोका इत्यादि ।

लोकः प्रत्यक्षतस्तावत्सर्वं हेतुमुदीक्षते ।

तथा हि ते स्वपरस्वभावसर्वहेतुनिरपेक्षमेव^३ भावयाम-
 वैचित्र्यमुत्पद्यतं इति वर्णयन्ति । यतो न पद्मादीनां नास-
 १५ पद्मदलकेशरादिकमनेकप्रकारभेदभिन्नवैचित्र्यमचेतना जल-
 पद्मादयो निर्वर्तयितुमशक्ताः । न च चेतनोऽपि कश्चिदन्यः
 कर्मणा^४ तादृशं निर्माणप्रवीण उपलभ्यते । नापि चाद्रिषते

^१ MS. sthānambhavayena.

^२ See Madhyamakavṛtti, p. 13 ; above p. 357.

^३ Compare above p. 357, l. 11.

^४ MS. has upapadyate. In Amṛtakapikā : sarvabuddhamayabhāvagrā-
 māvāpādhāt . . sarvavit.

^५ ५ in the margin and very doubtful. — First hand has tadrasnir^५, ५ in the margin.

5

कादाचित्कतया तप्तदुःखादीनामहेतुता^१ ॥

* MS. *upalaṅganāḍ.*

पद्मनासादिभेदो हि हेतुभेदेन जायते ॥ ११७

पद्मस्य राजीवस्य नासमादि येषां पञ्चदशभेदरादीनां ते
तथोक्ताः तेषां भेदो नानात्वं । धिर्यस्मात् । हेतुभेदेन हेतोः
कारणस्य भेदेन विशेषेण जायते । सत्ययते । नान्यथा ।
अनियमेन सर्वत्र सङ्गावप्रसङ्गात्^१ । अतो यद्यस्याप्यव्यतिरेकानु-
५ विधानं कुर्वन्प्रतीयते तत्तस्यैव कार्यं नान्यस्येत्युपगमनीयं ।
यस्मात्प्रतिनियतकारणादेव प्रतिनियतविशेषोत्पत्तिः । तद्भेदेन
तद्भेदादिति नाहेतुमती ॥ ननु भवेदेष विशेषो यदि हेतो-
रेव स्वयमसौ विशेषः सिद्धः स्यात् । किं तु तस्यैव कुतः स
भवतीति वक्तव्यं । न च निर्विशेषादिविशेषोत्पत्तिः पुनरहेतुत्व-
१० प्रसङ्गात् । इत्याशङ्क्य परिहरन्नाह । किञ्छत इत्याति ।

किञ्छतो हेतुभेदश्चेत्पूर्वहेतुप्रभेदतः ।

किञ्छतः केन छतः कुतो यातः । हेतुभेदश्चेत् । हेतोर्भेदो
विशेषश्चेदुच्यते । पूर्वहेतुप्रभेदतः । पूर्वस्य प्राक्तनस्य तज्जनकस्य
हेतोः प्रभेदतः । प्रभेदादिविशेषात् । तस्यापि तत्पूर्वस्य हेतोः कुतो
१५ विशेष इति चेत् । पुनस्तथापि पूर्वहेतुविशेषादिति वक्तव्यं ।
[१९१.] इत्युत्तरोत्तरस्य विशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वस्य विशेषा-
दित्युत्तरं वाच्यं । न चैवमनवस्थानमनिष्टं किं चिदापादयति^२

^१ Or tadbhāva.

^२ See Garbe, Sāmkhya-Philosophie, p 159.

अनवरायस्य संसारस्य पूर्वकोटिर्न प्रज्ञायत^१ इत्युपगमात् ॥ अत
एव फलविपर्ययोऽपि न सूतो भवतीत्याह । कस्माच्चेदित्यादि ।

कस्माच्चेत्फलदो हेतुः पूर्वहेतुप्रभावतः ॥ ११८

कस्मात्कारणात्फलदो विग्रिष्टफलदानसमर्थो हेतुश्चेत् ।
पूर्वहेतुप्रभावतः पूर्वस्य तत्त्वजनकस्य हेतोः सामर्थ्यात् । स्वहेतुना 5
स तादृशस्य स्वभावोऽजनि येन सहकारिविशेषोपहित-
कार्योत्पादानुगुणविशेषपरंपरापरिणतिमधिगच्छस्यति प्रति-
बन्धवैकल्ययोः संभवे तथाविधमेव फलमुत्पादयति । अतो-
ऽविपरीतफलदानमपि स्वहेतुसामर्थ्योपजनितमेव । तेनाभ्युदय-
निःश्रेयससाधनहेतोर्यथासंख्यमभ्युदयनिःश्रेयसमेव फलं जायते । 10
तद्विपरीताद्विपरीतमिति न कथं चिदपि विपर्ययः ॥

एतच्चावश्यं संभाववादिना सहेतुकत्वमकामकेनापि स्वीक-
तव्यं । कथमन्यथा । हेतुमन्तरेण । प्रतिज्ञातमहेतुकत्वं भावानां
चेत्स्यति । प्रतिज्ञामात्रेण तस्य केन चिदपहणात् । हेतुव्यापा-
रेण तत्प्रसाधयतः स्वयमेव पुनः सहेतुकत्वाभ्युपगमाद्वन्ध्या ने 15
मातेति ब्रुवत । इव प्रतिज्ञार्था^२ स्ववचनेन बाधनं स्यात् ।
इत्युभयतः पात्रा रज्जुरिति^३ संकटप्राप्तो यतायं तपस्वी ॥
तदुक्तं ।^४

^१ See Madhyamakavṛtti, p. 219.

^२ Or pratijñāyāḥ ?

^३ See Col. Jacob, Third Handful.

^४ Compare Sarvadāraṇa, p. 8, &c.

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं

ननु प्रतिज्ञां स्वप्नमेव ग्रातयेत् ।

अथापि हेतुप्रणयालसो भवेत्

प्रतिज्ञया केवलसवाद्य किं [191^b] भवेत् ॥ इति ।

5 तस्मात्कुट्टिविजृम्भितमेवेतत्प्रमाणबाधितत्वात् ॥

एवं सम्भाववादितं निराकृत्य चतुर्थप्रकारप्रसाधनार्थमेवे-
श्वरकारणतां जगतः प्रत्याख्यातुं तदुपचेपं कुर्वन्नाह । ईश्वर
इत्यादि ।

ईश्वरो जगतो हेतुः ।

10 ईश्वरकारणवादिनो हि सम्भाववादिमतनिषेधमाकर्ण्य
विशेषमभिधातुमर्धमवसितं भारस्येति मन्यमानाः प्राहुः ।
साहाय्यमेवानुष्ठितमेवं भवद्भिः । न हि कारणमन्तरेणैव जग-
देच्छिन्नमुत्पद्यते । देशान्नियमप्रसङ्गात् । केवलमचेतनाः पुन-
रग्नौ जलपङ्कादयो वैशिष्ट्यासामर्थ्या इति युक्तमनेनोक्तं । तथा-
15 स्त्वेव स भगवान् विश्ववैशिष्ट्यनिर्माणप्रवीणः । जगदेकसूत्रधारः ।
सकलजगदादिभूतः । नित्यात्मतया सर्वदानुपहतग्रन्थिप्रभावः ।
सर्वभावानां कार्यकारणभावादितत्त्ववेदी । समस्तार्वाचीनदर्शना-
गोचरमाहात्म्य ईश्वरः । तेन हेतुना सहेतुकं सकलमिदं
सचराचरं जगदिति कः सचेतनोऽन्यथा वक्तुमुत्पद्यते ॥

20 इति नैयायिकादिवैष्णवकथामभिधाय प्रत्याचष्टे । ईश्वरो
जगतो हेतुः । ईश्वर इति शंकरस्याख्या । स एव जगतो

विश्वस्य हेतुः सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं । तस्मादेतद्विश्वमग्रेष-
मुत्पद्यते । अन्यथा पुनरचेतनोपादानत्वात्कथममी गिरिसरिद्व-
निषागरादय उत्पत्तिभाजो भवेयुः । चेतनावदधिष्ठानात्पुन-
रिमे समुत्पत्तिसमुत्सृजने । तज्ज्ञापारेणैव प्रवर्तनात् । तदुक्तं ।

सर्वोत्पत्तिमतामीशमन्ये हेतुं प्रचक्षते ।

5

नाचेतनः स्रक्कार्याणि किल प्रारभ[192^a]ते स्रयं ॥

न स्यान्नेदरथं न चेयमवनी नैवायमम्भोनिधिः

सूर्यचन्द्रमसौ निवेशसुभगौ नैतौ जगच्चक्षुषौ ।

ईशानो न कुसाक्षवद्यदि भवेद्विश्वस्य निर्माणकृत्

सत्त्वादौश्वरकर्तृकं जगदिदं वक्तुं कश्चित्किञ्च ॥ इति । 10

तस्माज्जगदेवमचेतनविश्वस्रभावमीश्वरकारणतामात्मनो
ब्रूते ॥ चक्षोष्यते । किमनया स्रष्टृहीतोपकल्पितया प्रमेय-
रचनया वचनरचनाप्रपञ्चमास्रया । नैतदुच्यमानमपि स्रष्टृमया-
भिनिवेशिना अङ्गधियां प्रीतिकर्तृ प्रमाणशून्यं विदुषां संतोष-
मुत्पादयति । तथा हि यद्यसौ कारुणिकः किमर्थं पुनरिमान् 15
गरकादिदुःखपीडितान् प्राणिनः करोति । तथा च यति
कारुणिकत्वं तस्य अद्भुतमधिगम्यमेव स्यात् ॥ 'स्रष्टृतायत्कर्म-
फलोपभोगेन तत्क्षेपापनयने' यस्य प्रवृत्तिः कथमकारुणिको
नानेति चेत् । न । तत्कर्म कारुणिकः किमिति कारयति

1 MS. sakṛta; tib. rak-gis byas-pai.

2 MS. tat kṣeydyanayasya pravṛtteḥ; tib. de-la gtoñ-ba dan sol-ba-la
gah-shig hjug-par hgyur-ba.

येकानिष्ठं कञ्चसुपसुष्यते । तथापि तच्च व्यापारात् । सर्वोत्पत्ति-
मतां निमित्तकारकत्वात् ॥ अपि च किं तस्मिन्वाप्रियमात्रे
तत्कर्मकञ्चसुपसुष्यते न वा । यदि प्रथमः पक्षस्तदा कथमेतत् ।

अथो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

५ ईश्वरप्रेरितो मण्डोत्सूर्णं वा बभूवेव च ॥ इति^१ ।

सर्वकार्त्तव्येव तस्यापाराभ्युपगमस्थानेनेवानेकान्तिकताप्रसङ्गात् ।
अथ द्वितीयः । तदा ज्ञपाक्षुरसौ तपोयेषां किमिति नाधि-
वाचयति । अथ ज्ञेयं साक्षात्तमेव तपोपकल्पयति । अथ कृतस्य
कर्मसोऽविप्रवासादवश्यं तेन तत्कृतमनुभवितव्यमिति तदुप-
१० [१९२]मोनाय व्याप्रियत इति चेत् । कथं पुनरेतस्मिन्वा-
प्रियमात्रे ऽवश्यं तेनानुभवितव्यं सामर्थ्यवैकल्यात् । कः पुनरेवं
विप्रवासे ऽपि दोषः । प्रसङ्गत एव ततो निवर्तितुमुचितं काद-
धिक्यम् । एवं हि तदिच्छावन्नहन्तितया^२ तस्यापरिपाकात्तेन
स्वमैश्वर्यमुपदर्शितं तत्र भवेत् । अथ यत्प्राणां तत्कर्मसंचोदितोऽसौ
१५ दवाक्षुरपि सातुमश्रकः । महत्तानेन स्वमैश्वर्यमित्त्वं द्योतित-
मन्येव सात् । तत्परकर्मसापि समाकृतो नाम नात्मनि
यन्निमनधिगच्छति । ईश्वरतः^३ कर्मस्य एव महत्सामर्थ्यमेवं

^१ This verse occurs in Sarvadarśana (former edition), p. 82 *svargam va
pūbhram eva vā* (same reading in *Śaṅkharāṇasamuccaya*, ed. Suali
pp. 12, 58); see Cowell's note p. 116, who refers to Mbh. III. 80. 28 (Protap's
edition) *svargam narakam eva ca*; and Gaṇḍapāda, B. Kār. 61. (p 87, Ben-
S.S. n. 9).

^२ MS. *taṣṭh* p.

^३ MS. *īśvarato*.

प्रकाशितं स्यात् । तद्वरं कर्मेव वरुणाय तस्यामर्चनं समाह्व-
माद्यो महेश्वरोऽपि स्यात्तुमवमर्चः तस्यादिदमव्याहृतमेव ।

जमः सत्कर्मैभ्यो विधिरपि न वेभ्यः प्रभवति । इति^१ ॥

अथ न कारुणिकः । तदाद्यौ वीतरागः शरामो वा ।
अद्याद्यो विकल्पः । तदा यदि नाम दयाविरहाद्युक्तं नोप- ५
नयति दुःखं तु जनस्य कस्यादुत्पादयतीति वक्तव्यं । दुःखं हि
रागादिवशेन कस्य चिदुपनीयते । ते चास्य न सन्ति कथम-
कारणमेव जनं दुःखयति । क्रोडार्थं दुःखयतीति चेत् ।
क्रोडार्थं वीतरागस्य प्रवृत्तिरिति निश्चितमद्यौ वीतरागः ।
रागादिमतामपि तावन्निवेदित्वापि न क्रोडार्थं दृश्यते १०
प्रवृत्तिः । किं पुनर्वीतरागाणां तथा भविष्यति । न रजःकूर-
पिशाचादिमन्तरेषां च परदुःखेन क्रोडा संभाव्यते ॥

अद्यावीतराग इति पक्षः । तदा कथमयमितरजनसाधारणः
यस्योचरो भवितुमर्हति । रागादिकेप्रपात्राच्च[१९८]तद्वर्तेर्जन-
दैश्याद्योगात् । अन्यथा तद्व्यवस्थापि तत्राविधस्य तत्रावष्टात् । १५
नापि संसारशरकोपदुःखातम्यस्य विश्ववैशिष्ट्यरचनायास्तुर्ध्वं
तद्व्यवस्थेन युज्यते । तदेवमस्मितमेव भवन्तं विप्रकल्पयति । अदेवं-
विधस्यापि चावदैश्वर्यमभ्युपगम्यते ॥ भवतु वा तत्राविधस्यापि
कर्तव्यं । तथापि किमद्यौ अज्ञात्मा [अज्ञात्मा वा] ।

^१ Vulgate: *nomas tat*; Bhartṛhari, II. ९९ (Bohlen), Qilhana's Qānti-
gotaka, I. १; Subhāṣitāvalī ९०७९, Qārṇagadharapaddhati, ४३६ (Bhartṛhari).
[F. W. Thomas.]

यदि साक्षात्मा तदा किमिति जनमकाष्टमेव दुःखयति । न
 हि साक्षात्मा निरपराधं जनं पीडयन् दृष्टः । अथ विमार्ग-
 गामिनमेव कृतापराधं पीडयतीति चेत् । विमार्गगामिन-
 मयमेव कारयति । तथाभूतमपि कारयित्वा पुनः पीडय-
 5 तीति । स सौकिकेश्वराणामपि^१ जघन्यतया दृष्टिमतिशेते । ते
 हि स्वयंकृतापराधमेवापराधिनमनुशासति । अथ पुनरात्म-
 नैव कारयित्वेति महानस्य विशेषः ॥ अथास्यसाक्षात्मा । तदा
 बाधु तदाराधने स्वर्गापवर्गार्थिना प्रेषावतां प्रवृत्तिः । न
 सुश्रुतस्याराधनमुश्रुतकादन्यः कर्तुमुत्सहते । तथा हि स्वर्गा-
 10 दिक्षिष्यता तदाराधनाय प्रवर्तन्ते प्रेषावन्तः । तच्चापरिनिश्चि-
 तस्यभावतया ततो न संभाव्यते । विपर्ययोऽपि वा तदारा-
 धनफलस्य संभाव्यते । तदाराधनप्रवृत्तास्तु गाढतरमद्भावश्रेण
 तमुश्रुतमाश्रयाणा आत्मानमेवोश्रुतकमाश्रयीरन् । कथमन्यथा
 तदाराधने प्रवर्तन्ते ॥ तदपरोश्रुतकैर्वा किमपराङ्गं यतस्ते न
 15 पर्युपास्यन्ते । तेषां प्रभावातिशयविकल्पादिति चेत् । न वै
 प्रवृत्तेऽपि कं चित्प्रभा[193^b]वातिशयमुत्पश्यामः । उश्रुतकः
 सकलजगदतिशयातिशयिरिति कोऽन्य उश्रुतकादनुमर्हति ।
 तद्यमभिविचार्यमाणो न कचिदवस्थानं लभत इत्यसं दुर्मति-
 विव्यन्दितेष्वादरेणेति । तस्मात्सूक्तमेतच्चदुक्तं ।

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।

सकर्मसूत्रप्रचितो हि लोकः

कर्ताहमस्मीति वृथाभिमानः ॥ इति ।

तस्मादकर्तृकमेवेदं जगदशेषमिति ॥ न परिदृष्टकारणा-
दन्यः स्रतन्मस्येतनो वा तस्य कर्ता कश्चिदस्ति । इदमेव ५
विस्तरेण प्रतिपादयितुं सिद्धान्तवादी प्राह ।

वद कस्तावदीश्वरः ।

ईश्वरकारणवादिनं पृच्छति । वद ब्रूहि कोऽयमीश्वरो
भवतोऽभिमतः । तावच्छब्देनेदमभिधत्ते । येषां^१ चित्यादीनाम-
न्वयव्यतिरेकानुविधावि कार्यमुपसृज्यते । तत्र कतमदीश्वरं १०
भवामाश्रये । न चानुपसृज्यान्वयव्यतिरेकस्यापारस्य कारणता
प्रकल्पयितुं युक्ता । अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्नकारणतामिच्छता
दृष्टान्वयव्यतिरेकस्यापार एवाङ्गीकर्तव्यः । न चान्यस्य चिति-
बीजादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वहस्यते कार्यं ।
तत्कथं तस्य कार्योपयोगित्वं व्यवस्थाप्यते । तदुक्तं । १५

येषु सत्सु भवत्येव . . . . .^१

तद्वेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥ इति ।

अथ पृथिव्यादीनि भूतान्येवेश्वरो भवत्विति पराभिप्राय-
माशङ्क्याह भूतानि चेत् ।

^१ Or kṣitibijādinām.

^२ MS. may be yat tebhya 'nyasya kālpane.—Tibetan gives no help; it has: yesu satsu yad eva bhavati taddhetutvena.. [gah-dag yod-na gañ śid hgyur | de rgyu-śid-du...].

भूतानि चेद्वयत्वेन नाममात्रेऽपि किं श्रमः ॥ ११८

अदि भूतानि इतिवादीनीश्वर उच्यते तदाभ्युपगम्यत
एव । भवत्वेन । एवमस्तु । न वयमत्र विप्रतिप[194*]सा-
महे । चित्याद्यन्यथ्यतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्शनात् ।
5 केवचं नाममात्रेऽपि किं श्रमः । नामैव केवलमर्थभेदशून्यं
नाममात्रकं । अपिरवधारणे । नाममात्र एव किमिह महा-
शमारक्षेण तत्प्रसाधनाय श्रम आशयः क्रियते । मया चित्या-
दय उच्यन्ते । तथा पुनस्तान्नेव भूतानीश्वर इति नार्थतः
कश्चिद्विशेषः । न चात्र विप्रतिपत्तावर्षशून्यायां किं चित्कञ्च-
10 सुपक्षभते ॥ अथास्तेवार्थविशेषस्तदा नैवानीश्वरत्वं पुन-
मित्याह¹ अपि नित्यादि ।

अपित्वनेकेऽनित्याय निश्चेष्टा न च देवताः ।

अक्षुब्धायुचयस्यैव आदयो न स ईश्वरः ॥ १२०

अपितुशब्देनाधिकमाह । नैते चित्यादयो भवतानीश्वर-
15 तेन कस्यचित्तुं पुण्यते । तद्वद्व्यायोगात् । कथं कृता । अनेके
नामास्तभावाः । अनित्याय विनश्वरताभावाः । निश्चेष्टाः । अचे-
तनतया निर्व्यापाराः । न च देवता । नापि चाराधरूपाः ।
अक्षुब्धायुचयस्यैव आदयो न स ईश्वरः । अक्षुब्ध-
विषाः । अनेकादिष्वपि इतिवादिशब्दात् । आदयः आ-

इयिवो आदिर्ब्रह्ममतेषोवायूनां ते तथोक्ताः । न च ईश्वरः । च
ईश्वरसादृक्स्वभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥
अदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाश-
मित्यादि ।

नाकाशमौशोऽपेष्टत्वात् ।

5

आकाशमपीय ईश्वरो न भवति । कुतः । अपेष्टत्वात् ।
स्वभावविकसतया निर्वापारत्वात् । परमतेऽपि निश्चि-
त्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःस्वभावः अत्र- 10
विषयवद्दशौ ॥ अद्यापि स्थात् । अवितर्कमाहात्म्यत्वादेव
नार्वाग्दर्शनैरिदमित्वमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं प्रवृत्ति-
त्याह । अचिन्त्यत्वेत्यादि ।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १९१

अद्यपौ चिन्तातिशान्तमाहात्म्यः । तदाचिन्त्यस्य च चिन्ता- 15
रूपमतिशान्तोत्तरस्य । कर्तृत्वं पुनस्तत्कारणत्वमप्यचिन्त्यमतर्क-
केमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यस्याचिन्त्यत्वाच्च वस्तु-
चितमित्यर्थः ॥ आदेतत् । अतिदुर्बलस्वभावतया चिन्तावि-
मग्न्योऽप्यौ । कार्यं तु तच्च । सर्वजनप्रतीतिबाधादयत्नात् ।
चिन्त्यत्वेनेति मुवाचं प्रत्याह । तेन किमित्यादि ।

इयिषी आदिर्बेवामन्नेवोवायूनां ते तपोक्ताः । न च ईश्वरः । च
ईश्वरस्यादृक्स्वभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥
अदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाश-
मित्यादि ।

नाकाशमौशोऽपेष्टत्वात् ।

6

आकाशमपीश ईश्वरो न भवति । कुतः । अपेष्टत्वात् ।
स्वभावविकसतया निर्यापारत्वात् । परमतेऽपि निश्चित-
त्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

मात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःस्वभावः शून्य- 10
विशेषवद्सौ ॥ अद्यापि स्यात् । अवितर्कमात्राभ्यामादस्य
नानावर्णनैरिदमित्यमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्यमि-
त्याह । अचिन्त्यत्वेत्यादि ।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १९१

अद्यसौ चिन्तातिशान्तमाश्रयः । तदाचिन्त्यस्य च चिन्ता- 15
पथमतिशान्तोत्तरस्य । कर्तृत्वं पुनपत्कारयत्नमप्यचिन्त्यमतर्क्यं
किमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यप्यचिन्त्यत्वाच्च कर्तु-
शुचितमित्यर्थः ॥ आदेतत् । अतिदुर्लभस्यभावतया चिन्ताचि-
तमशक्योऽसौ । कार्यं तु तच्च । सर्वजनप्रतीतिराभादयत्नात् ।
चिन्त्यमेवेति मुखाच्च प्रत्याह । तेन किमित्यादि ।

तेन किं सद्युमिष्टं च ।

भवतु नाम तस्य कार्यं चिन्त्यं । तथापि तेन किं सद्यु-
मिष्टं च । तेनेश्वरेणाचिन्त्यमाहाव्येन किं कार्यं सद्युं निर्मा-
तुमिष्टमभिप्रेतं च । इति परस्मोत्तरमाशङ्क्यमाह

5

आत्मा चेत् ।

अथ पूर्वपदस्याकारेण च्छन्दोऽनुरोधात्संधिर्न कृतः । आत्मा
तेन सद्युमिष्टं चेन्नतं । एतत्प्रतिषेधयति ।

नन्वसौ भुवः ।

ननु भो असावात्मा भुवो नित्योऽभिमतो भवतां । तत्कथ-
10 मसौ क्रियते । अन्यथा नित्य एव स न स्यात् । सदकारणव-
नित्यमिति नित्यसत्त्वभावप्रसङ्गात् ॥ अन्यथापि न तस्य
सृष्टिस्वापार उपसृज्यत इत्याह । आदीत्यादि ।

ह्यादिस्वभाव ईशश्च ज्ञानं ज्ञेयादनादि च ॥ १२९
कर्मणः सुखदुःखे च ।

15

आदिशब्देनाग्नेवोवाय्वाकाशकासदिभ्यर्णांश्च गृह्णते । तेषां
सभावो भुवः । सोऽपि न तेन क्रियते । पृथिव्यादीनां परमापूर्णा
नित्यताभ्युपगमात् । सूक्ष्मरूपे च तद्वापारस्य निषेत्समानतात् ।
आकाशादीनामपि नित्यतात् । गुणादीनामपि विचार्यमाह-
नात् । ईश[195*]चेति । ईश्वरोऽपि भुव इत्यात्मानमसौ न
20 करोति । ज्ञानं ज्ञेयादनादि चेति । ज्ञानमपि ज्ञेयादुत्पद्य-

मानमनादि च । आसंसारं शेषमात्रस्य प्रवर्तनात्तदपि न तेन क्रियते । तत्कर्मणः सुखदुःखे च । कर्मणः शुभाशुभाद्यसंभवं सुखदुःखे च भवत इष्टानिष्टविपाकजे । तथापि न तस्य व्यापारः^१ ॥ एवं सति ।

वद किं तेन निर्मितं ।

५

ब्रूहि किमिदानीं तेनेश्वरेण निर्मितं रचितं । इति न क चित्तस्य सामर्थ्यमुपलभ्यते । तत्कथमस्य जगत्कर्तृत्वमुच्यते ॥ अधुना सर्वत्र साधारणं दूषणमाह । हेतोरित्यादि ।

हेतोरादिर्न चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत् ॥ १२३

तथा ह्यसौ नित्यो वा जगतो हेतुः स्यादनित्यो वा । 10
नित्य एव तदादिभिरसौ परिकल्पितः । तत्र नित्यत्वे सति हेतोः कारणस्यादिर्नास्ति यदि । तदा फलस्यादिः कुतो भवेत् । फलस्य तज्जन्यस्य कार्यस्य सदा प्रवृत्तत्वादादिः कुतो भवेत् । नैव स्यादित्यर्थः । नित्यमुपस्थिते समर्थस्यभावे हेतौ कार्यमपि तज्जन्यमजस्यमेव जायेत । इति तत्सामर्थ्यप्रतिबद्धं 15
कार्यं सदा प्राप्नोति । तत्

कस्मात्सदा न कुरुते ।

कस्मात्कारणात्सदा सर्वकालं न कुरुते । न सर्वं कार्यं जनयतीति कथं कस्य चित्कार्यस्य कदा चित्तिष्ठाविरामः ॥

अथ बान्धवावतार्यते । यदि च नेश्वरो जगतः कर्ता
 ज्ञात् । कथमिदं प्रज्ञायानन्तरमादितः सर्गभाग्यवेत् । इत्य-
 चाह । हेतोरित्यादि । अनवरागो हि जातिसंसारः । ततश्च
 हेतोः क्लेशकर्मादिसंशयः । आदिः पूर्वकोटिः । न चेदस्ति ।
 5 फलस्य सत्त्वभाजनलोकविवर्तादिसंशयः । आदिः प्रथमारम्भः
 कुतो भवेत् । नैव विद्यत इत्यर्थः । अनादौ संसारे हि सत्त्वानां
 कर्माधिपत्येन स्थितिसंवर्तविवर्तानां प्रवर्तनात् । एतच्छोकमेव
 कर्मणः सुखदुःखे चेत्यनेन ॥

अथ वा अनापीश्वरमेवाभिसंधयोक्तं हेतोरिति । हेतो-
 10 रीश्वरस्यादिर्न चेदस्ति । प्रलयकालेऽपि तस्यानुपपन्नतया
 माहात्म्यस्याभ्युपगमात् । फलस्य तत्कृतस्य सर्गादिसंशयस्यादिः
 कुतो भवेत् । नित्यतया तत्कारणस्य सदा समर्थत्वात्सर्गादिक-
 मपि नित्यमेव ज्ञात् । अतो नित्यसमर्थं तस्मिन् सर्गादिरादि-
 रेव न ज्ञात् । ततः कथं सर्गस्यादावपि तस्य व्यापारो भवेत् ॥

15 अपि च जपसौ कर्ता ज्ञात्तदा नित्यमात्

कस्यासदा न कुर्वते ।

सर्गादिकमिति शेषः । तथा हि यदि कदा चिच्छर्म
 करोति । तदा तत्कारणस्य भावतया¹ सदा तमेव कुर्यात् । एवं
 स्थितिसंसारघोरपि वक्तव्यं युगपदा सर्गादिक्रिया तस्य ज्ञात् ।

20 अत एव च हेतोदपरमाभावात् । न फलस्यापि विरामः ।
 अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथापि स्यात् । यदि नामासौ सदा समर्थस्वभावः ।
तथापि कदा चित्सहकारिवैकस्याच्च करोतीत्याह ।

न हि सोऽन्यमपेक्षत

इति । समर्थस्वभावो हेतुरीश्वरः । हिर्धस्यात् । नाम्यं
सहकारिणमपेक्षते । नित्यस्य समर्थस्वभावस्य सततदपेक्षा- 5
योगात् । न हि नित्यतयाऽनाधेयातिशयस्य का चिदपेक्षा
नाम^१ । विशेषोत्पत्तौ वा तदव्यतिरिक्तस्वभावस्य तस्याप्युत्पत्ति-
प्र[१९६]सङ्गात् । व्यतिरेके वा विशेषादेव कार्योत्पत्तिः ।
तस्याकारकत्वं स्यात् । तदुक्तं

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किं च न ।^२ 10

यदकिंचित्करं वस्तु किं केन चिदपेक्ष्यते ॥ इति ।

भवन्तु^३ वा तस्य सहकारिणः । तथापि ते नित्या वा
सुरनित्या वा । ये तावन्नित्याः परमात्मादयस्तेषां न सङ्गाव-
वैकल्यं संभवति । नापि तदायत्तसंनिधीनां संनिधानवैकल्यं ।
अनित्यानामपि तदायत्तोदयसंनिधीनां कुतो वैकल्यं नाम 15
येन सहकारिवैकस्याच्च करोतीत्युच्यते । ततो नाममत्र
परिहारः ॥ अत एवाह । तेनाकृत इत्यादि ।

^१ Compare Sarvadarçana, p. 9 foll., Śaddarçanasamgraha, p. 28.

^२ So Śaddarçana, p. 29; MS. has *apekṣata* (second hand *kṛyeta*) *paraḥ*
kāryam yadi vidyeta kiñ ca.

^३ MS. *bhavata* ?

तेनाकृतोऽन्यो नास्त्येव तेनासौ किमपेक्षतां ॥१९४

तेनेश्वरेणाकृतो य उत्पत्तिमांसेनाकृतः । सो नास्त्येव
न विद्यते । अन्योऽपरो जगति । तेन कारणेन तदावसदृशीनां
सहकारिणां सदा संनिहितत्वादसौ नित्यः कर्ता किमपेक्षतां ।
५ किमपेक्षमाणः कदा चित्कार्यं न कुर्यात् । इत्थं न का चिदपि
तस्यापेक्षासीति सदा कार्यं कुर्वीत ॥

अथापि स्यात् । समवायि कारणमथमवायि^१ कारणं
निमित्तकारणं चेति कारणचित्तात्कार्यमुत्पद्यते । तदस्य
निमित्तकारणत्वात्सामपीमपेक्ष्य कार्यं कुर्वतो नोक्तदोषप्रसङ्गः ।
१० इति पराग्रथमाशङ्क्याह । अपेक्ष[त] इत्यादि ।

अपेक्षते चेत्सामग्रीं ।

अदि नामासौ सदा सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थः । तथाप्य-
पेक्षते सामग्रीं । न हि सामपीमन्तरेण सत्यपि समर्थं कर्तरि
कार्यमुत्पद्यते । यथा किञ्च पटोत्पादनसमर्थेऽपि क चिद्भूतौ
१५ तुरितन्तुवेमादिकमन्तरेण न पट उत्पद्यते । तथा प्रकृते-
ऽपीति चेद्यदि । आह ।

हेतुर्न पुनरीश्वरः ।

अदि सामपीसङ्गावे करोति । तदभावे च न करोतीत्य-
भ्युपगम्यते । तदा पुनरीश्वरो हेतुर्न स्यात् । सामग्या एव

कार्थोत्पत्तेः । ततस्तानुपपत्तेः । तस्या भावाभावयोः कार्यस्य
भावाभावदर्शनात् । न तु पुनरीश्वरभावाभावयोरिति । न
सामघौकाद्येऽपि च पररूपेण कर्ता । स्वरूपं चास्य प्रागपि
समर्थं तदेवेति कथं कदा चित्क्रियाविरामः ॥ चदप्युक्तं ।
कुविन्दादिवत्कदा चिकरोतीति । तदपि न युक्तं । यतः 5
कुविन्दादयः प्रागसमर्था एव । पुनः पश्चात्तुर्थादिसामघौप्रति-
ष्ठादपूर्वसामर्थ्याधिगमात् । पटादिकार्यं कुर्वन्ति । अन्यथापि
तेषामपि पूर्वं तत्सामर्थ्यसङ्गावे तत्क्रियाप्रसङ्गो न निवर्तत इति
साध्यविकल्पो दुष्टान्तः ॥ किं च सामघौजनेऽपि च एव
कारणं । च च सर्वदा संनिहितस्वभाव इति । कथं कदा 10
चित्सामघौवैकसमर्थस्य । अत एवोपदर्शयन्नाह ।

नाकर्तुमीशः सामग्र्या

इति । नाकर्तुमीशः । नाक्रियायां समर्थः । सामग्र्या
सामघौविषये । सर्वकार्यक्रियायां समर्थत्वात्सामघौजन्यमपि
नोदायितुं शक्नोति । जनयतु तर्हि सामघौमिति चेदाह । 15

[न कर्तुं तदभावतः ॥ १२५]

न कर्तुमपि सामग्र्यामीशः । कुतः । तदभावतः । तस्याः
सामग्र्या अभावतोऽविद्यमानत्वात् । न चाविद्यमानस्वभावे
वन्त्यासुत इव किं चित्कर्तुं शक्यते । नीरूपत्वात् । चदप्युक्ति
नाभावस्य विकारोऽस्ति कल्पकोटिशतैरपि । इति ॥ 20

भवतु नाम । सामघोषज्ञाने सत्येव [197^a] कर्ता । तथापि किं सामघोषज्ञानदृष्टः स्वयमनिच्छन्नेव करोति । चाक्षोक्षिदिच्छमिति विकल्पौ । तथाचं विकल्पमाशङ्क्यमाह । करोतीत्यादि ।

5 करोत्यनिच्छन्नीशस्येत्परायत्तः प्रसज्यते ।

करोति कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनिच्छन्नमभिससन्¹ । ईश ईश्वरः । चेन्नतं । परायत्तः प्रसज्यते । परायत्तः परतन्त्रः प्रसज्यते चासज्यते । सामघोषज्ञेनानिच्छतोऽपि कुर्वतः । तदश्वर्तिलप्रसङ्गात् । न च पारतन्त्र्यमनुभवत ईश्वरत्वं युक्तमति-
10 प्रसङ्गात्² । द्वितीयं विकल्पमभिहितमाह ।

इच्छन्नपीच्छायत्तः स्यात् ।

अपेक्षन् करोतीति पक्षः स्वीक्रियते । तदापि इच्छावत्तः स्यात् । इच्छासङ्गादे कार्यव्यापारात् । तदभावे चाव्यापारात् । तदपेक्षासङ्गावात् । अतः

15

कुर्वतः कुत ईशता ॥ १९६

एवं कुर्वतः कार्यमभिनिर्वर्तयतः³ यतस्तस्य कुत ईशता कुत ईश्वर्यं ॥ एतेन यदुक्तं केन चित् । बुद्धिमत्तादीश्वरस्य नैव दोषः । बुद्धिशून्यो हि स्वयन्तामात्रजन्यमकमेवेव कार्यं कुर्वन् ।

¹ MS. nivartayaty.

² MS. 'toam ukiam.

³ MS. abhinivart.

बुद्धिमांसं कर्तुमीशानोऽप्यनिच्छन्न करोति । इति कस्यस्यो-
पासक इति तदपि निरसं । तथा हि ता अपीच्छाः स्वयन्ता-
मात्रनिबन्धना । किं न करोतीति स एव तस्योपासकः ॥
अपि च । यदि ता न सहकारिणः किं तासां विद्योनेऽपि
न करोति । अथ[१]सहकारिवैकस्येऽपि कार्याकरणे सर्वदा ५
तदायत्तः । सहकारिण्येत् । तथापि तद्भावेऽपि सर्वकार्यं किं
न करोति । सहकारिणां साकस्ये शक्तत्वात् ॥ केवलस्याशक्तत्वा
न कारकत्वमिति चेत् । तत्किमयं पररूपेण कारकः । तथा
चेदकारक एव । न हि स्वरूपेणकारकः कारको [197^b]
नाम । स्वरूपमप्यस्य निजशक्तिशब्दवाच्यं । कार्योपयोगीति 10
चेत् । अस्मिन्मिदानीमागन्तुकशक्तिव्यपेक्षया । समर्थोऽप्येव प्रकृत्या
सहकारिणामसंनिधौ नैव कारक इति चेत् । मातापि सती
प्रकृत्या वन्ध्येत्येतदिति तर्हि देवानां प्रियेण वक्तव्यमित्यास्तां
तावत् ॥ अनित्यस्य तदादिनां नाभिमतः । तथा च सत्यव्य-
वाधारस्यभावस्य कथमीशत्वमिति नेश्वरकार्यं जगदैश्वर्य- 15
मिति सिद्धं ॥

यदि न बुद्धिमत्कर्तृकं जगत् । तर्हि नित्यपरमाणुपुञ्जमयं
द्रव्यकादिकमेवोत्थं चित्तितदुपर्वतादिकं भवमित्याह । येऽपी-
त्यादि ।

येऽपि नित्यानणूनाहुस्तेऽपि पूर्वं निवारिताः । 20

येऽपि भीमांसकादिवादिनो नित्यानणून् । परमाणूनाञ्ज-

जगद्वैचित्र्यकारणत्वेन ब्रुवते । तेऽपि वादिनः पूर्वं । अंशा
अप्यनुभेदेनेत्यादिना^१ परमाणुविचारसमये तत्प्रतिषेधाभिवा-
रिता निराकृताः : । अतो नित्यपरमाणुमध्यमपि जेदं जगत् ॥

एवमौचरकारणतां लोकार्धेनान्तरात् एव नित्यपरमाणु-
५ सभावतां च जगतो निरस्य तस्यैव तुर्यप्रकारस्य^२ समर्थनाच्च
प्रधानपरिणामरूपतां निराकर्तुं सांख्यमतमुक्तावयवाच्च ।
सांख्या इत्यादि ।

सांख्याः प्रधानमिच्छन्ति नित्यं लोकस्य कारणं ॥ १९७

सांख्याः कापिञ्चाः प्रधानं प्रकृतिरित्यपरणामधेयमिच्छन्ति
१० मन्वन्ते नित्यं लोकस्य कारणं । तच्च नित्यमविनश्यत्सभावं ।
लोकस्य सर्वस्य चराचरस्य जगतः कारणं परिणामरूपेण हेतु-
मिच्छन्ति ॥ किमिदं प्रधानं नामेति चेदाह । सत्त्वमित्यादि ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणा अविषमस्थिताः ।

प्रधानमिति कथ्यन्ते विषमैर्जगदुच्यते ॥ १९८

१५ सत्त्वं रजस्तमश्चेति । एते त्रयो गुणा अविषमं स्थिताः
साम्बाव[१९८*]स्थां प्राप्ताः । प्रधानमिति कथ्यन्ते । प्रधान-
मित्युच्यन्ते । एषां तावत्प्रकृत्यवस्था । विषमैर्जगदुच्यते । विष-
मावस्थां प्राप्तेः । पुनरेभिरेव गुणैर्जगदुच्यते । विश्ववैचित्र्य-
परिणामः कथ्यते ॥ तथा हि तेषां प्रकृतिः । यदा पुनश्च

^१ See above, ix, 87.

^२ See above, p. 540, l. 10.

विषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते । तदा प्रकृतिः परिज्ञात-
पुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । तदा पुनः शब्दादिष्वर्गरूपेण
परिणतिमुपजयति । तदायं क्रमः ।

प्रकृतेर्महान्तोऽहंकारस्तस्माद्गण्य षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥^१ 5

अस्यायमर्थः । प्रकृतेर्महान् । प्रधानात्महान् । महानिति
बुद्धेराख्या । ततो महतोऽहंकारः । अहमिति प्रत्ययः ।
तस्मादहंकाराद्गण्य षोडशकः । षोडशक इति एकादश
चेन्द्रियाणि^२ पञ्च तन्मात्राणि । तत्र पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्-
पाणिपादपायूपस्पर्शचक्षुषाणि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ओचं त्वक् चक्षू 10
रसनं घ्राणं चेति । उभयात्मकं तु मन इत्येकादश भवन्ति ।
पञ्च तन्मात्राणि पुनः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चभ्यः पञ्च
भूतानि । पञ्चभ्यः शब्दादिभ्यः पञ्च भूतानि भवन्ति । पञ्च
भूतानि आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि ॥ आद्यप्रकृतिस्तु
कारणमेव न कार्यं । महदहंकारौ शब्दादयस्य पञ्च कार्यं 15
कारणं च । एकादशेन्द्रियाणि आकाशादयस्य पञ्च कार्यमेव
न कारणं । पुरुषः पुनरभयस्त्वभाववर्जित इति । यदाह ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः [198^b] सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । इति ॥^३

१ Bāṅkhyakārikā, 22.

२ So MS.

३ Bāṅkhyakārikā, 8; MS. has ṣoḍaśakaṃ ca.

तच्च प्रधानमग्रेष्वकार्यशक्तिमद्यमेव त्रिगुणात्मकमेव कार्य-
मभिनिर्वर्तयति । कथमन्यथा तत्राविद्यमानं कार्यं वैश्वरूप-
मुत्पद्यते । तथा चोक्तं ।

अग्रेष्वशक्तिप्रचितात्प्रधानादेव केवलात् ।

४ कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव तत्त्वतः ॥

अदि तस्यैवैकार्यं कारणात्मनि शक्तिः ।

कर्तुं तमेव शक्यं तमेकस्यादिचिदख्यवत् ॥ इति ॥^१

एवं किल प्रधानात्कार्यरूपेण जगदिवर्तः प्रवर्तत इति
कापिकाः ॥ तदेवं तत्सर्वमाकाशे विरचितचिचमिव प्रतिभासत

१० इति मन्यमानः सिद्धान्तवादी दूषयितुमाह । एकमेति ।

एकस्य चिस्वभावत्वमयुक्तं तेन नास्ति तत् ।

एकस्य सतः प्रधानस्य चिस्वभावत्वं । सत्त्वरजस्तमो भेदेन
आत्मकत्वं । अद्युक्तमसंगतं । तेन कारणेन नास्ति तत् । न
विद्यते तन्निगुणात्मकं प्रधानं । एकमनेकस्वभावमिति
१५ परस्परविरुद्धमेतत् । अतस्तस्मिन्नपह्निते सर्वं तत्कार्यमपाकृतं
भवेत् ॥ ना भूत्वा तदेकस्वभावं त्रिगुणात्मकं । गुणात्मा-
यत्स्वरूपतः वन्तीत्याह । एवमित्यादि ।

एवं गुणा न विद्यन्ते प्रत्येकं ते ऽपि हि त्रिधा ॥ १२६

एवमेव प्रधानवत् । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपा न विद्यन्ते । ते

^१ "The lost Rājavarṭtika has been a Śāṅkhya work in glokas. Should these verses have been taken from it?" (Prof. R. Garbe).

ऽपि हि विधा । द्विर्घमात् । ते ऽपि गुणाः प्रत्येकमेकैकग्रन्थिभा
विप्रकाराः । तथा हि सर्वं त्रिगुणात्मकमिति ब्रुवतां प्रत्येकं
गुणा अपि स्वरूपेण त्रिगुणात्मकाः प्राप्नुवन्ति । तथा तद्गुणा
अपि त्रिगुणात्मकतया नैकस्वभावा विद्यन्ते ॥ यदा चैवं
विचारयतो गुणा न सन्ति । तदा तद्विवर्तरूपाः शब्दादयो ५
ऽपि [144] न युज्यन्त इत्याह । गुणाभाव इत्यादि ।

गुणाभावे च शब्दादेरस्तित्वमतिदूरतः ।

गुणानां सत्त्वादीनां । अभावेऽसत्त्वे च । दूषणान्तरसमुच्चये
चकारः । शब्दादेरादिपक्षणात्सर्गादिपरिपक्षः । अस्तित्वं
ब्रह्मवो ऽतिदूरतः सर्वथैव न युज्यते । कारणभावे कार्यस्य 10
सत्त्वायोगात् । यदप्युक्तं ।

सुखाद्यन्वितमेतद्वि व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते ।

प्रसादतापदेन्यादिरूपस्यैकोपसम्बन्धितः ।

इति तदपि न युक्तं । 'यद्य सत्त्वादीनां सुखादिरूपतासुप-
पादयितुं तत्परिणामस्य रूपादिनो व्यक्तस्य सुखाद्यन्वयो 15
हेतुवक्तः सोऽपि नास्तीत्याह' । अचेतन इत्यादि ।

अचेतने च वस्त्रादौ सुखादेरप्यसंभवः ॥ १३०

अचेतने जडरूपे च । पूर्ववच्चकारः । वस्त्रादौ अपचित्सभावे
पटादौ । सुखादेरपि त्रिदात्मकस्य तादात्म्येनासंभवो ऽभावः ।

यतः सत्त्वस्वसांख्येव सुखादुःखमोहा उच्यन्ते । ते च गुणा
न हि सन्ति । तत्कथं तत्र सुखादयो भवेयुः ॥

अथापि स्यात् । न सुखाद्यात्मकतया पटादयः सुखादि-
स्वभावा उच्यन्ते । अपि तु सुखादेस्तदुत्पत्तेरित्याशङ्क्यन्ताह ।
5 तद्वैलित्यादि ।

तद्देतुरूपा भावाद्येन्ननु भावा विचारिताः ।

तस्य सुखादेर्देतुरूपाः कारणस्वभावा भावा वाङ्माः पटादय-
द्येन्नतं । ननु भावा विचारिताः । नामौ पटादय इवयविरूपा
नापि परमाणुस्वरूपा नापि त्रिगुणात्मकाः । एवं भावा
10 विचारिता निरूपिता युक्तिः प्रतिभासमानानां मायावन्निः-
स्वभावत्वाच्च । तत्क इमे भावाः सुखादिदेतुरूपा भविष्यन्ति ॥
अपि च । यत्कस्य सुखादिस्वभावत्वे पटादय एव सुखादिजन्याः
स्युरित्याह । सुखाद्येवेत्यादि ।

सुखाद्येव च ते हेतुः ।

15 पटस्यापि सुखाद्येव च । ते तव सांख्यस्य । हेतुः स्यात् ।
यत्कस्य सुखाद्यात्मकत्वात् । तथापि

न च तस्मात्पटादयः ॥ १३१

आदिग्रन्थावन्दनमासा[199b]द्वयः । विपर्वयः पुनरिहो-
पलभ्यत इत्याह । पटादेस्वित्यादि ।

पटादेस्तु सुखादि स्यात्तदभावात्सुखाद्यसत् ।

पटादेस्तु । आदिशब्दान्मात्रादेः । पुनः । सुखादि स्यात् ।
आदिशब्दादुःखादि भवेत् । तदभावात्तेषां पटादीनामभावात् ।
सुखाद्यसत् । पटादिकार्यत्वात् सुखाद्यपि न स्यादिति
तदप्यव्यतिरेकानुविधानात्सुखादेस्तत्कार्यत्वं ॥ सत्तादिगुणात्म- 5
कतया यदपि सुखादीनां नित्यत्वमिष्टं । तदपि न सम्यगित्याह ।
सुखादीनां चेत्यादि ।

सुखादीनां च नित्यत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते ॥ १३२

सुखदुःखमोक्षानां च । चकारो ऽधिकदोषविवक्षायां । 10
नित्यत्वं भ्रुवस्त्वभावत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते न दृश्यते । गुणा-
नामेवासत्तात्तेषां नित्यत्वाद्ययोगात् ॥ यदि च सुखादीनां
नित्यत्वं स्यात् । तदा नित्यमुपलभ्येरन्नित्याह । सत्यामित्यादि ।

सत्यामेव सुखव्यक्तौ संवित्तिः किं न मृच्छते ।

यदि सत्यमवस्थितरूपाः सुखादयः । तथा सर्वदेति सदा 15
तत्संवेदनं स्यात् । तत्त्वभावापरित्यागादिति समुदायार्थः ।
सत्यामेव सुखव्यक्तौ । एकदा भूतार्या सुखव्यक्तौ सुखस्य
नित्यत्वे सति । संवित्तिः किं न मृच्छते । सुखस्य संवेदनं
सर्वदा किं न स्यात् । न च सर्वदा संवेदनमस्ति । तस्मात्कदा-
चिदनुपलभ्यमानं तत्तदा नास्तीति निश्चितमिति कथं 20

नित्यत्वं ॥ सादेतत् । सर्वदा व्यक्तिरूप[त]ायां सादेव दोषः ।
यदा पुनसादेव व्यक्तिरूपतया लक्षणगतं भवति । तदा न
दोष इत्याह तदेवेत्यादि ।

तदेव सूक्ष्मतां याति स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथं ॥ १३३

- ६ तदेव व्यक्तावस्थितिं कृत्वा भावसमाश्रयात् । पश्चादनु-
पपन्नकाले सूक्ष्मतां [२००^१]याति दिवा नक्षत्राणीवातुपपन्न-
समाश्रयात् । तदेतद्व्यंगतं । कुतः । पञ्चमात्मसूत्रं
व्यक्तसमाश्रयं सत् । सूक्ष्मं तत्कथं । अव्यक्तसमाश्रयं तत्सुखादि
कथं । नित्यतया नामासमाश्रयतैकस्य न युजेति भावः ॥
- १० अद्यापि स्थात् । एकदा परस्परविद्वद्बुधोरेकस्मिन्नयोगः ।
पूर्वधर्मनिवृत्तौ तु धर्मान्तरापत्तेर्न दोष इत्याह ।
सौख्यमित्यादि ।

स्थौल्यं त्यक्त्वा भवेत्सूक्ष्ममनित्ये स्थौल्यसूक्ष्मते ।

- सौख्यमाविर्भावरूपतां त्यक्त्वा परित्यज्य । भवेत्सूक्ष्मं ।
- १५ तिरोहितरूपं स्थात् । एवमभ्युपगमे सति । अनित्ये सौख्य-
सूक्ष्मते । उत्पादविनाशाद्यौघत्वाद्भवे सौख्यसूक्ष्मते स्थातां ॥
भवतां नामानित्ये का चतिरित्याह । सर्वस्येत्यादि ।

सर्वस्य वस्तुनस्तद्वर्त्तिकं नानित्यत्वमिच्छते ॥ १३४

सर्वस्य वस्तुनः । पञ्चविंशतितत्त्वसंज्ञकं तद्वत् । सौख्य-

सूक्ष्मावत् । किं नागित्यलमभिप्रेतम् । किमिति निरन्तरं-
विनाशो न लोकिष्यते ॥ अथमभिप्रायः । सौख्यसूक्ष्मावत्तद्योरपि
निरन्तरविनाशादुत्पादमन्तरेण नाविर्भावतिरोभावौ युक्तौ ।
अन्यथा कथं चित्केन चिद्रूपेणावस्थानात् । पूर्ववत्पुनरप्यन्तेः
प्रसङ्गः । तदसुखादीनामपि । तस्मादवश्यं तयोर्निरन्तरविना- 5
शादुत्पादौ^१ चाङ्गीकर्तव्यौ । यथा च तयोरेतौ भवतस्तथा-
न्वेषामपि विशेषाभावात्संज्ञातामिति ॥ किं च ! यदि
सौख्यसूक्ष्मावत्तयोर्विनाशोत्पत्तौ इत्येते । तदा सुखादीनामनि-
त्यताप्रसङ्गः स्यात् । तथा हि तत्सौख्यं सुखाद्विजमभिन्नं वा
स्यात् । तत्र यदि भिन्नं तदा तस्मिन्निवृत्तेऽपि पूर्ववत्सुखसंवेदनं
स्यात् । न हि पटे निवृत्तेऽपि च[200^b]टस्यानुपपत्तिर्युक्ता । 10
तत्र तदिति संबन्धकल्पनायामनवस्थानप्रसङ्गात् । न च सत्यपि
संबन्धे ऽकारणस्य निवृत्तावन्यस्य निवृत्तिर्युज्यते । गोनिवृत्ता-
विव तत्त्वामिनः । नापि सुखस्य तत्कारणं पटादेरेव सुखोत्पत्तेः ।
नापि तदपि कारणं सुखादिसमानकालान्तस्य ॥ अथाभिप-
मिति पक्षः । चोच्यते ।

15

न सौख्यं चेत्सुखादन्यत् ।

यदि सौख्यं सुखादन्वद्भिन्नं न भवति । तदा चासुख-
मेव तत् । तदा

सुखस्यानित्यता स्फुटं ।

तत्सम्भवावतया सौख्यस्य निवृत्तौ सुखस्य विनिवृत्तेः
सुखस्यानित्यता विनश्यता स्फुटं निश्चितं ॥ स्यादेतत् । यदि
सर्वथा विनाशः स्यात्तदा सुखस्य पुनरुत्पत्तिर्न स्यात् । अत्यन्तासतो
5 गगनोत्पलवदुत्पादायोगात् । इति परमतमुपदर्शयन्नाह ।
नाशदित्यादि ।

नाशदुत्पद्यते किं चिदसत्त्वादिति चेन्नतं ॥ १३५

यत्सर्वथा कारणात्मन्यविद्यमानं तन्नोत्पद्यते । यथा गगना-
भोरुहं । तथा चान्यदपि यदि स्यात् । तदा नोत्पद्यते ।
10 अतो नाशदुत्पद्यते किं चित् । नात्यन्तासत्सम्भवावमुत्पद्यते
किं चित् । कुतः । असत्त्वादभावात् । इति चेन्नतं । एवं यदि
संमतं । तदा नैतद्वक्तव्यमित्याह । व्यक्तस्येत्यादि ।

व्यक्तस्यासत उत्पत्तिरकामस्यापि ते स्थिता ।

व्यक्तस्यासतः । प्राक् प्रज्ञवस्त्रायामविद्यमानस्य व्यक्तस्य
15 पश्चादुत्पत्तिरित्याह । अगमिन्नाविशोऽपि ते तव सदुत्पत्ति-
वादिनः स्थिता आपन्ना । अन्यथा प्रागपि तस्य सङ्गावे पश्चादत् ।
पूर्वमपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः । यथा व्यक्तस्यासत उत्पत्तिरस्य
व्यक्तस्या[201*]पि स्यात्तदा न विद्व्यते किं चित् ॥

अपि च । वत्कार्यवादिनः कारणावकाशा कार्थसङ्गावा-
20 दिदमपि दूषणमपरमाश्रयत इत्याह । अजाद इत्यादि ।

अन्नादोऽग्नेध्वमस्यः स्यात् ।

अन्नमन्तोत्पन्नादोऽन्नमस्यः । अग्नेध्वमस्यः स्यात् ।
अग्निभोक्ता भवेत् । कथं ।

फलं हेतौ यदि स्थितं ॥ १३६

कार्यं यदि कारणे सत्त्वभावं । तथा हि । कार्यमग्नेध्व- 5
मस्य । तच्चात्मावस्थायामेव सत्कार्यवादिनो विद्यते । इत्यन्न-
मस्यप्राप्तद्वयमाशङ्क्यते भवतः । किं च । इदमपि सत्कार्य-
वादिनः प्रसङ्गान्तरमाशङ्क्यमाह । पटार्चयेत्यादि ।

पटार्चयेव कर्पासबीजं क्रीत्वा निवस्यतां ।

फलं हेतौ यदि स्थितमिति संबन्धः । कर्पासबीजे कारणे 10
भविष्यतः पटस्य कार्यस्य सङ्गात् । पटपार्चयेन मूलेन
कर्पासबीजं क्रीत्वा गृहीत्वा निवस्यतां परिधीयतां ॥ अद्यापि
स्यात् । यदि नाम परमार्थतः कारणे कार्यमस्ति । तथापि
नाथं संवृत्यविद्यातिमिरोपहतलोचनः सांख्यवहारिको शोकः
पश्यतोत्पाद्यमाह । मोहादित्यादि । 15

मोहाद्येनेष्यते शोकः ।

मोहादज्ञानात् । नदपि वस्तुतत्त्वं ज्ञेयते न पश्यति शोकः ।
ततो मोक्षदोषप्रसङ्गः । चेद्यदि । ननु

तत्त्वज्ञस्यापि सा स्थितिः ॥ १३७

यदि नाम न लोकोऽप्यस्यैव व्यवहारं करोति । तत्त्वज्ञस्य
तु युज्यते । न चैवं यतस्तत्त्वज्ञस्यापि । कारणे कार्यमस्तीति
परमार्थवेदिनोऽपि । सांख्यस्य सा स्थितिः । सैव सर्वसाध्यवहा-
5 रिकजनसाधारणी व्यवस्थितिः । तेऽपि दृश्यन्ते ऽव्यभवादिषु
प्रवर्तमानाः । कर्पासबीजं पटार्थिनः परिहरन्तः ॥ नाप्ययमत्र
परिहारो युज्यत इत्याह । लोकस्येत्यादि ।

लोकस्यापि च तज्ज्ञानमस्ति कस्मात् पश्यति ।

लोकस्य सांख्यवहारिकजनस्यापि तज्ज्ञानमस्ति । येन कार्यं
10 कारणे ऽस्तीति प्रतिपद्यते । न तत्त्वज्ञस्यैव । तथा हि कार्यं
दृष्ट्वा कारणे ऽस्तीति निश्चय उभयोरपि तत्त्वज्ञस्य लोकस्य
[च] साधारणः । अतो लोकः कस्माद्धेतोर्न पश्यति ॥ तत्र
लोकस्यादर्शनकारणमिति वक्तव्यं । लोकस्य दर्शनमप्रमाणमिति
चेत् । अत्राह । लोकस्येत्यादि ।

15

लोकाप्रमाणात्तायां चेत् ।

लोकस्य सांख्यवहारिकजनस्याप्रमाणात्तायां तज्ज्ञानस्याप्रमाणे

व्यक्तदर्शनमप्यसत् ॥ १३८

व्यक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य संदर्शनं । तदप्यसत् । अप्रमाणं
20 स्यात् । न तस्मादस्य तत्त्वव्यवस्था प्राप्नोति । एतन्नास्माभिरिच्छत
एव । सर्वसांख्यवहारिकप्रमाणानां परमार्थतो ऽप्रमाणात्तात् ।

तथा च भवतो ऽप्यस्मात्पक्षनिषेधः ॥ एवं च परिनिष्ठितः
कापिलः सिद्धान्तवादिनो ऽपि साधारणदूषणमासन्नयन्नाह ।
 प्रमाणमित्यादि ।

प्रमाणमप्रमाणं चेन्ननु तत्प्रमितं मृषा ।

यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतां 5
 पक्षः । ननु तत्प्रमितं मृषा । प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं तेन
 प्रमाणेन परिच्छिन्नं मृषा ऽसौकं प्राप्नोति । किमतः स्यात् ।

तत्त्वतः शून्यता तस्माद्भावानां नोपपद्यते ॥ १३६

यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं मृषा । तदा येयं भावानां
 धर्माणां तत्त्वतः परमार्थतः शून्यता । सर्वधर्मनिःस्रभावता 10
 तस्मात्प्रमाणाभिधिता । सापि नोपपद्यते । न संगच्छते ।
 सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य मृषार्थत्वात् । सापि सर्वधर्मनिःस्रभावता
 तद्विचारकप्रमाणोपदर्शितैवेति समानो न्यायः ॥ अथ परिहार-
 माह । कल्पितमित्यादि ।

कल्पितं भावमस्पृष्टा तदभावो न मृच्छते । 15

क[202*]ल्पनाकल्पितं समारोपितं भावं धर्ममस्पृष्टा कल्प-
 नाबुद्ध्या ऽमृहीत्वा तदभावो न मृच्छते नास्तस्यते । तथा हि
 घटमारोपितरूपेण परिकल्प्य तत्संबन्धितया घटाभावं
 प्रतिपद्यते श्लोकः । घटस्य विचारेण श्लोकप्रसिद्धेनैव घटा न
 किं चित्संस्वरूपमवतिष्ठते । तदा तदभावः । तद्विपर्ययरूपः । 20
 सुतरां न कश्चित् । तदेवोपदर्शयन्नाह । तस्मादित्यादि ।

तस्माद्भावो नृपा यो हि तस्याभावः स्फुटं नृपा ॥

१४०

असत्कल्पितभावविवेकेनाभावो गृह्यते । तस्माद्भावो
नृपा । असत्त्वभावो नः । अस्याभावः स्फुटं नृपा । तस्य
निःसत्त्वभावस्य भावस्याभावो विरहः स्फुटं निश्चितं नृपा ।
४ असत्यः । तस्यापि परिकल्पितरूपत्वात् । एवं च भावाभावयोः
परिकल्पितरूपत्वे सर्वधर्मनिःसत्त्वभावतैवावतिष्ठते । पुनरिदमे-
वोपसंहारव्याजेन विस्पष्टयन्नाह । तस्मात्सत्त्व इत्यादि ।

तस्मात्स्वप्ने सुते नष्टे सो नास्तीति विकल्पना ।

तस्माद्भावभावौ कल्पनोपस्थापितत्वात्पर्यायौ । तस्मात्स्वप्ने
10 मिथ्याकान्तचित्तावस्थायां उत्पन्नविनष्टे सुते पुनरेव सति । न
पुनो नास्तीति [वि]कल्पना । तदभावविकल्पः । किं करोति ।

तद्भावकल्पनोत्पादं विवभ्राति ।

तस्य सुतस्य भावः । तस्याशित्वं । तस्य कल्पना उत्पन्न-
मारोपः । तस्योत्पाद उन्मूलनं । तं विवभ्राति^१ । निवेधयति ।
15 तत्रैव तर्हि चेति चेत् । न ।

नृपा च सा । १४१

कल्पना । तद्भावकल्पनां विवभ्रात्यपि नृपा । अलोकसुतस्य^२
स्वप्नेऽसुतस्यानिदृशत्वात् ॥ अथवा कथाभिमत एव सुते स्वप्ने

नष्टे सर्वमेतद्योजयितव्यं ॥ एवं सर्वधर्माद्यामुत्पादनिर्दोषौ
कल्पनोपदर्शितौ द्रष्टव्यौ ॥

एतदुक्तं भवति । यथा सप्रोपञ्चस्य वस्तुजोऽनुत्पन्नानि-
दृष्ट्यापि [202^b] कल्पनोपदर्शितौ भावाभावौ न परमार्थ-
सन्तौ । अथ च कल्पनस्य व्यवहारगोचरमुपगतौ प्रतिभासः । ४
न च सा कल्पनाऽवतार्यविषयतयाप्रमाणं । तद्विषयस्य
परमार्थतो निःसम्भावत्वात् । तथैव जाग्रद्ब्रह्माद्यमुपपञ्चस्योपरि
भावाभावयोर्व्यवहारपक्षमुपगतयोः[ ] कल्पनाप्रतिपादितयो-
र्व्यवस्था । इति तस्मात् अप्रामाण्येऽपि न सर्वधर्मनिःसम्भावता
विषटते । अदाह [नागार्जुनस्यतुस्तवे] । 10

उत्पन्नस्य स्थितौ नष्ट उक्तो लोको ऽर्थतस्तथा ।

कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्माः प्रकाशिताः ।

कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यथा शून्यं विकल्प्यते ॥

इति सर्वं समञ्जसं ॥ एवमहेतुभूतसम्भावेऽन्यप्रधानकर्तृत्वं¹
जगतो निराकृत्य नाप्यहेतुत्वं² इत्यस्यार्थं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । 15
तस्मादिवमित्यादि ।

तस्मादेवं विचारेण नास्ति किं चिदहेतुतः ।

यतः सभावादिसंभूतं न किं चित्कार्यमुपपद्यते । तस्मा-
देवं विचारेण समनन्तरनिरूपणेन नास्ति किं चिदहेतुतः ।

¹ Second hand 'sam evamamahetu'; first hand 'sam visamahetu bhāta'.—
Perhaps *visama*, see *Madhyamakavṛtti*, p. 10, l. 11.

² See above ix, 116 *ad finem*.

स्वभावादेरहेतुतो ऽकारणत्वात् किं चित्कार्थं नास्ति न
 विद्यते । उपलक्षणं चेत्तत् । पुद्गलादिस्तत्त्वमपि नास्ति ।
 तेषामप्यहेतुत्वात् । अतो नाप्यहेतुत इति सिद्धं ॥ ननु यदि
 नाम स्वभावेश्वरप्रधानादेरहेतुतो न किं विदस्ति । तथापि
 ४ परिदृष्टकारणादेव परमार्थत उत्पद्यते । तत्कथं सर्वधर्माणां
 निःस्वभावता सेव्यतीति पराश्रयमाश्रयः ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां ।
 इति कोटिष्वं समर्थयन्नाह । न च व्यस्येत्यादि ।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेषु व्यवस्थितं ॥ १४२

10 न च नैव व्यस्तसमस्तेष्विति व्यस्तेषु समस्तेषु च । तच्च न
 च व्यस्तेषु । एकैकशः स्वतः परतस्तेति । नापि समस्तेषु ।
 द्वाभ्यां स्वप[203*]राभ्यां । प्रत्ययेषु कारणेषु । व्यवस्थितं
 उत्पादरूपतया प्रतिष्ठितं किञ्चित् ॥

तच्च न तावत्स्वतः स्वभावाद्भावा^१ उत्पद्यन्ते । उत्पादात्पूर्वं
 15 तच्च स्वभावस्याविद्यमानत्वात् । कुत उत्पद्यन्तां । उत्पद्ये च
 तस्मिन् उत्पद्यि स्वरूपे तथापि निव्यस्यत्वात् किमुत्पद्यन्तां^२ ।
 अपि च । स्वत एव जन्मनि जातस्यैव पुनर्जन्म ज्ञात् । न च
 तद्युक्तं । स्वतश्च करणयोगात् । जातश्च पुनर्जन्मनि बीजादी-
 नामेवावधारं प्रवृत्तेर्नादुरादयः कदा चिदुत्पत्तुमश्वरं समेरन् ।

१ MS. svato svabhāva utpadyante.

२ MS. utpadyatām.

न चैतदभ्युपगच्छतो ऽपि लोकेत एव बाधामनुभवसिद्धिपथ-
मुपधाति । बीजादेरङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । न च बीजाङ्कुर-
योरेक्यं । उभयोरपि भिन्नरूपपरसमीपविपाकत्वात्^१ । स्वस्व-
भावजन्यत्वे च कस्य चिदुत्पत्तिरेव न स्यात् । इतरेतराश्रयत्वात् ।
तथा हि यावत्स्वभावो न भवति तावदुत्पत्तिर्न स्यात् । 5
यावदुत्पत्तिर्न भवति तावत्स्वभावो न स्यात् । इतरेतराश्रयत्वं ।
तस्माच्च स्मृतः किं चिदुत्पद्यते ॥

नापि परतः । परतो हि जन्मनीयमाणे शास्त्रिवीजादपि
कोद्रवाङ्कुरस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रिकोद्रवयोरपि च कोद्रवाङ्कुर-
रापेक्षया परत्वमविशिष्टं । सर्वस्य वा जन्म सर्वतो भवेत् । 10
सर्वेषां परस्परं परत्वाविशेषात् ॥ अथ यदि नाम परत्वमवि-
शिष्टं । तथापि कार्यकारणयोरन्योन्यजन्यजनकभावस्य निष्ठा-
मकत्वाच्च सर्वस्योत्पत्तिरिति चेत् । न । अनुत्पत्ते हि कार्ये ।
कस्मिन् पुनरस्य शक्तिरिति वक्तव्यं । उत्पत्ते च कार्ये
कारणस्याभावात्कस्य शक्तिरिति वक्तव्यं । [203^b] न च 15
कार्यकारणयोरसमानकायतया अन्यजनकभावप्रतिनियमो ऽपि
कश्चित् ॥ अत एवैकसंततिप्रतिनियमो ऽपि न युक्तः ।
कार्यकारणमन्तरेण संततेरभावात् । तस्य चैककालानवस्थानात् ।
केवं संततिर्नाम । पूर्वापरव्यवहारस्य च कल्पनासमापेक्षितत्वात् ।
नास्ति संततिर्वास्तवी । एतेन सादृश्यमपि निष्कामकमिदं निरुक्तं । 20

¹ Compare Sarvadarçana, p. 16, l. 22.

² First hand *hasya*; second hand *hasmi*.

इति न किं चित्केन चिदेकमंततिपतितं सदृशं वा अन्यजन-
कभावनियतं वास्ति । अन्यजनकभावस्यैव चात्र चिन्त्यत्वात् ।
कथं तेनैव परिहारः । तस्मात्परतो ऽपि न कस्य चित्संभवः ॥

नापि द्वाभ्यां प्रत्येकपक्षोक्तसर्वदोषप्रसङ्गात् । प्रत्येकं च
5 द्वयोरशक्तयोर्मिलितयोरप्यसमर्थत्वात् । न ह्येकेनाभेनादृष्टमार्गे
बहुभिरपि द्रष्टुं शक्यते । प्रत्येकं वा सिकतास्तैलदानासमर्था
मिलिता ऽपि तत्समर्था भवन्ति । तस्मादुभयपक्षप्रतिपादित-
दोषप्रसङ्गात् । द्वाभ्यामपि न कस्य चिदुत्पत्तिसंभवः ॥

इति स्वपरो[भ]यजनितमहेतुजनितं वा तत्त्वतो न किं
10 चिदस्ति । तस्मात्परमार्थतोऽनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावं मायमरौचि-
प्रतिबिम्बप्रतिश्रुत्का]ममं¹ प्रतीत्यसमुत्पादं स्वभावशून्यमेव सव
विश्रमाभासते ॥ न तु पुनरिदं प्रत्ययतामात्रं सांघतमिह
निषिध्यते । यदुक्तमत्र भगवता शालिस्तम्बसूत्रे । तत्र कथं
प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति । इहोक्तं भगवता ।² य इमं प्रतीत्य-
15 समुत्पादं मततममितं निर्जीवं यथावद्विपरौतमजीवमजात-
मभूतमकृतमसंस्कृतमप्रतिघमनालम्बनं शिवमभयमनाहार्यमव्यय-
मव्युपगमस्वभावं पश्यति । स धर्मो प 201³]पश्यति । यस्तु । एवं
मततममितं निर्जीवमित्यादि पूर्ववत् । यावदव्युपगमस्वभावं
पश्यति । सोऽनुत्तरधर्मशरीरं बुद्धं पश्यति । आर्यधर्माभिमतये

¹ Ex conjectura

² See above ix 15.

³ MS. -anyak.

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	31	8
Faraz Nama, Fasc. 3	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	31	6
Fihrist-i-Tusi, or Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1 @ 1/- each	4	0
Hadiqat-i-L, Hadiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/12/ each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Iqānāmah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	1	14
Isbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'shir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	4	0
Ma'shir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/1/ each	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	2	8
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-3	2	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each	11	14
Ditto Part 8, Fasc. 1-2 @ 1/- each	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0	10
Nisāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/12/ each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khān Khanan	1	0
Qawāninn 'a-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisān	1	0
Tubaquat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tarikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4	6
Tarikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 10/ each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
The Mabani 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tusuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/- each	20	0
PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ 1/8/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (8), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (6), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (6), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910	8	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each	18	0
Kaḥmirābādīya, Parts I and II @ 1/8/	8	0
Persian Translation of Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi, and edited with notes by Major D. C. Phillott.	10	0

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1899.

बोधिवर्यावतार पंजिका ।

PRAJÑAKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA,
AN INTRODUCTORY TREATISE ON THE DUTIES OF A
BUDDHIST.

EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALEE POUSSIN,
Professor of Sanskrit in the University of Ghent.
FASCICULUS VII.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, Bookseller, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Rs. 1	14
Āltarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	14 0
Āltaroyalocana	...	...	3 0
Amarakoṣa, Fasc. 1-3	...	...	4 0
Anumana Dīdhiti Prasārini, Fasc. 1-3 @ /10/	...	...	1 14
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	8 12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	...	0 10
Āgavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3 2
Avadāna Kalpalatā, (Sāns. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-11. Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/ each	...	...	23 0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	1 14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	5 10
Bhāṣavṛitty	...	...	0 10
Bhāṣa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	5 0
Bauddhasūtrasaṅgraha	...	...	2 0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	3 6
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3 12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3 12
Āri Cāntinātha Charita, Fasc. 1-3	...	...	1 14
Cāṭadūpāṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1 4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	0 0
*Cātapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	14 6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4 each	...	...	3 2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	...	3 2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	...	...	1 4
Cāṭasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18 @ /10/ each	...	...	11 4
*Cāturvarṇa Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	26 14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4 each	...	...	1 4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ /10/	...	...	1 14
Clokavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4 each	...	...	8 12
*Grānta Sūtra of Cāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	10 0
Āri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1 14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1 4
Gadadhara Paddhati Kāśāstra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4 6
Ditto Āśāstra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	...	3 2
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	...	8 8
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4 each	...	...	2 0
Ditto (Appendix) Gobhila Parīśista	...	...	2 0
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Gṛhya Saṅgraha	...	...	0 10
Haratata	...	...	1 14
Karmapradīp, Fasc. 1	...	...	1 4

सम्यग्ज्ञानादुपनयेनैव^१ । प्रतीत्यसमुत्पाद इति कस्मादुच्यते ।
 सहेतुकः सप्रत्ययो नाहेतुको नाप्रत्यय इत्युच्यते । पेयालं ।
 अथ च पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो दाभ्यां कारणाभ्यामुत्पद्यते ।
 कतमाभ्यां दाभ्यां कारणाभ्यामुत्पद्यते । हेतूपनिबन्धतः प्रत्य-
 योपनिबन्धतश्च । सोऽपि द्विविधो द्रष्टव्यः । बाह्यस्याध्यात्मि- 5
 कश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः कतमः ।
 यदिदं बीजादङ्कुरः । अङ्कुरात्पत्रं । पत्रात्काण्डं । काण्डा-
 स्त्रालं । नालाद्गण्डः^२ । गण्डाद्गर्भं । गर्भाच्छूकः । शूकात्पुष्पं ।
 पुष्पात्फलमिति । अमति बीजेऽङ्कुरो न भवति । यावत्सति
 पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । 10
 एवं यावत्सति पुष्पे फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति ॥ तत्र बीजस्य नैवं
 भवति । अहमङ्कुरमभिनिर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं
 भवति । अहं बीजेनाभिनिर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य
 नैवं भवति । अहं फलमभिनिर्वर्तयामीति^३ । फलस्यापि नैवं
 भवति । अहं बीजेनाभिनिर्वर्तितमिति । अथ पुनर्बीजे सति 15
 अङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । प्रादुर्भावः । एवं यावत्पुष्पे सति
 फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । प्रादुर्भावः । एवं बाह्यस्य प्रतीत्य-
 समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

^१ Interpunction from Tibetan.—See our forthcoming edition of the
 Śālistambasūtra in Bibliotheca Buddhica.

^२ See Wogihara, on Bodhisattvabhūmi (Leipzig, 1908), who refers to
 Divya, 100, l. 16, 210, l. 24.

^३ MS. phalam nirvartayāmi.

कथं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ।
 यथा धातूनां समवायात् । कतमेन यथा [204^b] धातूनां
 समवायात् । यदिदं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशश्चतुसमवायात् ।
 बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य [प्रत्ययोप] निबन्धो द्रष्टव्यः । तत्र
 5 पृथिवीधातुबीजस्य संधारणकृत्यं करोति । अथातुबीजं स्नेह-
 यति । तेजोधातुबीजं परिपाचयति । वायुधातुबीजमभिनिर्ह-
 रति । आकाशधातुबीजस्यानावरणकृत्यं करोति । अतुरपि
 बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोति । अतस्तेषु प्रत्ययेषु बीजा-
 दङ्कुरस्याभिनिर्दृष्टिर्भवति । यदा बाह्यस्य पृथिवीधातु-
 10 रविकसो भवति । एवमग्नेजोवाय्वाकाशश्चतुधातवस्याविकसा
 भवति । ततः सर्वेषां समवायात् । बीजे निदध्यमानेऽङ्कुर-
 स्याभिनिर्दृष्टिर्भवति ॥ तत्र पृथिवीधातोर्मेवं भवति । अहं
 बीजस्य [सं]धारण[र]कृत्यं करोमीति । एवं चावदुतोरपि मेवं
 भवति । अहं बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति । अङ्कुर-
 15 स्यापि मेवं भवति । अहमेभिः प्रत्ययेर्जगित इति । अथ पुनः
 यत्स्तेषु बीजे निदध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्दृष्टिर्भवति । स चाव-
 दुरो न स्रयंकृतो [न परकृतो] नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो
 न काष्ठपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधीनो
 नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशश्चतुसमवायात् । बीजे
 20 निदध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्दृष्टिर्भवति । एवं बाह्यस्य प्रतीत्य-
 समुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

तत्र [बाह्यः प्रतीत्य]समुत्पादः यद्यभिः कारयेद्द्रष्टव्यः ।

कतमैः पञ्चभिः । न शाश्वततो नोच्छेदतो न संक्रान्तितः ।
 परीतहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः^१ । तत्सदृशानु[प्र]वन्धत-
 [205*]चेति ॥ कथं न शाश्वतत इति । यस्मादन्यो ऽकुरो
 ऽन्यद्वीजं । न च यदेव बीजं स एवाकुरः । अथ वा पुनर्बीजं
 निरुध्यते । अकुरस्योत्पद्यते । अतो न शाश्वततः ॥ कथं 5
 नोच्छेदतः । न च पूर्वनिरुद्धाद्वीजादकुरो निरुध्यते । नाप्य-
 निरुद्धाद्वीजात् । अपि च । बीजं च निरुध्यते । तस्मिन्नेव
 समयेऽकुर उत्पद्यते । तुलादण्डोन्मावनामवत् । अतो
 नोच्छेदतः ॥ कथं न संक्रान्तितः । विषदृशो बीजादकुर इति ।
 अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं परीतहेतुतो विपुलफलाभिनि- 10
 र्वृत्तितः । परीतबीजमुप्यते विपुलफला[न्य]भिनिर्वर्तयतीति ।
 अतः परीतहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानु-
 प्रवन्धतः । सादृशं बीजमुप्यते तादृशं फलमभिनिर्वर्तयतीति ।
 अतस्तत्सदृशानुप्रवन्धतश्चेति ॥ एवं वाच्यः[१] प्रतीत्यसमुत्पादः
 पञ्चभिः कारकैर्द्रष्टव्यः ॥ 15

आध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वमेव विशरेण प्रति-
 पादितः^२ । इहापि योजयितव्यः ॥

एवं परमार्थविचारे सादृतमप्रतिषिद्धमेव ॥

ननु भावा नात्यन्तासंभविनो भवन्ति । अपि तु हेतु-
 प्रत्ययवशादनागतादध्वनो वर्तमानमध्वानमागच्छन्ति । वर्त- 20

मानात्पुनरनित्यतावत्तादतीतमध्वानं गच्छन्तीत्येवमुत्पादस्ति-
तिविनाशव्यपदेशः^१ । प्रतीत्यसमुत्पादोऽपि यथावदेवं संग-
च्छते । इति चैकाग्र्यादिमतमाशङ्क्याह । अन्यत इत्यादि ।

अन्यतो नापि चायातं न तिष्ठति न गच्छति ।

- 5 अन्यतो देशकालाच्चायातं । नागतं किं चित् । नाप्यागतं
सद्वर्तमानाद्ध्वनः कश्चिद्गच्छति । नापि तेनेकसंभावेन कश्चि-
न्तिष्ठति ॥ तथा हि यद्यनागताद[205^b]ध्वनो वर्तमानमा-
गच्छेत् । वर्तमानादातीतं तदा संकृतमपि नित्यं स्यात् ।
सर्वदा विद्यमानत्वात् । नानित्यं नामास्ति । स धर्मो न च
10 नित्य इति कथमेतत्संस्थितिः ॥

अथ पूर्वापरकाशयोः कारिचशून्यतया धर्मसाध्वसु
विशेषः । तथा हि यदासंप्राप्तकारिणः । कृत्यं^२ न करोति ।
तदाऽनागतोऽभिधीयते । यदा करोति तदा प्रत्युत्पन्नः ।
यदा तु कृत्यान्निवृत्तः । तदाऽतीत इति विशेषः ॥ एतदपि
15 न किं चित् । तेनैवात्मना तथैव तदापि सङ्गावात् । कारि-
णमपि कथं न स्यात् । इति वक्तव्यं । प्रत्ययान्तरापेक्षापि
नित्यमवस्थितरूपस्य न संभवति । कारिचशून्यस्य च वस्तुत्वे-
ऽवविवादादीनामपि तत्त्वप्रसङ्गः । कारिणं वा कथमतीत-

^१ See the texts quoted *Madhyamakavṛtti*, p. 145, on the *lakṣaṇas* of the *samśrīta*.

^२ MS. *kāritram*—That may be right. According to *Abhidharmakośa* the *kāritra* of the eye is *darśana*.

मनागतं प्रत्युत्पन्नं शोच्यते । किं तदपरकारिचसङ्गावात् ।
 स्वयमेव वा [१] पूर्वज्ञानवस्थानं । पाश्चात्त्ये च धर्मस्यापि स्वयम-
 तीतत्वादित्यवस्थार्या न किं चित्शुच्यते ॥ यदि च । यथा वर्त-
 मानं द्रव्यतोऽस्ति तथातीतमनागतं चास्ति । तदा नैवं ।
 स्वभावेन सतो धर्मस्य कथमनुत्पन्नविनष्टस्वभावता । किमस्य 5
 पूर्वं नासीद्यस्याभावादजात इत्युच्यते । किं च पश्चात्तास्ति
 यस्याभावादिनष्ट इति । तेनैव चात्मना पूर्वापरकालयोरव-
 स्थाने वर्तमानवदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तस्मादभूतत्वादभवनधर्मतो
 न संगच्छते कथं चिदप्यध्वनययोगः ॥ तत्ताभ्युपग[च्छ]तो
 नातीतादिसङ्गावः । तदयमत्र संग्रहश्लोकः । 10

स्वभावः सर्वदा चास्ति भावो नित्यस्य नेय्यते ।

न च स्वभावाद्भावो [206*] ऽन्यो व्यक्तमीश्वरवेष्टितं ॥ इति ।

यदप्युच्यते । अस्यतीतं कर्म । अस्यनागतं फलमिति सूच-
 वचनात् । अस्यतीतादिभावः । तदपि हेतुफलापवादे तद्वृष्टि-
 प्रतिषेधार्थमुक्तं भगवता । अस्यतीतं अस्यनागतमिति ॥ अतीतं 15
 तु यदभूतपूर्वमुत्पद्य विनष्टं । अनागतं यत्सति हेतौ भवि-
 श्यति । एवं हि हेत्वाद्यस्तीत्युच्यते । अस्तिशब्दस्य निपातत्वात् ।
 काश्चनयवृत्तित्वं । इत्थं चैतदेवं यत्परमार्थशून्यतायामुक्तं भग-

1 So MS.

2 Quoted with a commentary in Abhidharmakośavyākhyā, Société
 Asiatique, fol. 360.

यता । चक्षुर्भिव चत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति । निदध्य-
 मानं न क चित्संनिषद्यं गच्छति । इति हि भिवः चक्षुरभूत्वा
 भवति । भूत्वा च प्रतिविगच्छतीति^१ ॥ यदि चागागतं चक्षुः
 स्यात् । नोक्तं स्यादभूत्वा भवतीति । तस्मात्प्राध्वसंक्रान्तिरसि ॥
 ५ यदि चेवं न कुतश्चिदागमनं [क चिद्] गमनं वा प्रज्ञायते ।
 प्रतिभासमानस्य च प्रत्युत्पन्नस्य न रूपं किं चिदिषारेणाव-
 तिष्ठते । तदा

मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सत्यतः कृतं ॥ १४३

मायात ऐन्द्रजालिकनिर्मितहस्तादिरूपाया अपि निःस-
 १० भावतया विशेषो नैव कश्चित् । अस्य हेतुप्रत्ययोपजनितस्य
 वस्तुरूपस्य परिदृश्यमानस्य ॥ कथं न विशेषः । पुनरिदमेव
 व्यक्तीकुर्वन्माह । माययेत्यादि ।

मायया निर्मितं यच्च हेतूभिर्यच्च निर्मितं ।

अयाति तत्कृतः कुत्र याति चेति निरूप्यतां ॥ १४४

१५ मायाशब्देनात्र मायानिर्माणहेतुविज्ञानादिविशेष उच्यते ।
 कारणे कार्योप[चा]रात् । हेतोरपि मायासम्भावताप्रतिपाद-
 नार्थं । तथा निर्मितं यच्च । वस्तुरूपं मयाहेतुना मायासम्भा-
 वेन यद्विरचितमिति यावत् । यच्चान्वद्वस्तुरूपं हेतुभिः ।

^१ Quoted Abhidharmakośa, fol. 362—On *abhiśatā bhāva*, see Milinda, p. 52 (Walliser, *Grundlage*, 128), *Madhyamakavṛtti*, p. 269, and xxi, 4, xxvii, 12.—Texts supporting the existence of the *atīta*, see Dīgha, ix, 49.

लोकप्रसि[206^b]द्धैः कारणैर्निर्मितं जनितं । परस्परसमुच्चयार्थं
चकारद्वयं । आयात्यागच्छति तन्मायानिर्मितं^१ हेतुनिर्मितं वा
वस्तुरूपं कुतः । कस्मात् । कुत्र याति च । विनष्टं सत्क पुन-
रेतद्गच्छति । इत्येवं निरूप्यता । सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यता ।
यदि तस्य कुतश्चिदागच्छति । कश्चिद्गच्छति वोपलभ्यते ॥ 5
ननु च यदि हेतुप्रत्ययसामर्थ्योपजनितं वस्तुरूपं तदा कथ-
मिवास्तीकं स्यात् । अत एवास्तीकमित्याह । यदन्येत्यादि ।
यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथं ॥ १४५

यद्वस्तुरूपमन्यस्य हेतुप्रत्ययस्य संनिधानेन दृष्टमुपलब्धं । न 10
तदभावतः तस्यान्यस्याभावतो न दृष्टं । तत्पराधीनवृत्तित्वात् ।
प्रतिबिम्बसमे प्रतिबिम्बेन आदर्शमण्डलप्रतिभासिना मुखादि-
सादृश्येन तुल्ये । यथा मुखादिबिम्बादर्शमण्डलादिसंनिधाने[न]
प्रतिबिम्बं प्रतिभातेऽस्य । तदभावे न प्रतिभासते । तथा वस्तुरूप-
मपि हेतुप्रत्ययसंनिधानासंनिधानयोरिति । एवंभूते वस्तुरूपे 15
कृत्रिमे पराधत्तवृत्तितयाऽस्वाभाविके सत्यताऽनृषार्थता कुतो ।
नैव पुष्यते । न हि परोपनिधिस्वभावानामकृत्रिमता युक्ता ।
तदुक्तं ।

हेतुतः संभवो येषां तदभावाच्च वन्ति ये ।

कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति ।^१

1 MS. *laśmān mdyā*.

2 See *Madhyamakavṛtti*, p. 418.

तस्मान्न हेतुप्रत्ययोपजनितं किं चित्परमार्थसदस्ति । न च
 हेतुप्रत्ययानां सामर्थ्यं कश्चिदपि परमार्थतः संभवति ॥ तथा
 हि स्वपरोभयात्मकैर्हेतुभिर्विद्यमानो वा भावः क्रियेताविद्य-
 मानो वा । उभयस्वभावो वा । तन्न न विद्यमानः क्रियत
 5 इत्याह । विद्यमानेत्यादि^१ ।

विद्यमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनं ।

वि[207*]द्यमानस्य कारणव्यापारात्मागेव सत्त्वभावस्य हेतुना
 कारणेन किं प्रयोजनं । कार्यस्य निष्पन्नात्मकतया निर्वर्त्य-
 स्वभावाभावाद्धेतुव्यापारस्यानुपयोगात् ॥ द्वितीयं विकल्पमधि-
 10 क्त्याह । अथापीत्यादि ।

अथाप्यविद्यमानोऽसौ हेतुना किं प्रयोजनं ॥ १४६

अथापीति प्रकारान्तरद्योतनेऽविद्यमानोऽसौ न सत्त्व-
 भावः । तर्हि हेतुना किं प्रयोजनं । तदापि न हेतुना किमपि
 प्रयोजनमस्ति । तथाप्यसत्त्वभावत्वात् । हेतुव्यापाराभावात् ॥
 15 स्यादेतद्यदि नाम विद्यमानस्य निष्पन्नत्वात् । कर्तव्याभावाच्च
 हेतुना किमपि प्रयोजनं । अविद्यमानस्य तु किं न भवती-
 त्याह । नाभावस्येत्यादि ।

नाभावस्य विकारोऽस्ति हेतुकोटिशतैरपि ।

नाभावस्याविद्यमानस्वभावस्य विकारोऽस्ति । अन्यथात्वं

भावस्यभावताऽस्ति । नीरूपतया तस्यापि कर्तव्याभावात् ।
हेतुकोटिग्रन्थैरपि । आस्तां तावद्धेतुग्रन्थैर्हेतुसहस्रेर्हेतूनां कोटि-
ग्रन्थैरपि । तस्य निःस्यभावतया केन चिदपि विकारयितुमश-
क्यत्वात् ॥ मा भवतु विकारो भावस्यभावता केवलमस्यास्य
चेदचाह । तदवस्य इति ।

5

तदवस्थः कथं भावः ।

तदवस्थोऽपरित्यक्ताभावस्यभावः । नैव भावः स्यात् । नाभाव
एव भावो भवति । केवलमभावस्यभावतानिवृत्तौ भावस्यभावो
भवति । अचाह ।

को वान्यो भावतां गतः ॥ १४७

10

यदि न प्रागभावो भावस्यभावो भवति । को वा तर्हि ।
अभावादन्योऽपरो भावतां । अभावस्यभावतां परित्यज्य ।
भावरूपतां गतः । नान्यः कश्चित्प्रतीयते । कारणस्य कार्य-
स्यभावतयाः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात् ॥ स्यादितत् । नान्यः
कश्चिद्भावो भव[207^b]ति । किं तर्हि प्रागभावस्य भावविरो- 15
धिनिः सङ्गावाप्तदा भावो न भवति । पश्चात्पुनस्तस्मिन्नपगते
भवत्येवेत्याह ।

नाभावकाले भावश्चेत्कदा भावो भविष्यति ।

नाभावकालेऽभावस्यतासमये न भावश्चेत् । यदि भावो न
भवति । कदा भावो भविष्यति । अभावकाले भावस्यानुत्पत्ति-

येत् । [न] कदा चिद्भावस्योत्पन्नं स्यात् । अभावेन विरो-
धिना सदा क्रोडीकृतत्वात् ॥ तेनैवोत्पद्यमानेन भावेनाभावस्य
विनाशो भविष्यतीति चेदाह ।

नाजातेन हि भावेन सोऽभावोऽपगमिष्यति ॥ १४८

- 5 यावदसौ भावो न जायते । तावदभावस्य विनाशो
नास्त्येव । हिर्यस्यात् । तस्मान्नाजातेनानुत्पन्नेन भावेन सोऽभावः
प्रागभावरूपः । अपगमिष्यति । निवर्तयिष्यते ॥ अथापि स्यात्
मापगच्छतु नामाभावः । तस्मिन्नपगत एव भाव उत्पद्यते
उत्पन्ने च भावे भावाभावयोः परस्परपरिहारात्पश्चादभावः
10 स्वयमेवापगमिष्यतीति । आह । न चेत्यादि ।

न चानपगतेऽभावे भावावसरसंभवः ।

- भवत्येष क्रमो यदि पूर्वं भाव एव भवेत् । न चैतदस्ति ।
सो यस्यात् । न चैवानपगतेऽनिरुक्तेऽभावे भावस्यावसरो-
ऽवकाशः । तस्य संभवः । भावोत्पत्तिविरोधिनाऽभावस्येव
15 भावात् । कारणेनैव तदभावो निवर्तयिष्यते चेत् । न । कार-
णस्य कार्योत्पत्तावेव व्यापारात् । कार्यमुत्पादयदेव तदभाव-
मपि निवर्तयतीति चेत् । उत्पादयत्येव कार्यं यदि तद्विरो-
धिनाऽभावादुत्पादयितुं च [208*]मते । न च तस्मिन्नप्रति-
हतसामर्थ्ये तत्कार्यमुत्पादयितुं समते । न च कारणेन तद-

भावस्य विरोधः । कारणकावेऽपि तन्नामभावस्य भावात्मन्ता-
वस्थानात् । तस्माद्भावात्मनि अभावात्मनि वा कार्यं न कार-
णस्य व्यापारो युज्यते । उभयानुभयपक्षे च प्रत्येकपक्षनिषेधा-
देव कारणव्यापारस्य निषेधः कृतो भवतीति द्रष्टव्यं । नापि
तयोः संभवोऽस्ति । विरोधिगोरेकैकदा विधिप्रतिषेधयो- 5
र्भावाद्योगात् । तदुक्तं ।

न सञ्चुत्पद्यते भावो नाप्यसन् सदस्यश्च न ।

न स्मृतो नापि परतो न दाभ्यां जायते कथं ॥ इति ।

एवं तावद्भावस्योत्पत्तिः परमार्थतो न कथं चिदपि संग-
च्छते ॥ नापि कथं चिदुत्पन्नस्य सत्त्वभावस्य निवृत्तिर्युज्यते 10
इत्याह । भावस्येत्यादि ।

भावस्याभावतां नैति दिस्वभावप्रसङ्गतः ॥ १४६

पूर्वापेक्षसङ्कारः । यथाऽभावो भावतां नैति । तथा भाव-
स्याभावतां नैति । गच्छति । कुतः । दिस्वभावप्रसङ्गतः । भावस्य
वतो यदाऽभावस्यभावता भवति । तदा चैकस्यैव वस्तुनो द्वयोः 15
स्यभावयोः प्रसङ्गः स्यात् । एकस्यैव भावाभावरूपत्वात् । न च
भावतां परित्यज्याभावरूपतां यातीति वक्तुमुचितं । तदा च
भावस्यैवाभावात् । कोऽभावरूपतां यतीति न विद्मः । न च
सत्त्वभावस्य पारमार्थिकत्वे निवृत्तिर्युक्ता । पारमार्थिकत्वस्या-
भावप्रसङ्गात् ॥ इत्थं भावस्योत्पादविनाशयोः परमार्थतोऽभावं 20
प्रज्ञाप्रोपसंहरन्नाह [208^b] एवमित्यादि ।

इवं च न विरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा ।

एवमुक्तक्रमेणोत्पादविनाशयोगात् । यो हेतौ । यस्माच्च
निरोधोऽस्ति । न विनाशोऽस्ति । [न च भावोऽस्ति ।] न
वस्तुसत्त्वमस्ति । चः समुच्चये । सर्वदा सर्वस्मिन् काले । उत्पा-
5 दादा तथागतानामनुत्पादादा तथागतानां स्थितैवैषा धर्माणां
धर्मता । धर्मसमता । धर्मस्थितिता । धर्मनियामता । धर्म-
धातुः । तथता । अवितथता इत्यादिवचनात्^१ । यत एवं ।

अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ १५०

अजातमनुत्पन्नं । अनिरुद्धं चाविनष्टं परमार्थतः । तस्मा-
10 दुत्पादविनाशभावात् । पूर्वाक्कात् । सर्वमशेषं । इदं निःस-
भावतासमानाधिकरणं जगद्विश्वं सत्त्वभाजनलोकसंश्रितं सच-
राचरं वा । मायोत्पादनिरोधवद्भवहारवशात् । पुनरुत्पाद-
- निरोधौ चः^२ । एतेन संवृतिसत्यस्याप्रतिषेध उक्तः ॥ धर्म-
संगीतौ चैतदुक्तं^३ । तथता तथतेति कुलपुत्र शून्यताया एत-
15 दधिवचनं । सा च शून्यता नोत्पद्यते । न निरुध्यते । चाह ।
यद्येवं सर्वधर्माः^४ शून्या उक्ता भगवता तत्सर्वधर्मा^५ नोत्पद्यन्ते ।

^१ See Qālistambasūtra, Madhyamakavṛtti, p. 40 and additions.

^२ Such seems to have been the first reading; second hand *nīrodhāv
īkha*.

^३ See Qikṣāsamuccaya, p. 263, 1.

^४ Sarva wanting in Qi.

^५ Qi. *tasmeṁ sarvadharma*.

न निरोक्ष्यन्ते । निरारम्भो^१ बोधिसत्त्वः । आह । एवमेतत्कुस-
पुत्र यथाभिसंबुध्यसे । सर्वधर्मा नोत्पद्यन्ते न निरुध्यन्ते ।
आह । यदेतदुक्तं भगवता संस्कृता धर्मा उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते
च इत्यस्य तथागतभाषितस्य कोऽभिप्रायः । आह । उत्पाद-
निरोधाभिनिशिष्टः^२ कुलपुत्र लोकसंनिवेशः । तत्र तथागतो 5
महाका[209*]दण्डिको लोकस्य^३ चासपदपरिहारार्थं व्यवहार-
वशादुक्तवानुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च । न चात्र कस्य चिद्दुर्मस्यो-
त्पादो न निरोध इति ॥

तस्मात्सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धसंभावतया आदिशान्ताः
प्रकृतिपरिनिर्वृताः । इति जगतो निःसंभावतायां तदन्त- 10
र्गतानां नरकादिगतीनामपि निःसंभावतैवेत्युपदर्शयन् आह ।
संज्ञेत्यादि ।

स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे कदलीसमाः ।

संज्ञोपमा तुल्यं यासां तास्तथोक्ताः । तुरवधारणे । संज्ञो-
पमासंभावगतयः । नरकप्रेततिर्यङ्मनुष्यदेवानां सभागता- 15
विशेषाः । यथा संज्ञे देशान्तरादिगमनागमनं सुखदःसाद्यतु-
भवनं च तथा । समधिगतपरमार्थतत्त्वस्य नरकादिषु वेदि-
तयं । न तु तत्त्वतः । कथं । विचारे कदलीसमा हेतुपद-

^१ Such seems to have the first reading, as in Qi.; second hand nirālambo.

^२ MS. utpādanīpēdha; Qi. nirodha.

^३ Qi. lokaśyottarān

मेतत् । सर्वधर्माणां निःस्पृहावतया विचारे विमर्शे सति ।
 यस्मात्कदलीवमाः । कदलीवन्निःसारा गतयसस्यादित्यर्थः ।
 एतेन यथोक्तं प्राक्

माद्यैवेयमतो विमुञ्च हृदय चासं

८ इत्यादि । तदपि प्रमाद्योपदर्शितं भवति । यतश्चानु-
 त्यज्यानिहृदाः सर्वधर्माः । अत एव । निर्हृतेत्यादि ।

निर्हृतानिर्हृतानां च विशेषो नास्ति वस्तुतः ॥ १५१

निर्हृता ये सर्वधर्मावरणप्रहाणादिनिर्मुक्तसर्वबन्धनाः । अनि-
 र्वृता ये रागादिक्लेशपाशाद्यन्तचित्तमन्ततयः । संसारचारका-
 १० मार्गताः । तेषामुभयेषामपि विशेषो भेदो नास्ति [209^b] न
 संभवति । कुतः । वस्तुतः । परमार्थतः । सर्वधर्माणां निःस्पृ-
 हावतया प्रकृतिपरिनिर्वृतत्वात् । संवृत्या पुनरस्येव विशेषः
 इत्यनेकधा प्रतिपादितं । अत एवाह ।

बुद्धानां सत्त्वधातोश्च येनाभिन्नत्वमर्थतः ।

15 चात्मनश्च परेषां च समता तेन ते मता ॥ इति ।^१

२ इति परमार्थतत्वापरिज्ञानान्निष्ठ्याभिनिवेशादारोपितजग-
 त्कायमुपकस्यात्मनैवात्मानमाकुलयति वाक्कजन इत्युपदर्शय-
 नाह । एवमित्यादि ।

एवं शून्येषु धर्मेषु किं लब्धं किं कृतं भवेत् ।

सत्कृतः परिभूतो वा केन कः संभविष्यति ॥ १५२

^१ Above iv, 47.

^२ Nāgārjuna, Catustava.

कुतः सुखं वा दुखं वा किं प्रियं वा किमप्रियम् ।
 का तृष्णा कुच सा तृष्णा मृग्यमाणा स्वभावतः ॥ २५३
 विचारे जीवलोकः कः^१ को नामात्र मरिष्यति ।
 को भविष्यति को भूतः को बन्धुः कस्य कः सुहृत् ॥ ५४

एवं प्रतिपादितन्यायेन शून्येषु निःस्रभावेषु [धर्मेषु] किं 5
 कथं । किं कुतश्चिन्नाप्तं यत्ताभेषु प्रदृश्यन्ति ? किं इतं ।
 किमपइतं केन चित्कस्य चिद्भवेत् । यत्ताभापहारेण प्रकु-
 प्यन्ति । सत्कृतः पूजितः । परिभूतोऽपकृतो वा केन कः संभवि-
 ष्यति । वस्तुस्रभावाभावे न कश्चित्केन चिदित्यर्थः ।

कुतः सुखहेतोरभावात्सुखं वा । कुतो दुःखं वा दुःखहेतो- 10
 रभावात् । अन्योन्यसमुच्चयार्थं उभयत्र वाग्यब्दः । यत्प्राप्ति-
 परिहारार्थमायासः क्रियते किं प्रियं वा किं वस्तुमं वा
 प्रियरूपतायाः कल्पितरूपत्वात् । किमप्रियं किमनभिस्तव-
 दौघं । अप्रियमपि न परमार्थतः किं चिद्विद्यते । इति
 किमर्थं प्रियाप्रियसंयोगवियोगार्थं प्रयत्नः^२ क्रियते ॥ का तृष्णा 15
 यथा ज्ञाभाद्यर्थं दृश्यति जनः । कुच सा तृष्णा क पुनरिच-
 माद्यङ्गक्षाने वस्तुनि दृष्ट्वा । मृग्यमाणा स्रभाव[210*]तः ।

^१ Such is the reading of the commentary and of several MSS. ; but the reading of Minayeff *vicāre jīvalokanya* is supported by *Suhāṣitasamgraha*, ed. Bendall, p. 11.

^२ *Prayatah*, second hand.

अविद्यमाणा स्वरूपतः । तद्विषयस्याभावाच्चिर्विवक्ष्यतया तस्या
[अ]प्यभावः । यदशान्तत्तत्कर्म समुच्यते ॥

विचारे परमार्थस्वरूपनिरूपणे सति जीवलोकाः सत्त्व-
लोकाः । को । नैव कश्चित् । तदभावात् । को नामाच मरि-
5 स्यति । जीवलोकाश्च विचारेणामसत्त्वभावत्वात् । को नामाच
जीवलोके मरिष्यति । उपरतजीवितेन्द्रियो भविष्यति । को
भविष्यति । क उत्पस्यते । को भूतः । पूर्वमुत्पन्न इत्यतौ-
तादिव्यवहारः काष्पनिक एव । को बन्धुः । कः सखजः ।
कस्य कः सुहृत् । किं मित्रं कस्य । अचेति सर्वं च योजनीयं ।
10 यदभिव्यक्तेषां कुशलमपि न गच्छते ॥ एवं सभावान्यत्वात्कल्प-
नाचमारोपितमेव तत्त्वमित्याह । सर्वमित्यादि ।

सर्वमाकाशसंकाशं परिरुद्धन्तु मद्विधाः ।

प्रकुप्यन्ति प्रहृष्यन्ति कलहोत्सवहेतुभिः ॥ १५५

सर्वमेतदुक्तमन्यथा । आकाशसंकाशं समारोपिततत्त्वान्य-
15 तादाकाशकल्पं । परिरुद्धन्तु । अविद्यमानमेव तु स्वरूपमा-
रोप्य मद्विधा इति घन्वकारमात्मानमेव निदर्शनं करोति ।
मादृशा अपरिज्ञातपरमार्थतत्त्वा वासजना अमदितर्काकुक्षित-
चेतसः प्रकुप्यन्ति । मिथ्याभिनिवेशात्कोपं यान्ति । प्रहृष्यन्ति ।
अलोकाभयोगात्प्रमुदिता भवन्ति । कैः । कलहोत्सवहेतुभिः ।
20 कलहहेतुभिर्विवादहेतुभिः । उत्सवहेतुभिरानन्दहेतुभिः । यथा-
योगं ॥ तस्मादनधिगतपरमार्थतत्त्वाः । सांयुतमेव यद्विरूपं

मत्यतयाभिनिविष्टाः [210^b] सर्वमेतन्नन्यन्ते । न तु परमार्थ-
वेदिन इति । तद्वक्तुं^१ । एतावच्चैव ज्ञेयं यदुत संवृतिः पर-
मार्थस्य । तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्टं सुविदितं सुसाक्षात्कृतं
तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तच्च संवृतिर्लोकप्रचारतः । तथागतेन
दृष्टा^२ । यः पुनः परमार्थः । सोऽनभिज्ञायः । अनाज्ञेयोऽवि- 5
ज्ञेयः । अदेष्टितः । अप्रकाशितः । चावदक्रियः । अकरणः ।
यानञ्च क्षाभो नास्त्राभो न दुःखं न सुखं न यशो नायशः ।
न रूपं नारूपमित्यादि ।

^३ तच्च जिनेन जगस्य कृतेन

संवृतिर्देष्टितलोकहिताय ।

10

येन जगत्सुगतस्य सकाशे

संजनयौह प्रसादसुखाय^४ ॥

संवृतिर्प्रज्ञययौ^५ नरसिंहः^६

षड्वतयो भणि सत्त्वगणानां^७ ।

नरकंगतीसु^८ तथैव च प्रेतान्[ ]

15

[अ]सुरकाय नरांसु मरुंसु

^१ See above ix. 2 ad finem (from Pitāpntarasamāgama).

^२ MS. dṛṣṭāḥ.

^३ See Īkṣāṇamuccaya, p. 256. Madhyamakāvatāra, p. 176.

^४ Qi. sukhārthe.

^५ Qi. prajñāmayi.

^६ Visarga illegible.

^७ Qi. bhūṃ . . . gaṇānām; MS. gaṇānām.

^८ Qi. narakatiraṣṣa, a much better reading

नीचकुलां तथ उच्चकुलांश्च

आद्याकुलांश्च^१ दरिद्रकुलांश्च ॥

इत्यादि ॥ इदमपि तत्त्वानधिगमस्य फलमित्याह :
शोकायासैरित्यादि ।

५ शोकायासैर्विषादैश्च मिथश्छेदनभेदनैः ।

यापयन्ति सुहृच्छ्रेण पापैरात्मसुखेच्छवः ॥ १५६

- पुचकलचादिविप्रयोगहताः शोकाः । सुखदुःखप्राप्तिपरि-
हारनिमित्तपरिग्रहा आयासाः । तैः शोकायासैर्मद्विधा
यापयन्ति सुहृच्छ्रेणेति संबन्धः । विषादैश्च^२ । आभयत्कारादि-
१० विगमे विषादैर्दोर्मनस्यैश्च । मिथश्छेदनभेदनैः । मिथः पर-
स्परं । छेदनानि करचरणग्निरोगासिकाकर्णप्रभृतीनां । भेद-
नानि बाहुजङ्घादिवचःपार्श्वोदरादीनां । चकारोऽनुवर्तते । तैश्छे-
दनभेदनैश्च यापयन्ति । कासक्रमेणायुःसंस्कारान्^३ चप-
यन्ति । सुहृच्छ्रेण महता कष्टेन कथं चित्तव्याग्रनपानवसनाः ।
१५ किंभूताः सन्तः । पापैरात्मसुखेच्छवः । पापैरकुशलैः कर्मभिः ।
आत्मनः स्वस्य सुखेच्छवः सुखाभिलाषणशीलाः^४ ॥ तथाविधैश्च
समाचारविशेषैश्च^५

^१ MS. ādya.

^२ MS. viçāḍair.

^३ MS. abhilāṣaṇa ; ā erased.

मृताः पतन्त्यपायेषु दीर्घतीव्रव्ययेषु च ।

मृता जीवितेन्द्रियविमुक्ताः । पतन्ति गच्छन्त्यपायेषु
नरकप्रेततिर्यक्षु । किंभूतेषु । दीर्घतीव्रव्ययेषु च । दीर्घा चिर-
कालभाविणौ । तीव्राऽतिदुःसहवेदनीयविपाकत्वात् । यथा^१
येष्वपायेषु ते तथोक्ताः । तेषु च । चकार उक्तसमुच्चये भिन्न- 5
क्रमे वा । केन प्रकारेणेत्याह । आगत्यागत्येत्यादि ।

अगत्यागत्य सुगतिं भूत्वा भूत्वा सुखोचिताः ॥ १५७

सुखसंवर्धिता भूत्वा भूत्वा । कथं । आगत्यागत्य सुगतिं ।
शोभनां देवमनुष्यगतिं प्राप्य प्राप्य ॥ पुनरपि तत्राभूतानां
दुःखपरम्परासागरनिमज्जनोन्मज्जनमादर्शयन्त्याह । भव इत्यादि । 10

भवे बहुप्रपातश्च तत्र चासत्त्वमौदृशम् ।

तत्रान्योन्यविरोधश्च न भवेत्तत्त्वमौदृशम् ॥ १५८

भवे संसारे कामरूपादुत्पत्त्यस्य भावे बहुप्रपातश्च बहुतर
उपधातश्च । तत्र चासत्त्वमौदृशं । तत्र च भवे प्रपाते वा ।
अतत्त्वमौदृशं व्यामोहविजृम्भितमेतादृशं सर्वजनसाधारणं यथा- 15
विधं प्रतिपादितं परिदृश्यमानं वा । तत्रान्योन्यविरोधश्च ।
तत्रैवंविधे अतत्त्वे सति अन्योन्यविरोधः । परस्परविप्रतिपत्तिः ।
केन कारणेन न भवेत्तत्त्वमौदृशमिति । तस्मादस्तुरूपमेतादृश-
मनेकाकारसमारोपात् ।

तत्र चानुपमास्तीवा अनन्तदुःखसागराः । [211^b]

तत्र चैवमपि । अनुपमाः । तदपरमदृशदुःखाभावादुपमा-
तुमशक्याः । तीव्रा अत्युपवेदना । अनन्ता [अ]नवधिकाल-
विपाकतयाऽपर्यन्ता वा दुःखानामतिविपुलतया महायान-
मगधिगम्य निस्तरौतुमशक्यत्वात् । सागराः । तथापि कथं
चित् । महता वीर्येण कुशलपक्षोपचयाद्भूयसा कालेन सुगतिं
प्राप्य चपयितुं शक्यन्त इत्यत आह । तत्रैवमित्यादि ।

तत्रैवमल्पबलता तत्राप्यल्पत्वमायुषः ॥ १५६

तत्रापि जीवितारोग्यव्यापारैः क्षुत्क्षमश्रमैः ।

10 निद्रयोपद्रवैर्बालसंसर्गैर्निष्फलैस्तथा ॥ १६०

वृथायुर्वहत्याशु विवेकस्तु सुदुर्लभः ।

तत्र तत्राप्येऽपि समावेश एवं परिदृश्यमानरूपा अल्प-
बलता हीनवीर्यतेति यावत् ॥ तत्राप्यल्पत्वमायुषः । तत्राप्येवं-
भूते मत्पि । अल्पत्वं । स्तोकत्वं । आयुषः आयुःसंस्काराणां ॥
15 तत्रापि जीवितारोग्यव्यापारैः । जीवितस्य चिरकालयापनाय
व्यापारैः । खानाभ्यञ्जनप्रभृतिभिः । आरोग्यस्य आरोग्याय
वा । रोगोपशमाय व्यापारैः । विशेषेण कटुतिक्तभैषज्यकषाय-
पानादिभिः । कुशलोपार्जनमन्तरेण वृथा चैवायुर्वहत्याश्विति
वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ तथा क्षुत्क्षमश्रमैः । क्षुत् बुभुक्षा । क्षमो
20 स्थानिः । श्रमो मार्गखेदादि तैः । निद्रयोपद्रवैः । निद्रया
सप्रेण । उपद्रवैर्हास्योत्प्रासविहेठनादिज्ञतेः । सरीसृपव्याजृम्भ-

दंशमशकादिहृतैः । वधबन्धनताडनादिस्त्रक्षणैः । तथा बाल-
संसर्गैर्निष्फलैस्तथा । बालानां पृथग्जनानां संसर्गैः संपर्कैः ।
किंभूतैः । निष्फलैः । आत्मोत्कर्षादिसंभिन्नप्रज्ञापादिबहुलैः ।
तथेति । न केवलं पूर्वोक्तकर्मण इत्यमपि वृथैवायुर्वहत्याशु ।
वृथैव । निष्फलमेव कुशलपक्षो[212¹]पचयरहितत्वात् । आयु-
र्वहति । याति । आशु शीघ्रं । असद्भाषारप्रसङ्गात् । त्वरितमेव
परिचयात् ॥ एवमपि वर्तमानानां विवेकस्तु सुदुर्लभः । विवे-
कस्तु हेयोपादेयज्ञानं । व्यासङ्गपरित्यागो वा । सुदुर्लभः ।
कथमप्यतिहृच्छ्रेणापि न लभ्यते ॥ भवतु नामैवं । तथापि
यदि कथं चित्समाधानं जायते तदा कल्याणं स्यात् । तदपि 10
नास्तीत्याह । तत्रापीत्यादि ।

तत्राप्यभ्यस्तविश्लेषनिवारणगतिः कुतः ॥ १६१

तत्रापि मारो यतते महापायप्रपातने ।

तत्राप्येवमवस्थां गतेऽपि । अभ्यस्तविश्लेषः । परिशीलितमौ-
दृत्यं । तस्य निवारणं निवर्तनं । तस्य गतिरनुप्रवेशः । कुतो । 15
नैवास्ति ॥ तत्राप्येवमनर्थपरम्परायां स्थितानां कथं चित्कुशल-
पक्षं समीक्ष्य । मारो यतते महापायप्रपातने । क्लेशमारो
देवपुत्रमारो वा यतते उद्यच्छते । महापायप्रपातने । प्रपातन-
निमित्तं । अवीच्यादिनरकप्रक्षेपणार्थमिति¹ यावत् ॥ एवमपि

¹ MB. *kepana* ; this misreading is common enough, but usually corrected
by a second hand.

कदा चित्सत्यरत्नादिष्वभिसंप्रत्ययवशात्कथं चित्कल्याणमुपजा-
यत इत्याह । तत्रासन्मार्गेत्यादि ।

तत्रासन्मार्गबाहुल्यादिचिकित्सा^१ च दुर्जया ॥ १६२
पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।
५ क्लेशौघो दुर्निवारश्चेत्यहो दुःखपरम्परा ॥ १६३

तत्रैवंदशां प्राप्नोति । सम्यग्दृष्टिष्विषयस्यासन्मार्गस्य चार्वाक-
मीमांसकादिपरिदोषितस्य बाहुल्याद्भूयस्त्वात् । विचिकित्सा
सन्मार्गे विमतिश्च दुर्जया । कथं चिदपि विचिकित्सा त्यक्तुं न
शक्या ॥ कथं चित्सुगतिप्रतिलम्भेऽपि । पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं ।
10 अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य क्षणस्य दौर्लभ्यं । परमदुर्लभत्वं
महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मघोषार्पणोपमं ।^२

कथं चिदितरक्षणसंभवेऽपि । बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः । बु-
[द्धानां^३] [212^४] समस्तजगदालोककारिणां सर्वदुःख-
निदानभूतक्लेशग्रन्थापहारिणामुत्पादः प्रादुर्भावः । अतिदु-
५ र्लभः । कथं चित्कर्हि चित् । उदुम्बरपुष्पप्रायः । संसारसाग-
रोत्तरणोपायभूतः । कथं चिद्बुद्धोत्पादसंभवेऽपि । क्लेशोघ
[^५] दीना उचः^६ । अविच्छिन्नप्रवाहः । स दुर्निवारः ।

^१ Minaev bāhulyam.

^२ See above iv. 20.

^३ Four akṣaras are wanting.

^४ About seventeen akṣaras wanting.

^५ So MS.

दुःखेनापि निवारयितुमशक्यः ॥ इत्यहो दुःखपरम्परा । इत्येवं ।
अहो इति खेदे । दुःखस्य कष्टस्य परम्परा । एकस्माद्दुःखादि-
निर्गमेऽपि । अपरस्मिन्दुःखे [प्रप]तनात् ॥

सांप्रतमेवं सत्त्वान् सुदुःखितान् समीक्ष्य करुणाघेडित-
हृदयः परदुःखदुःखौ शास्त्रकारः सत्त्वानां दुःखं शोचयन्नाह । 5
अहो वतेति ।

अहो वतातिशोच्यत्वमेषां दुःखौघवर्तिनाम् ।

निपातसमुदायः खेदे । अतिशोच्यत्वं अतिशयेन शोच-
नीयत्वं । एषां हिताहितपरिज्ञानविकल्पाणां सत्त्वानां दुःख-
सागरकल्लोसपरम्परानिमज्जनोन्मज्जनाकुलचेतसां । के पुनरमी 10
सत्त्वा शोचनीया इत्याह । य इत्यादि ।

ये नेक्षन्ते स्वदौःस्थित्यमेवमप्यतिदुःस्थिताः ॥ १६४

ये सत्त्वा अविद्यान्वीकृतज्ञानशोचना नेक्षन्ते न पश्यन्ति ।
स्वदौःस्थित्यं^१ । स्वस्थात्मनो दुःखावस्थितत्वमेवमप्यतिदुःस्थिताः^२ ।
एवमुक्तक्रमेण अतिदुःस्थिताः । अतिशयेन दुःखावस्थिताः । 15
दुःखपर्यापन्ना इति यावत् ॥ एतदनुरूपदृष्टान्तेन स्पष्टवन्नाह ।
सालेत्यादि ।

१ Visarga wanting in MS.

२ First hand nti.

स्नात्वा स्नात्वा यथा कश्चिद्विशेषेदङ्गिं मुहुर्मुहुः ।
स्वसौस्थित्यं च मन्यन्त एवमप्यतिदुःस्थिता ॥ १६५

- स्नात्वा स्नात्वा जलावगाहनं कृत्वा कृत्वा यथा कश्चिदुप-
हतबुद्धिः श्रौतार्तः सुखाभिलाषी । विशेषविशेषेत् । यस्मिन्मग्निं
5 मुहुर्मुहुः प्र[213^a]तिक्षणं पुनः पुनर्वा । तथैतेऽपि सत्त्वाः ।
स्वसौस्थित्यं आत्मसुखसंपत्तिं च । मन्यन्ते । अवबुध्यन्ते । एव-
मप्यतिदुःस्थिताः । एवमनेन प्रतिपादितकमेणातिदुःस्थिताः ।
दुःखाग्निज्वलकवलीकृताः । अहो बतातिवज्जलतराश्चान्ध-
काराक्रमणममौषां यदात्मगतमपि प्रमादं न पश्यन्तीत्याह ।
10 अजरेत्यादि ।

अजरामरसौलानामेवं विहरतां सतां ।
आयास्यन्त्यापदो घोराः कृत्वा मरुममगतः ॥ १६६

- न विद्यते जरा जीर्णता येषां तेऽजराः । न विद्यन्ते ये
[ते]ऽमराः । तेषामजराणाममराणामिव सौला विचेष्टितं ।
15 येषां ते तथोक्ताः । तेषामेवमनया सौख्येण विहरतां निश्चितं
विहरतां सतामायास्यन्ति । ठौकियन्ते । आपदो निरन्तरं ।
सर्वे ते दुःखहेतवो जरायाधिविपन्नवः । घोरा अतीव भयं-
कराः । कथमायास्यन्ति । कृत्वा मरुममगतः । मरुममप्रती-
कारपरिहारं मृत्युमगतः पुरतः कृत्वा ॥

एतच्छोकं भगवता राजाववाद[क]सूत्रे^१ । तद्यथा महाराज ।
 चतसृधो दिग्भ्यस्तारः पर्ववा आगच्छेयुः । दृढाः । सारवन्तः ।
 अश्वत्थाः । अश्विद्राः । असुविराः^२ । सुसंवृत्ताः । एकघनाः ।
 नभः सृष्टन्तः । पृथिवीं चोत्तिष्ठन्तः । सर्वे^३ दृणकाष्ठशाखा-
 पर्णपलाशादि सर्वसत्त्वप्राणभूतान्^४ निर्मथ्यन्तः । तेभ्यो न सुकरं
 जवेन वा पलायितुं बलेन वा द्रव्यमन्त्रौषधैर्वा निवर्तयितुं ।
 एवमेव महाराज चत्वारौमानि महाभयानि । आगच्छन्ति ।
 जेषां न सुकरं जवेन [वा] पलायितुं । बलेन वा । द्रव्य-
 मन्त्रौषधैर्वा निवर्तनं कर्तुं । कतमानि चत्वारि । जरा व्याधि-
 मरणं विपत्तिश्च । जरा महाराज आग[च्छति] [213^b] यौवनं 10
 प्रमथमाना । व्याधिर्महाराज आगच्छति आरोग्यं प्रमथन् ।
 मरणं महाराज आगच्छति जीवितं प्रमथमानं । विपत्ति-
 र्महाराज आगच्छति सर्वाः संपत्तौः प्रमथन्तौ । त[त्क]स्मा-
 द्भूतोः^५ । तद्यथा महाराज सिंहो मृगराजो रूपसंप[त्तौ] जव-
 संपत्तः सुजातनखदंष्ट्राकरालो मृगगणमनुप्रविश्य मृगं गृहीत्वा 15
 यथाकामकरणौघं करोति । स च मृगराजो ऽतिबलं व्याड-
 मुष्णमामाद्य विवशो भवति । एवमेव महाराज विद्वस्य मृत्यु-
 शब्देनापगतमदस्याचाणस्याप्रतिशरणस्यापरायणस्य मर्मसुच्छिद्य-

^१ See Qikṣānamuccaya, p. 206.

^२ MS. asuṣirāḥ.

^३ Qi. sarva.

^४ Qi. prāṇabhūtāni nir.

^५ Qi. pramathamānah.

^६ Qi. tat kasya hetoh.

- मानेषु मांसशोणिते परिशुष्यमाणे परितृषितविकृतवदनस्य^१
 करचरणविशेषाभियुक्तस्या[कर्मण्यस्या]समर्थस्य लालाशिंघानक-
 पूयमूत्रपुरीषोपलिप्तस्य^२ ईषज्जीवितावशेषस्य कर्मभवात्पुनर्भव-
 मासम्बमानस्य यमपुद्गलभयभौतस्य कालरात्रिविश्रगतस्य चर-
 5 माश्वासप्रश्वासेषूपदध्यमानेषु^३ । एकाकिनो ऽद्वितीयस्यामहायस्य ।
 इमं लोकं जहतः परलोकमाक्रमतो महापथं व्रजतः महा-
 कान्तारं प्रविशतः महागहनं समवगाहमानस्य महाकान्तारं
 प्रपद्यमानस्य महार्णवेनोद्यमानस्य^४ कर्मवायुना नौयमानस्य
 निमित्तौकतां दिशं व्रजतो नान्यत्राणं नान्यच्छरणं नान्यत्प-
 10 रायणमृते धर्मात् । धर्मे हि महाराज तस्मिन् ममये चाणं
 लयनं शरणं भवति । तद्यथा श्रौतार्तस्याग्निप्रतापः । अग्नि-
 मध्यग[214^५]तस्यापि निर्वापणं । उष्णार्तस्य वा शैत्यं । अध्वानं
 प्रतिपन्नस्य सुश्रौतलङ्कायोपवनं । पिपासितस्य सुश्रौतलं
 वलितं । बुधुचितस्य वा प्रणीतमन्त्रं । व्याधितस्य वा वैद्यौ-
 15 षधिपरिचारकाः । भयभौतस्य बलवन्तः महायाः माधवः प्रति-
 श्ररणा भवन्तीति विस्तारः ॥ तस्मादेतद्व्यपरिहारार्थं कुशल-
 पक्षेऽप्येव प्रज्ञापरिशोधितेषु यत्नः करणीयः ॥

इदानीं जात्यादिदःसदःस्विनां दःस्वापहरणाय साश्रय-
 माशङ्क्यमाह । एवमित्यादि ।

^१ Cf. *paristaplatrāṣita*.

^२ So MS, *cimghāna* & *siṅghāna*—MS *parisoparāṣita*.

^३ MS *pracvāseṣu pūrvavudhyanmānasa*.

^४ Cf. *acvārenorjyamānasya*.

एवं दुःखाग्निपित्तानां शान्तिं कुर्यामहं कदा ।

पुण्यमेघसमुद्भूतैः सुखोपकरणैः स्वकैः ॥ १६७

एवमनन्तरोक्त्या नैत्या । दुःखाग्निपित्तानां । दुःखान्वेवा-
ग्रयः । तैः संतापितानां मत्त्वानां शान्तिं जात्यादिदुःखानस-
तापप्रशमनं कुर्यामहं कदा । कस्मिन् काले कुर्यां विदध्यां ।
कथं सुखोपकरणैः । सुखस्योपकरणानि सुखसाधनानि
वस्त्राभरणानुलेपनशयनासनप्रभृतौति । किं तदुपार्जितैरेव ।
नैत्याह । स्वकैः स्वात्मीयैः । मया स्वयमुपार्जितैरित्यर्थः ।
किं निर्माणादिप्रदर्शितैः । नैत्याह । पुण्यमेघसमुद्भूतैः । पुण्या-
न्येव मेघाः । सर्वदुःखसंतापार्तिशमनसुखोपकरणश्रौतसहृष्टि- ॥
प्रदाननिदानत्वात् । तेभ्यः समुद्भूतानि निर्जातानि तैः ॥
एवमभ्युदयसंपदि परेषां चेतो विधाय निःश्रेयससंपदि
प्रदर्शयन्नाह । कदेत्यादि ।

कदोपलम्भहृष्टिभ्यो देशयिष्यामि शून्यताम् ।

संहृत्यानुपलम्भेन पुण्यसंभारमादरात् ॥ १६८ ॥

कदा कस्मिन् काले । उपलम्भहृष्टिभ्यो भावपादाभिनि-
विष्टेभ्यो । देशयिष्यामि प्रकाशयिष्यामि । शून्यतां सर्वधर्म-
निःस्वभावतां । कथं । संहृत्या व्यवहारेण । अन्यथा विकल्पा-
विषयतया परमार्थशून्यस्य शून्यताया देशयितुमशक्यत्वात् ।

एवं निःश्रेयसहेतुज्ञानसंभारनिमित्तमुपदर्शितं ॥ तत्कारणं
 पुण्यसंभारनिदानमुपदर्शयन्नाह । पुण्येत्यादि । पुण्यस्य दानादेः
 संभारं [करोपलभ]दृष्टिभ्यो^१ *देशयिष्यामीति संबन्धः ।
 आदरादिति । महता गौरवेण : सत्कृत्य न यदृच्छया । केन
 ५ प्रकारेण । अनुपलब्धेन । देयढायकप्रतिपादकादिष्वित्यनुप-
 लब्धयोगेन त्रिकोटिपरिशुद्धेति यावत् । एवमुपचितः पुण्य-
 संभारो बुद्धताधिगमाय जायते । तदेवमनेन सर्वेषांशेष-
 संक्षेपहेतुसर्वममारोपविकल्पप्रतिपक्षतया सर्वावरणप्रहाणोपाय-
 त्वात् । समस्ततयागताधिगमहेतुत्वाच्च सर्वदुःखोपशमोपाय-
 १० प्रज्ञोपजायते^२ इत्युपदर्शितं भवतीति ॥

ये गम्भीरमथावगाहनपटुप्रज्ञा[नि]रस्तभ्रमाः

संक्षेपव्यवदानपक्षविमलज्ञानोष्णिताः सुरयः^३ ।

ते सन्नो गुणदोषयोरपि च तैः सारं विमिश्रादतो

पाद्यं सर्वमकल्प्यं विषमिव त्याज्यं दुश्कं यदि ॥

१५

न युक्तमुक्तं किमपौह यन्मया

परं प्रजातं स्वस्मितं तदेव मे ।

ननु यद्दीप्यन्ति ममाद्य साधवो

मतिं मयानेन कृतेन सांप्रतम् ॥

अपि च ।

२०

यः संवृत्त्या प्रजति मनसो गोचरत्वं कथं चित्

^१ Eight aksaras wanting

^२ Or upāya.

^३ MS. gurayah

तादृशस्यै क्लृप्ति न मतिः कस्य वै मादृशस्य ।
 तत्सूक्तार्थप्रविचयवतां मध्यमानौतिभाजा^१
 इहा किं^२ चिद्गुणकवर्मिह त्यादपादेयबुद्धिः ॥ [215^३]
 प्रज्ञाया विवृतिं विधाय विज्ञद्वयाख्यापदैः^४ संवृता^५
 सम्यग्ज्ञानविपश्चद्वृष्टिनिविडव्यामोहशान्त्या मया ।
 यत्पुण्यं समुपाजितं हितफलं तेनाह सर्वो जगो
 मञ्जुशौरिव मनुणैकवसतिः प्रज्ञाकरो जायतां ॥ इति ॥

बोधिचर्यावतारे प्रज्ञापारमितापरिच्छेद-
 टीका समाप्ता ॥

॥ हतिरियं पण्डितभिर्दुप्रज्ञाकर[मति]पादानाम् ॥

^१ MS. madhyamānt.

^२ So MS.

^३ MS. viṣṇu.

^४ MS. samvrtam.

टौकेयं परमा^१ सयन्त्रितपदा^२ शुद्धा मनोद्वादिनी
संमाराणवपारगामिनि जने नौयानयात्रोपमा ।

आशु प्राप्तिकरी जिनस्य पदवीं माद्यन्निखित्वा मया
प्राप्तं यत्कृश्लं सुसंपदि पदं तेनास्मि बुद्धो जनः ॥

॥ अष्टानवतिमंयुक्तं गते मरति वत्सरे ।

कृष्णे आवणपञ्चम्यां वामरे कुजमाक्रये ॥

श्रीमच्छंकरदेवस्य राज्ये विजयशालिनः^३ ।

बोधिचर्यावताराख्यटौके लिख्यमिदं शुभं ॥

श्रीललितपुरे रम्ये श्रीमानौश्वलमंजुके ।

१० यच्छ्रीराघवनाम्नस्य विहारे सुगतानये ॥

धन्यः स्यविरभिचोऽस्य बुद्धचन्द्रस्य पुस्तकम् ।

तत्पुण्याद्बोधिमत्त्वं लभते परमं पदम् ॥ इति ॥

सृजतु शलिलं घना यथेष्ट

भवतु महौ वज्रशस्यमंप्रयुक्तम् ।

१५ भवतु नरपतिः प्रजा विनासाः

भवतु रथनपतेः सुखातिवृद्धिः ॥ इति ॥

॥ कायस्यः भुवनाकरमणं लिखितमिति ॥^४

^१ MS. paramam.

^२ MS. padām ... prantikaṁ.

So MS.

^४ Viramga wanting in MS.

^५ So MS.

^६ The common reading is *manigara*, Bondall, *Journey*, Inscr. Plate xiv, l. 4, Catalogue p. ix, and Lévi, *Nepal* ii, p. 106.

^७ The readings of the colophon contrast with the correction of the MS

Mahābhārata, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	...	...	...
Mahābhārata, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	...	...	...
Mahābhārata, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	...	...	...
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1-3, @ Rs. 1-4	...	...	...	...
Nityāśāstrapradīpa, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	...
Nityāśāstrapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-3, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /11/ each	...	...	...	...
Nyāyabindu, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	...	...
Nyāyā Vārtika Tatparyā Pa-laudhī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	...
Nyāyāmrta	...	...	...	...
Padumāwattī, Fasc. 1-6 @ 2/ each	...	...	...	...
Prākṛita-Palugalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	...
Parīṣara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-5, Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	...
Parīṣara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	...	...	...
Parikṣamukha Sūtram	...	...	...	...
Prabandhaśāntāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	...	...
Rasarnavam, Fasc. 1-3	...	...	...	...
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	...	...	...	...
Sadukti-karna-mṛita, Fasc. 1-2, @ /10/ each	...	...	...	...
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	...	...
Samarāṅga Kāha, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	...	...	...
Śāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	...
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	...	...
Six Buddhist Nyaya Tracts	...	...	...	...
Siva Parināhya	...	...	...	...
Smṛiti Prakāśa, Fasc. 1	...	...	...	...
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	...
Sri Śrīrāvaṣam, Fasc. 1-2, @ /10/ each	...	...	...	...
Sūtra Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	...	...	...
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	...
Sundaranandam Kavyam	...	...	...	...
Suryya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	...	...	...	...
Syaṇika Sastra	...	...	...	...
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-14 @ 1/4	...	...	...	...
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	...	...	...
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3, Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	...	...
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiti Prakāśa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	...
Tirthacintāmaṇi, Fasc. 1-4, @ /10/ each	...	...	...	...
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/	...	...	...	...
Tol'si Sateśi, Fasc. 1-5 @ /10/	...	...	...	...
Upānita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	...	...	...	...
Uvāśagadāśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	...	...	...	...
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/	...	...	...	...
Vara Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/	...	...	...	...
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/	...	...	...	...
Ditto Vol. II, Fasc. 2-6 @ 1/4/	...	...	...	...
Vishahitam, Fasc. 1	...	...	...	...
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	...
Vṛhat Svayambhū Parāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/	...	...	...	...
Yogāśāstra, Fasc. 1-3	...	...	...	...
Tibetan Series.				
Amarakosa	...	...	...	...
Amartika Kamdhenuh	...	...	...	...
Bauddhastotrāsaṅgraha, Vol. I	...	...	...	...
A Lower Ladakhi version of Kesaraga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	...	...	...	...
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1-2	...	...	...	...
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	...	...
Rtogs brjod dpag Akhri S'ia (Tib. & Sans. Avadāna Kaipalatt) Vol. I, Fasc. 1-11, Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	...	...	...	...
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	...	...	...
Timed-Kun-Diu	...	...	...	...
Arabic and Persian Series.				
Amal-Ḥallī, or Shah Jahan Nama	...	...	...	...
Al-Muqaddasī (English) Vol. I	...	...	...	...

Catalogue of Arabic Books	...	...	...
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts	...	...	...
Farsi-Nama of Hushini	...	...	...
Diwan of Zahir-ud-Din Khan	...	...	...
Farsi-i-Nashidi, Faso. 1-14 @ 1/8 each	...	...	...
Fihrist-i-Tusi, or 'Tusi's List of Buyah Books, Faso. 1-4 @ 1/- each	...	...	...
Gurfa	...	...	...
Hadiqatu'l-Haqiqat, (Text & Eng.)	...	...	...
History of Gajaras	...	...	...
Hafiz Asmin, History of the Persian Masnawi, Faso. 1 @ 1/8 each	...	...	...
History of the Caliphs, (English) Faso. 1-6 @ 1/4 each	...	...	...
Iqbalnamah-i-Jahangiri, Faso. 1-8 @ 1/10 each	...	...	...
Isbat, with Supplement, 51 Faso. @ 1/- each	...	...	...
Kashf al-Hujub wal Astar	...	...	...
List of Arabic and Persian MSS. 1903-1907 and 1908-1910, @ 1/- each	...	...	...
Ma'asir-i-Rahimi, Part I, Faso. 1-4 @ 2 each	...	...	...
Ma'asir-ul-Umar, Vol. I, Faso. 1-9; Vol. II, Faso. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Faso. 10-11; Index to Vol. II, Faso. 10-12; Index to Vol. III, Faso. 11-12 @ 1/ each	...	...	...
Ditto (Eng.) Vol. I, Faso. 1-8, @ 1/4 each	...	...	...
Memoirs of Tahmasp	...	...	...
Marhamu 'L-Hali 'L-Mu'Dila, Faso. 1-3	...	...	...
Muntakhabu-t-Tawarikh, Faso. 1-15 @ 10/ each	...	...	...
Ditto (English), Vol. I, Faso. 1-7; Vol. II, Faso. 1-5 and 8 indexes; Vol. III, Faso. 2 @ 1/- each	...	...	...
Muntakhabu-i-Lubab, Faso. 1-19 @ 10/ each	...	...	...
Ditto Part 3, Faso. 1-4 @ 1/- each	...	...	...
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	...	...	...
Qawanin-u-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes	...	...	...
Riyazu-s-Salatin, Faso. 1-5 @ 10/ each	...	...	...
Riyazu-s-Salatin, (English) Faso. 1-5 @ 1/-	...	...	...
Shah Alam Nama, Faso. 1-2	...	...	...
Tadhkira-i-Khushnavislu	...	...	...
Tabaqat-i-Nasiri (English), Faso. 1-14 and Index @ 1/- each	...	...	...
Tarikh-i-Firda Shahi of Ziyau-d-din Barui, Faso. 1-7 @ 10/ each	...	...	...
Tarikh-i-Firuzshahi, of Shams-i-Siraj Aif, Faso. 1-6 @ 10/ each	...	...	...
Ten Ancient Arabic Poems, Faso. 1-2 @ 1/8 each	...	...	...
The Mabari 'L Loghat: A Grammar of the Turki Language in Persian	...	...	...
Tasuk-i-Jahangiri (Eng.) Faso. 1 @ 1/-	...	...	...
Was o Ramin, Faso. 1-5 @ 10/ each	...	...	...
Zafarnamah, Vol. I, Faso. 1-9, Vol. II, Faso. 1-8 @ 10/ each	...	...	...

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

ASIATIC RESEARCHES. Vol. XX @ 10/- each	...	...	...
PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 5/- per No.	...	...	...
JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.	...	...	...
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each year.	...	...	...
Journal and Proceedings, N.S., (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), 1905-1912 @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.	...	...	...
Memoirs, Vol. I (21), Vol. II (11), Vol. III (5), Vol. IV (1). Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.	...	...	...
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1904	...	...	...
Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910	...	...	...
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 4 coloured plates, 25 @ 5/- each	...	...	...
Kandahar Manuscripts, Faso. 1-4 @ 1/8 each	...	...	...

15993

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Bodhi-caryavata-pañjika*

Title *do, by Santideva*

Call No. *294.3*

Date of Issue

Issued to

Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 294.3/B662.S-P
Shion No. 15993.....